

LATVIJAS MEŽU VĒSTURE

SINVS CVRLAN

DICVS

Magnus Fabr. Dimamunda.

RIGA

MITAV

SINVS CVRLAN

DICVS

Die Spill. Heilige.

Wildtnus Heide mit Mo.

Wildtnus Vand Mo. ralsen.

Babstliche seche

WEGIN WILDTNVS

ZENSCHEN BVSS

WILDT NVS

ODZELL WILDTNVS

MO. RAS SEN.

DALEN

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Berg. hof

Hofen mois

Ekow

Dalbing

Linte

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. friden

Hofen mois

Ekow

Abazlemach

Hollender

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. hof

Hinn mois

Remer

Dalbing

Linte

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. friden

Hofen mois

Ekow

Abazlemach

Hollender

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. hof

Hinn mois

Remer

Dalbing

Linte

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. friden

Hofen mois

Ekow

Abazlemach

Hollender

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. hof

Hinn mois

Remer

Dalbing

Linte

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. friden

Hofen mois

Ekow

Abazlemach

Hollender

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. hof

Hinn mois

Remer

Dalbing

Linte

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. friden

Hofen mois

Ekow

Abazlemach

Hollender

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. hof

Hinn mois

Remer

Dalbing

Linte

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. friden

Hofen mois

Ekow

Abazlemach

Hollender

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. hof

Hinn mois

Remer

Dalbing

Linte

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. friden

Hofen mois

Ekow

Abazlemach

Hollender

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. hof

Hinn mois

Remer

Dalbing

Linte

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. friden

Hofen mois

Ekow

Abazlemach

Hollender

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. hof

Hinn mois

Remer

Dalbing

Linte

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. friden

Hofen mois

Ekow

Abazlemach

Hollender

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. hof

Hinn mois

Remer

Dalbing

Linte

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. friden

Hofen mois

Ekow

Abazlemach

Hollender

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. hof

Hinn mois

Remer

Dalbing

Linte

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. friden

Hofen mois

Ekow

Abazlemach

Hollender

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. hof

Hinn mois

Remer

Dalbing

Linte

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. friden

Hofen mois

Ekow

Abazlemach

Hollender

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. hof

Hinn mois

Remer

Dalbing

Linte

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. friden

Hofen mois

Ekow

Abazlemach

Hollender

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. hof

Hinn mois

Remer

Dalbing

Linte

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. friden

Hofen mois

Ekow

Abazlemach

Hollender

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. hof

Hinn mois

Remer

Dalbing

Linte

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. friden

Hofen mois

Ekow

Abazlemach

Hollender

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. hof

Hinn mois

Remer

Dalbing

Linte

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. friden

Hofen mois

Ekow

Abazlemach

Hollender

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. hof

Hinn mois

Remer

Dalbing

Linte

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. friden

Hofen mois

Ekow

Abazlemach

Hollender

WILDT NVS

MO. RAS SEN.

Fruchtig

Vxkull hof

Berg. hof

Hinn mois

Remer

Dalbing

L

Latvijas Dabas Fonds
programma

Kontroleksemplārs

LATVIJAS MEŽU
VĒSTURE

(K. 1002. 100)

Koninklijke Bibliotheek

LATVIJAS MĒŅU
VĒSTURE

99-5
56

L
63

(WWF) Pasaules Dabas Fonds
Latvijas programma

LATVIJAS MEŽU VĒSTURE
līdz 1940. gadam

WWF®

Rīga 1999

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

UDK 630(474.3)(091)
La 805

~~99-~~ 8.867
0304091792

Heinrihs Strods,
Māris Zunde,
Ēvalds Mugurēvičs, Arnis Mugurēvičs,
Dzidra Liepiņa,
Linda Dumpe

LATVIJAS MEŽU VĒSTURE LĪDZ 1940. GADAM

Rīga, 1999, 364 lpp.

Zinātniskais redaktors un sastādītājs Heinrihs Strods

*Izdevuma autoru paustais viedoklis var neatspoguļot
WWF – Pasaules Dabas fonda oficiālo viedokli*

Pārpublicēšanas tiesības pieder WWF – Pasaules Dabas fondam

All rights reserved

© WWF

Redaktore: *Aija Dzintara*
Datorsalikums: *Andrejs Zile, Svetlana Zile*
Vāka dizains: *Valentīns Nasonovs*
Izmantoti Uģa Rotberga foto

Izdevējs: *WWF – Pasaules Dabas Fonds*
e-pasts: *wwf@com.latnet.lv*

ISBN 9984-643-05-0

SATURS

IEVADAM	7
----------------------	---

I nodaļa

LATVIJAS MEŽU POLITIKA UN LIKUMDOŠANA

(XI gs. – 1940.g.) (LU prof., Dr. hab. hist. Heinrihs Strods)

Ievads	13
I. Senlatvijas meža tiesības XI – XIII gadsimtā	15
II. Tradicionālās saimniecības laikmets (XIII – XIX gs. vidus)	24
1. Livonijas mežu politika un likumdošana (XIII gs. – 1561.g.)	24
2. Kurzemes un Zemgales hercogistes mežu politika un likumdošana (1561.–1795.g.)	32
3. Zviedrijas un Polijas mežu politika un likumdošana (XVI – XVII gs.)	48
4. Krievijas impērijas mežu likumi Vidzemē un Latgalē (XVIII gs. – XIX gs. pirmajā pusē)	56
5. Kurzemes guberņas mežu likumdošana XIX gs. pirmajā pusē	71
III. Industriālais laikmets (XIX gs. vidus – XX.gs. vidus)	77
1. Krievijas impērijas mežu politika un likumdošana Latvijā XIX gs. otrajā pusē – XX gs. sākumā.	77
2. Latvijas valsts mežu politika un likumdošana (1918. – 1940.)	92
Dažas domas noslēgumā	104

II nodaļa

MEŽAINUMA UN KOKU SUGU SASTĀVA PĀRMAIŅU

DINAMIKA UN TO GALVENIE IETEKMĒJOŠIE FĀKTORI

LATVIJAS TERITORIJĀ (Ing. silv. Māris Zunde)

Ievads	111
I. Latvijas mežu attīstība pirms leduslaikmeta	113
II. Mežs leduslaikmeta beiguposmā un pēcleduslaikmetā	117
III. Senlatvija XI – XIII gadsimtā	141
IV. Livonija XIII – XVI gadsimtā	146
V. Latvijas teritorija XVII – XVIII gadsimtā	160
VI. XVIII gadsimts	178
VII. Meži Latvijā no XIX gs. līdz 1940.gadam	184
Noslēgumam	203

III nodaļa

MEŽA DŽĪVNIEKI LATVIJĀ (LU prof., Dr. hab. hist. Ēvalds

Mugurēvičs, doc., Dr. med. vet. Arnis Mugurēvičs)

Ievads	207
I. Meža faunas veidošanās Latvijā (9.g.t. pr.Kr. – XX gs. 40.gadi)	209
Noslēgums	247

IV nodaļa

KOKTIRDZNICĪBA LATVIJĀ NO 1200. LĪDZ

1940. GADAM (Dr. hist. Dzidra Liepiņa)

Ievads	251
I. Tirdzniecība ar meža precēm Livonijas laikā: 1200. – 1500.g.	252
II. Tirdzniecība ar kokiem un meža precēm 1500. – 1630.gadā	261
III. Tirdzniecība ar meža precēm un kokiem XVII – XVIII gadsimtā	266
IV. Kokmateriālu tirdzniecība Latvijas teritorijā pārejas periodā uz industriālo laikmetu: 1800. – 1860.g.	278
V. Kokmateriālu tirdzniecība industriālajā laikmetā no 1860. līdz 1900.g.	283
VI. Koksniecības pamattendences industriālā laikmeta posmā no 1900. līdz 1918.g.	288
VII. Tirdzniecība ar kokmateriāliem Latvijas Republikā: 1918. – 1940.gadā	291
Noslēgums	302

V nodaļa

MEŽU IZMANTOŠANAS ATTĪSTĪBA LATVIJĀ

(Prof., Dr.hab.hist. Linda Dumpe)

I. Meža izmantošana Latvijas senākajā vēstures posmā	305
II. Meža izmantošana tradicionālā saimniecībā	308
III. Meža līdumu zemkopība	321
1. No līdumu zemkopības vēstures	321
2. Līdumu dedzināšanas norise	325
IV. Lopu ganišana mežā	333
1. Meža ganību izmantošana tradicionālajā saimniecībā	333
2. Meža ganību izmantošana jaunos laikos	334
3. Ganišanas norise mežā	336
4. Ganu rīki un ticējumi meža ganībās	339
V. Meža dravniecība	344
1. Meža dravniecības attīstība Latvijā	344
2. Meža dravniecības norise	347
Noslēgums	357

ATSKATS

.....	359
-------	-----

IEVADAM

Mežs ir sagaidījis mūsu senčus, viņiem apmēram pirms vienpadsmit tūkstoš gadiem sākot apdzīvot Baltijas jūras austrumu piekrasti, un varbūt plašāk ieviesies šeit kopā ar pirmajiem cilvēkiem¹. Koks ir pavadījis visus Latvijas iedzīvotājus no šūpuļkārts līdz mūžmājai. Latvijas meži ir tūkstošiem gadu uzturējuši mūsu tautu, snieguši tai mītnes, siltumu un gaismu, sargājuši no slimībām un svešzemju daudzajiem iebrucējiem. Cilvēki līdz šim, šķiet, vairāk postījuši nekā saudzējuši mežus. Ja svešzemju iekarotāji līdz pat XX gs. beigām to darīja, īstenojot savu iecerēto cīņu par kundzību Baltijā, tad pašu ļaudis pēdējā laikā aplaupa mežu cīņā par zeltu. Tomēr mežs, līdzīgi mūsu latviešu tautai, lai arī ir dziļi savainots, likteņa pārbaudījumus izturējis. Meži kā Latvijas kultūrvides greznākā rota joprojām ietērpj mūsu Tēvu zemi Eiropai apskaužamā krāšņumā. Aizsargāt un kopt Latvijas valsts dabisko zaļo mežu bagātību šobrīd ir ne tikai valsts politikas un likumdošanas īstenošanu pienākums. Latvijas mežu aizsargāšana un kopšana, mežu kā Latvijas kultūrvides svarīgākās sastāvdaļas saglabāšana nav iespējama bez mežu biogrāfijas, bez mežu vēstures pētīšanas un zināšanas. *Pirmkārt*, meži ir ieņēmuši un ieņem kvantitatīvi un kvalitatīvi būtisku vietu Latvijas vēsturē². *Otrkārt*, Latvijas mežu lielumlielā vairākuma cilmi nevar sākt ar to tālas pagātnes iztirzājumu, jo tie ir cilvēku iejaukšanās un cilvēku kultūras veidoti; viņi bija mežu galvenais ienaidnieks līdz XX gadsimtam.³

Latvijas mežu vēsture līdz XX gs. pašai nogalei atradās profesionālu mežzinātnieku nevis profesionālu vēsturnieku rokās. Šajā grāmatā Latvijas vēsturnieki, arheologi un etnogrāfi, kuru līdzšinējie pētījumi atradušies iespējami tuvāk Latvijas mežu vēsturei, cenšas profesionāli un vienlaikus stereoskopiski atainot Latvijas mežu vēsturi līdz 1940. gadam.

Darbā izmantoti pašreiz Latvijā pieejamie arhīvu, muzeju un bibliotēku vēstures, arheoloģijas un etnogrāfijas publicētie un nepublicētie pirmavoti, kā arī vēstures literatūra latviešu, angļu, vācu, un krievu valodā. Darbā izmantoti arī autoru agrāk iegūtie Vācijas, Zviedrijas, Polijas, Lietuvas, Krievijas, Baltkrievijas arhīvu un muzeju materiāli. Diemžēl autoriem, kuru veidotās nodaļas balstās uz vēstures avotiem, nebija iespējams ilgāk un pamatīgāk strādāt Polijas, Baltkrievijas un Krievijas arhīvos, tāpēc Latgales mežu vēstures tēlojumā dažkārt ir jūtami robi.

Autori pieejamie vēstures, arheoloģijas un etnogrāfijas avoti un literatūra, pētnieku rīcībā atvēlētais laiks, tāpat apstākļi, ka šis pētījums ir pirmais apkopojais profesionālu vēsturnieku darbs Latvijas mežu vēsturē, nosaka darba analīzes un sintēzes līmeni. XX gadsimtā Eiropas lielāko totalitāro varu, komunisma un nacisma, 1940. gadā Latvijā uz pusgadsimtu pārtrauktā izaugsme iedibinātā mežu apkope un attīstība ir speciāls okupācijas laikmeta mežu vēstures pētījums. Pētījumu jūtami ietekmēja izdevuma autoru viedoklis par to, kas ir mežs.

Autori pievienojas uzskatam, ka meži ir kompleksa ekoloģiska sistēma, kurā koki ir dominējošā dzīvesizpausme. Būdam ekoloģiska sistēma vidējā klimatiskajā joslā, mežs ietver ne tikai tajā augošos kokus, bet arī krūmus, meža dzīvniekus, augus, sēnes, biškokus un citas meža ekoloģiskās sistēmas sastāvdaļas. Zemes, uz kurām augs dabisks mežs vai kurās mežu mākslīgi audzēja, dēvēja par mežazemēm. Parasti zem meža atstāja mazvērtīgākās un lauksaimniecībai maz noderīgās vai pavisam nederīgās zemes. Mežkopības nolūks bija mežazemes, ūdeņu un sauszemes kopšana, lai mežus saglabātu un atjaunotu nolūkā iegūt lielāku koku ražu⁴.

Mūsu mežu vēstures pētījuma galvenā problēma ir makroklimats un cilvēku darbības rezultātā izveidotais mežs. Šajā grāmatā makroklimata pārmaiņu ietekmei Latvijas mežos nav paredzēta speciāla klimatologu pētījumu nodaļa kā klimatiskos apstākļus reģistrējošo vēstures pirmavotu, tā speciālistu trūkumu dēļ, kaut arī makroklimata pārmaiņu ietekme aizvēsturē Baltijā šobrīd izvērtēta. Klimata vēstures pētnieki parasti uzsver, ka V – X gadsimtā pēc Kristus Eiropā kļuvis siltāks, bet XV – XVIII gadsimtā palicis vēsāks. Turpretī ar XVIII gs. otro pusi sācies siltāks laiks. Kaut arī šīs klimata svārstības visas nav zināmas, un tās acimredzot bija neregulāras un dažādas, tomēr tās paudušas tendenci uz hronoloģiski līdzīgiem apmēram 100 gadu iestāšanās, pastāvēšanas un izbeigšanās periodiem. Klimata svārstības parasti krasi vai mazāk izteikti aptvēra visu pasauli; diemžēl, nav izpētīts jautājums, kā klimata svārstības katrā valstī ietekmēja augu un dzīvnieku valsti un sabiedrību. Tāpat, kā kultūraugi, arī mežs, attīstījās vai neattīstījās atkarā no saulaino stundu daudzuma gadā. Klimata svārstības norisa lēnām vairāku cilvēka paaudžu apritē. Tāpēc tās parasti neatspoguļo sava laika vēstures avoti, it īpaši laikmetos, kad pastiprinājās cilvēku sabiedrības iedarbe uz vidi (industrializācijas un urbanizācijas, lauka un mežu mehanizācijas procesi u.c.), kam cilvēki piegriezta lielāku vērību. Cilvēku paaudžu hronoloģiskā horizonta nepietiekamība, lai varētu konstatēt pārmaiņas ilgākā laikposmā un plašāka iespēja tās atspoguļot isākā laikposmā, rada pētniekiem grūtības klimata svārstību ietekmes noteikšanai vēsturisko laiku mežu attīstības pētīšanā.

Tāpēc šajā pētījumā autori aprobežojas galvenokārt ar cilvēku darbības ietekmes pētījumiem Latvijas meža un mežsaimniecības tapšanā un izveidē, aptverot cilvēku darbību gan iekšzemē, gan ārzemēs.

Ievērojot Latvijas mežu izveides sakarību kā ar ekonomiku, tā ar politiku, darbā ņemta vērā ir Eiropas ekonomiskās, ir Latvijas politiskās vēstures periodizācija. Tāpēc grāmatā pētīta mūsu vēsture aizvēsturē (līdz laikmetam, kad sākās rakstītie vēstures avoti), tradicionālās (naturālās) saimniecības laikmetā (līdz mehanizētās rūpniecības attīstībai) un industriālajā (kapitālisma) laikmetā (līdz 1940. gadam). Tomēr konkrētu nodaļu ietvaros, kur līdzās šīm saimnieciskās vēstures tendencēm dominēja politiskās tendences (piemēram, mežu likumdošanā), vienlaikus ievērota arī Latvijas vēstures politiskā periodizācija (Senlatvijas valsts, Livonijas, Kurzemes un Zemgales hercogistes, Zviedrijas valsts un Krievijas impērijas un Latvijas valsts mežu likumdošana).

Darba metodes ir tradicionālās vēsturnieku, arheologu un etnogrāfu darba metodes, izmantojot arī dendroloģijas un putekšņu analīzes atzinumus. Kā katra pirmā darba, šīs grāmatas uzdevums ir līdzās vispārinājumiem sniegt materiālu turpmākiem meža vēstures pētījumiem, kuru rezultātā varētu tikt uzrakstīta apkopjoša Latvijas meža vēsture. Šis darbs turpināms un paplašināms tematiski (koka ēku celtniecība, kokamatniecība, mežs folklorā), kā arī hronoloģiski: uzrakstot Latvijas mežu vēsturi no 1940. līdz XX gadsimta nogalei.

Īsi pastāstīšu par šīs grāmatas autoriem. Latvijas Universitātes profesors, *Dr.hab.hist.* Heinrihs Strods sarakstījis I nodaļu: "Latvijas mežu politikā un likumdošana". Viņš vienlaikus ir darba vadītājs un zinātniskais redaktors. Latvijas mežzinumu un koku sugu pārmaiņu dinamiku pētīja *Ing.silv.* Māris Zunde, veidojot izdevuma II nodaļu. LU profesors, *Dr.hab.hist.* Ēvalds Mugurēvičs un docents, *Dr.med.vet.* Arnis Mugurēvičs uzrakstījuši III nodaļu: "Meža dzīvnieki Latvijā"; *Dr.hist.*

Dzidra Liepiņa IV nodaļu: "Koktirdzniecība Latvijā no 1200. līdz 1940.gadam". V nodaļas: "Mežu izmantošanas attīstība Latvijā" autore ir profesore, *Dr.hab.hist.* Linda Dumpe. Ilustrācijas galvenokārt sagādājuši nodaļu autori un *Ing. silv.* Uģis Rotbergs.

Autoru sniegtais faktiskais materiāls un pieeja tēmas risinājumam, it īpaši ievērojot viņu iepriekšējos pētījumus, dažkārt izraisījis atšķirīgus secinājumus par vienu vai līdzīgu jautājumu. Tā kā šīs autoru domas ir suverēnas, zinātniskais redaktors, cienot un atzinot uzskatu demokrātijas principus arī zinātnē, šos atšķirīgos uzskatus saglabājis, ja tie pamatoti ar faktiem.

Prof. Heinrihs Strods

Atsauces

¹ M.Bušs. *Mežu vēsture Latvijā. – Mežu Dzīve.* 1994. Nr.3. 29.–31.lpp.

² Eiche V. *Cilvēka loma Latvijas meža izveidošanas gaitā. – Mežsaimniecības rakstu krājums.* 1937. 15.sēj. 134.–146.lpp.

³ *Geschichte von Domänverket.* Göteborg, 1976., 3. un 6.lpp.

⁴ *The New Encyclopaedia Britannica.* Vol. 4. USA, 1991., 879. – 880.lpp.

LATVIJAS MEŽU POLITIKA
UN LIKUMDOŠANA
(XI gs. – 1940.g.)

Darbs ir veltīts Latvijas vēstures un kultūras pētīšanai, īpaši tās vidējās un senās vēstures jomām. Darbā ir apkopoti un sistematizēti dažādi avoti, kas attiecas uz Latvijas tautas dzīvi, kultūru un ticības uzskatiem. Darbs ir sadalīts vairākos nodaļos, kas katrs veltīts konkrētai tēmai.

Latvijas tautas dzīve ir ļoti interesanta un daudzveidīga. Tās vēsture ir saistīta ar Latvijas zemi un tās iedzīvotājiem. Darbā ir apkopoti daudzi avoti, kas attiecas uz Latvijas tautas dzīvi, kultūru un ticības uzskatiem. Darbs ir sadalīts vairākos nodaļos, kas katrs veltīts konkrētai tēmai.

Atsauces

1. Krievu vēsture, 1940. gada izdevums, 1. sējums, 10. lpp.
2. Latvijas vēsture, 1940. gada izdevums, 1. sējums, 10. lpp.
3. Latvijas tautas dzīve, 1940. gada izdevums, 1. sējums, 10. lpp.
4. Latvijas kultūra, 1940. gada izdevums, 1. sējums, 10. lpp.
5. Latvijas ticības uzskati, 1940. gada izdevums, 1. sējums, 10. lpp.

Darbs ir veltīts Latvijas vēstures un kultūras pētīšanai, īpaši tās vidējās un senās vēstures jomām. Darbā ir apkopoti un sistematizēti dažādi avoti, kas attiecas uz Latvijas tautas dzīvi, kultūru un ticības uzskatiem. Darbs ir sadalīts vairākos nodaļos, kas katrs veltīts konkrētai tēmai.

Latvijas tautas dzīve ir ļoti interesanta un daudzveidīga. Tās vēsture ir saistīta ar Latvijas zemi un tās iedzīvotājiem. Darbā ir apkopoti daudzi avoti, kas attiecas uz Latvijas tautas dzīvi, kultūru un ticības uzskatiem. Darbs ir sadalīts vairākos nodaļos, kas katrs veltīts konkrētai tēmai.

I nodaļa

LATVIJAS MĒŅU POLITIKA
UN EKONOMIKA
(XI gs. – 1940. g.)

Ievads

Par mežu politikas jēdzienu, kuru pirms 180 gadiem sāka lietot Eiropas tautsaimniecībā, ir daudz diskutēts. Mežu politika patiesībā ir mežsaimniecības un mežzinātnes ietekmes un vietas noteikšana sabiedrībā, valstī un tautsaimniecībā. Freiburgas Universitātes Mežu politikas un reģionālistikas institūta direktors, profesors Dr. Ervins Nisleins savā grāmatā "Mežu politika" 1985.gadā mežu politiku definēja šādi: mācība par cilvēku sabiedrības pārindividuālām attiecībām pret mežu un attiecībā uz meža ietekmēšanas un veidošanas iespējām¹.

Mežu likumdošana vienmēr bijusi un ir mežu politikas sastāvdaļa. Jāuzsver, ka mežu likumdošana ir juridisko normu kopums, kas regulē meža un cilvēka attiecības. Sevišķi ciešā saistībā mežu likumdošana izsenis bijusi ar valsts saimniecisko politiku, kas raksturoja tās attīstību. Mežsaimniecības politika ir valsts vai tās ietekmīgu iedzīvotāju grupu saimniecības politikas daļa, valdības līdzekļu un rīcības paņēmieni kopums. Tās nolūks ir veidot mežsaimniecību un virzīt tās attīstību valsts noteiktā gaitā. Tā nav saprotama bez valsts vispārējās politikas konteksta. Mežu politiku un likumdošanu būtiski ietekmē valsts ārpolitika un valsts ģeogrāfiskais stāvoklis, dabas resursu daudzums un to pieejamība. Nav noliedzama personību vai konkrētu iedzīvotāju grupu ietekme mežu politikā un likumdošanā. Tomēr mežu politiku valsts, ietekmīgas iedzīvotāju grupas vai personības īstenoja ar mežu likumdošanu. Jānorāda gan, ka mežu likumdošana sākotnēji izpaudās ieraduma tiesībās, vispārējos likumos, muižu lauksaimniecības likumos un instrukcijās un, sākot no XVII gadsimta, Latvijā kā speciālās mežu un to izmantošanas (medību) "kārtībās" un instrukcijās, kam bija likuma spēks.

Pirmkārt, mežu likumdošanas vēsturei jāskaidro vairākas problēmas. Starp tām vispirms jānosauca pāreja no brīvās mežu izmantošanas laikiem uz lokāliem zemes kungu izveidotiem mežu kārtības noteikumiem. Otrkārt, jāskaidro pāreja no mežu likumdošanas uz mežu pārvaldi, kam vispirms Latvijā bija lokāls un ar tās sociālajām kārtām ierobežots raksturs. Šajā nodaļā, analizējot mežu likumdošanu, īsumā pieskaršos arī mežu pārvaldes vēsturei. Treškārt: jāskaidro mežu valsts likumdošanas izveidošanās, ieskaitot privātmežu likumdošanu; pāreja no mežu pārvaldes uz faktisko mežu policiju. Ceturtkārt, jāskaidro Latvijas valsts mežu likumdošanas vēsture.

Mežu politikas likumdošanas un tiesību vēstures uzdevums patiesībā ir atklāt iemeslus un cēloņus, kā un kad mežu tiesības radās, kā un kad tās ieguva normatīvu spēku un iekļāvās lielākās iedzīvotāju daļas apziņā. Šeit galvenokārt jāskaidro mežu politikas un mežu likumdošanas ietekme meža floras un faunas un saimniecības attīstībā. Pētījumā jānoskaidro mežu politikas pārmaiņas un apstākļi, kur un kad šī mežu likumdošana zaudē savu spēku tautā un ko tas nodarīja mežam, tā flori, faunai un saimniecībai.

Latvijas mežu politikas un mežu likumdošanas vēsture tuvu atrodas Latvijas kultūras vēsturei². Mežu politika un likumdošana atspoguļo sabiedrības attīstības līmeni. Tāpēc šā jautājuma pētīšana paver iespēju salīdzināt valstu attīstības līmeni, rada iespējas skaidrot, kādam attīstības modelim – Eiropas vai kādam citam – tā sekojusi un no kā tā ietekmējusies, kas veicinājis mūsu mežsaimniecības attīstību: ar mežiem nabagie Rietumi vai ar mežiem bagātie Austrumi. Otrām kārtam, jānoskaidro, kā un vai visas tautas pieņemtās mežu ieradumu tiesības līdz ar

sabiedrības izmaiņām pārvērtās par kārtu politiku un likumdošanu, kā un vai pēdējos gadsimtos šī likumdošana atkal kļuva par valsts politiku un likumdošanu. Jāmēģina noskaidrot mežu likumdošanas pēctecība un ietekme mežu attīstībā dažādos minētajos attīstības posmos.

Pētnieki atrastos patālu no īstenības, ja meža kvantitatīvo un kvalitatīvo pārmaiņu skaidrošanā neievērotu arī klimatiskās svārstības un maiņas, ūdens līmeņa pazemināšanos arī mežu samazināšanās dēļ.

Pirmkārt, tāpat kā likumdošanu Latvijā kopumā, arī mežu likumdošanu Latvijā ietekmējušas gan senās maztautu (latgaļu, kuršu, zemgaļu un līvu) tiesības, gan vācu, poļu, zviedru un krievu likumdošana, kas piederēja ļoti atšķirīgiem attīstības modeļiem. Taču salīdzināt Latvijā Livonijas konfederācijā, Pārdaugavas hercogistē, Kurzemes un Zemgales hercogistē vai Vidzemes, Kurzemes un Vitebskas guberņās izdotos mežu likumus ar šiem likumiem Latviju iekarojošo zemju likumkodeksos šajā pētījumā nav iespējams.

Otrkārt, Latvijas mežu likumdošanas pētnieka stāvoklis pašreiz ir īpaši sarežģīts ne tikai tāpēc, ka mežu likumdošanas vēsture līdz šim nav speciāli pētīta, bet arī tādēļ, ka vairāki likumdošanas akti (piemēram, 1636.gada hercoga Fridriha mežu likums) arhīvos pagaidām nav atrasti, bet ir pieminēti tikai citos likumdošanas aktos.

Treškārt, pētniekam labākā gadījumā iespējams pašreiz konstatēt likumdevēja gribu un politiku, tomēr visai grūti konstatēt tās īstenošanas pakāpi un izpildi; tas prasa rūpīgu un ilgstošu darbu arhīvos. Tādējādi, kā pašreizējais pētniecības līmenis, tā darba apjoms nosaka to, kāpēc vairāk tiks iztirzāti likumdošanas akti, kuru īstenošanu ar arhīvu materiālu turpmāk piepildīs nākamie pētnieki. Šajā darbā mēģināts konstatēt cēloņus, kas noveduši līdz konkrētai mežu likumdošanai, kā arī izvērtēt šos mežu likumus un tikai pēc tam: iespējas konstatēt to ietekmi uz mežu stāvokli un Latvijas kultūrvidi.

Ceturtkārt, ierobežojumus prasa arī mežu likumdošanas vēstures avoti, kuri pieder kā pie nepublicēto (arhīvu) materiālu grupas, tā pie publicētajiem vēstures avotiem. Darbā izmantoti abu grupu mežu likumdošanas vēstures avoti kā Latvijā, tā ārpus tās robežām. Tomēr darbs Krievijas, Polijas un Zviedrijas arhīvos vēl stāv priekšā.

Piektkārt, par aizvēstures laikmeta mežu izmantošanu stāsta daži tā laika vēstures avoti (arī folklorā), bet par tradicionālās saimniecības posmu līdz XVIII gs. tie ir arī lauksaimniecības likumi. XVIII gs. otrajā pusē un XX gs. sākumā mežu likumiem pievienojas neskaitāms daudzums papildinājumu un instrukciju, kas veido vairākus sējumus.

Ja tradicionālās saimniecības laikā iespējams analizēt praktiski visus būtiskākos pieejamos mežu likumdošanas aktus, tad industriālajā laikmetā, sevišķi Krievijas impērijas mežu likumdevēji līdzās vairākiem plašiem Mežu nolikumiem izdeva tādu daudzumu šo nolikumu skaidrojumu un instrukciju, dažādu visaugstāko senāta ukazu un gubernatoru rīkojumu, ka tieši šis daudzums pilnībā neļauj tā analīzi iekļaut šā darba apjomā.

Atsauces

¹ E.Nießlein. *Forstpolitik. Hamburg – Berlin, 1985., 15.lpp.*

² Ābers B. *Ko tagadnes latviešu vēsturniekiem var dot Latvijas tiesību vēstures pētīšana. R, 1940. Atsevišķs novilkums. 467.lpp.*

I. Senlatvijas meža tiesības XI – XIII gadsimtā

Pēc latviešu valodas etimologa Konstantina Karuļa domām, latviešu vārds "mežs" sākumā liecinājis par robežjoslu starp divām vietām: vidējais, tas, kas atrodas starpā¹. Šis pats avots vēstī: arī latviešu vārds "medīt" ir cēlies ļoti senos laikos no vārda "mežs"².

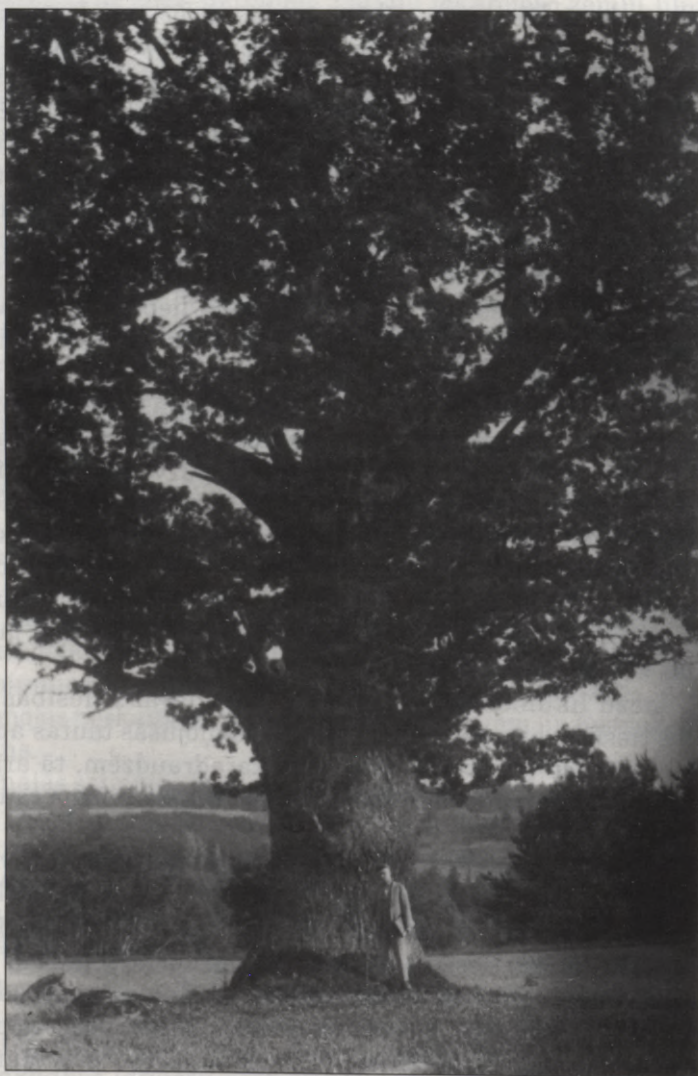
Mežu un to tiesiskā stāvokļa skaidrojumiem Senlatvijā izmantojamas galvenokārt trīs avotu grupas: pirmkārt, folkloras senākais slānis (īpaši tautas dziesmas), otrkārt, ieradumu tiesības un, treškārt, senākie līgumi un hronikas, kas var atspoguļot mežu īpašumtiesisko stāvokli.

Mežu tiesiskā stāvokļa noteikšanai izšķirīgs bija iedzīvotāju daudzums. Tik ilgi, kamēr uz vienu kvadrātkilometru dzīvoja 2–3 cilvēki, kuri apsēja 1–2 ha ar labību, jo pārtika galvenokārt no medībām, zvejas un ēšanai derīgu augu un ogu savākšanas, zemei bija vienīgi tā vērtība, kas atbilda tajā ieguldītajam darbam. Meži pārklāja Senlatvijas lielāko daļu. Par to varbūt liecina vārda "mežs" lietošana vienskaitlī, ieskaitot tur dzīvojošos dzīvniekus (piemēram, meža cūka). Lauki turpretī bija daudzi nelieli, iekopti laukumi mežā; tos sauca galvenokārt daudzskaitlī (lauki), ieskaitot tajā mītošos dzīvniekus (lauku pele). Aizvēstures laikos, kad lielāko daļu teritorijas pārklāja meži³, pieņemams, nepastāvēja nekādi meža izmantošanas ierobežojumi; jo pēc tiem nebija vajadzības. Latviešu tautas dziesmas vēstī par ozolu līdumiem⁴. Latvijas vietu vārdi (Ozolmuiža, Ozolnieki, Liepnieki, Ošenieki u.c.) varbūt liecina, ka Latvijā ozolu, liepu, ošu biržu bija daudz vairāk nekā tagad. Piemēram, vēl 1990.gadā bija konstatēti 40 apdzīvoto vietu un to iedzīvotāju nosaukumi ar cilmi no vārda "ozoli", 11 – oši, 23 – liepas⁵. Zemnieku sētu grupas veidoja sava veida salas auglīgākajās zemēs meža vidū. Šie zemnieku apmetņu nosaukumi arī līdz nesenajai pagātnei bija saglabājušies bijušajā Sēlijā un daudzviet citur⁶. Meži, krūmāji, purvi bija praktiski brīvi no valdījumā. Arī senģermāņu tiesības nepazīna privātīpašumu mežos⁷. Ierobežojumi iedibinājās tikai līdz ar lopkopības un zemkopības attīstību blīvāk apdzīvotās teritorijās. Senlatvijā lopkopības un zemkopības attīstības sākumi rodami jau ar II gadu tūkstoši pirms Kristus⁸. Par iedzīvotāju galveno darba rīku bija kļuvis līdumnieka dzelzs cirvis. Zemes likumdošana ieguva nozīmi tad, ja iedzīvotāju skaits auglīgajās zemēs palielinājās.

Senlatvijā mežu likumdošanā dominēja senās ieražu tiesības (*ius, mores paganorum*)⁹. Šīs tiesības bija gadu simteņiem iesakņojušās tautas apziņā, un tās uzturēja spēkā kā Senlatvijas karaļi ar savām karadraudzēm, tā arī vecākie un labieši. Ieradumu tiesību uzturēšanai spēkā norisa dažāda līmeņa tautas sapulces un, iespējams, vecāko tiesas.

Ieradumu tiesības pastāvēja līdz rakstītajiem likumiem un vēlāk līdz ar pirmajiem likumiem un atspoguļoja latviešu (lībiešu) tautas tiesisko pārliecību. Meža ieradumu tiesības, to darbība un ietekme uz mežu nav speciāli pētīta. Ir veikti pētījumi par latviešu tautas tiesisko apziņu, par juridisko folkloru, par mežiem latviešu tautas dziesmās u.c.¹⁰, kas sniedz nelielu ieskatu arī par ieradumu tiesību attieksmi pret mežu. Jāatgādina: vairāki tautiskā romantisma ietekmēto autoru secinājumi šobrīd uztverami visai kritiski. Daži autori nereti visas tautas dziesmas attiecināja uz Senlatvijū, kaut arī daudzas no tām, kā rakstīja prof. P.Šmits, radušās līdz XIX gs. ieskaitot un atspoguļoja pavisam citus apstākļus¹¹.

Ieradumu tiesības iedalāmas rakstītajās un nerakstītajās. Jāuzsver, ka ieradumu tiesības tauta bija rūpīgi izveidojusi un ieviesusi, tās vairākumā bija teritoriāli, laika un darbības ziņā ierobežotas; tās parasti darbojās Senlatvijas maztautu: latgaļu un lībiešu apdzīvotās teritorijās. Bija vienlaicīgas un ilggadīgas ievērošanas ieradumu tiesības. Daļu no ieraduma tiesībām uzskatīja par tādām, kas ir juridiska norma¹², bet citas par tādām, kurām vajadzīgs tiešs apstiprinājums. Vācijā līdz XIII gs. pastāvošās ieradumu tiesības vēlāk tika kodificētas tiesību grāmatās: tā dēvētajos spoguļu kodeksos. Rezultātā netiešie tiesību avoti kļuva par tiešajiem tiesību avotiem. Latvijas mežu ieradumu tiesību sākumi meklējami latviešu folklorā (sevišķi tautas dziesmās un sakāmvārdos) un vecākajās zemnieku tiesībās. Mežu ieradumu tiesības, savukārt, ieradumu tiesībās bija lietu tiesību sastāvdaļa. Pirmā visu tautu, arī latviešu maztautu, pamatideja ir uzskats par tiesību dievišķīgo dabu.

1.att. Senču svētozols Kuldīgas apriņķa Rendas pagastā
pie Strēļu mājām 20.gados

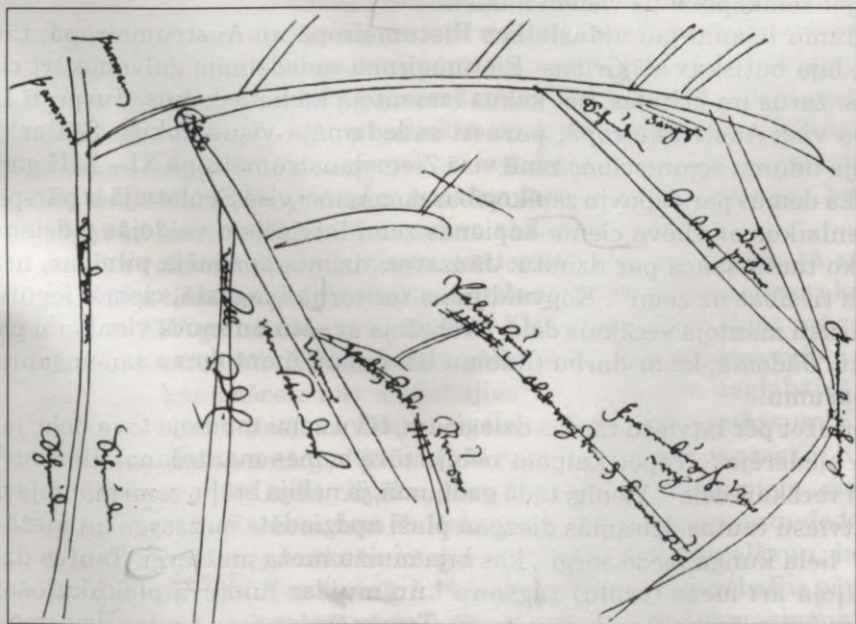
Arī pēc viduslaiku lēņtiesiskajiem uzskatiem vienīgais zemes valdnieks un virsīpašnieks ir Dievs¹³. Visas tautas, arī latvieši, un senie likumi par tiesību avotu pieņem Dievu¹⁴. Latviešu zemnieki uzskatīja, ka visa zeme pieder Dievam kā kungam¹⁵.

Mežs pēc senākajām ieradumu tiesībām kopā ar purviem, ezeriem un upēm piederēja pie Dieva zemes, uz ko visiem bija tiesības, bet nevienam nebija īpašumtiesību.

Mežus Senlatvijas maztautu reliģiskajos ticējumos pārzināja viena no daudzajām sieviešu kārtas dievībām: Meža māte. Vēl XVII – XVIII gadsimtā vēstures avoti – P.Einhorns (XVI–XVII gs.), Lange (1711.–1777.) un Stenders (1714.–1796.), arī jezuitu ziņojumi – liecina, ka latvieši par mežu un krūmāju dieviem vēl uzskatījuši Meža māti un Meža tēvu. Jāatgādina: Meža māti un Meža tēvu bieži piemin arī latviešu tautas dziesmas¹⁶. Tādēļ iespējams, ka šeit bija saglabājušās senlatviešu maztautu ticējumu paliekas. Meža mātei un Meža tēvam bijuši padoti arī mednieki, mežu cirtēji un gani, tāpat visi meža zvēri, putni un to mītnes. Līdzās šim Dieva mežam, ko varēja izmantot katrs, piesaucot Meža māti, bija arī svētie meži, svētbirzis, kuru apmeklēšana nepiederīgiem bijusi aizliegta¹⁷.

Prof. E.Dunsdorfam Zviedrijas valsts arhīvā izdevies atrast kuršu koniņu Svētā meža plānu. Mežs atradies Vārmē starp pašreizējo veco un jauno ceļu uz Kuldīgu. Svētmeža saistības dēļ ar senajiem pagānu laiku ticējumiem: veļu mielošana un citi, pēc veco ļaužu atmiņas svētmežā nedrīkstēja nolauzt ne zariņu, nedz aiztikt putnus un citus dzīvniekus. Medības bija atļautas tikai Ziemsvētkos. Jādomā, ka senlatviešiem bijušas ozolu un liepu svētbirzes, kuru aizsardzībai pastāvēja īpaši likumi un tiesības. Ar šiem kokiem apaugušās ielejās bija arī senču baznīcas.

Langobardi (ģermāņu ciltis) jau VI gadsimtā liedza cirst ozolus, kas auga starp laukiem. Iespējams, ka arī šeit ozoliem bija ne tikai materiāla vērtība. Tomēr tradicionālās saimniecības laikā, kad ozolu nemateriālā nozīme tautas apziņā

2.att. Kuršu koniņu svētā meža plāns 15.gs. beigās vai 16.gs. sākumā (pēc E.Dunsdorfa)

mazinājās, tieši ozolāji un atsevišķi dižozoli pirmie krita zem cirvja un tika pārdoti. Taču vēl XIII gs. sākumā hronists Dionisijs Febricijs rakstījis, ka Vidzemē ļoti lielus kokus uzskata par svētiem¹⁸.

Par mežu ieraduma tiesībām daļēji ļauj spriest arī folkloras vecākie slāņi, kas acīmredzot attiecas uz Senlatviju. Latviešu arheologs un etnogrāfs Ādolfs Karnups pierādīja, ka senākās tautas dziesmas apdzied nevis kristīgā laikmeta kapsētas, bet gan Senlatvijas kapu kalnus¹⁹. Pēc prof. P.Šmita dalījuma, tautas dziesmu pirmajā "laikmetā", kas attiecas uz XIII – XIV gs., meži un to bagātības ieņēmumi latviešu dzīvē ļoti lielu vietu. "Visu zemi," rakstīja prof. P.Šmits, "pārklāj milzīgi meži ar dažādiem kokiem, kur lielā vairumā dzīvo visādi zvēri un putni. Bieži vien tur daudzina briežus un lāčus, pat sen Latvijā izmirušais sūbris tur vēl nav gluži svešs. Lūšu tur ir tik daudz, ka bagātnieki var lepoties ar lūšu kažokiem, kamēr ikkatrs jauneklis nēsā caunu cepuri"²⁰.

Mežu ieraduma tiesības ne tikai aizsargāja mežus, bet nodrošināja arī seno līdumnieku eksistenci, atļaujot līdumu lišanu, atskaitot svētbirzis un, kā atklāsies, biškokus. Līdumu lišanas izplatīšanos un labāko mežu iznīcināšanu pastiprināja ieraduma tiesību noteikums "Līdums dara brīvu"²¹. Cilvēki, kuri lida līdumus, gādāja par savu izdzīvošanu un nevarēja iedomāties, kā iznīcina mežus. Sākotnēji līdumlišanā iegūto zemi nevarēja izmantot viens cilvēks, jo smagos, plašākos līdumlišanas darbus nereti veica visa dzimta, ciema kopiena vai zemes kunga organizēta līdumnieku grupa.

Līdumu lišanai bija divas nozīmes: zemes attīrīšana no meža lauksaimniecībai un zemes mēslošana. Šīs divas līdumsaimniecības funkcijas mainījās laikā un telpā. Līdumsaimniecības sākumposmos un pēckara posmos līdumu lišana bija vienlaikus aramzemes atkarošana mežam un tās mēslošana, bet vēlākos laikos sāka dominēt jaunas zemes iegūšana, ko pēc tam mēsloja ar kūtsmēsliem vai citu mēslojumu, saglabājot zemkopībai uz visiem laikiem.

Līdumu lišanai jau viduslaikos Rietumeiropā un Austrumeiropā, tātad arī Latvijā, bija būtiskas atšķirības. Rietumeiropā sadedzināja galvenokārt ciršanas paliekas: zarus un kritālas, bet kokus izmantoja kā lietaskokus. Turpretī Latvijā, tāpat kā visā Austrumeiropā, parasti sadedzināja visus kokus. Spīļarkls, kas pastāvēja līdumu zemniecības zonā visā Ziemeļaustrumeiropā XI – XIII gadsimtā, liecina, ka domas par papuvju zemkopības dominanci visā Senlatvijā ir pārspilētas²².

Vienlaikus ar Dieva ciema kopienas zemi latviešiem veidojās jēdziens "tēvu zeme", ko tauta sauca par dzimtu. Jāuzsver: dzimts apzīmēja pilnīgas, nedalītas īpašuma tiesības uz zemi²³. Kopvaldījuma teritorijā (pagastā, ciemā) iegūtu zemi, kuru parasti mantoja vecākais dēls, ierobežoja ar sētu un sauca vienkārši par sētu, tēva sētu. Jādomā, ka ar darbu (līdumu lišana) un mantojuma saņemšanu varēja iegūt īpašumu.

Spriežot pēc latviešu tautas dziesmām, tēvu zemi mantoja tēva dēls, ja tēvam šī zeme piederēja²⁴. Tāpēc kalpam nebija tēva zemes mantošanas tiesību²⁵. Zemi mantoja vecākais dēls²⁶. Vienīgi tādā gadījumā, ja nebija brāļu, zemi mantoja meita²⁷.

Latviešu tautas dziesmās diezgan plaši apdziedāts mežsargs un meža kungi. Minēti "liela kunga meža sargi", kas bija muižu meža mežsargi. Tautas dziesmas atspoguļoja arī meža (ozolu) zagšanu²⁸ un muižas junkura piekukuļošanu, lai mežsargs "neievērotu"²⁹ zudumus mežā. Tomēr šis latviešu tautas dziesmas attēlo nevis Senlatviju, bet vēlāku laikposmu.

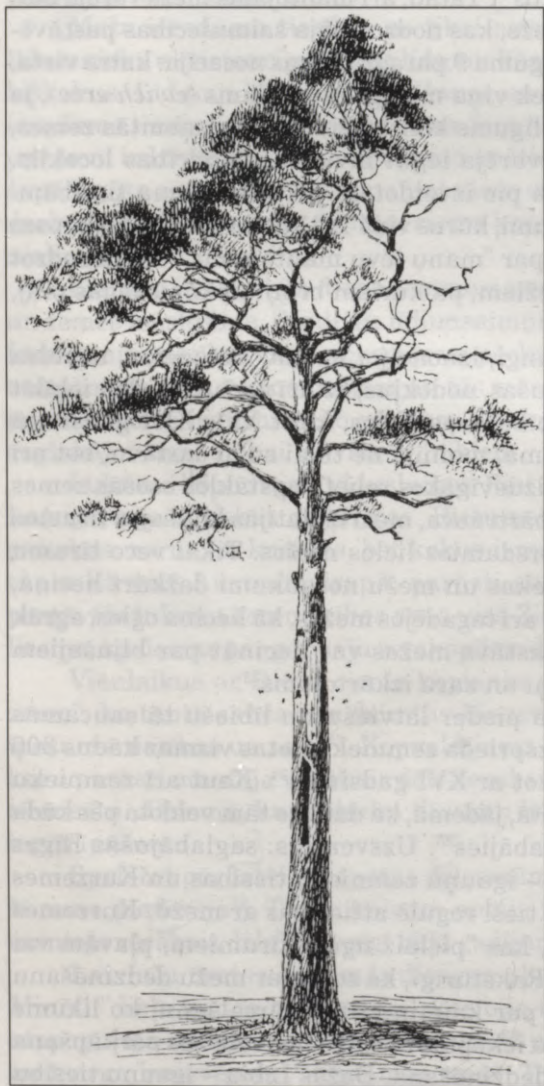
Ieradumu tiesības, cik zināms, XI – XIII gadsimtā nav bijušas apkopotas un uzrakstītas, bet saglabājušās kā nerakstītas tradīcijas un paliekas senākajos likumdošanas aktos. Tie sniedz iespēju iepazīties ar šo slāņu dažiem elementiem. Piemēram, 1230.gadā līgumā ar Kursu minēti un atzīti divi līdzšinējo kuršu īpašumtiesību veidi: valdījums kā vēl pilnīgi nenostiprinātas tiesības, kas pastāvēja līdzās sairusā sabiedriskā īpašuma paliekām. Pie šīm paliekām acīmredzot piederēja meži, kopīgas ganības, kopīgie ūdeņi, neaizņemtās zemes un arī citas platības. Līdzās valdījuma tiesībām 1230.gada līgumā minētas arī īpašumtiesības³⁰. Pilnīgi nostiprinātas mantojamas īpašuma tiesības acīmredzot piederēja izcilām personām. Jāautā gan: vai īpašumtiesības varēja attiekties uz neskartiem mežiem? Par to drošu pierādījumu nav. Taču 1263.gada Kursas dalīšanas aktā skaidri noteikts: blakus laukiem kuršu mantošanas tiesības attiecas arī uz noteiktām zvejas vietām un mežiem, neiekļaujot svētbirzis un biškokus³¹. Tātad, arī mantojams mežs varēja būt, bet drīzāk, kā teikts līgumā, noteikts mežs, kas nodrošināja saimniecības pastāvēšanu. Šo domu vēl papildina 1267.gada līguma 9.pārgrāfs, kas nosacīja: katra vieta, kurā kāds kuršis apmetas uz dzīvi, paliek viņa mūžīgs mantojums (*ewich erve*), ja šai vietai nav jau cits īpašnieks. Tātad, līgums konstatēja vēl neaizņemtās zemes, un tās pirmām kārtām bija meži. Tās varēja iegūt ikviens sabiedrības loceklis. Turpretī mūžīgs mantojums jau noveda pie izveidotām privātipašuma tiesībām. Indriķa hronikā 1209.gadā Visvalža īpašumi, kurus viņš 1211.gadā nodeva bīskapam Albertam un saņēma par lēni, nosaukti par "manu tēvu mantojumu"³². Acīmredzot Jersikas valsti Visvaldis, kopā arī ar mežiem, pa kuriem bruņinieki piezagās pilij, bija mantojis no saviem senčiem.

Rietumeiropā un Latvijā zemes kungi, iznomājot apdzīvotās vietas, uzsvēra galvenokārt tiesības ievākt nodevas, klausas, nodokļus, kā arī mežus pārdot, iekļāt vai dāvināt citiem. Meži līdumzemkopības apstākļos, kaut XI – XIII gadsimtā pastāvēja arī papuvju zemkopības sistēma, mainīja ne tikai sugu sastāvu, bet arī atrašanās vietu, atdodot auglīgākos un izdevīgākos reljefa apstākļos esošās zemes laukiem. Ja kādu apstākļu dēļ apstrādi pārtrauca, meži izplatījās bijušajos tīrumos vispirms kā krūmāji, gadu gaitā pārvērsdamies lielos mežos. Tikai veco tīrumu paliekas zem koku saknēm, celtnu paliekas un mežu nosaukumi dažkārt liecina, ka te bijuši lauki. Iespējams, ka vietumis arī tagadējos mežos, kā liecina ogles, agrāk bijušas celtnes un līdumi. Arī augu sastāvs mežos var liecināt par bijušajiem laukiem, tāpat kā koku pašu platie kroņi un zaru izkārtojums³³.

Pie senākā rakstīto likumu klāsta pieder latviešu un lībiešu tā saucamās vecākās zemnieku tiesības, pēc kurām izsprieda zemnieku lietas vismaz kādus 300 gadus, sākot no XIV gadsimta un beidzot ar XVI gadsimtu³⁴. Kaut arī zemnieku tiesību vairākums uzrakstīts XIV gadsimtā, jādomā, ka daļa no tām veidota pēc kāda XIII gs. parauga, kas pašreiz nav saglabājis³⁵. Uzsvēram: saglabājušās Rīgas virsbīskapijas zemnieku tiesības, Lībju – igauņu zemnieku tiesības un Kurzemes zemnieku tiesības tikai vienā gadījumā tieši regulē attiecības ar mežu. Kurzemes zemnieku tiesības paredz sodīt cilvēku, kas "pielaiž uguni tīrumiem, pļāvām vai mežam", ar trim saktīm (ozeringiem)³⁶. Raksturīgi, ka sods par mežu dedzināšanu likumos noteikts divreiz mazāks nekā par kaimiņu ežas pārceļšanu, ko likums nosaka sodīt ar 6 saktīm³⁷. Tas liecina, ka iekoptas aramzemes robežas pārkāpšana tika sodīta divreiz stingrāk nekā meža dedzināšana. Dažās Lībju – igauņu tiesību redakcijās minēts arī sods par "kunga robežu zagšanu", domājams, robežu zīmju

slepenu viltošanu starp divām kungu valstīm. Šo pārkāpumu sodīja ar nāvessodu, salīdzinot ar samērā vieglo sodu par ežu pārceļšanu. Krievu tiesa (1015.gadā) paredzēja sodus tikai par kņaza meža nelikumīgu ciršanu un neatļautu siena pļaušanu, kā arī par kņaza zemes robežu izaršanu un robežu zīmes (iecirsuma kokā) iznīcināšanu³⁸.

Atšķirībā no Krievu tiesas, kas aizsargāja galvenokārt kņaza īpašumus (arī cilvēkus), minētās Latviešu un lībiešu vecākās zemnieku tiesības aizsargāja arī privātīpašumu mežā. Viena no sodāmām darbībām Lībju – igauņu zemnieku tiesībās bija citam piederošā lūduma nolīšana; to sodīja ar 9 markām tāpat kā sveša tūruma uzaršanu³⁹. Tātad, īpašuma tiesības bija izplatītas uz konkrētu meža daļu, kas noteica saimniecības pastāvēšanu. Pārējais mežs, neiekļaujot "otra lūdumus", vēl tika uzskatīts par visiem piederošu Dieva zemi. Jāuzsver gan: visās latviešu senākās

3.att. Biškoks (pēc A.Bilenšteina, 1907.g.)

zemnieku tiesībās par privātīpašumu uzskatīja biškokus mežā. Piemēram, Rīgas virsbīskapijas zemnieku tiesībās biškoku nociršana vai izlaupišana tika sodīta tāpat kā ielaušanās klētī vai zirga zagšana: ar 3 markām⁴⁰. Kurzemes senākās zemnieku tiesības par biškoku vai klēts uzlaušanu, ja zaudējums bija lielāks par 8 ārtavām⁴¹, paredzēja nāvessodu pakarat; ja zaudējums bija mazāks par 4 ārtavām, tad paredzēja naudas sodu vai pēršanu pie staba⁴².

Biškoku dēļ, kas blakus tūrumiem bija svarīgs īpašums, 1212.gadā izcēlās Autines latgaļu un līvu sacelšanās pret Cēsu Zobenbrāļu ordeņa brāļiem⁴³. Tad ordeņa brāļi bija izlaupijuši neaizskaramos biškokus. Tā bija pirmā zināmā sacelšanās pret iekarotājiem. Savas ieradumu tiesības zemnieki aizstāvēja ar tolaiku ieročiem rokās.

Vecākās zemnieku tiesības ierobežoja arī nesavlaicīgu meža papildizmantošanu. Par apiņu nesavlaicīgu šķīšanu "ataugā vai mežā" bija jāmaksā sods 8,6 gramu sudraba, bet uzrādītājam arī 8,6 gramu sudraba⁴⁴. Lopu ganišana mežā acimredzot vēl nebija ierobežota, vismaz Kurzemē ne. Kurzemes vecākās zemnieku tiesības paredzēja sodu (lopu apķīlāšanu) tikai par svešu lopu ganišanu "savā tūrumā vai pļavā"⁴⁵. Arī Rīgas virsbīskapijas

zemnieku tiesībās šādi darībai bija noteikta tāda paša sodāmība⁴⁶. Uzsvēram: iekoptās pļavas (domājams, arī meža pļavas) skaitījās īpašums. Par to liecina paredzētie sodi par nopļautā siena zagšanu no pļavām⁴⁷, ieskaitot siena nastas aiznešanu. Tūrumi, pļavas un biškoki pēc senākajām zemnieku tiesībām, kā minēts, bija jāamanto vecākajam dēlam nevis sievai⁴⁸.

Vecākās zemnieku tiesības liecina: arī mežu izmantošanas jomā senās vienlīdzības idejas bijušas noturīgas, taču sākušas zaudēt savu nozīmi. Ieraduma tiesību inerces nozīme bija jūtami kritusies. Tomēr tā bija vēl liela; senais modelis vēl dominēja. Zemnieku pretenzijas uz kustamās mantas īpašumu novērojamas vietumis jau sen, taču uz aramzemi (arī uz muižu aramzemi) un uz mežiem – tikai vēlākos gadsimtos. Seno latviešu tautas ieradumu tiesību inerce saglabājās arī tajā apstākļi, ka latviešu zemnieki sāka pretendēt uz meža iegūšanu savā īpašumā pavēlu. Šo apstākli pārspīlēja un pārspīlē daži latviešu un vācu vēsturnieki, kuri tiecas pierādīt, pirmkārt, ka vēl XIII gadsimtā pastāvēja senlatviešu ciltis, kurām visi meži atradās kopīpašumā. Piemēram, latviešu tiesībvēsturnieku apgalvojumam, ka ganības un meži "pirmsvācu laikā" bija koplietošanā⁴⁹, pievienojas arī mūsdienu vēsturnieki. Profesors H. Noišēfers vēl 1991. gadā rakstīja: "Līdz kolonizācijas laika sākumam visi meži, domājams, atradās kopīpašumā visu iedzīvotāju lietošanā"⁵⁰.

Tā redzams, ka Senlatvijā nebija rakstītu likumu un, protams, arī mežu likumu. Nav nekādu liecību par Senlatvijas valstu mežu politiku. Acīmredzot kā mežu politiku, tā rakstītos likumdošanas aktus aizvietoja ieraduma tiesības un tradīcijas. Tās daļēji atspoguļojās daudz vēlāk pierakstīto tautas dziesmu senākajos slāņos un vēlāk pierakstītajās latviešu un lībju zemnieku tiesībās. Tomēr šķiet, ka pret mežu senlatvieši izturējās ar cieņu kā pa lielākai daļai visiem piederošu īpašumu: Dieva zemi. To sargāja speciālās meža dievības un tradīcijas, kā arī svētnīcu atrašanās mežos. Kokmateriālus vēl neizveda uz ārzemēm vai pilsētām. Par spīti līdumsaimniecībai un piļu būvēm, mežu pieaugums kopumā pārsniedza vietējām vajadzībām nepieciešamo kokmateriālu, pat augstvērtīgo cieto kokmateriālu, daudzumu. Tā kā Senlatvijas iedzīvotāju blīvums bija neliels, iedzīvotāji vēl nespēja visus mežus apgūt un izmantot. Pēc ieradumu tiesībām un tradīcijām Senlatvijā neskartie meži bija kopīpašums. Ieblakām tam pastāvēja kopienas – dzimts īpašums uz saimniecībai nepieciešamajiem līdumiem. Privātīpašums pastāvēja uz biškokiem.

Atsauces

- ¹ K. Karulis. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. I. R., 1992., 587. lpp.
- ² Turpat, 588. lpp.
- ³ Malta N. *Mežs un koki latvju dainās. – Latvju tautas dainas*. I. R., 1928. 2. lpp.
- ⁴ LD, 26019, 28221.
- ⁵ V. Dambe. *Latvijas apdzīvoto vietu un iedzīvotāju nosaukumi*. R., 1940. 88., 90., 91., 112.–114. lpp.
- ⁶ Turpat, 138. lpp.
- ⁷ W. Abel. *Geschichte der deutschen Landwirtschaft von frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*. Stuttgart, 1967., 32. lpp.
- ⁸ Strods H. *Latvijas lauksaimniecības vēsture*. R., 1992. 39. lpp.

- ⁹ *Gewohnkeitsrecht. Обычное право. Ieradumu tiesības. LKV. 54.burtnīca, 13740.sleja.*
- ¹⁰ A.Švābe. *Latviešu tautas tiesiskie uzskati. // Straumes un avoti. I. R, 1937., 9. – 44.lpp.; V.Sinaiskis. Folklore juridique. // LU Raksti. Tautsaimniecības un tiesību zinātņu fakultātes sērija. I, 4. R, 1931.; P.Šmits. Mežs mūsu tautas dziesmās. // Mājas Viesa Mēnešraksts. 1906., VI. 496.–499.lpp.; N.Austriņš. Mežs un koki "Latvju dainās". // Meža Dzīve. 1926., Nr.8/9.; I.Kalniņš. Mežs un koki Latvju dainās. MM, 1926.; P.Rizga. Meža drava dainās. // LTD, I. 1928., 273.–292.lpp.; T.Ore. Par latviešu ieradumu tiesībām // Dienas Lapas Etnogrāfiskais pielikums. I. 1891.*
- ¹¹ P.Šmits. *Dažādi laikmeti tautas dziesmās. // Latvieši II. R, 1932. 7.–14.lpp.*
- ¹² *Sakāmvārds bija meža tiesību pirmatnējais veids. Sakāmvārdu neviens ne tikai nedrīkstēja sagrozīt vai tiesāt, tam bija arī visaugstākā sprieduma autoritāte; šis spriedums bija galīgs, neapstrīdams un nepārsūdzams. (P.Birkerts. Latvju sakāmvārdu filozofija. R, 1937., 18. – 19.lpp.)*
- ¹³ A.Švābe. *Latviešu tautas tiesiskie uzskati. // Straumes un avoti. I. 37.lpp.*
- ¹⁴ P.Šmits. *Dažādi laikmeti tautas dziesmās. // Latvieši, II. R, 1932., 15.lpp.; E.Dunsdorfs, A.Spekke. Latvijas vēsture 1500.–1600. Stokholma, 1964., 274. – 275.lpp.*
- ¹⁵ LD, 1901.
- ¹⁶ LD, 3043l, 29087, 34048, 30489 u.c. *Meža māti bieži vienlaikus sauca par Krūmu māti, Ogu māti un Sēņu māti. – LD, 29087.*
- ¹⁷ LK, 106.burtnīca, 26991.sleja.
- ¹⁸ E.Dunsdorfs. *Grāmata par Saldu. Melburnā, 1995., 139. – 140.lpp.*
- ¹⁹ Ā.Karnups. *Kapu kalns latviešu tautas dziesmās. Manuskripts.*
- ²⁰ P.Šmits. *Dažādi laikmeti tautas dziesmās... . 7.lpp.*
- ²¹ W.Abel. *Geschichte der deutschen Landwirtschaft von frühen Mittelalter bis zum 19.Jh. Stuttgart, 1967., 33.lpp.*
- ²² *Latvijas PSR arheoloģija. R, 1974. 309.lpp.*
- ²³ A.Švābe. *Latviešu tautas tiesiskie uzskati... . 37.lpp.*
- ²⁴ LD, 3786.
- ²⁵ LD, 3809, 11 767.
- ²⁶ LD, 3738, 3.
- ²⁷ LD, 3795.
- ²⁸ *Latviešu tautasdziesmas. III. Rīgā, 1981. Nr.12682, 12683.*
- ²⁹ Turpat, Nr.12685.
- ³⁰ A.Švābe. *Senās Latvijas vēstures avoti. I. Nr.161.*
- ³¹ *Senās Latvijas vēstures avoti. II. R, 1940. Nr.358.*
- ³² "... hereditas patrum meorum" (Latviešu Indriķis, XIII, 4).
- ³³ W.Abel. *Geschichte der deutschen Landrwirtschaft von frühen Mittelalter... . 120.lpp.*
- ³⁴ A.Švābe. *Vecākās zemnieku tiesības. R, 1927., 13.lpp.*
- ³⁵ Turpat, 10. – 11.lpp.
- ³⁶ A.Švābe. *Vecākās zemnieku tiesības. R, 1927., 6.lpp., 22.paragrāfs. Sakta – ozerings – ārtigs bija t.s. stieņu svara nauda un naudas vienība. XIII gs. Rīgas marka svērusi 208 gramus. Pēc J.Zemzara domām, ozerings – ārtigs – ārtava bija viena divdesmitceturtdaļa markas, t.i., 8,6 grami. Tātad, par meža aizdedzināšanu XIV – XVI gadsimtā bija jāmaksā sods 25,8 grami sudraba, bet par robežas*

izciršanu: 57,6 grami sudraba. (J.Zemzaris. *Mērs un svars Latvijā 13.–19. gs. R, 1981., 160.lpp.)*

³⁷ A.Švābe. *Vecākās zemnieku tiesības. 6.lpp.*

³⁸ *Русская Правда краткой редакции (по академическому списку). Парагр. 34, 38. // Памятники русского права. М, 1952., 84., 102.lpp. Ģermāņu ieraduma tiesības aizliedza nocirstu koku piesavināšanos. XIII gs. sakšu spieģelis aizliedza meža zagšanu, paredzot par to naudas sodu. Tas liecina arī par meža trūkumu jau XIII gadsimtā.*

³⁹ *Libju – igauņu zemnieku tiesības. 18. un 19.paraģr. (A.Švābe. Vecākās zemnieku tiesības. R, 1927., 8.lpp.)*

⁴⁰ A.Švābe. *Vecākās zemnieku tiesības. 4.lpp. 12.paraģr.*

⁴¹ 68,8 grami sudraba.

⁴² A.Švābe. *Vecākās zemnieku tiesības. 5.lpp. 14.paraģr.*

⁴³ *Indriķa hronika. R, 1993. XVI, 3; XVI, 4.*

⁴⁴ A.Švābe. *Vecākās zemnieku tiesības. 6.lpp. 26.paraģr.*

⁴⁵ *Turpat, 6.lpp. 17.paraģr.*

⁴⁶ *Turpat, 4.lpp. 19.paraģr.*

⁴⁷ *Turpat, 6.lpp. 18.paraģr.*

⁴⁸ *Turpat, 6.lpp. 27.paraģr.*

⁴⁹ *Ābels B. Latvijas tiesību vēsture 1938./39.g. Lekcijas. Šāfingrafēts izdevums. 24.lpp.*

⁵⁰ *H.Neuschäffer. Kleine Wald- und Forstgeschichte des Baltikums. Bonn, 1991., 15.lpp.*

II. Tradicionālās saimniecības laikmets (XIII – XIX gs. vidus)

1. Livonijas mežu politika un likumdošana (XIII gs. – 1561.g.)

Livonijas valstu konfederācijas mežu politikas un mežu likumdošanas izpēti apgrūtinā vēstures avotu trūkums. Saglabājušās hronikas, zemju dalīšanas līgumi, pāvesta bullas, lēņu grāmatas, tiesu dokumenti vairāk liecina par īpašumu mantošanas tiesībām nekā par mežu izmantošanu, nerunājot jau par politiku.

Savu īpašumu tiesību aizsargāšanai iekarotāji Livonijā izveidoja sarežģītu valsts iekārtu un feodālo tiesību sistēmu. Šīs tiesības ieviesa Rietumeiropas zemju juridiskos institūtus, kas Livonijā pārveidojās un attīstījās atbilstībā vietējiem apstākļiem. Livonijas senāko bruņinieku tiesību pamatā bija dāņu karaļu Volde-māra II (1202.–1241.) un Ērika VI (1286.–1319.) lēņu tiesības, kuras pamatojās uz Vācijas (sakšu) tiesībām (t.s. Sakšu spoguļi) un tika no Dānijas izplatītas vispirms tai pakļautajā Ziemeļigaunijā¹. Oficiāli nosauktās tiesības šeit tika ieviestas 1315.gadā un ietvertas 60 pantos. Uz Voldemāra un Ērika lēņu tiesību pamata tika izstrādātas Livonijas senākās bruņinieku tiesības 67 pantos un iespiestas 1537.gadā. Zviedrijas valdība vēl XVII gadsimtā tās apstiprināja par Vidzemes likumu krājumu.

4.att. Livonija XIII – XVI gadsimtā (pēc E.Dunsdorfa)

Livonijas senākās bruņinieku tiesības liecināja, ka vēl šajā periodā iekarotāji bija spiesti respektēt ne tikai zemnieku īpašuma, bet arī ciema kopienas virsīpašuma tiesības, kas pastāvēja līdzās zemes kungu un vasaļu virsīpašuma tiesībām. "Livonijas senāko bruņinieku tiesību" 61.panta 1.paragrāfs noteica: "Ciema robežās neviens nevar pērkot iegūt īpašumu". Šā panta 2.paragrāfs pieļāva stāvokli, jo "ļaudīm ir lauki vai pļavas kāda cita novada robežās, tad viņi tur var pierādīt ar septiņiem krietniem vīriem pie svētajiem". Tā zemnieku lauki un pļavas varēja atrasties arī ārpus ciema teritorijas. Livonijas senākās bruņinieku tiesības pieļāva stāvokli, ka "diviem vai vairākiem kopumā atrodas tīrumi, ganības, mežs un zvejas, tad šo kopumu paša spēkiem var lietot katrs, kas tur apmetas uz dzīvi. Bet ar svešu ļaužu palīdzību neviens nevar lietot kopumu"². Tas nozīmēja, ka ciema ļaužu kopīpašuma meža zemi un zvejas vietas ar ciema piekrišanu varēja lietot ikviens, kurš tur apmetās.

"Vidējās bruņinieku tiesības", kuras pēc Arnolta domām izdevis bīskaps Alberts 1228.gadā, sastāvēja no 249 paragrāfiem un regulēja arī lēņa attiecības. 94.paragrāfs noteica: aramzemi, pļavas, ganības, mežus un zvejas vietas, ja tās atrodas starp vairākiem ciemiem, var lietot katrs šo ciemu iedzīvotājs, taču bez svešas palīdzības. Taču šīs kopienās esošās zemes katrs kopienas loceklis var izmantot pēc ieskatiem, ja pārējiem kopienas locekļiem uz to nav pretenzijas. 140.paragrāfs paredzēja sodu: 1 marku (apm. 4 Alberta dālderus) par sveša biškoka nociršanu. Sevišķi bargus sodus bruņinieku tiesības paredzēja par īpašnieka iestādīto koku, augļu koku vai apdzīvotu biškoku nociršanu: 9 markas.

Livonijas senākajās bruņinieku tiesībās³ aprakstīta lēņu iegūšana un lēņu vīru juridiskais stāvoklis. Pastāvēja pieci meža (*res nullius*) izmantošanas veidi: meža teritoriju piesavināšanas, kokmateriālu izmantošanas tiesības, meža dzīvnieku izmantošana, meža dravniecība un meža blakus (ogu, sēņu u.c.) izmantošana. Pirmo, otro un trešo meža izmantošanas veidu piesavināja vasaļi (muižnieki), tādējādi atspiežot no tā zemniekus, bet ceturto un piekto viņi atstāja zemniekiem. Jāuzsver, ka zemnieki tā dēvēto savu zemi uzskatīja par savu īpašumu. Tādēļ viņiem izraisījās konflikti ar Livonijas feodālo likumdošanu un feodālā zemes valdījuma pārvēršanu par muižnieku īpašumu, sevišķi XVI gs. II pusē.

Viens no mežu un meža dzīvnieku izmantošanas regulējošiem dokumentiem bija "lēņu grāmatas". Šīs grāmatas parasti maz ierobežoja mežu izmantošanu, nosakot galvenokārt to robežas, turpretī vēlāk jau ierobežoja mežu izmantošanas tiesības. Manuprāt, šo dokumentu analīze ir speciāla pētījuma uzdevums. Meža izmantošanas noteikumi lēņu grāmatās mainījās atkarībā no vietas, laika un apstākļiem.

Livonijas ordeņa un bīskapu vasaļu tiesības uz mežiem piešķīra minētie zemes kungi lēņu grāmatās. Piemēram, Rīgas virsbīskaps Promolds 1350.gada 5.februārī izlēņoja Volemaram un Ansīm Rozeniem ar tiesas varu un visām tiesībām Augstrozes pili un deviņus ciemus Straupes draudzē. Kopā ar "laukiem iekoptiem un neiekoptiem, ar zemi, mežiem, medību un malkas mežiem, pļavām, ganībām, bišu kokiem, jauniem vai veciem, lidojošiem vai mirušiem, ar strautiem, tekošiem vai stāvošiem ūdeņiem, ar zivju zveju"⁴. Dažās lēņu grāmatās iebīskaps pieļāva pļavām un mežiem minēti arī tilti un bišu ganības⁵, lauki, nolīsti un nenolīsti, malkas meži, krūmāji, birzis⁶, kas tiek izlēnoti vai pārdoti. 1538.gada 10.augustā Rīgas arhibīskapa Toma Šeninga lēnī Rozulas kungam Krideneram blakus mežiem uzskaitīti malkas meži, līdumi un birzes⁷.

Meži tika pārdoti un iepirkti. Piemēram, Pēteris Borks 1457.gada 27.jūnijā pārdeva Rīgas domkapitulam par 10 000 vecajām Rīgas markām Madlienas muižu ar trīs ciemiem, krogiem, ļaudīm un 57 arkliem zemes "kopā ar pļavām, zvejas vietām, mežiem, birzēm un zemēm, iekoptām un neiekoptām... uz mūžīgiem laikiem"⁸.

Feodālās likumdošanas raksturīga īpašība bija dažādām Livonijas iedzīvotāju kārtām noteikti likumi un to krājumi (*Rechtsbücher*). Līdz ar Senlatvijas iekarošanu XIII gadsimtā sāka darboties iekarotāju tiesības. Livonijas zemes kungu Zobenbrāļu (pēc 1237.gada: Livonijas ordeņa) un bīskapu vasaļi lēni ieguva lielas zemes platības, ieskaitot mežus. Vasaļi tās saņēma sākotnēji uz dienesta pildīšanas laiku zemes kungam, sākotnēji personīgi, vēlāk kopā ar citiem vasaļiem (koprokas lēni), beidzot – ar mantošanas tiesībām. Livonijā izdoto bruņinieku tiesību galvenais saturs bija zemes kungu⁹ un vasaļu zemes (muižu) tiesību nostiprināšana. Livonijas bruņinieku tiesības tāpat kā romiešu tiesības paredzēja, ka zeme, arī mežs, varēja vienlaikus piederēt vairākiem valdītājiem dažādās pakļautības pakāpēs. Tāpēc mežu tiesībās izšķīra virsīpašumu (*dominium directum*), kāds piederēja zemes kungiem: Livonijas ordeņiem un bīskapiem. Bez tam mežu tiesībās izšķīra arī apakšīpašumu (*dominium utile*), kāds piederēja ordeņa un bīskapu vasaļiem¹⁰.

Vasaļu valdījuma tiesībām par zināmu novadu (*Grundherrschaft*), arī par mežiem bija vairākas īpatnības. Vienam gruntskungam piederošie zemes gabali, arī meži, varēja būt "izkaisīti" pa dažādiem pagastiem. Tātad, arī vienam gruntskungam piederošie meži neaptvēra vienu nepārtrauktu teritoriju. Otrkārt, gruntsgabali varēja būt iegūti dažādā laikā un ar dažādām tiesībām: ordeņa vai bīskapa lēnis, dāvinājums, apmaiņā iegūts u.c. Gruntskungam visās šajās teritorijās piederēja virsīpašnieka tiesības. Gruntsgabalos viņš drīkstēja izmantot fiziskos, bet ne civilos augļus. Viņa uzdevumā pagasta vecākais savāca nodevas un nodeva tās kungam. Mežu tiesības gruntskungam piederēja tikai netieši: medībām vai tieši paplašinot muižas vai zemnieku saimniekošanu. Treškārt, gruntskunga vara izplatījās arī pār zemnieku saimniecībām. Ceturtkārt, gruntskungam sākotnēji nebija savas muižas saimniecības, bet gan neliela saimniecība, kas parasti nepārsniedza zemnieka saimniecību lielumu. Ienākumi no tās salīdzinājumā ar ienākumiem no zemnieku nodevām un klaušām bija niecīgi. Visa lauksaimnieciskā ražošana gruntskundzības posmā norisa zemnieku saimniecībā.

Livonijā zemi un arī mežu nereti uzskatīja par objektu, kas nevienam nepiederēja, bet ko varēja valdīt¹¹. Relatīvi visvairāk zemju un mežu bija izlēņots Rīgas arhibīskapijā, bet vismazāk – ordeņa valstī un Rīgas lauku novadā. Tas iedibināja apstākļus, ka mežus arhibīskapijā vairāk izsaimniekoja muižnieki, bet ordeņa valstī – ordenis pats.

Jāatgādina, ka meža likumdošana Latvijā sākās ar pāvesta Honorija III (1216.–1227.) 1224.gada 31.decembra rīkojumu par speciālā sūtņa Modenas arhibīskapa Viļuma (*Guillelmus de Mutina*) (1184. – 1251.) ierašanos Baltijā. Būdams viens no ievērojamākajiem Romas kūrījas darbiniekiem, Modenas Viļums ne tikai apeļoja Igauniju, Vidzemi un Latgali un veica misijas darbu, bet arī izšķīra radušos strīdus starp Zobenbrāļu ordeni, Rīgas bīskapu un Rīgas pilsētu 1226.gada 15.martā, nospraužot Rīgas pilsētas lauku novada robežas, kas saglabājās līdz XX gs. vidum. Pāvesta legāta Modenas arhibīskapa Viļuma rīkojumi 1225. – 1226. un citos gados liecina, ka meži Rīgas apkārtnē jau ir Rīgas pilsētas, Zobenbrāļu ordeņa vai Rīgas

domkapitula virsīpašumā un kā tādi tiek dalīti un pārdalīti. 1226.gada 15.marta lēmumā, izšķirot strīdu starp Zobenbrāļu ordeņa mestru Folkvinu un Rīgas pilsētu, Modenas Viļums piešķīra Rīgas pilsētai gruntskunga tiesības Rīgas lauku novadā, taču neaizskarot agrāko īpašnieku civiltiesisko stāvokli. Rīdziniekiem bija tiesības cirst kokus, pļaut sienu, ierīkot dravas, ganīt lopus. Tomēr viņi nedrīkstēja aizskart agrāk ierīkotos laukus, pļavas, biškokus un zvejas vietas¹². Ar pāvesta legāta Modenas Viļuma starpniecību ieceltie šķīrējtiesneši 1226.gada 16.martā noteica Daugavgrīvas klostera robežas. Klosters novadā¹³ neviens cits, kā vienīgi mūki drīkstēja cirst ozolus¹⁴, kas rezervēti tikai klosterim. Klosters novadā nevienam nebija tiesības ganīt lopus, šķīt apiņus, dēt (izdobt) biškokus. Vienīgi mūkiem piederēja tiesības zvejot zivis Milgrāvī¹⁵. Tātad ieblakus virsīpašumam pastāvēja īpašas īpašumtiesības uz ozoliem un biškokiem.

XIII gs. Latviešu Indriķa un Atskaņu hronikas un citi avoti liecina: daudzos Latvijas novados bija nepārtraukti mežu masīvi. Zemkopībā pastāvēja lidumsaimniecība, kas, trūkstot lidumu lišanai piemērotiem mežiem¹⁶, vairāk apdzīvotajos novados ieviesa papuvju zemkopību.

Starp atsevišķu pagastu zemēm un lēņu muižas zemēm Livonijā vēl atradās plaši kopienas mežu gabali, kas nevienam nepiederēja. Šī zeme bija tā saucamā *res nullius*: bezsaimnieka manta. Šo zemi kā muiža, tā pagasts varēja izmantot, ņemot no tās fiziskos augļus, pie kam pirmiekopējs ieguva priekšrocības. Piemēram, vienā mežā vairākiem zemniekiem bija ierīkotas daudzas iekoptas pļavas, nolīsti tīrumi, ierīkotas dravas utt. Šīs platības nokrustoja ar klūgām, maikstīm vai iegrieza savu mājas zīmi, piemēram, biškoka. Tā liecināja: iekoptā zeme vai koks mežā vairs nav *res nullius*. Latvieši šādus individuāli apkoptus zemes gabalus mežos devēja par āriem. Vēl tagad sastopami daudzi māju vārdi: āres; tas liecina, ka mājas dibinātas kādreizējā kōpzemē un tikai vēlāk tur izveidojies pagasts¹⁷. Biškoki pēc senām tradīcijām bija saimniecības īpašums.

Veidojoties muižām pie pilīm, sākumā tās nepiesavinājās zemnieku zemi, bet gan *res nullius*, t.i., mežu pašu, kas nevienam nepiederēja. Iesākumā tie bija atsevišķi nogabali, kurus (mežus, pļavas, āres u.c.) centās "salasīt" kopā no dažādiem pagastiem, pat no valstīm¹⁸. Tā dēvētajā Livonijas periodā feodālā virsīpašuma, īpašuma un zemes lietošanas tiesību sajukums teritoriāli un kārtu starpā veicināja mežu servitūttiesību izveidošanos.

Latvijas mežu vēsture vienlaikus bija mežu servitūtu izcelšanās, attīstības un atmīršanas vēsture. Tāpēc ir svarīgi noskaidrot mežu juridiski noteikto servitūtu izplatību. Meža servitūts bija muižu un zemnieka tiesība izmantot savām vajadzībām kokmateriālus, ganības, pļavas, kaimiņos esošos kroņa vai privātmuižu mežus. Servitūti skaidri definēti Latvijas 1935.gada civillikumā¹⁹.

Tāpat kā visā viduslaiku Viduseiropā, arī Baltijā šajā laikā turpinājās plaša mežu pārmērīga izmantošana (*Raubbau*). Tā sauktā klejojošā lidumsaimniecība pārvērtās par teritoriāli ierobežotu lidumsaimniecību, jo, pieaugot iedzīvotāju skaitam un viņiem apgūstot labāko zemi, kur auga ozoli, liepas, lapu koki, radās relatīvs trūkums aramzemes paplašināšanai. Tas prasīja klejojošās lidumsaimniecības ierobežošanu. Taču tādi Livonijā nav konstatējami. Saglabājušies dokumenti liecina: jau XIII gadsimtā Baltijā izdoti rakstiski koku ciršanas aizliegumi. Piemēram, Igaunijas salās Hiiumaa (Dago) 1254.gadā un Naissar (Nargö) 1257.gadā izdoti koku ciršanas aizliegumi²⁰.

Ja Karolingu un Merovingu valstī karaļa muižās pirmie mežu dienesta ļaudis (*forestarii*) minēti jau 670.gadā, bet mežziņi (*magister forestariorum*) – 822.gadā, tad Latvijā, Livonijas laikā (XIII gs.– 1561.g.) tos vēl grūti konstatēt. Vācijā kopš XII gs. ķēniņa un zemes kungu mežos sastopamais meža grāfs (*Waldgraf, Comes nemoris*), kurš parasti bija muižnieciskas izcelsmes, Livonijas laika dokumentos pagaidām nav konstatēts. Tomēr lieguma meži, kas bija pakļauti šiem meža grāfiem, meža meistariem, konstatēti arī Livonijā. Iespējams, ka tie atradās ordeņa medību meistarū (*Jägermeister*) pārziņā, kas šeit darbojās. Livonijas ordeņa valstī darbojušies "medību meistari", iespējams, veica arī konkrētus mežziņa pienākumus.

Vispārējie mežu ciršanas aizliegumi ne Livonijas ordeņa valstī, ne bīskapijās nav saglabājušies. Taču atsevišķos kungu novados pastāvēja medību mežu aizsardzības likumi. Livonijā minēti pirmie mežsargi, kuri apsargāja kungu medību ozolu mežus. Viņu skaits gan nebija liels un par darbības sekām grūti spriest, jo darbojās arī ieraduma tiesības.

Livonijas periodā Baltijā XIV – XVI gadsimtā sākās kokrūpniecība un koktirdzniecība, kas sagādāja zemes kungiem un vasaļiem ienākumus.

Mežu izmantošana Livonijas periodā (XIII – XVI gs.) bija zemes kungu un muižu saimniecību ienākumu piedeva. Muižās gatavoja ne tikai malku, bet arī būvkokus (pat dēļus) un žogmateriālus. Dedzināja darvu, pelnus, ogles un citas "meža preces". Jāņem vērā, ka meža preču izstrāde prasīja lielu daudzumu kokmateriālu. Piemēram, vienas mucas darvas (90 stopu) iegūšanai bija vajadzīga viena kubikass malkas. Viena darvas lasta (12 mucu) iegūšanai vajadzēja 12 kubikasu malkas. Ja rēķina, ka vienā stopā bija 1,23 (precīzi: 1,22994) litri, tad vienā mucā bija 110,69 litri darvas, bet lastā – 1328,28 litri darvas. Ja vienas darvas mucas iegūšanai vajadzēja vienu kubikasi malkas (9,71 (precīzi: 9,71268) kubikmetri), tad darvas lasta iegūšanai bija vajadzīgi 116,55 kubikmetri kokmateriālu.

No XV gs. beigām vērojams, ka Livonijas muižniecība arvien vairāk cenšas sagrābt savās rokās mežus un iegūt monopoltiesības meža preču ražošanā. Vienlaikus novērojams, ka muiža tiecās ierobežot, vai pat pilnīgi liegt, "meža preces" ražot zemniekiem. Tāpēc XVI gs. beigās mežu laupītājveidīgas izmantošanas dēļ Rīgas apkaimē (Ikšķilē, Salaspilī u.c.) to bija saglabājusies pavisam nedaudz. Arī Ziemeļrietumu Vidzemē meži nereti bija iznīcināti un pēc malkas zemniekiem bija jābrauc vairākus kilometrus tālu²¹. Turpretim ap Raunu, Piebalgu, Dzērbeni, Cescvaini un Alūksni vēl bija saglabājušies lieli meži. Latgale Livonijas periodā bija galvenā meža preču ražotāja Livonijas ordenim pārdošanai. Tāpēc Latgalē, spriežot pēc XVI gs. beigu revīzijas materiāliem, ar nelieliem izņēmumiem, labu mežu jau bija tikai nedaudz. Līdz ar mežiem mazinājās arī meža dravniecība. Ivana III 1492.gada prasībai maksāt meslus vaskā livonieši norādīja, ka līdz ar mežu iznīcināšanu arī vaska nodevas ir atkritušas²².

Būtiski atšķirīgs stāvoklis bija Kurzemes un Zemgales hercogistē. Kurzemes un Zemgales hercogistē mežu stāvoklis un iespēja ražot meža preces bija daudz labāks. Zemnieki nebija izkauti Livonijas karā, un meža preču ražošana XVI gs. II pusē te norisa pilnā sparā, veidojot no 4–5 procentiem līdz 19 procentiem muižu gada ienākumu²³.

Tomēr kopumā vasaļu un topošo muižnieku mežu tiesības Livonijas laikā bija visai ierobežotas. Mežu izmantošana norisa, galvenokārt balstoties uz varu, nevis uz likumiem. Stāvoklis mainījās pēc luterisma ieviešanas, kas noveda pie lēna zemju

sekularizācijas un sagrābšanas muižnieku īpašumā. To nostiprināja Livonijas padošanās dokumenti Lietuvai–Polijai 1561.gadā.

Muižnieku tiesības uz mežu izmantošanu jūtami paplašināja 1561.gada 28.novembra padošanās līgums (*Pacta subiectionis*) Lietuvai–Polijai un Sigismunda Augusta privilēģija²⁴. Ar padošanās līgumu muižnieku rīcībā tika nodotas viņu tiesības, īpašumi kopā ar visām privilēģijām²⁵.

Sigismunda Augusta privilēģija izdota 1561.gada 28.novembrī un sastāv no 27 paragrāfiem. Tā piešķir pilnīgu varu pār visiem muižnieku rīcībā esošiem vai nakotnē dāvinātiem un iegūstamiem īpašumiem²⁶. Sigismunda Augusta 1561.gada 28.novembra privilēģijas 21.paragrāfs noteica: muižniekiem "...pieder [tiesības] izmantot visādā veidā kokmateriālus no mežiem un krūmājiem un izlietot tos labākai visu veidu izmantošanai, ko sauc par meža darbiem... Muižniekiem pieder tiesības mežos dedzināt pelnus, piķi un darvu iegūt un veikt citus koku apstrādāšanas darbus pēc saviem ieskatiem". Muižniekiem "...pieder savstarpēji neierobežoti servitūti, kurus līdz šodienai viņi izmantojuši, viņam otra zemes īpašumā dažādās vietās netraucēti ļauts turēt biškokus". Privilēģija atļāva muižniekiem savā lēnī mežu nocirst, nolīst līdumā, pārdot "pēc saviem ieskatiem bez kādiem iebildumiem" (26.paragr.). Muižnieki ieguva tiesības brīvi rīkoties ar savām muižām bez karaļa piekrišanas. Privilēģija piešķīra muižniekiem medību tiesības, dravniecības servitūtus svešās zemēs, alus darīšanas un krogošanas privilēģijas, tiesības pārstrādāt meža materiālus. 20.paragrāfs noliedza citām kārtām pārdot lielu un mazu zvēru ādas, jo tās kalpojot muižniecības interesēm. Tātad Sigismunda Augusta privilēģija piešķīra muižniekiem tiesības un privilēģijas izmantot mežus. Sigismunda Augusta privilēģija 1561.gada 28.novembrī biškokus aplika ar nodokļiem. Sigismunda Augusta privilēģija paredzēja Livonijas provinču tiesību kodifikāciju. Tā kā muižnieki nepieņēma toreiz populārās Kulmas tiesības (pilsēta Prūsijā), kā arī Magdeburgas tiesības, kas bija izplatītas Polijā, 1598.gadā karalis Sigismunds III (1566.–1632.) savā *Ordinatio Livoniae* atļāva Vidzemes bruņniecībai izstrādāt savu kodeksu no poļu, lietuviešu un līdzšinējām Livonijas tiesībām "*Jus terrestu*" (Zemes tiesības). Polijas komisija 1599.gadā nodeva šo darbu Cēsu zemes tiesas notāram Dāvidam Hilhenam (1561.–1610.). D.Hilhens šo darbu veica piecos mēnešos un 1599.gadā izstrādāja likumkrājumu trīs grāmatās²⁷. 1600.gadā karalis to atļāva lietot līdz apstiprināšanai. Likumi bija spēkā līdz 1630.–1632.gada Gustava Adolfa tiesu reformai.

Kaut arī Hilhena likumprojekts nebija apstiprināts, publicēts un vēl šobrīd glabājas Latvijas Valsts vēstures arhīvā, tam bija liela teorētiska nozīme likumdošanā. Hilhena kodekss ignorēja agrākās Livonijas tiesības un agrāk vispāratzītās vietējās ieradumu tiesības. Hilhena likumprojektā pārņemtas romiešu un poļu tiesības, Lietuvas statuts (1588.). Hilhena projekts sastāvēja no trim grāmatām. Pirmā grāmata 22 nodaļās izgaismoja publiskās tiesības; otrā grāmata 67 nodaļās ietvēra civiltiesības un krimināltiesības. Zemnieki likumprojektā tika paziņoti par muižnieka īpašumu, tā juridiski ieviešot dzimtbūšanu. Trešā grāmata 31 nodaļā iztirzāja tiesu iekārtu un procesa tiesības. Ar Hilhena zemes tiesību projektu, turpinot Sigismunda Augusta privilēģijas idejas, muižnieki galīgi kļuva ne tikai par mežu, bet arī par zemnieku faktiskajiem īpašniekiem.

Īss Livonijas perioda mežu politikas un likumdošanas apskats liecina, pirmkārt, ka Livonijā nepastāvēja speciāli meža likumi, bet mežu lietošanu noteica kā

muižnieku kārtas likumi un zemju izlēņošanas akti, tā arī agrāk minētās zemnieku tiesības, kuras arvien vairāk zaudēja savu spēku salīdzinājumā ar muižnieku valdošās kārtas tiesībām. 1997.gadā pagāja tieši 770 gadu kopš pāvesta Honorija III (1216.–1227.) īpaša uzdevuma sūtnis – legāts Modenas arhibīskaps Viļums uzsāka pirmo Mežu likumdošanu Latvijā. Cik būtiski pēc tam mežu likumdošana un cik jūtami ierobežojusi cilvēka kaitīgo iedarbi uz mežu un kādā veidā noteikusi cilvēka pozitīvo darbu mežu sistēmas veidošanā?

Otrkārt, Livonijas periodā tiesības aizsargāja muižnieku tiesības uz mežiem, bet ne mežus; tieši tāpēc labākie meži tika iznīcināti, kā nolīzot līdumus, tā organizējot augstvērtīgāko kokmateriālu tirdzniecību.

Treškārt, mežu politiku noteica valdošās vasaļu (muižnieku kārta) intereses; viņu mērķis bija sagrābt savā valdījumā un īpašumā agrākos *res nullius* un arī zemnieku ciemu mežus un panākt to izmantošanu. Latviešu tautas ieraduma tiesību un iekarotājtiesību sadursme bija šā laika raksturīga īpašība ne tikai vispārējā tiesību, bet arī mežu tiesību jomā, kur arvien vairāk izplatījās Eiropā pazīstamās normas. To izplatīšanās vispirms panāca mežu atsavināšanu zemniekiem un labāko mežu izpostīšanu. Ja Prūsijā mežu pārvalde attīstījās XVI gs. vidū kā piedeva domēņu pārvaldei, tad Latvijā, iespējams, sarežģīto politisko notikumu dēļ, XVI gadsimtā tāda vēl nav konstatējama.

Atsauces

- ¹ F.G.v. Bunge. *Beiträge zur Kunde der liv-, esth- und curländischen Rechtsquellen.* Riga – Dorpat, 1832.
- ² A.Švābe. *Livonijas senākās bruņinieku tiesības.* R, 1932., 32.lpp.
- ³ F.G.v. Bunge. *Altlivländische Rechtsbücher.* Leipzig, 1879., 71. – 94.lpp.
- ⁴ A.Švābe. *Vidzemes tiesību vēstures avoti.* 1336. – 1551. R, 1941., 2. – 4.lpp.
- ⁵ Turpat, 48.lpp.
- ⁶ Turpat, 61.lpp.
- ⁷ Turpat, 204.lpp.
- ⁸ Turpat, 17. – 20.lpp.
- ⁹ *Livonijas ordeņa, virsbīskapa, bīskapu zemes.*
- ¹⁰ V.Kalniņš. *Latvijas PSR valsts un tiesību vēsture. I.* R, 1972., 74.lpp.
- ¹¹ E.Dunsdorfs, A.Spekke. *Latvijas vēsture. 1500. – 1600.* Stokholma, 1964., 245.lpp.
- ¹² *Senās Latvijas vēstures avoti, II sēj., I burtn.* Rīgā, 1937., Nr.122.
- ¹³ *Daugavas labajā krastā starp Daugavu, Gauju.*
- ¹⁴ "Ligna vero cedere utrisque liceat in terminus utrorumque preter quercus, que salve monachis reservatur" (izņemot kuģu labošanu).
- ¹⁵ *Senās Latvijas vēstures avoti. II sēj., I burtn.* Rīgā, 1937., Nr.134.
- ¹⁶ H.Strods. *Zemkopības sistēmu attīstība Latvijā.* R, 1957., 34. u.c. lpp.
- ¹⁷ A.Švābe. *Latvijas tiesību vēsture. II.* R, 1933., 18. – 19.lpp.; V.Dambe. *Latvijas apdzīvoto vietu un to iedzīvotāju nosaukumi.* R, 1990., 14.lpp.
- ¹⁸ A.Švābe. *Latvijas tiesību vēsture. II.* R, 1933., 29. – 30.lpp.

- ¹⁹ "Servituts ir tāda tiesība uz svešu lietu, ar kuru īpašums attiecībā uz lietošanu ir aprobežots kādai noteiktai personai vai noteiktam zemes gabalam par labu". – Latvijas Civillikums. R, 1935., 1089.paragr.
- ²⁰ H.Neuschäffer. Kleine Wald- und Forstgeschichte Baltikums. Bonn, 1991., 15.lpp.
- ²¹ KVSAA, 389.f., 574.grāmata.
- ²² Daniel O. Rückblik auf die Entwicklung des Forstwesens. – Streiflichter auf die Estnische Forstwirtschaft... Tartu, 1927., 76. – 77.lpp.
- ²³ Дорошенко В.В. Очерки аграрной истории Латвии в XVI веке. Р, 1960., 178.lpp.
- ²⁴ Sigismundi Augusti Privilegium. Anno 1561.
- ²⁵ "Jura, Beneficia, Privilegia saecularia" kopā ar "dignitates, possessiones, libertates" – Pacta subjectionis inter Regem Sigismundum Augustum et Magistrum Gothardinum Kettler, inita Vilniae 28 Nov. 1561". (Chr. G. von Ziegenhorn. Staatsrecht der Herzogthümer Curland und Semgallen. Königsberg, 1772. Nr.50. 51. – 53.lpp.)
- ²⁶ "De bonis nostris disponendi, dandi, donandi, venendi, aliendi" – Sigismundi Augusti Privilegium datum Vilniae Nobilitatis Livoniae feria VI – ta post Festum S. Catherinae 1561. (Chr. G. von Ziegenhorn. Staatsrecht der Herzogthümer Curland und Semgallen. Königsberg, 1772. Nr.53. 57. – 63.lpp.)
- ²⁷ D.Hilchens. Liefländische Landt-Rechte und Constitutiones. 1599.

2. Kurzemes un Zemgales hercogistes mežu politika un likumdošana (1561.–1795.g.)

XVI – XVII gadsimtā Latvijā turpinājās agrāk sākusies mežu laupītājizmantošana. Viena no galvenajām bija klejotājlidumlišana; tā postīja vispirms lapu koku mežus. Jāatgādina gan: lapu koku sadedzināšana sniedza augsnei labu mēslojumu (ekvivalentu līdz 300 – 400 kg superfosfāta uz hektāru¹). Diemžēl, pēc 3 – 4 ražu novākšanas tīrumu atstāja atmatā uz 20 – 30 gadiem apaugšanai ar mežu. Saimniecības pastāvēšanai šajā lidumzemkopības sistēmā bija nepieciešams iznīcināt 20 – 30 reizes lielāku pieauguša meža platību nekā ik gadus nolīstais lauks.

Otrs izplatītākais mežu laupītājizmantošanas veids bija jau Livonijas laikā sākusies koktirdzniecība, kas nodarīja postu vispirms ozolu mežiem. Sevišķi ienesīga muižniekiem bija ozola kluču un mucu ozola dēļu gatavošana un vešana uz pilsētām. "Meža preču" ražošana pārdošanai prasīja ļoti mazus kapitālieguldījumus šajā ražošanā, tāpēc pastiprināja mežu iznīcināšanu. Trešais svarīgākais mežu laupītājizmantošanas veids bija pelnu ražošana, bet ar XVII gs. pelnu vietā sāka iegūt arī potašu (K_2CO_3). No vienas ass kļavas malkas (9,7 m³) ieguva 18 kg potaša. No bērza malkas: attiecīgi 9,82 kg pelnu vai 1,10 kg potaša. Uzsverams, ka potašu Rietumeiropā izmantoja ziepju vārīšanai. Šādas izrīcības dēļ ozolu un citi lapu koku meži strauji saruka.

Līdz ar mežu saimnieciskās nozīmes palielināšanos zemes kungi ar XVI gs. sāka saņemt mežus savā arvien lielākā valdījumā, paplašinājās zemes kungu virskundzība pār mežiem un sāka izdot pirmos mežu likumus (*ius regulandi silvers*). Pirmie mežu likumi (*Forstordnung*) bija zemes kungu rīkojumi, kas balstījās uz zemes kungu mežu virskundzību. Pirmo mežu likumu mērķis bija sabiedriskais labums, un šie likumi atradās ciešā sakarā ar absolūtismu. Jāuzsver: absolūtā vara stāvēja pretī padoto beztiesībai. Lai nodrošinātu "vispārējo labumu", mežu likumi burtiski sāka iejaukties neaizskaramajās meža privātipašuma tiesībās. Šo iejaukšanos nereti argumentēja ar rūpēm par kokmateriālu trūkuma novēršanu². Kaut arī dažviet kokmateriālu trūka, runāt par vispārēju kokmateriālu trūkumu nevarēja. Netālu bija vēl maz skarti meži, bet tie bija grūti pieejami, jo nebija ceļu. Mežu likumu izdošanu veicināja zemes kungu saimnieciskās un medību intereses.

Pirmo Kurzemes un Zemgales hercogu vara bija visai vāja. Tāpēc Kurzemes un Zemgales muižnieku delegātu sapulce, t.i., landtāgs, pirmkārt, 1570.gadā aizliedza muižniekiem tirgoties ar ozola lietkokiem. Šis pats landtāgs noteica Kuldīgas, Saldus un Zvārdes medību iecirkņus, bet ap Bauskas, Dobeles, Jelgavas, Sēlpils un Bauskas pilīm noteica saudzējamos medību iecirkņus. Otrkārt, 1570.gadā landtāgs izsludināja mežu izmantošanas kārtību zemniekiem³. Tā sauktajā kunga mežā varēja cirst kokus ar kunga atļauju, bet savā mežā: pēc saviem ieskatiem. Kaimiņa mežā varēja cirst ar kaimiņa atļauju. Svešā mežā landtāgs aizliedza dedzināt darvu, pelnus, gatavot ozola kokmateriālus, list lidumus un pļaut sienu. Tirgoties ar meža materiāliem drīkstēja muižnieki vai mežu valdītājs⁴. Treškārt, 1570.gada landtāga lēmums atļāva arī muižniekiem svešā mežā medīt zaķus, taču nelietojot tiklus un cilpas. Tajā pašā laikā Kurzemes un Zemgales landtāgs arvien vairāk ierobežoja un aizliedza medības zemniekiem. Jau 1567.gadā Kurzemes un Zemgales landtāgs "aiz daudz un dažādiem iemesliem", kā rakstīts lēmumā, aizliedza zemniekiem turēt šaujamos ieročus. Landtāgs zemniekiem atļāva medīt

tikai galvenos plēsīgos zvērus: lāčus un vilkus, taču neizteicās, ar ko to darīt⁵. Ceturtkārt, 1570.gada landtāga lēmums aizliedza kā muižniekiem, tā zemniekiem ierīkot dores svešā mežā. Landtāgs paredzēja iespēju svešā mežā ierīkotos biškokus atpirkt. Par ozolu, kurā ierīkota drava, bija jāsamaksā trīs markas, ja priedē – 2 markas⁶; par tukšu dravu, vienalga kādā kokā 1 vērdiņš⁷. Medu bija atļauts izņemt noteiktā gada laikā un pārdot kā medu, tā vasku par noliktu cenu. Šis lēmums lielā mērā varēja palikt uz papīra, jo biškoku bija daudz, un to zināja tikai īpašnieki. Šis landtāga likums, domājams, attiecās arī uz hercoga muižām un mežiem, kas aptvēra ap trešdaļu hercogistes.

Tā redzams, ka šī XVI gs. II puses mežu likumdošana skāra Kurzemi un Zemgali. Par mežu likumdošanu Vidzemē un Latgalē – Polijai un Lietuvai piederošajā Pārdaugavas hercogistē (1561. – 1629.) datu nav. Nav arī zināms, vai te ieviests t.s. Lietuvas statūts (1588.), kura 10.nodaļā bija ietverts mežsaimniecību regulējums. XVI gs. II puses Kurzemes mežu likumdošanu raksturoja, pirmkārt, visu mežu nodošana muižnieku rokās, mežu un meža dzīvnieku pastiprināta izmantošana. Likumdevējs tiecās aizsargāt tikai vērtīgākās un mazāk sastopamās koku sugas (ozolu meži) un izdalīt kungu medību mežus. Tajā pašā laikā latviešu tauta un līvju tauta tika pamazām nostāk atbīdīta no meža izmantošanas. Te nav jāiekļauj līdumu lišana "pašu zemē", kā arī lopu ganīšana, bišu dravas un ogu un sēņu savākšana "citā mežā"; bez tā visa zemnieku pašu, tā muižu saimniecību pastāvēšana nebija iespējama. Kaut arī Kurzemes hercogs 1561.gadā saņēma agrākās ordeņa muižas un tās kļuva par hercogistes un hercoga īpašumu⁸, nekāda mežu likumdošana, ko būtu ieviesis hercogs XVI gs. II pusē pagaidām vēstures avotos nav konstatēta.

XVII gadsimtā sākās mežu laupītājiizmantošanas tālāka pastiprināšanās gan Polijas un Zviedrijas karā (1600. – 1621.), gan atjaunojot karā un mežā izpostītos tīrumus. Kara un sērgu piemeklētajā izpostītajā Latvijā mežs pats sekmīgi centās atgūt līdumnieku un karavīru tam atņemtās platības, vārdu sakot, norisa meža dabiskā atjaunošanās. Diemžēl līdumu lišanas gaitā bieži izcēlās meža ugunsgrēki. Tāpēc 1606.gadā tika pieņemts jauns Kurzemes landtāga lēmums: tas uzdeva mežā uzmanīgi rīkoties ar uguni. Meža aizdedzinātāji bija sodāmi ar nāvessodu⁹ (1.pagr.). Nāvessodu šajā gadījumā noteica arī 1638.gada landtāga lēmums¹⁰. 1617.gada Kurzemes statūti atkal apstiprināja muižnieku mežu tiesības un sodus par mežu patvaļīgu ciršanu. Par ozola patvaļīgu nociršanu draudēja 2 dukātu sods¹¹. Ja meža zaglim apķīlāja zirgu, tas bija par 4 Rīgas markām jāizpērķ 3 dienu laikā¹². Salīdzinājumam jāuzsver: Eiropā XVI – XVII gadsimtā valdošais merkantilisms centās pārskatīt un vadīt nacionālās valstis, turpretim Latvijā valdošais koloniālais merkantilisms tikai noplicināja Latvijas mežus un nereti izraisīja latviešu tautas pastāvēšanai naidīgu haosu un postažu.

1643.gada 22.jūlijā Kurzemes hercogs Fridrihs izdeva pirmo "Hercoga Mežu likumu"¹³; tā pamatā acimredzot bija Brandenburgas 1622.gada Mežu likums. Turpmāk šis likums papildināts un izdots 1686. un 1787.gadā. Līdz ar muižu saimniecību attīstību muižu mežus sāka uzraudzīt vasaļa (muižnieka) ierēdņi: mežu meistari (*Forstmeister*), kuri bija muižnieciskas cilmes, bet bez speciālas izglītības. Mežu meistariem lielākajos mežos bija pakļauti mežziņi un meža ierēdņi (*Forstdiener*). Tādi bija Kurzemes hercogam. Nolūkā palielināt hercoga ienākumus no meža un celt iespēju ekonomiski stāties pretī muižnieku politiskajai kundzībai, Kurzemes un Zemgales hercogistē tika izveidots labi organizēts mežu pārvaldes

*Friedrich
Herzog zu Kurland.*

5.att. Kurzemes un Zemgales hercogs Fridrihs

iecēla Vidzemē 25 un Igaunijā 25 mežsargus (*Walwächter*). Šiem 50 jaunajiem ierēdņiem uzdeva kontrolēt meža izmantošanu, ierakstot izsniegtos meža materiālus speciālās šņoru grāmatās. (Kantorgrāmatas bija cauršņorētas, šņores apzīmogotas ar lakas zīmogu un grāmatas reģistrētas hercogistes pārvaldē.) Šņoru grāmatas bija jāved minētajiem mežsargiem.

Kurzemes un Zemgales hercogistes landtāgs XVI – XVII gadsimtā vairākas reizes pieņēma lēmumus, kuros centās ierobežot mežu izpostīšanu pārmērīgas lūdumu lišanas dēļ¹⁵. Koki bija vareni, un to transportēšana no attālākiem apvidiem vietumis sagādāja milzīgas grūtības. Piemēram, Grobiņas muižas zemnieki 1652.gadā raženos baļķus no Īles meža veda ar 6 – 8 zirgiem vairākas nedēļas. Jau XVII – XVIII gadsimtā vairākās auglīgās atmežotās vietās Latvijā malkas iegūšana nespēja segt zemnieku malkas vajadzības, kaut arī zemnieki slepeni vai paklusām bija spiesti malku lētāk pārdot, tomēr arvien mazāk spēja ietekmēt malkas tirgus cenu. Pirmie plašākie mēģinājumi iegūt kūdru sākti Kurzemē XVII gadsimtā.¹⁶ XVII gs. II pusē, kā rakstīja pazīstamais Kurzemes ārsts Rozīns Lentilijs, tajos apvidos, kur trūka meža, pēc Holandes parauga ieguva kūdru, ko izmantoja ne tikai apkurei, bet arī jumtu segšanai¹⁷. Kurzemes hercoga muižu XVII – XVIII gs. izmeklēšanas dokumenti liecina, ka muižu un zemnieku celtnēm bijuši lubu, salmu, dēļu, kūdras un dakstiņu jumti. Kamerālistu ietekmē daudzās Rietumeiropas valstīs novērojama

aparāts, kā vadītājs bija galma mednieku meistars (*Hof – Jägermeister*), kurš pārzināja arī medības, medību vanagu un suņu audzētavas. Hercoga mežsaimniecību vadīja hercoga medību sekretariāts (*Jagd – Sekretario*). Uz vietām mežsaimniecību organizēja mežziņi (*Waldförster*) un viņu palīgi mežjunkuri (*Wildnis – Bereuter*). Hercogam bija aptuveni 30 mežkungi un ap 20 mežjunkuri. Mežu uzraudzību veica mežsargi (*Buschwächter*). Mežziņi un mežjunkuri parasti hercogam piederošajā hercogistes trešdaļā bija vācieši, bet ap 250 mežsargu bija latviešu izcelsmes cilvēki. Jau 1638.gada landtāga lēmums noteica: pretošanās mežsargam sodāma ar nāvessodu. Šis noteikums Kurzemē pastāvēja 167 gados, un to atcēla tikai 1805.gada Kurzemes mežu likums. Tas par pretošanos mežsargam paredzēja miesas sodu¹⁴.

Kurzemes hercogistes 1643.gada mežu likumdošana bija pirmā plašākā un eiropiskākā Latvijā. Tikai pēc 54 gadiem 1697.gadā Zviedrijas ģenerālgubernators Vidzemē Eriks Dālbergs

cenšanās uzlabot lauksaimniecību un ar to saistītās saimnieciskās un garīgās kultūras nozares. Šajā nolūkā izdota lauksaimniecības literatūra, kā arī lauksaimniecības likumi, pirmām kartām muižu racionālai apsaimniekošanai. Savas valdīšanas pirmajā posmā līdz Olivās miera līgumam 1660.gadā saimnieciski aktīvākais Kurzemes un Zemgales hercogs Jēkabs (1610. – 1682.) piegriezta vērību, pirmkārt, kuģniecībai, tirdzniecībai, rūpniecībai un kolonijām, bet sava mūža otrajā pusē pēc Olivās miera līguma 1660.gadā par hercogistes saimnieciskās struktūras pamatu kļuva lauksaimniecība un hercoga muižas un meži. Tie joprojām aizņēma aptuveni 30 procentus no hercogistes teritorijas. Pievēršanos lauksaimniecībai un toreiz ar lauksaimniecību cieši saistītajai mežsaimniecībai spieda arī fakts, ka Polijas un Zviedrijas karā 1655. – 1660.gadā bija izpostīta manufaktūra, zaudēta flote un kolonijas. Hercoga muižas un zemnieku saimniecības bija tā nopostītas un labības cenas tik ļoti kritušās, ka tās nereti deva tikai ap vienu simto daļu no pirmskara ienākumiem. Šādos apstākļos 1663.gadā tika izdoti hercoga Jēkaba Muižu saimniecības likumi (*Amts Ordnung*)¹⁸. Spriežot pēc likumdevēja paša atsaucēm (18. un 20.paragr.), šis 125 pantu lielais likums acīmredzot balstījās uz hercoga Gotharda Ketterera dēla hercoga Frīdriha 1636.gada instrukciju¹⁹, kura nav saglabājusies. Šis hercoga Jēkaba 1663.gada likumdošanas akts gan nav saprotams bez 1665.gadā izdotās instrukcijas muižu izmeklēšanas komisijai, kā rīkoties "noturot pagastus" un pārbaudot hercoga muižu ierēdņu darbību.

Kurzemes un Zemgales hercoga Jēkaba 1663.gada lauksaimniecības likumi un 1665.gada instrukcija vairākos paragrāfos regulēja muižu lauksaimniecības un mežsaimniecības attiecības kā muižās, tā zemnieku saimniecībās. Tāpēc šie dokumenti uzskatāmi arī par mežsaimniecības likumiem. Nolūkā intensificēt zemnieku lauksaimniecību 1663.gada hercoga Jēkaba lauksaimniecības likums pilnīgi aizliedza zemniekiem paplašināt savus laukus un pļavas mežos²⁰, jo tas nodarot mežam lielu postu²¹. Tāpēc hercogs Jēkabs noteica, ka šādos nelikumīgi iekārtotos līdumos iegūtā labība jānodod hercogam²². Mežu saudzēšanas dēļ hercogs Jēkabs aizliedza kā muižās tā zemniekiem malkai cirst "svaigus kokus", bet uzdeva malkai izmantot kritālas un mežu ugunsgrēkos cietušos kokus²³. Sevišķu uzmanību hercoga Jēkaba lauksaimniecības likumi piegriezta ozolu saudzēšanai, veltot ozoliem 117.pantu. Hercogs uzdeva saviem muižu ierēdņiem raudzīties, lai laukos saglabājušies ozoli netiktu iznīcināti, nepaklausīgajiem draudot samaksāt hercogam par ozolu nociršanu nodarītos zaudējumus, kā arī draudot ar ozolājā iesētās labības ražas konfiskāciju²⁴. Viens no slēptiem mežu iznīcināšanas veidiem bija hercogistē izplatītā tā sauktā žagaru malkas gatavošana muižās, kas nebija ierobežota un pavēra iespēju cirst arī lielākus "dzīvus kokus". Tāpēc hercoga likumi aizliedza žagaru malku gatavot no eglēm un priedēm, bet atļāva to darīt no bērziem²⁵. Hercogs ar 1665.gada muižu revīzijas instrukciju aizliedza žagaru malku lietot kā muižās, tā zemnieku sētās, atskaitot žagaru malku, kas gatavota no bērziem²⁶. Hercoga muižu saimniecību instrukcija arī regulēja meža materiālu pārdošanas kārtību. Jau agrākajos laikos Kurzemē un Zemgalē būvbaļķus, malku un žagaru malku izsniedza tikai tad, ja bija meža atļauja (*Buschzetteln*); tās izdeva mežziņi. Taču "pie šīs atļaujas" meža lietotāji ne vienmēr vēlāk samaksāja hercogam par saņemtajiem kokmateriāliem. Tāpēc hercoga 1665.gada muižu pārbaudes instrukcija noteica, ka turpmāk, "noturot pagastus", jānoskaidro, cik būvbaļķu, malkas vai žagaru katram zemniekam vajadzīgs. Uzrakstītās meža atļaujas bija atstājamas muižā. Pēc tam zemnieki

6.att. Āva. XVI gs. Inv. Nr.VI 694
asmens garums 38 cm
asmens platums 16 cm
kopgarums 1 m 38 cm

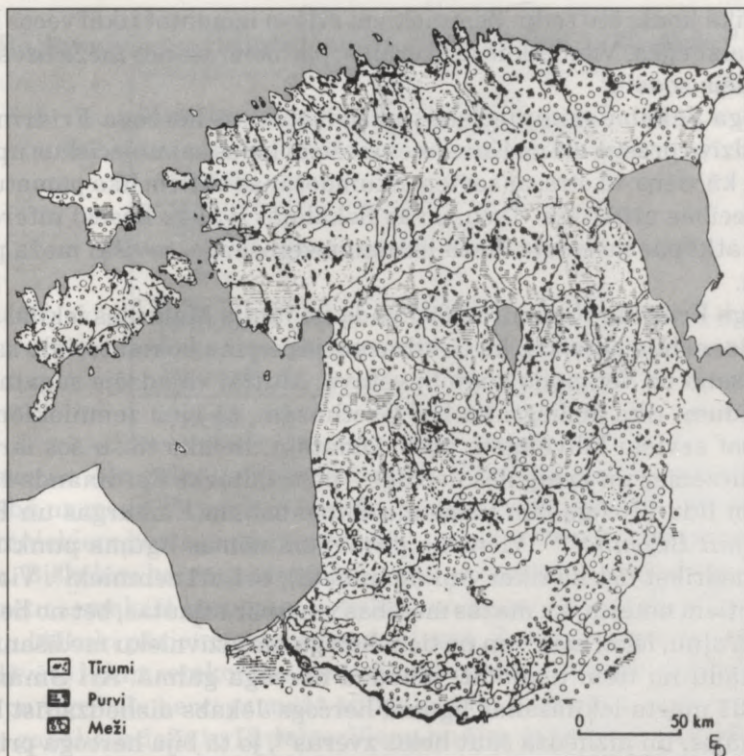
samaksāja par kokmateriāliem un tad saņēma atļaujas. Meža atļaujas muižā reģistrēja un pēc tam iesniedza hercogam pārskatu, cik meža materiālu gada laikā muižā pārdots (18.paragr.).

Otrais jautājums, ko regulēja hercoga Jēkaba 1663.gada lauksaimniecības likumi un 1665.gada muižu pārbaudes instrukcija, bija meža pārvalde. Meža ierēdņi dalījās mežziņos un mežsargos. Kā vienu, tā otru precīzs skaits nav zināms. Jāatgādina gan, ka minētie likumdošanas akti centās nostiprināt arī mežsargu stāvokli; viņi gandrīz bez izņēmuma bija latviešu zemnieki. Līdz ar dzimtbūšanas attīstību un politisko tiesību zaudēšanu latviešu zemniekiem, kā iepriekš jau norādīts, bija aizliegts turēt šaujamos un aukstos ieročus. Hercoga Jēkaba 1663.gada lauksaimniecības likumi noteica, ka mežsargam, tāpat kā ikvienam vācietim, kurš dzīvo uz laukiem, jābūt apbruņotam. Vāciešiem bija jātur muskete un āva, mežsargam bija jābūt labam zirgam un divām pistolēm²⁷. Vienlaikus hercogs noteica mežsargiem algā no muižas nemaksāt deputatu, bet "iedot" pusarkla hercoga zemes²⁸.

Hercoga muižu un mežu iznomāšanas līgumi un šo līgumu izpildes pārbaudes akti liecina, ka iepriekšminētā hercoga mežu politika un likumi kopumā īstenoti. Tomēr bija arī izņēmumi. Piemēram, apvidos, kur mežu bija vairāk, nomas līgumos līdumus list bija atļauts tikai "vecos krūmājos", t.i., lielākā jaunā mežā, taču kopumā tie nebija noliegti²⁹. Nereti muižu lauku paplašināšana norisa nevis ar līdumu lišanu vai krūmāju iznīdēšanā, bet it kā apsējot ar muižas labību "tukšos ciematus". Tāpēc hercogs Jēkabs 1669.gada 2.martā iznomāja R.E.Frankai Brigenaja at-

raitnei Tumes muižu, aizliedzot kā muižai, tā zemniekiem "taisīt" līdumus "vecos krūmājos" un apsēt tukšos ciematus³⁰. Arī Dignājas (Dubena) muižā 1794.gadā noteikts, ka aizaugušos sētu laukus drīkst apsēt tikai ar meža ierēdņu (*Waldbedienten*) ziņu un atļauju³¹.

Tomēr mežu postīšana vietumis turpinājās. Lielus malkas daudzumus prasīja atjaunoto hercoga Jēkaba manufaktūru, sevišķi dzelzsrūdas pārstrādes ceplu uzturēšana (Baldonē, Biržos u.c.)³². 1696.gadā Biržu un Seces muižām vien bija jāpiegādā Biržu tā sauktajam dzelzs ceplim 1500 asis (14569 m³) malkas. Lielbārbelē (*Barben Gross*) 1699.gadā "Muiža apjozta ar sliktu no krūmiem pītu žogu"³³. Muižnieka māja bija ar salmu jumtu un diviem skursteņiem. Arī Elkšņu (*Ellern*) muiža 1696.gadā un 1750.gadā bija daļēji ar guļošu kāršu žogu, daļēji – no žagariem pītu žogu apjozta³⁴.

7.att. Aramzeme, purvi un meži Vidzemē un Igaunijā XVII gadsimta beigās
(pēc E.Dunsdorfa)

Sevišķi būtisks solis Kurzemes un Zemgales mežu likumdošanā bija hercoga Fridriha Kazimira (1682. – 1698.) 1686.gadā izdotsais Mežu likums³⁵. Hercoga plašā un izšķērdīgā dzīve piespieda ne tikai pārdot hercoga Jēkaba iekārtotās manufaktūras un muižas, bet arī ķerties pie tālākas mežu izmantošanas. Lai ierobežotu pārāk straujo hercoga mežu izsaimniekošanu, izdeva 1686.gada Meža likumu, paredzot maksājumus par visiem pakalpojumiem. Pirmkārt, hercogs atkārtoti ieviesa meža atļaujas. Kokmateriālu saņemšanai hercoga kamerā bija jāsaņem meža atļauja, par to maksājot 6 grašus³⁶. Lai taupītu hercoga mežus, pārdošanai malkā bija atļauts izcirst tikai sausos kokus un kritālas. Egļu ecēšas taisīt no žuburiem aizliedza, bet uzdeva gatavot ecēšas no kārtiņām un koka tapām. Otrkārt, katram saimniekam, vai viņš ņēma zīmi vai ne, bija jānodod meža naturālā nodeva: tā saucamās mežauzas, auzas (*Buschhafer, Buschhaber*). Vienu arklu lielai saimniecībai bija jānodod 4 pūri mežauzu gadā³⁷. Pusarkliniekiem jādod trīs pūri, bet ceturtdaļas arkla saimniekam: 1 pūrs mežauzu. Par pavardu (dūmu) vēl bija jānodod viens pūrs mežauzu. Grobiņas mežzinim no katra "dūma" gadā, izpildot mežu likumu (*Waldordnung*), jānodod viens pūrs mežauzu pēc Rīgas mēra un tad vēl viens sieciņš³⁸ virs mēra un viens zesers naudas kā nodoklis mežzinim³⁹. Jūrmalienas iedzīvotāji mežauzu vietā varēja nodot sālītas vai žāvētas mencas, reņģes un plekstes. Par 1 pūru mežauzu varēja saņemt 20 sausus baļķus⁴⁰. Treškārt, mežu likums noteica kailcirtēs rūpīgi novākt visus zarus un galotnes. Izcirtumus noteica iežogot un tajos liedza ganīt lopus, lai tie neizmīda un neiznīcina jaunus dzinumus. Par jaunu koku

ciršanu uzlika konkrētu sodu. Zemniekiem atļāva izmantot tikai vecos līdumus, bet jaunus līst aizliedza. Vienlaikus uzsverams: par neierašanos meža dzēšanā zemniekiem draudēja sods⁴¹.

Hercoga Jēkaba saimnieciskās aktivitātes un hercoga Frīdriha Kazimira izšķērdīgā dzīve prasīja arī no Kurzemes mežiem lielus saimnieciskus upurus. Tomēr abi hercogi, kā viens, tā otrs, ar saviem likumdošanas aktiem lika pamatus Kurzemes mežsaimniecības attīstībai. Taču savās fiskālajās (valsts kases) interesēs hercogi paši nereti atkāpās no izdoto Meža likumu ievērošanas, sevišķi meža preču pārdošanas jomā.

Hercoga Frīdriha Kazimira 1694.gada 24.jūnija Matkules iekļilāšanas līgumā H.J.Grothūzam bija noteikts, ka Grothūzam jāturpina kokmateriālu sagatavošana un pludināšana uz Ventspils kuģu būvētavu. Muižai vajadzēja sagatavot 25 ozola blankas. Līdumi tika aizliegti kā H.J.Grothūzam, tā viņa zemniekiem⁴². Iznomātājam neesot sevišķi labvēlīgam pret nomātāju, lielāko tiesu šos ierobežojumus īstenoja. Kurzemes un Zemgales hercogs – pārvaldnieks Ferdinands 1698.gadā uz trim gadiem līdz 1702.gadam iznomāja Šlipenbaham Emburgas un Biļļu muižas (*Anneburg mit Billenhof*)⁴³. Viens no pirmajiem nomas līguma punktiem noteica: "Līdumus nedrīkst līst ne tikai viņi (nomnieki), bet arī zemnieki". Viens no nākamajiem pantiem noteica, ka mazās medības viņam ir atļautas, bet no lielo dzīvnieku medībām kā aļņu, lāču, lūšu⁴⁴ un no tiem līdzīgu meždzīvnieku medīšanas jāatturas. Ja gadās kādu no tiem nomedīt, jānodod hercoga galmā. Arī Smārdes muižas 1655.gada 31.marta iekļilāšanas līgumā hercogs Jēkabs aizliedza līst līdumus, arī vecos krūmājos, un aizliedza šaut lielos zvērus⁴⁵, jo tā bija hercoga privilēģija.

Ziemeļu kara laikā (1700. – 1721.) un Zviedrijas un vēlāk Krievijas okupācijas gados hercoga meža likumi, šķiet, netika ievēroti. Hercoga muižu saimniecību izmeklēšanas instrukcijas parasti prasīja kokmateriālu izmantošanas ierobežošanu, bet Ziemeļu kara laikā izdotās instrukcijas uzdeva revidentiem tikai fiksēt, cik koku izcirsts, cik pelnu iegūts no darvas dedzināšanas (*Theeraschebrand*), cik sagatavots ozola kluču (*Klotz holz*) un citu meža materiālu un to ierēķināt muižu ienākumos⁴⁶. Tātad hercogam interesēja tikai ienākumi no meža.

Arī XVIII gadsimtā Kurzemes valdnieki paši mežu likumus pabieži neievēroja. Sevišķi tas attiecās uz Krievijas impērijas pārstāvjiem, kuriem hercogistē bija teikšana. Piemēram, Krievijas ķeizarienes Annas Ivanovnas 1730. gada 21.jūlija instrukcijā "Mūsu kambarkungam un istajam valsts padomniekam kņazam Aleksandram Čerkaskim" uzdots noslēgt līgumus par ķeizarienei Kurzemē piederošo muižu iznomāšanu un rūpēties par nomas naudas savākšanu. Instrukcijā ne vārds nebija teikts par mežu izmantošanu. Tā acimredzot tika atstāta muižu nomnieku ziņā⁴⁷.

Vienlaikus ar kokmateriālu eksportu sevišķi daudz labu baļķu vajadzēja Rundāles pils būvei. Baļķus piegādāja no Augšzemes mežiem. 1739.gadā vien piegādāto baļķu kopgarums pārsniedza 13 km (*sk. 1.tabulu*).

Kaut arī XVIII gadsimtā Kurzemes un Zemgales hercogistē tika izdoti speciāli "Meža likumi", tā kā mežsaimniecība bija cieši saistīta ar lauksaimniecību, tāpat arī ievērojot XVII gs. tradīcijas, mežsaimniecības likumi vairākos pantos tika iekļauti XVIII gs. hercoga muižu saimniecības noteikumos. Šajā nolūkā hercoga muižu saimniecības noteikumos parasti bija konkrētas nodaļas, kas regulēja mežsaimniecību. Šī nodaļa uzdeva muižas pārvaldniekiem un zemniekiem rīkoties pēc meža likumiem un meža patentēm.

Baļķu ciršana Rundāles pils celtniecībai 1739.gadā⁴⁸

Mežniecība	Baļķu skaits (a' 36 pēdas = 11 metru)
Dignāja	249
Sērene	245
Secē	414
Taurkalne	142
Sunākste	111
Kopā	1201

Kurzemes un Zemgales hercoga 1738.gada "Hercoga muižu nolikumā"⁴⁹ 27.nodaļa "Attiecībā uz mežu"⁵⁰ regulēja hercoga muižu mežu stāvokli. Muižu nolikums aizliedza zemniekiem hercoga meža materiālus pārdot citiem (125.paragr.), draudot ar lielu sodu. Biškokus hercoga mežā drīkstēja ierīkot tikai ar mežziņa atļauju, lai zemnieki varētu samaksāt hercogam noteiktās nodevas (126.paragr.). Pretējā gadījumā zemnieku biškoki pāriet mežniecības īpašumā. Zemniekiem aizliedza veikt par klejojošo iedēvēto lidumzempību, bet atļāva ar lidumu lišanu atbrīvojot laukus un pļavas (127.paragr.). Ja hercoga mežā trūka kritalu, nolikums uzdeva nomniekam ierādīt meža gabalu, iedalīt to 12 daļās. Vienu no šīm daļām bija atļauts katru gadu nocirst, saudzējot ozolus un citus lielus kokus, kas ietilpst šajā mežā. Bērzus un alkšņus bija atļauts cirst bez ierobežojuma (128.paragr.). Visiem hercoga ierēdņiem kopā ar zemniekiem mežu ugunsgrēka laikā bija jāatstāj visi lauku darbi un "jāskrien" dzēst ugunsgrēku, pretējā gadījumā draudot radušos zaudējumus uzlikt vainīgajiem (129.paragr.).

1780.gada muižu saimniecības noteikumi, saglabājot 1663.gada hercoga Jēkaba muižu saimniecības noteikumus par mežu saudzēšanas nepieciešamību, uzdeva muižu pārvaldniekiem žogus no jauna atļaut taisīt no kārtīm, bet ne no baļķiem un dēļiem. Tie paši muižu saimniecības noteikumi 1780.gadā uzdeva muižu pārvaldniekiem ēku celtniecībā izmantot māla un salmu maisījumu: kleķi (*Weller*). Arī 1738.gada hercoga muižu saimniecības noteikumi, ievērojot 1663.gada noteikumus, uzdeva meža ugunsgrēka gadījumā visiem zemniekiem kopā ar muižu ierēdņiem un meža ierēdņiem "ar visu spēku" sākt meža ugunsgrēka dzēšanu⁵¹. 1738.gada hercoga muižu saimniecības noteikumi runā arī par "mežu ierēdņiem", joprojām pieminot divas šo ierēdņu grupas: mežzini (*Wald-Forster*) un mežsargu (*Busch-Wachter*), tomēr plašāk neko neteic par šo meža darbinieku pienākumiem un tiesībām. Šie muižu saimniecības likumi gan norāda, ka zemnieki bez šo ierēdņu atļaujas nedrīkst mežā ierīkot biškokus, lai no zemniekiem, saziņā ar mežu likumiem, varētu ievākt medus nodevas⁵². Runājot par mežsargiem, šie noteikumi atbrīvoja viņus no muižas klaušām⁵³. Taču 1780.gada hercoga muižu saimniecības noteikumi uzdeva mežsargiem katru gadu strādāt mežu robežu iekārtošanā⁵⁴.

Ieblakām mežu likumiem Kurzemes hercogistē laiku pa laikam tika publicētas hercoga pavēles mežu stāvokļa uzlabošanai. 1747.gada 14.aprīļa pavēle aizliedza "kaitīgo vecaiņu zāles dedzināšanu" (*Schädliche Heyde Brennen*), kādēļ cieš meži

un meža zvēri. Rikojums tika atkārtots 1749.gada 20.aprīlī, uzdodot arī ierobežot līdumu lišanu, sniedzot norādījumus ganiem un plašu instrukciju pļavu atbrīvošanai no krūmiem⁵⁵. 1765.gada 15.aprīļa hercoga pavēle, lai ierobežotu mežu ugunsgrēkus, uzdeva zemniekiem arī, tirot pļavas, norobežot teritoriju ar grāvjiem, pie kam to nedrīkst darīt lielā vējā, draudot vainīgajiem ar 10 pāriem rikšu⁵⁶. To atkārtoja arī 1780.gada 20.jūnija rikojums⁵⁷.

Līdz XVIII gs. otrajai pusei lielu daudzumu labāko kokmateriālu izmantoja arī muižās dzīvojamo un saimniecības ēku celtniecībai. Piemēram, Iecavas (*Eckau*) muižnieka pirtij durvis bija bez dzelzs virām no koka⁵⁸. Lipstu (*Klein Friedrichshof*) 1750.gadā Jukšu pusmuižā muižas dzīvojamā māja bija no guļbaļķiem ar četrām durvīm bez dzelzs un vienu mazu lodziņu ar svina rūtīm⁵⁹, arī Lielfridriķes (*Groß Friedrichshof*) 1738.gadā bija koku žogs⁶⁰ un tāpat Grendas muižā (1722.gadā⁶¹) un Grobiņas muižā (1753.gadā⁶²). Par spīti aizliegumiem, līdumsaimniecība muižās vietumis arī miera laikos turpinājās. Ozolmuižā (*Eckhof*) 1746.gadā vēl nebija trīs lauku augu sekas; griķus un linus sēja līdumā⁶³.

Vērā ņemama vieta mežsaimniecībā bija dravniecībai. Alsungas ekonomijā ietilpstošo muižu Alsungas, Ozolmuižas, Balandes, Grāves, Blintenes (*Alschwangen, Eckhof, Balanden, Graven, Blinten*) 10 mežsargiem 1741.gadā bija, kā tolaik teica, jāapjāj 49 aizņemtī un 300 tukši biškoki, kurus uzraudzīja 7 mežsargi. Koki bija apzīmēti ar katra mežsarga zīmi⁶⁴.

Lai gan bija aizliegts, zemnieki turēja bises un paslepus medīja. Dobeles muižas dažiem zemniekiem vēl 1753.gadā tika atņemtas bises un nodotas virsmežniecībā (*Ober-Forst-Amt*)⁶⁵. Kurzemes un Zemgales hercoga rikojumi un mežu kārtības neievērošanas gadījumu izskatīšana tiesās liecina, ka pārkāpumi notika trijās galvenajās jomās: hercoga mežu ugunsgrēki neuzmanīgas rīkošanās dēļ ar uguni; hercoga mežu nelikumīga izciršana un pārdošana, hercoga mežu sagrabšana atsevišķu muižnieku rokās⁶⁶.

Hercoga muižu revīzijas aktos, un ne jau bez muižu nomnieku ziņas, parasti nav atspoguļoti hercoga muižu nomnieku nodarītie meža postījumi, kas nomas laikā arī no meža centās plēst "trīs ādas".

Augstās labības, degvīna un kokmateriālu cenas un labie to realizēšanas apstākļi XVIII gs. otrajā pusē izraisīja arvien pieaugošu hercoga mežu izsaimniekošanu un hercoga centienus ierobežot šo procesu. Par spīti mežu likumiem un mežu pārvaldei, Kurzemes hercoga meži bija tā izsaimniekoti, ka pēdējais Kurzemes hercogs Pēteris Bīrons jau pirmajos savas valdīšanas gados sāka izdot meža likumus un regulāri turpināja šo likumdošanu 24 gadus. Mežu likumi un rikojumi tika izdoti 1763.gada 4.jūlijā, 1763.gada 15.augustā, 1766., 1775., 1780.gada 20.jūnijā, 1784.gada 20.septembrī⁶⁷. Mežu likumdošanas biežums liecina arī par krīzes stāvokli Kurzemes hercoga mežos.

1786.gada 30.septembra Kurzemes un Zemgales hercogistes landtāga likumā muižnieki pat prasīja "hercoga muižu mežus saglabāt labā pārvaldē un mežkopībā" tāpēc, ka daudzām privātajām muižām bija brīvas meža ciršanas tiesības daudzos hercoga mežos, bet nebija, ko cirst. "Pārspīlētās koksmežniecības izplatīšanās noved pie tā, ka novērojama pilnīga šo mežu iznīcināšana," rakstīja muižnieki. Lai to novērstu, landtāgs prasīja ierobežot kokmateriālu tirdzniecību un iecelt hercogistē virsmežzini (*Oberjägermeister*)⁶⁸.

Minētie mežu nolikumi, kā norādīja hercogs pats 1787.gada 10.augustā izdotajā Meža nolikumā, nespēja novērst "nekārtīgo un mūsu mežiem ļoti kaitīgo mež-

saimniecību⁶⁹). To hercogs izskaidroja ar, "no vienas puses, vajadzīgo zināšanu trūkumu mežu un krūmāju mežsaimnieciskajai izmantošanai un, no otras puses, dažu ierēdņu bezatbildīgu nolaidību, kā arī ar pienākumu sadales un subordinācijas trūkumu". Tā kā hercogs, kurš bija pilnīgā atkarībā no muižniekiem, visu vainu par savu mežu kritisko stāvokli uzlika paša mežu pārvaldei, ne ar vārdu neminot īstos vaininiekus: hercoga muižu nomniekus.

Jaunais 1787.gada Meža nolikums sastāvēja no 34 paragrāfiem; tas bija iespiests tipogrāfijā vācu valodā un izdalīts pa eksemplāram visiem mežziņiem un meža uzraugiem (*Wildnis-Bereuter*). Šis plašākais, iztirzātajam periodam raksturīgākais Meža nolikums, bija spēkā četrpadsmit gadus (līdz 1804.gadam); daļēji tas tika ievērots arī vēlāk. Tāpēc pie šā, Latvijas mežsaimniecības vēsturē būtiskā dokumenta analīzes pakavēšos ilgāk. Jāuzsver, ka šis meža nolikums neatcēla, bet tikai papildināja iepriekš izdotos Meža nolikumus (1.paragr.).

Meža nolikums noteica, pirmkārt, mežsaimniecības darbinieku vispārējos pienākumus un savstarpējās attiecības; otrkārt, mežu apsaimniekošanas kārtību un tehnoloģiju; treškārt, kokmateriālu sadales kārtību; ceturtkārt, medību saimniecību un, piektkārt, noteica: raudzīties, lai mežmateriāli vai medījumi netiktu zagti.

Visi hercoga mežziņi un meža uzraugi bija pakļauti hercoga mežu virsvaldei Jelgavā; tās rikojumi bija jāpilda kā vieniem, tā otriem, bez kavēšanās (2.paragr.). Meža uzraugi un mežsargi bija pakļauti mežziņiem. Visi hercoga meži bija sadalīti virsmežniecībās; katru no tām vadīja virsmežzinis (*Oberförster*). Virsmežniecības bija sadalītas 20 mežniecībās; tās pārzināja mežziņi.

Mežsaimniecības darbinieku pirmais pienākums bija "savu meža iecirkni precīzi pazīt un mežsaimnieciski regulēt nepieciešamo būvkoču, lietaskoču un malkaskoču izciršanu, kā arī norādīt, lai visu (koku – *H.S.*) sugu labākās jaunaudzēs tiktu koptas un saudzētas uzņemšanai mūsu mežos un par labu nākamajām paaudzēm" (3.paragr.).

Meža uzraugiem pēc savu iecirkņu apskates par visiem svarīgākajiem notikumiem, piemēram, robežu strīdiem ar kaimiņiem, līdumu lišanu mežā, malumedniecību, par atklātajām neatļautām medībām un citiem pārkāpumiem nekavējoties rakstiski vai mutiski bija jāziņo savam mežzinim, bet mežzinim, savukārt, mežu virsvaldei (4.paragr.). Lai panāktu nepārtrauktu mežniecību darbību, mežziņiem un meža uzraugiem bija aizliegts bez mežu virsvaldes ziņas ziemā un vasarā ilgāk par trīs dienām personīgu jautājumu kārtošanai atstāt mežniecību (8.paragr.). Mežziņa saslimšanas gadījumā viņu aizvietoja meža uzraugs, kuram kopā ar mežsargiem bija jānodrošina mežsaimniecības funkcionēšana (18.paragr.); ja mežzinim nebija meža uzraugu, mežniecības uzraudzība bija jāuzdod kaimiņu mežzinim (19.paragr.). Mežzinim bija citīgi jāstrādā un jāgādā, lai meža uzraugi labi pildītu savus pienākumus; par pārkāpumiem jāziņo mežu virsvaldei. Ja mežsargs slikti pildīja savus pienākumus, mežzinim un meža uzraugam bija tiesības pašiem sodīt mežsargu ar pātagu vai arī uzdot to darīt kādam citam (12.paragr.).

Mežziņu un meža uzraugu dienesta muižiņas apstrādāja hercoga klaušu zemieki un mežsargi. Meža nolikums aizliedza mežziņiem un meža uzraugiem mežsargus vai viņu ļaudis nodarbināt klaušās virs normas, vai arī likt strādāt "par stingru un noteiktu cenu, vai apgrūtināt kādā citā veidā" (20.paragr.). Ja tas notiktu, mežsargu pienākums bija sūdzēties hercoga kamerā, lai vainīgos sauktu pie atbildības. "Mums ir zināms," rakstīts nolikumā, "ka dažs labs mežzinis un vairāki mežu uzraugi

ir nodevušies dzeršanai un ar šādu zemisku un hercoga mežu ierēdņiem nepiedienīgu dzīves veidu kļuvuši mūsu dienesta necienīgi un nespējīgi, paši sevi apkauno, visu cieņu, kādu bauda visi godīgi un labi mežu ierēdņi, kā mūsu hercogiskie ierēdņi, pat visu ievēribu no mežsargu puses un visiem pārējiem pavalstniekiem viņi pazaudējuši" (27.paragr.). Hercogs šādiem dzērājiem izteica pēdējo brīdinājumu un draudēja atlaist no darba.

Mežziņiem un meža uzraugiem bija jāraugās, lai mežsargiem būtu laiks savas sētas un tīrumus apkopt, lai viņiem būtu pietiekami daudz kalpu (*Dienst-Volk*).

Par hercoga Meža nolikumu viena punkta pārkāpšanu meža ierēdņiem bija paredzēts sods 10 dālderu apmērā⁷⁰.

Meža materiāli mežziņiem bija jāizsniedz pret hercoga vai mežu virsvaldes atļauju, izņemot privātām muižām hercoga mežos pienākošos kokus sakarā ar to servitūtu tiesībām. Katrs būvkoks un lietaskoks, kuru izsniedza, bija jāmarķē ar zīmogāmuru (*Forst-Hammer*) virs un zem koka cirtuma līnijas (5.paragr.). Kokmateriālus izsniedza divos gadījumos: muižu un zemnieku saimniecību kārtējām un ārkārtas vajadzībām, kā arī meža pārdošanas gadījumā. Izciršanai kokus drīkstēja ierādīt vienīgi mežzinis vai meža uzraugs ar mežziņa rīkojumu. Šo tiesību mežzinis varēja nodot meža uzraugam tikai savas slimības vai prombūtnes laikā. Meža uzraugs kokus varēja ierādīt vienīgi kopā ar mežsargu (6. un 7.paragr.). Gadījumā, ja mežzinim bija vienlaikus jāierāda daudz cērtamo koku, viņš drīkstēja ņemt palīgā arī meža uzraugu (10.paragr.).

Hercoga pārdotie būvkoki un malka pēc izciršanas bija jāuzskaita komisijai, kas sastāvēja no mežziņa, meža uzrauga un diviem mežsargiem. Mežziņa klātbūtnē kokmateriāli bija jāuzmēra pa sortimentiem un šķirām, tos konkrēti marķējot (*Burtstöcken*). Vienai tā sauktā "burtkoka" daļai bija jāsaņem pie mežziņa, otrai: pie mežsarga (11.paragr.). Ja meža uzraugs uzskatīja, ka atļaujā paredzētā koku izciršana ir kaitīga mežam, tad meža uzraugam, saņemot mežziņa piekrišanu, par to bija jāziņo meža virsvaldei (9.paragr.).

Meža nolikuma 17.paragrāfs uzdeva mežu darbiniekiem ar hercoga muižas nomnieka ieteikumu pārbaudīt zemnieku zemi un pļavas, un, ja būtu atzīts, ka aramzemes un pļavu nepietiek, tad ierādīt vajadzīgās platības lidumam, taču tā, lai šim nolūkam neizmantotu lielos mežus.

13.paragrāfs bija veltīts, varētu teikt, teorētiskajai mežsaimniecībai. Bija novērots, ka daudzi mežziņi būvkokiem un malkai ierāda labākās un garākās priedes un egles, "tā vēl tālāk izpostot mūsu jau tā daudz cietušos mežus". Tāpēc Meža nolikums uzdeva katram mežzinim pirmām kārtām ierādīt parastiem būvkokiem un zāģbaļķiem zarainākos un īsos kokus, kā arī kokus ar nokaltušām galotnēm, kas izmantojamas malkai. Šim nolūkam ierādāmas cirsmas ar kroplīgiem skujkokiem. Bija arī citas norādes, piemēram: "Lapkoku malka cērtama ne citādi, kā tikai jaunā mēnesī". Cirsmās 4 – 5 gadus nedrīkst laist iekšā lopus, lai labi augtu jaunie koki. Nolikums ieteica cirsmas ierīkot rietumu austrumu virzienā.

Meža nolikums regulēja medību jautājumus. Mežziņiem un meža uzraugiem, ja "viņi" mežos mita lielie medību dzīvnieki, bija rūpīgi jāraugās, lai zvēru taku tuvumā nebūtu ierīkotas cilpas, slazdi vai iesmi (23.paragr.). Uzskaitītās medību ierīces nolikums uzdeva nekavējoties iznīcināt. "Katram mežzinim," teikts nolikumā, "ja viņa mežā dzīvo lāči, rudenī jānoskaidro, cik lāči vākuši auzas (*Haaber angenommen*) un atstājuši pēdas; ziemā, kad sniegs apmēram 8 vai 14 dienas ir stāvējis, viņam vēlreiz jāsavāc ziņas, cik un kādi lielie medību dzīvnieki viņa mežā atstājuši

pēdas" (24. paragr.). Laikā no Lieldienām līdz Jēkabdienai (25. jūlijs) hercoga mežos bija medību zvēru un putnu saudzējamais laiks. Tajā laikā notvertajiem medniekiem bija jāatņem šautenes, pret vāciešiem jāuzsāk tiesas prāva, bet zemnieki jāsoda ar miesas sodu (25. paragr.).

Meža nolikums paredzēja novērst koku zagšanu, kas sevišķi plaši bija izplatījusies ap Jelgavu. Nolikumā, draudot mežziņiem un meža uzraugiem ar "stingru atbildību", bet mežsargiem – ar "bargu rikšu sodu", tika uzdots reģistrēt dienu, vietu un koku sugu, tāpat koku zagli, norādot, kas zaglim ticis apķīlāts un kas to apķīlājis, tāpat arī, kad un par kādu summu ķīla izpirkta. Ja mežzaglis pretotos, tas jāšūdz tiesā pēc piederības, un, ja viņš netiek sodīts, tad par to jāziņo hercoga mežu virsvaldei (14. paragr.).

Lai novērstu meža ugunsgrēkus, sausā laikā bija aizliegts mežā cirst baļķus dēļiem, jo dēļu zāģētāju nolaidības dēļ nereti izceļas ugunsgrēki. Ja tomēr kāds meža gabals izdegtu, tika uzdots atlikušos kokus izmantot un izcirtumu ņemt aizsardzībā, lai augtu jauns mežs (15. paragr.).

Meža nolikums paredzēja aizturēto mežzagļu un malumednieku pretošanos. Tāpēc kaimiņu mežzinim un mežsargiem, ja notika "ielaušanās ar varu, meža zagšana naktī, medījumu zagšana mūsu mežos kā no apkārtnīstošu, tā no vietējo malumednieku puses, meža ugunsgrēka gadījumā utt.", bija jāiet palīgā (22. paragr.). Ja kaimiņu mežniecību darbinieki neietu palīgā, tad nodarītais zaudējums jāsedz tiem. Praksē tas ne vienmēr tā bija. Rucavas mežniecībā 1794. gadā zemnieku nemieru laikā izdega kādas piecas kvadrātjūdzes labākā meža⁷¹, bet neviens par to neatbildēja. Noķertie un sasetie malumednieki, ja viņi nebija kaimiņu muižnieku ļaudis, bija jāved uz Jelgavu un jānodod hercoga galvenajai sardzei (*Hauptwacht*). "Tiem, kuri saķer vai nodod malumednieku vai medījuma zagli," teikts nolikumā, "jāizmaksā prēmija 10 Alberta dālderu apmērā" (23. paragr.).

Pēc nomas kontrakta hercoga muižu mežu nomniekiem bija aizliegts medīt bez atļaujas. Medību tiesības bija tikai dažiem privātajiem muižniekiem saskaņā ar senām privilēģijām. Visiem pārējiem bija jāpērk medību atļauja, kurā bija norādīti šaujāmie medību zvēri un putni.

Tiem, kam nebija apmaksātas medību atļaujas, bija jāmaksā sods (*sk. 2. tabulu*). Vilku un lapsu medniekiem bija jānodod mežzinim medījuma āda.

Tā par neatļauti nomedīto alni bija jāmaksā 371,25 grami, bet par lāci: 222,75 grami sudraba. Taču medību un mežu nolikums acīmredzot netika pilnībā izpildīts. Nepietiekamā hercoga likumdošanas bāze un nespēja nodrošināt šo likumu ievērošanu arī turpmāk veidoja apstākļus hercoga meža iznīcināšanai un mazus tā saucamos meža ienākumus hercoga kasē. 1793. un 1794. budžeta gadā (no Jāņiem līdz Jāņiem) hercoga mežu ekspluatācija un t.s. meža nodoklis ienesa 23 170 dālderus, kas bija tikai 6 procenti no visiem hercoga naudas ienākumiem⁷².

Sekojošā hercoga mežu likumdošanai XVIII gs. otrajā pusē sākās arī Kurzemes muižnieku privātā mežu likumdošana. 1772. – 1816. gadā vismaz 12 Kurzemes muižnieki izdeva savus privātos likumus, kuru mērķis bija muižu lauksaimniecība un nelielā apjomā arī mežu saimniecības jautājumu kārtošana. Prof. A. Švābe publicējis deviņu Kurzemes muižu privāto likumu tekstus⁷³. Neviens no muižu privātajiem likumiem neparedzēja mežsaimniecības pilnveidošanu, kāda bija ieviesta hercoga mežos. Ieviešot šos privātos likumus, muižnieki pirmām kārtām centās sargāt savas medību privilēģijas. 1793. gadā Franča Aleksandra Ernesta

Soda nauda par neatļautām medībām hercoga mežos

Dzīvnieks	Alberta dālderī	Zekseri
Mednis	5	–
Rubenis	2	–
Meža irbe	–	5
Meža sloka	–	5
Pile	–	5
Zaķis	–	8
Alnis	25	–
Stirna	8	–
Lācis	15	–
Lūsis	6	–

Franka izdotajos "Struteles valsts (pagasta – H.S.) likumos" bija noteikts, ka no Lieldienas svētkiem līdz vecajai Jēkabdienai (25.07. + 12 — 6.08.) "...būs ikkatram suņam manā novadā labs blukis ar krusta kokiem pie kakla piesiets būt" (33.paragr.), lai zemnieku suņi nevajātu zaķus. Par šā "likuma" pārkāpšanu draudēja seši zekseri liels sods. Tajā pašā laikā visiem zemniekiem bija jānodod muižā "tās atslēgas no tiem šaujamiem rīkiem", neizpildes gadījumā draudot ar bises atņemšanu (34.paragr.). 1798.gada Smuku muižas likumi aizliedza "veselu koku cirst" (3.paragr.) un arī kritālas bez muižas atļaujas savākt (7.paragr.). Par uguns dedzināšanu mežos draudēja 20 pātagas sitieni (6.paragr.), tāpat arī par meža zagšanu (2.paragr.). 1806.gada "Likumi priekš Vormes ļaudīm" uzdeva katram saimniekam pašam sagādāt ķieģeļus un uzbūvēt skursteni, lai mazinātu zemnieku sētu nodegšanas iespējas. Kopumā lielākā daļa Kurzemes muižu privāto likumu vērsās pret ugunsgrēkiem, pret muižas meža zagšanu un centās sargāt muižnieku medību privilēģijas.

Kurzemes un Zemgales hercogistes Mežu likumdošana nebija kādas ārvalsts (Zviedrijas, Krievijas) Mežu likumdošanas piemērošana Latvijai; tā galvenokārt bija izveidojusies uz vietas, ja atskaita Prūsijas ietekmes. Hercogistē muižnieku privātā mežu likumdošana nebija domāta izpildei ne hercogam, ne muižniekiem, bet gan zemāko slāņu – pirmām kārtām zemnieku saimnieciskās darbības ierobežošanai mežu izmantošanā. Tomēr šī likumdošana pieņēmas spēkā līdz ar mežu trūkuma palielināšanos un ar laiku radīja vērā ņemamu pamatu turpmākai racionālai mežsaimniecībai. Šī likumdošana toreiz nespēja: ne nosargāt ne atjaunot, ne hercoga ne privātos muižnieku mežus, nespēja apstādināt Kurzemes mežu neatgriezenisku iznīcināšanu, kas bija sākusies jau Livonijas laikā. Zemes kungu (hercogu) mežu likumi Kurzemes un Zemgales hercogistē pastāvēja no 1570. līdz 1795.gadam tai laikā, kad Vācijā tie pastāvēja arī laika posmā no 1500. līdz 1800.gadam. Ja Vācijā tie praktiski tika ievēroti visos mežos, tad Kurzemes un Zemgales hercogistē, hercoga varas vājuma un muižnieku privilēģiju dēļ tie darbojās tikai hercoga mežos. Bez

tam šajā hercogistē Mežu likumu izdošana savu kulmināciju sasniedza XVIII gs. beigās, kad Vācijā tā jau bija apsikusī.

Laupītājmežsaimniecības dēļ XVII – XVIII gadsimtā Baltijas meži bija tā nopostīti, ka mežu posts arvien vairāk sāka negatīvi ietekmēt saimniecību un sadzīvi. Ar nolūku novērst radušos postu, sāka iedibināties mežsaimniecība. Vispirms tā veidojās Kurzemes un Zemgales hercogistē.

Mežkundzības (*Forsthoheit*) vietā, jau sākot ar XVIII gadsimtu, arvien vairāk stājās mežu policija, kura veicināja mežu iekšējo pārvaldīšanu. Policijas vārds (*Politzia*), kas nozīmēja rūpes par labu kārtību valstī, tika pārņemts no absolūtisma un kļuva par valdošo XIX – XX gs. valsts mežu likumos. Jāuzsver: "Mežu likumos" (*Waldordnungen*) sastopami pirmie mežu policijas priekšraksti: aizliegumi postīt mežus; pienākums pavasarī iztīrīt izcirtumus un tajos neļaut ganīt govīs; aizliegumi dedzināt līdumus; dedzināt mežos ugunsurus; ievērot meža ciršanas un citus termiņus, kas saglabājās arī turpmākajos Mežu likumos.

Minētie Mežu likumi, baidoties no kokmateriālu trūkuma, bija pārejas pakāpe uz organizētu mežsaimniecību. Likumu mērķis bija saglabāt un nodrošināt mežus nākamajām paaudzēm. Tomēr šo uzdevumu pirmie mežu likumi nespēja veikt, un mežu stāvoklis XVIII gadsimtā pasliktinājās. Taču šī likumdošana mežu iznīcināšanas gaitu palēnināja. To noteica, pirmkārt, apstākļi, ka Kurzemes un Zemgales hercogam piederēja apmēram 30 procenti hercogistes teritorijas un mežu, uz ko attiecās hercoga mežu likumdošana un pārbaude. Otrkārt, Kurzemes un Zemgales mežu likumdošana XVI – XVIII gadsimtā bija visattīstītākā visā Latvijas teritorijā un jūtami tuvojās Prūsijas mežu likumdošanai. Treškārt, Kurzemes un Zemgales mežu likumdošanu, kā augstāk attīstītu, savos mežu likumos saglabāja Krievijas impērijas mežu likumdošana, piešķirot Kurzemes guberņas mežiem īpašu statusu.

Jāuzsver: 1804.–1805.gada Kurzemes mežu likums, kaut arī to izdeva Aleksandrs I, patiesībā bija sava veida Kurzemes hercogu Mežu likumu (*Forstordnungen*) turpinājums, kas daļēji, kā atklāsies, tika ietilpināts Krievijas impērijas mežu likumos (1854., 1905.g. u.c.). Krievijas impērijas mežu likumdošana bija tik atpalikusi, ka spēja vienīgi atkārtot vairāk nekā 300 gadus vecos "ļoti atpalikušos Rietumu" likumus.

Atsauces

¹ H.Strods. *Zemkopības sistēmu attīstība Latvijā*. R, 1957.

² Hasel K. *Forstgeschichte*. Hamburg und Berlin. 1985., 109.lpp.

³ G.F.v. Bunge. *Archiv ... Landtags Abschluß von Jahre 1570*. 27.paragr.

⁴ H.Strods. *Zemkopības sistēmu attīstība Latvijā*. 48.lpp.

⁵ *Bisenieki dzimtbūšanas laikos bija tikai brīvēznieki, kuriem bija tiesības turēt ieročus (bisi), par ko bija jāpiegādā muižai noteikts skaits medījumu. Tiesības turēt ieročus XVII gadsimtā bija arī Kurzemes mežsargiem. – Medību tiesības. LKV – 26277. – 26279.*

⁶ *Rīgas marka XVI gadsimtā bija 208 gramu sudraba. – J.Zemzaris. Mērs un svars Latvijā 13. – 19.gs. R, 1981., 160.lpp.*

⁷ *1 vērdiņš = 52 gramu sudraba. – J.Zemzaris. Mērs un svars Latvijā 13. – 19.gs., 158.lpp.*

- ⁸ Chr. Ziegenhorn. *Staatsrecht der Herzogthümer Curland und Semgallen*. Königsberg, 1772. 620.paragr.
- ⁹ H.Strods. *Zemkopības sistēmu attīstība Latvijā*. 48.lpp.
- ¹⁰ G.Fr.v. Bunge. *Archiv ... Landtags Abschluß von Jahre 1606*. Mitauischer Abschied . 6.paragr.
- ¹¹ Vienā Rīgas mārciņā XVIII gadsimtā bija 121 zelta dukāts. – J.Zemzaris. *Mērs un svars Latvijā* 13. – 19.gs. 1981., 161.lpp.
- ¹² Birkel H.L. *Statuta Curlandica seu Jure et leges de Anno 1617*. 83., 224., 225.paragr.
- ¹³ *Fürstliches Busch – Ordnung*.
- ¹⁴ P.Šteinerts. *Kurzemes hercogistes mežsaimniecība un mežu likumi 16.–17.gs. – Latvijas Universitātes Raksti. Lauksaimniecības fakultātes sērija*. R, 1940. IV, 5. 388. – 389., 390.lpp.
- ¹⁵ *Register über die Landtags – Schlüsse Kurlands. 1618 – 1735. – Tērbatas Universitātes bibliotēka. Rokrakstu nodaļa. Manuskripts Nr.366*.
- ¹⁶ J.A.W.(oldemar). *Torfbetrieb in Curland in 17.Jahrhundert. – Inland*, 1844. Nr.10.
- ¹⁷ Sikāk sk.: X.П.Стродс. *Из истории торфодобывания в Латвии до середины XIX века. – Из истории естествознания и техники Прибалтики*. Рига, , 1971. III. 221. – 234.lpp.
- ¹⁸ A.Švābe. *Kurzemes hercoga Jēkaba lauksaimniecības likumi. – Latvijas Vēstures institūta žurnāls*. 1937. Nr.3. 363.–403.lpp.
- ¹⁹ A.Švābe. *Pagasta vēsture*. R, 1926. I. 384.lpp.
- ²⁰ "bauren weder zu ackhern noch wiesen in den wildnißen zu lassen" (103.paragr.).
- ²¹ "täglich durch brant großer schaden in der wildniß geschiehet" (103.paragr.).
- ²² "zu unserm besten berechnet werden" (103.paragr.).
- ²³ "Kein frisch holtz vom stam, besondern nur lager holtz oder bren holtz zu verstatten" (60.paragr.).
- ²⁴ "sollen die ungehorsamen den schaden erstatten, dan das geseete korn dadurch ersticken muß" (117.paragr.).
- ²⁵ "besondern von birken soll ihnen verstatten werden" (120.paragr.).
- ²⁶ "Soll kein pergell holtzen in der ämbtern gebrauchet noch den bauren verstattet werden, als von bürcken" (11. paragr.).
- ²⁷ "einem jeden buschwächter nebst einem guten pferdt ein paar pistohlen" (33.paragr.).
- ²⁸ 98.paragr.; 54 ha.
- ²⁹ "in alten Büsche" *Kursišos 1667.gada 12.septembrī. – LVVA, 6999.f., 44.apr., 1601.l., 5. – 6.lp., 8.paragr.*
- ³⁰ *LVVA, 6999.f., 44.apr., 1636.l., 1. – 2.lp.*
- ³¹ *Turpat, 203.l., 35.lp.*
- ³² *Turpat, 44.l., 49.lp.; 554.f., 3.apr., 12.l., 296.lp.*
- ³³ *Turpat, 75.l., 3.lp.*
- ³⁴ *Turpat, 258.l., 22.lp.; 260.l., 3.lp.*
- ³⁵ *Wald-Ordnung – LVVA, 554.f., 601.l., 21. – 27.lp.*
- ³⁶ *Kurzemes un Zemgales hercogistē izdeva 3 un 6 grašu sudraba monētas.*
- ³⁷ 1 pūrs: 69 litri.
- ³⁸ 1 sieciņš = 11,64 litri. – J.Zemzaris. *Mērs un svars Latvijā* 13.–19.gs. R, 1981., 102.lpp.

- ³⁹ LVVA, 6999.f., 44.apr., 218.l., 122.lp.
- ⁴⁰ Waldordnung 1686, 37.paragr.
- ⁴¹ Waldordnung 1686, 19.paragr.; J.Freiherr von Hahn. Die bäuerlichen Verhältnisse auf den herzoglicher Domainen Kurlands in XVII und XVIII Jahrhundert. Karlsrue, 1911., 22. – 23.lpp.
- ⁴² LVVA, 6999.f., 44.apr., 1524.l., 13. – 16.lp.
- ⁴³ Turpat, 554.f., 1.apr., 1173.l., 7. – 12.lp.
- ⁴⁴ Elende, Bären, Lüsche und der gleichen.
- ⁴⁵ LVVA, 6999.f., 44.apr., 1596.l., 1. – 3.lp. 16.paragr.
- ⁴⁶ Modus Revisionis. – LVVA, 554.f., 1.apr., 2418.l., 70. un nāk. lp. 11.paragr.
- ⁴⁷ Krievijas ārpolitikas vēstures arhīvs Maskavā, 61.f., 1730.g. 7.l., 2. – 5.lp.
- ⁴⁸ LVVA, 554.f., 1.apr., 1425.l., 208.lp.
- ⁴⁹ Fürstliche Amts-Ordnung. Datum Mietau, den 25 ten August Anno 1738. – LVVA, 554.f., 3.apr., 1189.l., 14. – 27.lp.
- ⁵⁰ "Zur Forst gehörig".
- ⁵¹ Amtsordnung 1738. 129 paragr.; Amtsordnung 1663. 31.paragr.
- ⁵² Amtsordnung 1738. 126.paragr.
- ⁵³ Turpat, 77.paragr.
- ⁵⁴ Amtsordnung 1780. XII, 2.paragr.
- ⁵⁵ LVVA, 3969.f., 1.apr., 4.l., 22., 36. – 39.lp.
- ⁵⁶ Turpat, 554.f., 1.apr., 2054.l., 2. – 3.lp.
- ⁵⁷ Turpat, 3909.f., 1.apr., 10.l., 15. – 16.lp.
- ⁵⁸ Turpat, 6999.f., 44.apr., 227.l., 2.lp.
- ⁵⁹ Turpat, 322.l., 6.lp.
- ⁶⁰ Turpat, 311.l., 30.lp.
- ⁶¹ Turpat, 372.l., 2.lp.
- ⁶² Turpat, 396.l., 16.lp.
- ⁶³ Turpat, 252.l., 124.lp.
- ⁶⁴ LVVA, 6999.f., 44.apr., 24.l., 50.lp.
- ⁶⁵ Turpat, 44.l., 114.lp.
- ⁶⁶ Turpat, 581.f., 10.apr., 358., 421.l.; 3969.f., 1.apr., 2.l., 4., 6., 8.lp.
- ⁶⁷ Sikāk sk.: H.Strods. Mežu un derīgo izrakteņu izmantošana Kurzemes kroņa zemēs 19.gs. pirmajā pusē. – Jaunākais Mežsaimniecībā, 1990. 32.laidiens, 4. – 23.lpp.; Kurlandische Forst-Reglament 1760, 1766, 1775, 1787. – LVVA, 554.f., 2.apr., 2799.lieta.
- ⁶⁸ LVVA, 554.f., 1.apr., 1622.l., Landtaglicher Schluß von 1786. 30.Sept. nebst Zugehörigen Acten. 42.lpp. 12.paragr.
- ⁶⁹ LVVA, 5759.f., 2.apr., 1213.l., 1.lp. Sal.: 7363.f., 3.apr., 410.l., 1. – 5.lp.
- ⁷⁰ Alberta dālderī bija viena ceturtā daļa Rīgas mārciņas sudraba, t.i., 14,85 grami sudraba (1755.gada noteikumi). Alberta dālderis Kurzemē dalījās 20 zeseros, bet Vidzemē: 9 grašos. Viens Alberta dālderis 1764. – 1796.gadā līdzinājās 125 sudraba kapeikām.
- ⁷¹ LVVA, 472.f., 1.apr., 4804.l., 1. – 2.lpp. 1 jūdze = 4320 ha.
- ⁷² H.Strods. Kurzemes kroņa zemes un zemnieki. R., 1987., 24. – 25.lpp.
- ⁷³ A.Švābe. Kurzemes muižas tiesības. R., 1931.

3. Zviedrijas un Polijas mežu politika un likumdošana (XVI – XVII gs.)

Polijas un Zviedrijas mežu politikas un mežu likumdošanas raksturošanai pētnieki atrodas daļēji visai līdzīgos un daļēji būtiski atšķirīgos apstākļos. Kā vienas, tā otras valsts mežu likumdošanas akti atrodas galvenokārt šo zemju arhīvos Varšavā un Stokholmā. Daļa šo aktu ir publicēta, bet Latvijas bibliotēkās nav pieejama. Otrkārt, Polijā–Lietuvā un Zviedrijā, kaut arī šīs abas valstis cīnījās par kundzību pie Baltijas jūras XVI – XVIII gadsimtā un valdīja Daugavas labajā krastā, pastāvēja atšķirīgi feodālisma modeļi, kas noteica arī mežu likumdošanu. Polijā 1505.gadā – XVII gadsimtā valdīja šļahtas demokrācija (*Rzeczpospolita szlachecka*). XVII gs. – 1764.gadā šeit valdošā magnātu oligarhija, pārvēršot valsti par "magnātu valstiņu" (*panstwo magnackich*) federāciju, radīja apstākļus, ka magnāti ne tikai nepieļāva karaļa izdoto likumu ievērošanu, bet arī neļāva ieviest jaunu kārtību, kas stātos pretī magnātu privilēģijām.

Polijai – Lietuvai pakļautajā Pārdaugavas hercogistē (1561. – 1629.) un Latgalē – Poļu Inflantijā (1629. – 1772.) mežu likumdošanu ierobežoja minētais centrālās varas vājums iepretī muižnieku–magnātu visvarenībai. Muižas un to mežus bija sagrābušas spēcīgāko muižnieku dzimtas, kas jutās visai neatkarīgas no centrālās varas un likumdošanas aktus neizpildītu, ja tādi arī būtu. Latgales meži, kā jau norādīts, bija stipri izsaimniekoti Livonijas ordeņa kundzības laikā, sevišķi Daugavas, Aiviekstes pieteku apkaimē. 1567.gadā Polijas – Lietuvas karalis Zigmunds II Augusts (1520. – 1572.) izdeva "Mežu nolikumu". Taču par to, vai un cik tas īstenots Pārdaugavas hercogistē, pagaidām datu nav. Šā nolikuma iedarbību mazināja Ļubļinas ūnija 1569.gadā, ar kuru Lietuva un Polija apvienojās.

Mežu stāvokli Latgalē daudzējādi ietekmēja tā dēvētais Lietuvas statūts. Tas atspoguļoja Lietuvas lielkņazistes evolūciju no magnātu monarhijas uz šļahtas monarhiju, ieskaitot šļahtas ekonomiskās un politiskās varas palielināšanos. Mežu nodošana sīko muižnieku neierobežotā īpašumā vienlaikus ar šo muižnieku centieniem celt savu labklājību, pastiprināja mežu turpmāku iznīcināšanu, tos pārdodot.

Lietuvas statūta trešo redakciju 1588.gada 28.janvārī apstiprināja karalis Sigismunds III Vaza (1506. – 1632.) kronēšanas laikā seimā, un tas stājās spēkā arī Pārdaugavas hercogistē no 1589.gada 6.janvāra. Lietuvas statūts dalījās 14 nodaļās un 488 pantos. Meža lietas regulēja Lietuvas statūta 10.nodaļa¹.

Jāatgādina, ka Lietuvas statūta 10.nodaļa: par mežu, par medībām, par biškokiem, par ezeriem un siena pļauju sastāvēja no 18 paragrāfiem; no tiem daži bija diezgan plaši. Kopumā nodaļa aizņēma 12 lappuses iespaidteksta. Lietuvas statūts regulēja kā mežu izmantošanu, tā papildizmantošanu karaļa firstu (kņazu), magnātu (panu) un brīvo zemnieku (zemjanu) mežos (3.paragr.). Zemniekiem meži nevarēja piederēt, jo zemnieki paši dzimtbūšanas apstākļos piederēja paniem. Desmitā nodaļa liecina, ka pastāvēja ļoti dažādi mežu veidi, tai skaitā ozolu meži (5.paragr.).

Raksturīgi, ka 10.nodaļas pirmajos paragrāfos Lietuvas statūts cenšas visai sīki regulēt mežu papildizmantošanu, pirmkārt, medibas. Tās bija atļautas tikai savā mežā, aizliedzot sūtīt medniekus svešā mežā. Lietuvas statūts, atšķirībā no pārējās Latvijas, aizliedza dzīt pēdas medījumiem svešā teritorijā, jo tādējādi līdz labības novākšanai nodarot laukiem zaudējumus (18.paragr.) Noteikumu pārkāpēji bija arestējami, vedami uz tiesu un sodami (1.paragr.). Vislielākie sodi bija noteikti par

sumberu (12 rubļu grašu), kas liecina, ka šie zvēri jau bija retums. Par alni vai briedi bija jāmaksā sods 6 rubļi graši. Par meža zirgu vai ķēvi, par lāci bija jāmaksā sods trīs rubļi graši (2. paragr.). Tāpat tika sodīta bebru iznīcināšana bebru cirtumos, pārkāpējus sodot līdz 12 rubļiem grašu (9. paragr.). Par dižvanagu un gulbju ligzdu postīšanu sodīja ar 3 rubļiem grašu (8. paragr.).

Lietuvas statūts otrām kārtām centās aizsargāt meža dravas, kas varēja piederēt arī svešos mežos. Ejot pie saviem biškokiem, bitenieks drīkstēja ņemt līdzī tikai savus darba rīkus. Nedrīkstēja ņemt līdzī suņus, slazdus un šaut mežā zvērus. Bitenieki drīkstēja plēst lūkus, lai uzkāptu pie dorēm (3. paragr.). Biškokus paniem bija tiesības apzīmēt ar savu karogu zīmēm. Bija paredzēti sodi par svešu biškoku apzīmēšanu ar savu karogu zīmēm; noteikti sodi kautiņu dēļ starp zemniekiem par biškokiem (6. paragr.). Sodīja arī par svešu biškoku bojāšanu, bišu dravas izdedzināšanu, piespriežot trīs rubļu grašu (13. paragr.). Te pirmajā vietā likumdevējs minējis bišu dravu iznīcināšanu ozolos, kas acīmredzot bija sevišķi apdraudēti. Par sveša biškoka nociršanu un medus izņemšanu sodīja ar trīs rubļiem grašu (14. paragr.).

Trešām kārtām, Lietuvas statūts noteica meža pļavu un meža ezeru izmantošanu. Acīmredzot meža pļavu piederība vēl nebija stingri noteikta un zināma. Tāpēc par kautiņiem, kas izcēlās meža pļavu dēļ un par svešu meža pļavu nopļaušanu, paredzēts augsts sods: 12 rubļu grašu (4. paragr.). Braucot zvejojot uz meža ezeriem, līdzī drīkstēja ņemt tikai tiklus; bija aizliegts ņemt līdzī mednieku šķēpus un šaut meža zvērus (3. paragr.).

Tikai pašās nodaļas beigās Lietuvas statūts centās aizsargāt mežus, aizliedzot mežu patvaļīgu ciršanu. Ja šļahtičs šļahtičam ar varu izcērt mežu, tad sods bija 12 rubļu grašu, bet, ja zemnieks šļahtičam – tad tikai 6 rubļu grašu (15. paragr.). Sevišķī bargus sodus paredzēja pie sētām esošo augļu koku nociršanai: 20 rubļu grašu (16. paragr.). Acīmredzot meža ugunsgrēkus visbiežāk izraisīja lopu gani mežā, kā arī bitenieki. Tomēr sods bija jāmaksā tikai pēc tam, kad apsūdzētais bija atteicies zvērēt, ka nav vainīgs (17. paragr.).

Tā redzams, ka Lietuvas statūts praktiski necentās iekārtot mežsaimniecību, bet regulēja meža izmantošanu, stingri ievērojot viduslaikos raksturīgo kārtu principu jurisdikcijā.

Šīs iztīrītās 10. nodaļas darbība Latvijā vēl jāpēta speciāli Polijas un Maskavas arhīvos, sevišķī tāpēc, ka tas Latgalē bija spēkā līdz 1841. gadam. Liela nozīme Latgales mežu iznīcināšanā bija lielākajam iedzīvotāju blīvumam un mantošanas tiesībām, kas deva iespēju sadalīt zemes īpašumu pieaugušo dēlu starpā. Vidzemē un Kurzemē pastāvošā majorāta sētu mantošanas tiesības veicināja mežu saglabāšanos.

Atšķirīgs pārvaldes un sociālais modelis bija Zviedrijā, kura Polijas – Zviedrijas karā (1600. – 1628.) iekaroja Vidzemi un Rīgu, paturot to līdz Ziemeļu kara beigām (1700. – 1710. (1721.)). Zviedrija atšķirībā no Polijas – Lietuvas, nepazīna dzimtniecību. Zviedru zemnieki kā kārtā bija pārstāvēta riksdagā un ieņēma izšķirošu vietu armijā. Zviedrijas karaļa vara bija daudz spēcīgāka nekā Polijā. Zviedrijas karalis bija arī luterāņu Baznīcas galva laikā, kad Polijā katoļu Baznīcas politiku noteica pāvesta nuncijs Varšavā. Rezultātā Zviedrijas valsts likumdošanai bija pakļauti arī zviedru magnāti. XVII gs. sākumā un vidū, it īpaši Polijas un Zviedrijas kara un mēra dēļ, mežu platības Vidzemē bija jūtami palielinājušās, sevišķī attālāk no lielajām pilsētām un upēm. Mežos pastāvēja pat zemnieku pagāniskās svētnīcas. Šādas pagāniskas svētnīcas mežos luterāņu Baznīcas vizitācija vēl 1671. gadā

konstatēja Salacgrīvā (Salis), 1674.gadā Mazsalacā (Salisburg) un citur². Merkantilisma ietekmē XVII gadsimtā no visām saimniecības nozarēm par svarīgāko uzskatīja ārējo tirdzniecību³. Šī saimnieciskā politika, kuras ietekmi varēja just arī Vidzemē, nodarīja lielu postu mežiem.

XVII gadsimtā Eiropā jau bija novērojams ass un neatgriezenisks kokmateriālu trūkums, ko bija iespējams kompensēt ar tālāku pāreju uz citiem celtniecības materiāliem, kā arī pastiprinot mežu likumdošanu. Kokmateriālu pieprasījums no Baltijas šē paātrināja mežu plašāku likumdošanas izveidi. Tāpēc Latvijā XVII gadsimtā izdotos mežu likumus patiesībā radīja, pirmkārt, Eiropā novērojamais kokmateriālu trūkums. Otrkārt, Vidzemē un, kā atklājās, Kurzemē izdotie mežu likumi nereti atkārtoja Rietumeiropā izdotos mežu likumus.

Pēc Vidzemes iekarošanas Zviedrija jau 1621.gadā nodibināja gubernatora amatu, izveidojot vairākas pārvaldes nozares "kamasas". Lielvidzemes ģenerālgubernatora amatā 1629.gada 16.septembrī iecēla valsts padomnieku Johanu Šiti; par viņa rezidenci 1636.gadā kļuva Rīga. Zviedrijas valdība pārņēma savā varā to muižnieku muižas, kuri bija cīnījušies pret Zviedriju. Sākotnēji šīs muižas ar visiem mežiem apsaimniekoja Zviedrijas valsts komisāri, bet vēlāk tās sāka piešķirt zviedru karavadoņiem, kuri bija piedalījušies Vidzemes iekarošanā, un valstsvīriem. Zviedrijas valsts drosts Gabriels Gustavsons Uksenšerna (1587. – 1640.) saņēma Allažu pili un Siguldu; valsts maršalam Svantem Banēram (1584. – 1628.) piešķīra Raunu un Smilteni. Kancleram Akselim Uksenšernam (1583. – 1654.) piešķīra Valmieru, Burtniekus, Trikātu, Murjāņus, Ēveli, Cēsis un Ropažus. Akselim Uksenšernam piešķīra 18 procentus no Vidzemes arklu⁴.

Raksturīgi, ka A.Uksenšerna savos īpašumos pirmais ķērās arī pie mežu likumdošanas. Tas saprotams, jo Vidzeme kara un mēra postījumu dēļ bija aizaugusi ar mežu; ar mežu nereti rikojās, kā katrs gribēja.

Vidzemes muižnieku mēģinājums kodificēt un panākt apstiprinājumu savām privilēģijām, arī mežu īpašumiem un to izmantošanai, nedeļa gaidīto rezultātu⁵. Iniciatīvu savās rokās pārņēma Zviedrijas magnāti. Par pirmo Zviedrijas laiku mežu likumdošanas aktu uzskatāma A.Uksenšernas 1649.gada instrukcija rentmeistaram. Šī instrukcija noteica nelīdumus tādā zemē, kur nekas neaug⁶. Šeit acīmredzot bija runa par tādiem mežiem, kuru augsnes bija tik sliktas kvalitātes, ka tās nevarēja iekopt par auglīgiem laukiem. A.Uksenšernas instrukcijas lielā uzmanība līdumu lišanas regulēšanai muižās liecina, ka Vidzemes lauksaimniecības atjaunošana un arī eksistence vēl XVII gs. vidū norisa arī līdumlišanas, t.i., mežu iznīcināšanas veidā.

Zviedrijas valdības likumdošana Vidzemē liecina, ka tā maksimāli centusies ierobežot laupītājlīdumlišanu, kad pēc līdumu trīsgadīgas līdz četrgadīgas izmantošanas tos pārstāja kultivēt, atstājot aizaugšanai ar mežu. Pie šīs likumdošanas valdība ķērās tikai kādus 20 – 30 gadus pēc Polijas – Zviedrijas kara (1600. – 1621.) beigām, kad Vidzeme bija "aplaužota" un sāka trūkt zemkopībai derīgas zemes, ja pieturējās pie senās laupītājlīdumlišanas. Zviedrijas valdība ar mežu likumdošanu tiecās iedibināt līdumu lišanu tikai kā aramzemes kultivēšanas paņēmieni. Piemēram, ar 1649.gada likumu Zviedrijas valdība paredzēja sodīt līdumu lišanu, ja zemi pēc tam neiekopj. Turpretim līdumlišanas paveidu: tā iesaukto šķušu dedzināšanu tā pieļāva⁷.

Vidzemes mežu stāvokli zviedru laikā noteica vismaz trīs likumdošanas aktu grupas. Pirmā bija Zviedrijas likumi, kurus karalis Kārlis IX (1550. – 1611.)

1608.gadā lika iespiest grāmatā, ietverot papildinājumus; kopā 144 lapas. 1702.gadā Stokholmā tika izdotas jaunas Zviedrijas zemes un pilsētu tiesības, kas tika tulkotas un 1709.gadā izdotas Rīgā⁸. Zviedrijas likumu krājuma 5.nodaļa regulēja arī mežu stāvokli, noteica mežu aizsardzību, medību, zvejas un kopganību tiesības, kaut arī galvenokārt regulēja zemes īpašumu tiesības. Ja pirmā likumu grāmata bija izdota Polijas un Zviedrijas kara laikā, kad Vidzeme vēl nebija iekarota, tad otrā tika izdota Ziemeļu kara laikā, kad Zviedrija Vidzemi zaudēja. Tāpēc šis pirmās likumdošanas aktu grupas ietekme Latvijas mežu vēsturē ir problemātiska un pētāma speciāli.

Otrā likumdošanas aktu grupa, kas regulēja mežu stāvokli, bija karaļa rīkojumi (rezolūcijas). Šeit vispirms nosaucami Zviedrijas karalienes Hedvigas Eleonoras trīs rīkojumi 1663. – 1664.gadā. 1663.gada 23.oktobra karalienes rezolūcija aizliedza mežā cirst augļu kokus⁹, galvenokārt mežābeles. Tāpat aizliedza tos bojāt ar līdumiem, piedraudot ar sodiem¹⁰. Karaliene aizliedza cirst augļu kokus arī kopīgās zemēs¹¹; kārtoja ar meža degšanu saistītos jautājumus¹². 1664.gada 20.augusta karalienes Hedvigas Eleonoras rīkojums uzdeva pastiprināti sodīt par mežu nelikumīgu izmantošanu¹³, aizliedza līdumus¹⁴, augļu koku ciršanu¹⁵ un paredzēja sodus par mežu dedzināšanu¹⁶.

Šie Zviedrijas karalienes mežu rīkojumi balstījās uz Zviedrijas 1647.gada mežu likumu, kuru par likumu Vidzemes muižnieki, izmantojot savas privilēģijas, neatzina. Tas arī saprotams, jo 1647.gada likums noteica un 1664.gada 20.augusta likums atļāva zemniekiem cirst mežus koplietošanas zemēs savām vajadzībām, bet ne pārdošanai. Acīmredzot te domāta zemnieku meža servitūttiesību izmantošana muižas mežos. Sigismunda Augusta 1561.gada 28.novembra privilēģija, kā minēts, muižniekiem piešķīra neierobežotas tiesības mežu izmantošanā.

Lai ierobežotu zemnieku centienus pārdot muižas vai pagasta mežos iegūtos kokmateriālus it kā par savos mežos iegūtajiem, ar 1664.gada 20.augusta likumu aizliedza zemniekiem pārdot kokmateriālus arī no savas zemes. Šis pats likums gan atļāva mežus pārvērst par laukiem, taču ar kunga atļauju; noteikums, domājams, ieviests, lai ierobežotu zemnieku plaši praktizētos slepenos līdumus mežos, ar kuriem viņi izvairījās no nodevu un kļaušu palielināšanas muižai. Tomēr slepeno līdumu lišana muižas mežos saglabājās vēl XIX gadsimtā¹⁷.

Trešais karalienes Eleonoras Hedvigas 1664.gada 29.augusta rīkojums paredzēja augļu koku stādīšanas paplašināšanu¹⁸. Šis likums acīmredzot liecina, ka līdz ar līdumu lišanu mežos tika iznīcinātas arī mežābeles un augļu ražošanai bija jāpāriet vairāk uz augļu koku stādīšanu augļu dārzos. Jāatgādina gan: mežābeļu devums ābolu iegūšanā saglabājās arī vēlāk.

Trešā Zviedrijas likumdošanas aktu grupa bija ģenerālgubernatora rīkojumi. Te vispirms jāmin ģenerālgubernatora Klaudija fon Tota (*Tott*) izdotā Vidzemes tiesību kodifikācija ar nosaukumu "Vidzemes rīkojumi"¹⁹. Šo rīkojumu X nodaļa aizliedza zemniekiem, piedraudot ar smagu miesas sodu, šaut aļņus un citus lielos meža dzīvniekus.

Zviedrijas valstij Vidzemē sākumā piederēja 1,25 procenti zemes arklu. Vidzemes muižniecība noraidīja karaļa Kārļa XI (1672. – 1697.) paziņojumu izdarīt muižu redukciju. Tomēr 1681.gadā karalis Kārlis XI pavēlēja uzsākt muižu redukciju Vidzemē. Redukcijas rezultātā Vidzemes latviešu daļā valsts rokās pārgāja 72,3 procenti muižas tīrumu un 69,8 procenti mežu. Privāto muižu īpašumā palika 21,7 procenti tīrumu un 27,6 procenti mežu. Līdzšinējā vēstures

literatūrā uzsvērtā Zviedrijas veiktās muižu redukcijas ietekme latviešu zemnieku stāvokļa uzlabošanā. Taču pēc redukcijas Zviedrija plaši sāka reducēto muižu mežu izciršanu un iznīcināšanu, kas līdz šim nav speciāli pētīti. Rezultātā no reducētām muižām 1693. gadā valdība ieņēma 149 000 sudraba dālderu, kas bija ap 28 procenti no visiem Zviedrijas valsts ienākumiem naudā²⁰. Redukcijas rezultāti mežu dzīvī nav pētīti, jo tās materiāli glabājas Zviedrijas arhīvos. Bez tam pozitīvā ietekme nevarēja būt liela, jo Zviedrijas kronis, tāpat kā bijušie vācu muižnieki, mežus visai intensīvi izmantoja fiskālos (kases papildināšanas) nolūkos. Otrkārt, redukcijas darbības laiks līdz Ziemeļu karam (1700. – 1721.), kad sākās Krievijas veiktā muižu restitūcija (atpakaļatdošana) un izdāvāšana Krievijas ķeizara augstākajiem amatvīriem, nebija ilgs. Jūtamu skaidrību mežu stāvokli ieviesa Vidzemes ģenerālgubernatora rīkojumi.

1682. gadā ģenerālgubernators H. Hurns (*Horns*) izdeva rīkojumu, ko sauca par "plakātu"²¹. Tas uzdeva zemniekiem atņemt bises. Mežu pārvaldi rīkojums nodeva forstmeistaram (meža meistaram), kura pienākums bija arī medību uzraudzība.

1689. gada 11. aprīlī publicēts Vidzemes ģenerālgubernatora Hastfera rīkojums par būvkoku un malkas koku ciršanu valsts mežos²². "Plakātā" konstatēts, ka muižnieki cērt kokus un dedzina pelnus "ķēniņa mežos", nodarot ķēniņam lielus zaudējumus. Muižnieki nocirstos kokus pludinot pa Daugavu uz Rīgu. "Plakāts" noteica, ka Rīgā nopludinātie koki jāpiesaka Ķengaragā un Krūzes ragā un jādabū atļauja to tālākajai izmantošanai. Šis rīkojums acīmredzot cerēja turpmāk vēl palielināt valsts ienākumus. Tāpat ģenerālgubernators to atkārtoja vēlreiz 1689. gada 30. aprīlī. Kā liecina 1690. gada Zviedrijas arklu revīzijas dati, Rīgā un Daugavas salām katru gadu pienāca 100 – 200 plostu ar ozoliem²³. Rēķinot vidēji 85 m³ vienā plostā, Rīgā pienāca no 8500 līdz 17 000 m³ ozolu gadā.

Zviedrijas mežu likumdošana īpašu uzmanību pievērsa sauso koku un kritalu izciršanai. Šie koki veicināja meža ugunsgrēku izplatīšanos. Sauso koku izmantošana bija ne tikai meža saudzēšanas un kopšanas pasākums, bet arī cīņa pret mežu ugunsgrēkiem. 1696. gada 21. martā izdotais kroņa muižu Ekonomijas reglaments noteica galvenokārt muižu nomnieku, zemnieku un ekonomiskās vadības uzdevumus un savstarpējās attiecības. Ekonomijas reglamenta II nodaļa noteica arī mežu un medību lietas. Reglaments aizliedza cirst ozolus. Ja ozolu nocērt, tad cirtējam jāiestāda vietā divi jauni ozoliņi. Ekonomijas reglamentā jūtama 1664. gada mežu rīkojumu ietekme par nocirsto koku atjaunošanu. Acīmredzot valsts vēl nespēja organizēt jauna meža plašu stādīšanu, kas, kā atklāsies, sākās tikai XVIII gadsimtā. Tāpēc to gribēja veikt ar meža cirtēju rokām. Diemžēl nav zināma šā rīkojuma izpilde un nozīme mežu atjaunošanā.

Pēc nepilna gada, 1697. gada 5. februārī, ģenerālgubernators Eriks Dalbergs (1625. – 1703.) atkārtoti izdeva "Rīkojumu par ļaunprātībām kroņa mežu izmantošanā"²⁴, kurā atkal uzdeva ierobežot mežu patvaļīgu ciršanu un paredzēja konkrētus sodus. 1697. gada 12. oktobrī ģenerālgubernators Eriks Dalbergs atkal izdeva mežu rīkojumus. Tie bija sestie Zviedrijas izdotie mežu likumi Vidzemei. Likumu savstarpējā salīdzināšana un analīze ir speciāla pētījuma uzdevums. Tomēr jau tagad var teikt, ka šie likumi bija vērsti pret ļaunprātīgu "ķēniņa mežu" izmantošanu. Likumu lielais skaits un izdošanas biežums var liecināt arī par to, ka šos likumus neievēroja: muižnieki, balstoties uz Sigismunda Augusta privilēģiju; bet zemnieki, savukārt, uz ieraduma tiesībām.

Pagaidām ir visai maz datu par Zviedrijas meža ierēdņu zemākā slāņa, mežsargu, stāvokli un darbību Vidzemē. Mežsargi pa lielākai daļai arī Vidzemē bija latviešu zemnieki. Par mežsargiem kā Vidzemes guberņas organizētāko un apmācītāko spēku zināmu liecību sniedz majora Klota (*Klodt*) 1699.gada plāns. Tas paredzēja četrus Vidzemes guberņas apriņķos: Rīgas, Cēsu, Tērbatas un Pērnavas izveidot 400 mežsargu pulku (reģimenti). Miera laikā mežsargu darbs būtu mežsaimniecības uzdevumi, bet kara laikā jāveic partizāņu karš. Latviešu bataljoni, kuros ievērojama vietu ieņēma bisenieki, kuri prata rīkoties ar ieročiem, piedalījās Ziemeļu karā pret Krievijas armiju²⁵.

Kopumā jāteic, ka Zviedrijas mežu likumdošana kā Vidzemē, tā Igaunijā XVII gadsimtā²⁶ enerģiski centās novērst mežu laupītājsaimniecību, kuras galvenās sastāvdaļas bija līdumsaimniecība un kokmateriālu pārmērīga tirdzniecība. Tomēr saimnieciskās vajadzības izrādījās specīgākas nekā Zviedrijas mežu politika un likumdošana. A.Kelhs savā "Vidzemes hronikā" 1695.gadā sūdzējās par slikto mežu stāvokli zviedru laikos un norādīja, ka koku trūkums radies, mežus iznīcinot šķušu dedzināšanas dēļ. Arī ceļotājs Adams Olearijs norādīja, ka meži katru gadu tiek iznīcināti lidumlišanas dēļ. Kopumā šai likumdošanai bija pozitīva ietekme Latvijas mežsaimniecības vēsturē.

Salīdzinājumā ar Kurzemes mežu likumiem Zviedrijas mežu likumi, sekojot mežu likumdošanai Šlezvigā–Holšteinā XVII gs. otrajā pusē, gāja soli tālāk. Līdzās mežu apsargāšanai 1664.gada 29.augusta Zviedrijas likums Vidzemē, tāpat kā Eiropā, pieprasīja savienot mežu ciršanu ar mežu atjaunošanu. Tas attiecās ne tikai uz prasību kailcirtēs veikt mežu stādījumus, ja kailcirtes nevarēja pārvērst par tīrumiem augsnes apstākļu, ģeogrāfiskās situācijas vai zemnieku trūkuma dēļ. Likums noteica par katru nocirstu ozolu, ābeli un ķirsi iestādīt vietā divus šādus kokus. Vai un cik šis likums ievērots, jāpēta speciāli. Taču 1696.gada likums, kas uzdeva ugunsgrēkos īpaši aizsargāt ozolus, liek domāt, ka Zviedrijas valdības rūpes par ozolu saglabāšanu Vidzemē bija nopietnas.

Zviedrijas mežu politikai Vidzemē 1600. – 1710.gadā raksturīga, pirmkārt, zemes un mežu sagrābšana Zviedrijas aristokrātijas un karaļa rokās, ar nolūku palielināt Zviedrijas ienākumus. Otrkārt, Zviedrijas mežu politika šajā nolūkā izdeva vairākus mežu likumus un noteikumus, kas centās ierobežot vācu muižnieku un zemnieku mežu izmantošanas tiesības. Treškārt, šie mežu likumi un rīkojumi burtiski sadūrās ar muižnieku privilēģijām un zemnieku ieradumu tiesību paliekām un nespēja nodrošināt Zviedrijas kronim iecerētās monopoltiesības mežu izmantošanā.

Zviedrijas mežu likumdošanai, atšķirībā no Kurzemes un Zemgales hercogistes mežu likumdošanas, bija vairākas īpatnības. Pirmkārt, Zviedrijas meža likumdošana pa lielākai daļai norisa Zviedrijas karaļa vārdā vai viņa uzdevumā. Tas piešķīra Zviedrijas meža likumdošanai lielāku svaru salīdzinājumā ar Kurzemes hercogisti, kur to, ja atskaita hercogu Jēkabu, parasti veica mazietekmīgi hercogi. Otrkārt, Zviedrijas mežu likumdošana tikai pēdējos 11 pirmskara gadus līdz 1700.gadam bija intensīva un efektīga, tai laikā, kad pārējā periodā tā attiecās pirms redukcijas tikai uz nelielu Vidzemes mežu daļu un nevarēja spēlēt kādu lomu. Kurzemes mežu likumdošana turpretī veikta 225 gadus. Treškārt, Zviedrijas mežu likumdošanu muižnieki uzskatīja par "sveša" Zviedrijas karaļa iejaukšanos viņu privilēģijām aizsargātajās jomās tai laikā, kad Kurzemes mežu likumdošanu veica "savs" hercogs, galvenokārt, savās muižās un mežos. Ceturtkārt, Zviedrijas mežu likumdošana

ietekmēja galvenokārt Zviedrijai pakļautās Holšteinas mežu likumdošanas pieredzi, bet Kurzemes un Zemgales hercogistē – galvenokārt Prūsijas pieredzi. Kopumā Zviedrijas mežu likumdošana nespēja nodibināt Vidzemes mežu likumdošanu un pārvaldes eiropeiskās tradīcijas, šī likumdošana pēc Ziemeļu kara tika atcelta, turpretī Kurzemes un Zemgales hercogistes mežu likumdošana kļuva arī par Krievijas impērijas mežu likumdošanas sastāvdaļu, par paraugu Krievijas mežu likumdošanai.

Atsauces

- ¹ И.Ланно. К вопросу о первом издании Литовского Статута 1588. Ковно, 1928; St.Kutszeba. Historia ustroju Polski. 1931.
- ² K.Brežģis. Baznīcu vizitāciju protokoli. R, 1931., 36., 42., 68., 113.lpp.
- ³ E.Dunsdorfs. Latvijas vēsture 1600. – 1710.g. Stokholma, 1962., 335.lpp.
- ⁴ Turpat, 75.lpp.
- ⁵ Landrecht des Fürstenthums Liefland. 1643 von Engelbrecht von Mengden. – LVVA, 214.f., 288.l., 5. – 20.lp.
- ⁶ E.Dunsdorfs. Uksenšernas Vidzemes muižu saimniecības grāmata. 1624. – 1654. R, 1935., 169. – 185.lpp.
- ⁷ Mälder. Wider das verderbliche Küttisbrennen. "Inland", 1861. (Sīkāk sk. 4.apakšnodaļā.)
- ⁸ Schwedisches Landrecht, 1709.
- ⁹ S.K.M.Gnädige Resolution (Verfügung) 1663. 23.X – Buddenbrock G.J. Sammlung der Gesetze. Bd.II. Riga, 1821., 350.lpp. 7.paragr.
- ¹⁰ Turpat, 349.lpp. 3., 4.paragr.; 350.lpp. 6.paragr.
- ¹¹ Turpat, 324.lpp. 7.paragr., 348. lpp. 2.paragr.
- ¹² S.K.M.Gnädige Resolution (Verfügung) 1663. 23.X – Buddenbrock G.J. Sammlung der Gesetze. Bd.II. Riga, 1821., 334.lpp., 23. paragr. u.c.
- ¹³ Verordnung Ihrer Königlicher Majestät auf dem Reichstage in Stockholm Anno 1664 gemachte und verbesserte Ordnung oder Stagda wegen der Wälder und Büsche Hedviga Eleonora. – Buddenbrock G.J. Sammlung der Gesetze. Bd.XI. Riga, 1821., Nr.23, 323.lpp. 5.paragr.
- ¹⁴ Turpat, 323.lpp. 6.paragr.
- ¹⁵ Turpat, 324.lpp. 7. paragr.
- ¹⁶ Turpat, 324.lpp. 24.paragr.
- ¹⁷ H.Strods. Lauksaimniecība Latvijā pārejas periodā no feodālisma uz kapitālismu (18.gs. 80.gadi – 19.gs. 60.gadu sāk.). R, 1972., 38.lpp. un nāk. (Sīkāk sk. 4.apakšnodaļā.)
- ¹⁸ Ihrer Königlicher Majestät Ordnung oder Stagda (Vorschrift) über allerley Fruchtttragende Busch-Bäume im Reich auch der selben Plantierung (Anpflanzung) 29 VIII 1664. Stockholm. – Buddenbrock G.J. Sammlung der Gesetze. Bd. II. Riga, 1821., Nr.23, 346.lpp. un nāk. 1. – 11.paragr.
- ¹⁹ Liefländische Landes-Ordnungen. R, 1673.
- ²⁰ Latvu enciklopēdija. III sēj. Stokholma, 1953. – 1955. 2692.sleja.

- ²¹ *Plakat wegen der Wildbann und gezeichneten Röhren. Plakats bija lapa, ar kuru izziņoja rikojumu vai notikumu.*
- ²² *Placat wegen Bau- und Brennholz-Fällung in der Königl Wäldern.*
- ²³ P.Sarma. *Dažas ziņas par Vidzemes mežu stāvokli pēc 1690.gada arklu revīzijas datiem.* – Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijas raksti: Mežsaimniecības fakultāte. Jelgavā, 1940., 114.lpp.
- ²⁴ *Placat wegen Misbrauch der Kronswaldungen.*
- ²⁵ E.Dunsdorfs. *Latvijas vēsture 1600. – 1710.g. Stokholma, 1962., 159. – 165.lpp.*
- ²⁶ Daniel O. *Rückblick auf die Entwicklung des Forstwesens in Eesti. Tartu, 1927.*

4. Krievijas impērijas mežu likumi Vidzemē un Latgalē (XVIII gs. – XIX gs. pirmajā pusē)

Pēc Vidzemes un Rīgas iekarošanas Ziemeļu kara (1700. – 1721.) laikā Krievijas impērija administratīvi tiecās turpināt savas pretinieces Zviedrijas veikto valsts mežu politiku. Tā bija, pirmkārt, mežu pārvaldes un izmantošanas centralizācija ar nolūku izmantot mežus Krievijas impērijas varenības pieaugumam. Šajā nolūkā impērija centās mežus aizsargāt, bet, vienlaikus, cik iespējams, atņemt muižniecībai, lai arī privātie meži kalpotu kronim. Šā mērķa sasniegšanai Pēteris I (1672. – 1725.) dalīja muižas saviem piekritējiem, it īpaši krievu muižniekiem, bet mežus, cik iespējams, piesavinājās. Pēc Ništates miera līguma 1721.gadā, bet faktiski jau ar 1704.gadu, Zviedrijas reducētās muižas tika atdotas atpakaļ muižniekiem; tikai neliela daļa zemju un mežu palika kroņa rokās. Turpmāk Pēteris I mežu pārvaldi un izmantošanu militarizēja, lai Krievijas impēriju pārvērstu par pirmo Eiropas lielvalsti. 1703., 1704., 1717. un 1718.gada rīkojumi aizliedza kuģojamo upju apkārtnē privātpersonām cirst kuģu būvniecībai noderīgos kokus – ozolus, priežu mastu kokus un citus, draudot ar stingriem sodiem. Iesākumā par ozolu ciršanu bija paredzēts nāves sods, bet vēlāk: mūža izsūtījums. Tallinas (Rēveles) un Paldiski (*Baltischport*) ostas būvei "mežus" veda no Rīgas un Valmieras apriņķiem. No Vidzemes 1713.gadā bija jāpiegādā 12 978 baļķi, apgādājot vedējus ar pārtiku 8 nedēļām. Daugavas un Aiviekstes krastu kroņa muižām bija jānopludina pa 10 asīm malķas no arkla, bet privātmuižām: pa 8 asīm no arkla. Noteica, ka cietokšņu būvei nepieciešamie kokmateriāli arī no privātmuižām jādod par brīvu. Krievijas impērijā pēc ārzemju parauga ieviesa kroņa Mežu meistara kantori (*Waldmeister-Kontor*), ko 1718.gadā pakļāva Admiralitātes kolēģijai. Arī Krievijas mežu pārvaldi 1722.gadā pakļāva Admiralitātes kolēģijai. Sakars starp Krievijas impērijas kara floti un mežiem pastāvēja visu XVIII gs. un, kā atklāsies, arī turpmāk. Lai neciestu impērijas kuģu būvniecība, Krievija aizliedza mastu tirdzniecību. Pēc Holšteinas parauga Pēteris I 1722.gadā iecēla Vidzemē un Igaunijā valsts mežu pārvaldei meža meistarū (*Waldmeister*).

1723.gada 3.decembrī ķeizars Pēteris I Sanktpēterburgā izdeva "Instrukciju meža virsmeistaram"¹, tajā, balstoties uz 1722.gada 11.aprīlī noteiktajiem šā ierēdņa pienākumiem, noteica sīkāku šā ierēdņa un viņam pakļauto meža meistarū darbību. Meža meistara pienākums bija "gūt labumu visādā veidā", atbildot sava goda un visas tautas priekšā, apsolut to ar zvērestu un skūpstot krustu. Instrukcijas otrajā nodaļā "Par upēm, kuru krastos necirst lieguma mežu" starp lielajām upēm: Volgu, Donu, Dņepru minēta arī "Daugava, kura ietek Baltijas jūrā", un mazākas upes, kas tajā ietek. Daugavas krastos šī lieguma zona bija noteikta 50 verstu (53,3 km), bet pie mazajām upēm – 20 verstu (21,3 km) no krasta, "vienalga, kurā pakļautībā meži būtu". Pēteris I aizliedza cirst "ozolus, gobas, vīksnas, ošus un resnās priedes, kam celma augstumā diametrs ir 12 sprīži (2,16 – 2,28 m²), arī ārpus minētām lieguma zonām. Tajās gubernās, kur šīs upes tek, "ozolus bez forstmeistara atļaujas neizcirst un neizšķiest meža biškopību".

Instrukcijas 3.nodaļā "Par forstmeistariem lieguma mežos" bija noteikts, ka pie Daugavas, kas ietek Baltijas jūrā, jābūt vienam forstmeistaram. Kopumā forstmeistariem bija jāuzrauga arī koku pludināšana pa šīm upēm. Arī pie mazajām upēm bija jābūt forstmeistariem, kuri pakļauti lielo upju forstmeistariem. Forst-

meistaram bija jāizveido mežu kartes nolūkā izvēlēties kroņa piestātņu būvi pie upēm un kartes jānosūta uz Pēterburgu. Jāuzsver: forstmeistariem tika uzdots kā ziemā, tā vasarā braukt gar upju krastiem un apsekot mežus kopā ar mežu uzraugiem viņiem uzticētajos gabalos. Bija jāatjauno mežu robežu zīmes, jāuzrauga kokmateriālu sagatavošana kuģniecībai un artilērijai. Instrukcija noteica labāko kokmateriālu izmantošanu kuģniecībai (12.paragr.). Instrukcija uzdeva meklēt priežu mastu kokus. Priedei bija jābūt 3 asu (6,4 m) augstumā 20 collas (50 cm) diametrā un 65 pēdu (19,8 m) augstumā 12 collas (30 cm) diametrā (12.paragr.). Katram mastu koka atradējam ķeizars noteica 2 rubļus lielu prēmiju par katru koku. Aizliedza zārkus gatavot no ozola un priedes koka (19.paragr.). Tomēr šis visai perspektīvais Pētera I rīkojums jau pēc trim gadiem tika attiecībā uz Daugavu atcelts. Katrīna I 1726.gada 30.decembra ukazā, uzskatot, ka Pētera I rīkojums ierobežo mežrūpniecību un kroņa ienākumus, saglabāja Pēterburgai tuvākās un arī vairāku Dienvidu upju krastu mežu aizsardzību, bet Daugavu vairs starp aizsargājamo mežu upju krastiem neminēja³. Tādējādi Pētera I minētais rīkojums Vidzemē praktiski netika īstenots.

Kaut arī pēc Pētera I nāves Krievijas impērijas mežu politika Latvijā kopumā saglabājās, tomēr laika gaitā tajā novērojami līkloči. Piemēram, pēc Pētera I nāves sākās plašs Krievijas koku eksports uz Portugāli, Franciju un Angliju. Jau XVIII gadsimtā Krievijā vairākos novados sāka trūkt kokmateriālu kuģu būvei. Šo kokmateriālu eksportu vairākkārtīgi centās ierobežot ar augstām muitām vai arī pilnīgi aizliedza. Līdz XIX gs. sākumam gandrīz visās Eiropas valstīs kuģu mastus gatavoja no kokiem, kuri izvesti galvenokārt no Krievijas ostām. Arī citi kuģu būvei nepieciešamie materiāli tika eksportēti no Krievijas. Ziemeļrietumu un Centrāl-krievijas kokmateriāli tika izvesti gandrīz vienīgi caur Rīgu⁴. Latvijas priedes (*Riga-Kiefer*) XVIII gs. sākumā, sevišķi Francijā, bija tik populāras, ka Francija uzsāka Rīgas priežu sēklu iepirkšanu nolūkā apsēt ar Rīgas priedēm izpostītās mežu platības Francijā. Tomēr pozitīvi rezultāti netika gūti, tāpēc, ka Francijas siltie klimatiskie apstākļi Rīgas priedēm nebija piemēroti.

Arī ķeizariene Anna Ivanovna (1693. – 1740.) izdeva vairākus ukazus un pastiprināja mežu likumdošanu nolūkā nodrošināt Krievijas ienākumus. Taču Annas Ivanovnas rīkojumi grāfam Čerkaskim Jelgavā viņas daudzo "atraitības" un iepirkto muižu apsaimniekošanai, kā jau norādīts, gan liecina vienīgi par tīkojumiem palielināt savus ienākumus no tām, nevis organizēt mežsaimniecību⁵.

1741.gadā Rīgas un Igaunijas ģenerālgubernators iesniedza Vidzemes landtāgam priekšlikumus ierobežot žagaru malkas lietošanu zemniekiem, bet draudzēs pie pilsētām novērst jaunu koku ciršanu; koku stādīšanas veicināšanas nolūkā, noteikt, lai brūtgāns pirms kāzām māju apkaimē iestāda noteiktu koku skaitu; ieteica arī sēt egles.

Kaut arī Ziemeļu kara postījumu un mēra dēļ XVIII gs. sākumā liela daļa Vidzemes zemnieku sētu bija izpostīta un lauki aizauguši ar krūmājiem, 1750.gadā arkla revīzija liecina, ka muižas un zemnieku saimniecības ar līdumlišanu būtiski atjaunotas. To attiecības pret mežu iedalāmas trīs grupās. Vienā daļā muižu: Lubānā, Nabas (Nabbe), Valmiermuižā, Kaugurmuižā, Stukmaņos un citās katru gadu tiek nolistas 5 – 10 pūrvietas meža. Otrajā daļā muižu bija nepietiekami vai vāji līdumi, kas aprobežojās ar krūmāju lišanu: Bērzonē (*Alt Geistenhof*), Mūrmuižā un vairākās citās. Trešajā muižu grupā, parasti lielo upju krastos: Aizkraukles un Kokneses

lidumiem piemērotu zemju nebija⁶. Nereti mežu stāvoklis Vidzemē bija tik slikts, ka trūka būvbaļķu, sevišķi zemniekiem, bet vēl bija krūmāji, ko dedzināt lidumos. Vispārējās sūdzības konstatētas arī par pļavu un ganību trūkumu, kur tāpēc tika izcirsti krūmi, galvenokārt kārkli un alkšņi. Tomēr 1761.gada un turpmākās revīzijas rādīja: pat Rīgas apkārtnē muižu lauki ar lidumu lišanu pastāvīgi palielinājās un muižnieki guva no tiem lielus ienākumus, plaši izdedzinot mežus un krūmājus lidumos⁷.

XVIII – XIX gadsimtā kroņa mežus centās aizsargāt ar neticami pedantiskiem rīkojumiem un likumiem, taču tiem parasti bija maza iedarbe. Daļēji šis bija arī klejojošās lidumsaimniecības paliekas. Laikā no 1710. līdz 1828.gadam Vidzemes guberņā bija publicēti 15 valdības rīkojumi, kas mēģināja ierobežot mežu izpostīšanu. Sūdzības par mežu trūkumu kļuva biežākas⁸. 1764.gadā Vidzemes muižniecības vēstules projektā Katrīnai II (1729. – 1796.) rakstīts: Daugavas, Gaujas un Aiviekstes krastos meži atrodas vairāku jūdžu attālumā no upēm un malkas cenas pēdējā laikā cēlušās 2 – 3 reizes⁹. Muižnieku lūgumam ierobežot malkas piegādi par brīvu kronim atbalstīja 1765.gada 8.jūnijā ģenerālgubernators G.Brauns (1698. – 1792.), lūdzot aizliegt Vidzemē dislocētajam Krievijas milzu karaspēkam bez ierobežojumiem cirst mežu¹⁰.

Ja līdz 1780.gadam gandrīz vienīgais Krievijas likumdošanas mērķis bija flotes nodrošināšana ar kokmateriāliem, līdzās šim mērķim arvien vairāk priekšplānā izvirzījās naudas sagāde valstij¹¹. Krievijas vāciskā ķeizariene Katrīna II veica visai pragmatisku mežsaimniecības politiku. Lai palielinātu valsts ienākumus, Katrīna II atcēla agrāk ieviesto koku eksporta aizliegumu caur Pērnavu, veicināja kokzāģētavu dibināšanu Baltijā, kas gatavoja kokmateriālus eksportam. 1792.gadā tikai Igaunijā vien darbojās 46 kokzāģētavas. Katrīna II organizēja turpmākas lauksaimniecības un mežsaimniecības reformas; tas pavēra iespēju vēl vairāk paplašināt mežu ienākumu izmantošanu un veidoja finansiālo bāzi Krievijas impērijas maršam uz Eiropu, Kaukāzu un Āziju. Baltijai bija "jāspēlē" arī apgaismotās ķeizarienes Katrīnas II izrādīšanās loma Eiropai, "jāspēlē" Krievijas mežsaimniecības lokomotīves loma.

1765.gadā Baltijas ģenerālgubernators G.Brauns Sentimentā Vidzemes muižniecībai 9. iesniegumu nodaļu bija veltījis "Malkas trūkuma" aspektam. Ģenerālgubernators rakstīja: sevišķi liels malkas trūkums ir Tērbatas un Rīgas apriņķos, kur zemnieki kokmateriālu trūkuma dēļ savas mītnes ierīko, ierokoties zemē, izmanto visas koku saknes un krūmus¹². Mežu trūkums ar katru dienu augot, tāpēc daži muižnieki organizējot kūdras rakšanu. Degvīna dedzināšana, kas prasa daudz malkas, gan pieņemoties ar katru dienu. Tāpēc zemnieki izrokot pat koku saknes un to vēl nepietiekot. Tāpat nosodāms saimniekošanas veids esot šķušu dedzināšana un pārmērīgā lidumu lišana mežos. Šķušu dedzināšana esot aizliegta ar ģenerālgubernatora rīkojumu, bet lidumu lišana prasot tās ierobežošanu¹³. Muižniecība savā atbildē¹⁴ ģenerālgubernatoram rakstīja, ka daudzās vietās guberņā ir mežu pārlietu daudz un lidumi ir vienīgais veids, kā ierīkot tīrumus un zemi padarīt ienesīgu. Pēc muižnieku domām, vecainē atstāta zeme varot tikt izmantota lidumiem un šķutēm pēc 15 – 20 gadiem. Lai veicinātu apmežošanu, dažos novados muižnieki liekot zemi apsēt ar koku sēklām kopā ar pēdējo labības sējumu.

Lai arī Vidzemes muižniecība publicēja Krievijas impērijas mežu ukazus, tomēr maz tos ievēroja. Izšķiroša nozīme bija vietējiem likumiem, jo tie sargāja muižnieku

privilēģijas. 1768.gada 25.augustā bija parakstīts ukazs, kas 1768.gada 5.septembrī publicēts kā patente par meža dzīvniekiem un putnu saudzēšanu laikā no 1.marta līdz Pēterdienai (29.jūnijs) (atskaitot plēsīgos zvērus: lāčus, vilkus, lapsas un citus). Pēc saudzēšanas laika izbeigšanās medīt bija atļauts vienīgi Vidzemes bruņniecības norādītās un atļautās vietās, atbilstībā Vidzemes bruņniecības tiesībām¹⁵. Zemes kungu mežu dienesta pirmais uzdevums līdz XVIII gs. un arī turpmāk bija medniecība. Tāpat kā Vācijā, muižniecība no medniecības bija atbīdījusi kā pilsētniekus, tā zemniekus. Medniecība bija augstākās sabiedrības laika pavadīšanas veids. Tāpēc ļaudis un lopus muižnieki centās turēt tālāk no muižas meža. Medniekus apmācīja pieredzējuši mednieki un mežmeistari, pat līdz trīs gadiem, izsniedzot apliecības. Vidzemes muižnieki centās vēl vairāk nostiprināt savas meža tiesības ar likumdošanu.

Jau J.Budberga (1693. – 1754.) un Šrādera komisijas izveidotajā zemes tiesību projektā "Jaunajās Vidzemes muižniecības un zemes tiesībās"¹⁶ (1740.) ceturtās grāmatas (par muižnieku īpašuma tiesībām) II nodaļa sniedza skaidrojumu "Par mežiem un to izmantošanu"¹⁷. Šajā nodaļā uzsvērts: meži ir muižu neatņemama sastāvdaļa (*apertinence*) un mežu postīšana nodara lielu postu muižniekiem (1.paragr.). Likums uzdeva muižas pārvaldniekam un mežsargiem stingri raudzīties, lai neviens muižas mežu nezagtu, par meža zagļa apķīlāto zirgu un ragavām (ratiem) uzdodot muižai samaksāt 1 dālderu 48 stundu laikā. Par viena zaļa ozola nociršanu sods bija 5 dālderu, par egles vai priedes: 2 dālderu, par cita koka: 1 dālderis par celmu. Neatļauta lidumu lišana un šķūšu dedzināšana tika uzskatīta par ielaušanos muižnieka mežā (5.paragr.). Par muižas aleju un "lustes mežu" postīšanu sods bija 50 dālderu (6.paragr.). Bez atļaujas bija aizliegta darvas un ogļu dedzināšana (7.paragr.). III nodaļa muižniekiem savos mežos atļāva pēc ieskatiem medīt iršus (*Elende*), lāčus, vilkus, lūšus, lapsas, zaķus u.c. ar šaušanu, ar suņiem, cilpām un tīkliem (2.paragr.)¹⁸. Muižniekiem bija tiesības sekot savu bišu spietam un saņemt to, ja vien spiets nebija uzvilks kokā. Tad bija jāsamaksā 1 dālderis. Kaut arī likumu projekts 1741.gadā kopā ar kukuli (4 stirnām) bija nosūtīts ministriem uz Pēterburgu apstiprināšanai, tas neieguva likuma spēku. Tomēr tiesību projekts, kā mērķis bija paplašināt muižnieku tiesības uz mežu, ir spilgta liecība šiem muižnieku centieniem laikposmā, kad pasaulē jau muižnieku privilēģijas drīz sāka brukt. Taču atšķirībā no Kurzemes un Zemgales hercogistes un Zviedrijas XVIII gadsimtā, kur mežu likumdošanu īstenoja valsts (hercogs), Krievijas impērijai Vidzemē XVIII gadsimtā nerūpējoties par mežu likumdošanu, pie tās ķērās mežsaimniecībā izglītotākie muižnieki un viņu ierēdņi.

Izglītotākie Vidzemes muižnieki jau XVIII gs. 60. – 70.gados ķērās pie toreiz iespējamās zinātniski pamatotās mežsaimniecības ieviešanas. Privātā muižnieku likumdošana, atkarībā no muižnieku nostājas iepretī zemniekiem, vai nu legalizēja senās ieradumu tiesības cirst kokus muižas mežos, vai šīs tiesības ierobežoja. Pie pirmās grupas piederēja pirmie K.Šulca 1764.gada zemnieku likumi. K.F.Šulca "Aizkrauknes un Rīmaņa muižas zemnieku tiesa" 1764. gadā regulēja arī zemnieku mežu tiesības. "Tam zemniekam paliek vēlēts," teikts likuma 7.paragrāfā, "pēc savas sētas vajadzības būvējamus kokus un dedzinājamu malku no muižas mežiem ņemt. Bet pēc¹⁹ pārdošanas viņam ne ir brīv nedz muižas mežus, nedz savus paša līdumus bez īpašas muižas vēlēšanas brūķēt." Kopš 1773.gada Igaunijā Vana–Prangli muižā (*Altwrangelshof*) sāka veidot mežsaimniecību, ko vadīja zvērināts mežkapis Prēns

(Prehn). Atgādināšu: Prēnu vairāki autori, arī prof. Arveds Kalniņš (1894. – 1981.), uzskatīja par pirmo Vidzemes mežzini. Prēns bija studējis Getingenā, viņa darbība atbilda Eiropas standartam. Diemžēl Vidzemes muižniecība Prēna, tāpat kā savulaik K.Šulca, latviešu zemnieku stāvokļa uzlabošanas mēģinājumus apstrīdēja un pat noraidīja.

1774.gadā K.J.Ebhardts (C.J.Ebhard) izstrādāja plānu "Igaunijas un Vidzemes mežu un medību likuma uzmetumam"²⁰. Tomēr vislielākā nozīme mežsaimniecības attīstībā Vidzemē bija brīvkunga Baltazara fon Kampenhauzena 1782.gada 26.novembrī izstrādātajai "Meža instrukcijai visiem kroņa mežziņiem Vidzemes hercogistē un Sāmsalā"²¹. Instrukcijas mērķis bija visu kroņa mežu ierīkot mežsaimnieciski (*forstmässig einzurichten*).

Ķeizariene Katrīna II veica arī reformas Krievijas impērijas tālākas sakārtošanas ietvaros. 1783.gadā viņa ieviesa vietniecību un sāka mežu pārvaldes reorganizāciju. Pētera I Admiralitātei pakļautie valsts meži tika pakļauti jaunajai Mežu

8.att. Brīvkungs Baltazars fon Kampenhauzens

pārvaldei, kas bija padota impērijas ģenerālekonomijas direktoram. Šajā pašā laikā, 1783.gadā, Katrīna II Baltijas mežsaimniecības dibinātāju Baltazaru fon Kampenhauzenu²² iecēla par Vidzemes vicegubernatoru. Baltijas zinātniskās mežsaimniecības nodibinātājs brīvkungs Baltazars fon Kampenhauzens Latvijā spilgti reprezentēja Eiropu. Kaut arī Vidzemē bija novērojamas spēcīgas Krievijas impērijas centralizācijas tendences, tikai 20 procenti Vidzemes teritorijas vēl bija Krievijas kroņa domēni. Krievijas impērija ar likumdošanu ieviesa plašu Vidzemes mežu izsaimniekošanu. Degvīna dedzināšanai vien XVIII gs. otrajā pusē gadā izmantoja apmēram 3 milj. kubikpēdu (84 950 m³) kokmateriālu. Darbojās manufaktūras, deļu zāģētavas, paplašinājās kokmateriālu eksports un izvešana uz Pēterburgu. Jāteic, mežu bagātības Vidzemē vēl bija lielas, tai laikā, kad turpretim Šlezvigā–Holšteinā XVIII gs. ar mežu aizņemti bija tikai 4 procenti teritorijas.

XVIII gadsimtā Eiropas racionālās mežkopības elementi ieplūda Krievijas impērijā caur Baltiju. Izcila vieta šajā ziņā bija brīvkunga Baltazara fon Kampenhauzena 1782.gada instrukcijai, kas jau minēta. 1783.gadā šo instrukciju apstiprināja Vidzemes un Igaunijas ģenerālgubernators un vietvaldis ģenerālis Georgs Brauns (1698. – 1792.); tā ieguva mežu likuma spēku: noteica meža ciršanas un atjaunošanas kārtību, meža dzīvnieku saudzēšanas laiku un citas nodarbes.

1783.gada "Mežu instrukcijā visiem Vidzemes hercogistes un Sāmsalas provinces valsts mežziņiem"²³, pirmkārt, tika uzdots personīgi zināt savu mežu robežas, kontrolēt pakļauto mežsargu darbu un sniegt ziņojumus revidentiem. Mežzinim divreiz gadā personīgi jāpārbauda savs mežs. Otrkārt, Mežu instrukcija noteica kailcirsmas iekārtot ne platākas kā 200 – 300 soļi (147,8 – 221,7 m); tās nedrīkst būt kvadrātveida. Skuju kokus nedrīkstēja cirst jaunākus par 100 gadiem, bet sliktās zemēs: ne jaunākus par 150 – 200 gadiem. Treškārt, muižām nepieciešamie kokmateriāli bija jāpieprasa līdz Miķeļdienai (29.septembris), bet izvešanas atļaujas izsniedzamas trīs dienas pirms kokmateriālu izvešanas. Simts baļķu izciršanai jābūtu divi kokcirtēji, kuri mežziņa vadībā 3 pēdu (0,91 cm) augstumā šos kokus nomēra, lai nerastos aizdomas, ka izved zagtus kokus. Katrs koks jāapzīmē ar diviem mežsarga āmura zīmogiem, pie kam augšējam zīmogam jābūt ne zemāk kā 1,5 pēdas (45 cm) no zemes²⁴. Ceturtkārt, kokus noteica cirst virzienā no austrumiem uz rietumiem. Piektkārt, izcirtums uz 5 – 6 gadiem bija jāiežogo un tajā nedrīkstēja ganīt lopus. Sestkārt, patvaļīgas ciršanas gadījumā vainīgajam jāapķīlā cirvis, ko pirmo reizi varēja izpirkt par 25 kapeikām, bet otro reizi: par 1 rubli. Septītkārt, ugunsdrošības nolūkā mežā bija aizliegts pīpot no 1.maija līdz 1.oktobrim. Ja šis noteikums tika pārkāpts, vainīgajam bija apķīlājama pīpe, šķiltavas un cepure. Cepuri varēja izpirkt par 25 kapeikām, bet pīpe un šķiltavas bija iznīcināmas. Astotkārt, jaunu biškoku ierīkošana bija aizliegta, bet par vecajiem biškokiem bija jāmaksā 20 – 40 kapeikas gadā. Devītkārt, muižās, kur nebija mežu, katru gadu bija jāiesēj viena sestā daļa pūrvietas (0,06 ha) meža, rēķinot no 1 zemes arkla. Šī brīvkunga Baltazara fon Kampenhauzena izstrādātā mežu instrukcija bija ne tikai Vidzemes, bet arī turpmākās Krievijas impērijas mežu likumdošanas pamats. Kopumā instrukcija ilgi ietekmēja Krievijas impērijas mežu likumdošanu.

Valsts meži no 1783.gada, kā norādīts, bija pakļauti Krievijas impērijas ģenerālekonomijai un Vidzemes kamerālvaldei Rīgā. Vienīgi kamerālvaldei bija tiesības izdot mežu ciršanas atļauju. Ar 1787.gadu Vidzemes kroņa mežus sāka iedalīt kvartālos un sekot, lai ciršanas tāme atbilstu pieaugumam. 1787.gadā arī

uzdeva kailcirtēs un atmatās sēt mežus. Kameralvalde apgādāja kroņa mežus ar mežu sēklas materiālu. Minēto instrukciju 1789.gadā Baltazars fon Kampenhauzens un G.Brauns ieteica ievērot arī privātmuižu mežos. Bruņniecības meža mežsargiem 1789.gadā bija jādod zvērests labi pildīt savus pienākumus un par visu ziņot mežzinim²⁵. Baltijā ilgāk nekā Vācijā pastāvēja kārtu struktūra un muižnieku privilēģijas arī meža jomā, kas ietekmēja mežsaimniecības attīstību. Manuprāt, šī varētu būt speciāla pētījuma tēma.

Šķiet gan, ka gandrīz visi noteikumi palika uz papīra. Jāuzsver, mežus izcirta briesmīgi, meža sēklu trūka, valdija laupītājmežsaimniecība. Līdumu lišana daudzās muižās pat paplašinājās un izraisīja zemnieku sūdzības²⁶. Vidzemes muižniecība 1784.gada 17. un 24.aprīlī rakstīja Cēsu zemākajai zemes tiesai, ka zemnieku sūdzības par viņu apspiešanas palielināšanu muižu līdumu lišanas paplašināšanas rezultātā nav uzskatāmas par slogu, jo tas notiekot ar "otrinieka" klaušiniekiem un muižas mežā²⁷. Kā izskan no zemnieku sūdzībām, muižu līdumu lišanas un šķušu dedzināšana klaušās nebija ierobežota un notika pēc muižnieka vajadzībām. 1789.gadā Vidzemes muižniecība atkal apstiprināja domu, ka "neviens muižnieku īpašuma daļa mūsu monarhistiskajā valstī nedrīkst tikt pakļauta tikai patvaļai"²⁸. Tāpēc mežu izcīršana turpinājās.

A.V.Hupels savā grāmatā "Vidzemes un Igaunijas publikai"²⁹ par galveno kokmateriālu trūkuma cēloni uzskatīja līdumzemkopību. Lai kaut mazliet labotu stāvokli, Vidzemes Vispārnodezīgās un ekonomiskās biedrības sekretārs Andreass Levis of Menars (Andreas Lōvis of Menar) (1777. – 1839.) 1814.gadā uzrakstīja "Norādījumus Vidzemes mežsaimniecībai"³⁰. Arī tie vairākumā palika labu vēlmju līmenī, jo arvien paplašinājās mežizstrāde un kokmateriālu eksports.

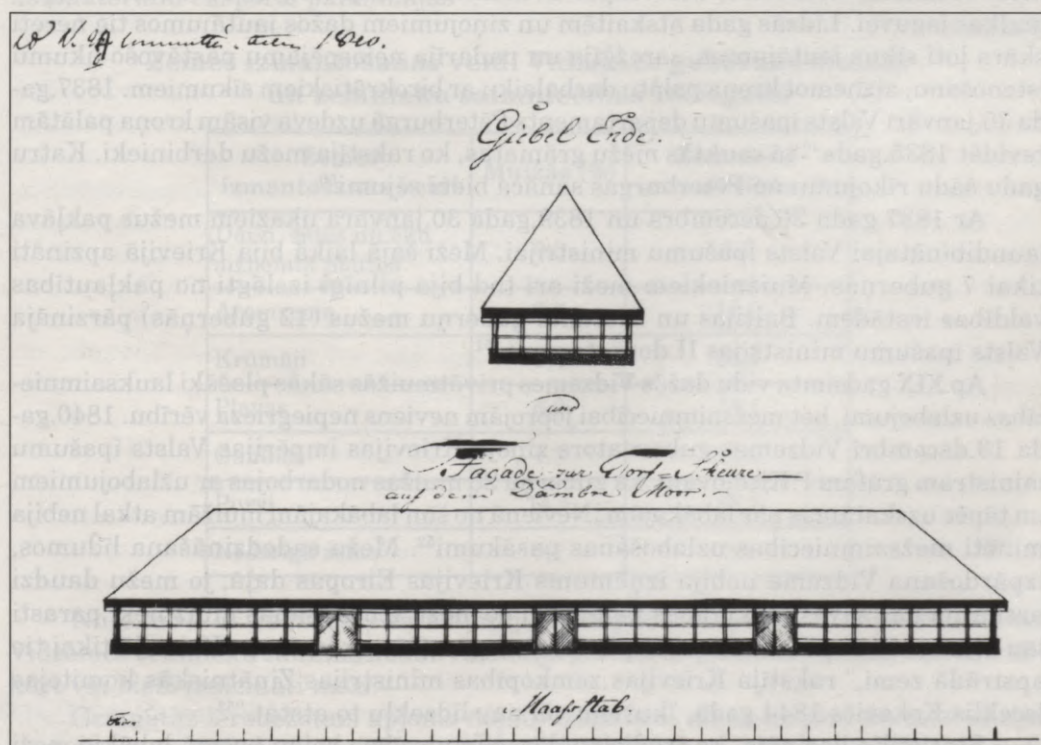
Kaut arī mežu statistika XIX gs. sākumā ir visai neprecīza (pat kartēs)³¹ un tā publicēta neregulāri, dati liecina, ka kvalitatīvas kuģu būvniecības vajadzībām būvkoku mežu Vidzemē saglabājies uzskatāmi maz. Labs avots Latvijas mežu likumdošanas īstenošanas pētniecībai būtu Vidzemes, Kurzemes un Vitebskas gubernatora gada atskaites, ko pēc noteiktas veidlapas kopš 1802.gada iesniedza Pēterburgai. Atskaišu sagatavošanā piedalījās daudzas gubernas pārvaldes iestādes. Diemžēl instrukcija neprasija atskaitēs iekļaut mežu stāvokļa apskatu, jo tas valdību neinteresēja. Tāpēc gubernatora atskaites nesniedz nekādu informāciju par mežu stāvokli. Mežu vietā arvien vairāk izplatījās jaunaudzis, krūmāji (*Buschland*). Piemēram, Luteru muižā (*Lutershof*) 1804.gadā 11 zemnieku saimniecībās aramzeme bija 349 pūrvietas (34,3%), krūmāji – 368 pūrvietas (36,1%), ganības – 601 pūrvietas (59%) un pļavas deva 488 vezumus siena³². Tā kā krūmāju apjosto pļavu gabalu platība nereti nebija zināma, redzams, ka krūmāji aizņēma 36 procentus, t.i., ap trešdaļu no zemnieku zemes.

Lielākajā daļā mežu, kas atradās privātmuižu teritorijā, turpinājās laupītājmežsaimniecība. Organizēta mežsaimniecība patiesībā nepastāvēja. 1804.gada 11.jūnijā Vidzemes gubernators ziņoja Krievijas Brīvajai ekonomiskajai biedrībai par muižām gubernā, kurās tika veikti kaut kādi uzlabojumi. Nekur nav ne vārda, ka muižā nopietni uzlabota mežsaimniecība³³. To spilgti raksturoja A.Levis darbā "Par ozolu kādreizējo izplatību Vidzemē un Igaunijā"³⁴.

Visvairāk meži bija iznīcināti Rīgas apkaimē. Rīgas pilsētai piederēja pilsētas lauku novads (patrimoniālais apgabals) apm. 750 kvadrātkilometru apjomā. Rīgas un ostas tuvums, tāpat muižu iznomāšanas kārtība noteica arī šo muižu mežu

izsaimniekošanu³⁵. XIX gs. sākumā vairāku pilsētu muižu mežos nebija ne tikai biškoku, bet trūka pat malkas meža. Arī Rīgas pilsētas valde pievērsās mežu likumdošanai. 1824.gada 6.augustā Vidzemes, Kurzemes un Igaunijas ģenerāl-gubernators marķīzs F.Pauluči (1779.–1849.) apstiprināja Rīgas rātes izstrādātos Meža likumus un uzdeva "tai cienīgai Rātei uzvēļu par to gādāt, lai šie likumi iet spēkā"³⁶. Šie likumi noteica, ka muižu mežsargiem bija jāreģistrē "malkas gribētāji", bet koki jāizcērt no 1.novembra līdz 1.martam³⁷. Meža materiāli bija jāizved pa noteiktiem ceļiem, "ka meža sargi malkas vešanu var sargāt"³⁸. Jaunais mežs bija jāapzīmē ar kārtīm vai salmu kušķiem³⁹. Visai interesanta ir Meža likumu IV nodaļa "No dedzamiem velēniem". Likumi uzdeva, lai zemnieki, "cik varēdami vairāk dedzamu velēnu dedzina, ne malku"⁴⁰. Pilsētnieki varēja kūdru pirkt "velēnu magazinās"⁴¹. V nodaļa "No meža putnu izturēšanas" regulēja medības Rīgas mežos. Bija noteikts, ka no Jūrģiem (24.aprīlis) līdz Jēkabiem (29.jūlijs) katram sunim bija jāskraida ar kaklā uzkārtu pusotras pēdas garu (45 cm) koku⁴², lai suņi nevajātu meža dzīvniekus. Zemniekiem, izpildot Vidzemes zemnieku 1819.gada brīvļaišanas likumu 484.paragrāfa 4.pantu, aizliedza kuras katras medības⁴³. Tāpat "pavisam aizliegts putnus caur slazdiem un sprostiem un tā joprojām gūstīt"⁴⁴.

Malkas trūkuma dēļ kronis bija spiests sākt finansēt kūdras iegūšanu; muižnieki mežsaimniecībai vērību nepiegrieza. Kūdras iegūšana ar valsts līdzekļiem Vidzemes guberņā kurināšanai sākās 1832.gadā, kad valdība piešķīra 3000 sudraba rubļu tās ieguves organizēšanai. Rezultātā kūdras iegūšana no 1,3 milj. ķieģeļu palielinājās līdz 4,4 milj. ķieģeļu 1841.gadā, pie kam tās ieguves izmaksas samazi-

9.att. Kūdras šķūņa galskats un sānskats Dambro purvā Mārcienas pag. 1840.g.

nājās vairāk nekā trīs reizes. Divdesmit sešās muižās, kur agrāk sadedzināja 46 573 kubikasis malkas gadā, vairs sadedzināja tikai 28 599 kubikasis malkas⁴⁵.

Vairāki Latvijas mežziņi ne vien rūpīgi sekoja mežu likumu izpildei, bet arī paši veica mežsaimniecības uzlabojumus. 1835. gadā Krievijas mežsaimniecības veicināšanas biedrība apbalvoja ar zelta medaļu Cīravas mežziņi Gaffelderu par priekšzīmīgu mežsaimniecību un dastmēra konstruēšanu⁴⁶. Mežziņis Gaffelders bija ieviesis speciālu metodi ošu stādīšanā, Cīravas mežniecībā organizējis melnās apses un bērza gatvju stādīšanu gar ceļiem Cīravas novadā.

Jāatgādina: pat Pēterburgas un citām kuģu būvētavām XIX gadsimtā arvien vairāk pietrūka kuģu būvniecībai derīgu mežu. Ar 1828. gada 3. decembra ukazu bija nodibināts speciāls Kuģniecības mežu departaments un nodibināta šā departamenta Baltijas apgabala pārvalde. Tās uzdevums bija kuģniecības mežu sagatavošana un piegāde⁴⁷. Izpildot ķeizara Pāvila I 1796. gada 18. novembra ukazu par kuģu būvei noderīgo mežu pakļaušanu Admiralitātes kolēģijai, mežu "aprakstīšanai" laikā no 1797. līdz 1805. gadam tika komandēti arī flotes virsnieki. Kuģu būvniecībai nepieciešamo ozolkoku trūkums bija tik liels, ka kontradmirālis barons Vrangelis 1837. gadā tika nosūtīts uz Sāmsalu meklēt šādus ozolus⁴⁸. Pat Krievijas impērijas lielais birokrātiskais aparāts, pastāvot muižnieku privilēģijām, nespēja apturēt mežu izsaimniekošanu, nerunājot jau par atjaunošanu.

Likumus un rīkojumus papildināja Pēterburgas rīkojumi, kurus arvien lielākā skaitā saņēma Vidzemes, Kurzemes un Vitebskas guberņas kroņa palāta. Piemēram, 1837. gadā Valsts īpašumu departaments uzdeva ieviest noteikumu, ka visi kroņa meži sadalāmi kvartālos, atsevišķus kvartālus veidojot būvkoku un atsevišķus malkas ieguvei. Līdzās gada atskaitēm un ziņojumiem dažos jautājumos tie nereti skāra ļoti sīkus jautājumus, sarežģīja un padarīja neiespējamu pastāvošo likumu īstenošanu, aizņemot kroņa palātu darbalaiku ar birokrātiskiem sīkumiem. 1837. gada 30. janvārī Valsts īpašumu departaments Pēterburgā uzdeva visām kroņa palātām revidēt 1835. gada⁴⁹ tā sauktās mežu grāmatas, ko rakstīja mežu darbinieki. Katru gadu šādu rīkojumu no Pēterburgas sanāca biezi sējumi⁵⁰.

Ar 1837. gada 26. decembra un 1839. gada 30. janvāra ukaziem mežus pakļāva jaundibinātajai Valsts īpašumu ministrijai. Meži šajā laikā bija Krievijā apzināti tikai 7 guberņās. Muižniekiem meži arī tad bija pilnīgi izslēgti no pakļautības valdības iestādēm. Baltijas un Rietumu guberņu mežus (12 guberņās) pārzināja Valsts īpašumu ministrijas II departaments⁵¹.

Ap XIX gadsimta vidu dažās Vidzemes privātmuižās sākās plašāki lauksaimniecības uzlabojumi, bet mežsaimniecībai joprojām neviens nepiegrieza vērību. 1840. gada 13. decembrī Vidzemes gubernators ziņoja Krievijas impērijas Valsts īpašumu ministram grāfam P. Kiseļovam, ka guberņā 28 muižās nodarbojas ar uzlabojumiem un tāpēc uzskatāmas par labākajām. Neviens no šīm labākajām muižām atkal nebija minēti mežsaimniecības uzlabošanas pasākumi⁵². Mežu sadedzināšana līdumos, izpārdošana Vidzemē nebija izņēmums Krievijas Eiropas daļā, jo mežu daudzi uzskatīja par savas labklājības pamatu. Pēc mežu izpostīšanas muižnieki parasti jau bija uzcēlušī pilis laukos vai pilsētās un pārcēlās uz turieni. "Krievijā tikai tie apstrādā zemi," rakstīja Krievijas zemkopības ministrijas Zinātniskās komitejas loceklis Kokovičs 1844. gadā, "kuriem vēl nav līdzekļu to atstāt."⁵³

Statistika liecināja, ka tradicionālās saimniecības beigu posmā labākie meži bija iznīcināti, bet to vietā atjaunojušies krūmāji: meža zeme; tie būtībā bija atmatā

atstāti seni ar dažādām krūmu sugām aizauguši līdumi. No meža zemēm gadā uzplēsa vienu divdesmito – vienu divdesmitpiekto daļu saimniecībā esošās platības, apsēja un pēc divu trīs gadu lietošanas atstāja atmatā uz 18 – 20 gadiem⁵⁴. Līdum-saimniecības pastāvēšana XVIII gs. otrajā pusē un XIX gs. pirmajā pusē liecināja par papuvju zemkopības sistēmas krīzi.

3.tabula

Mežu un krūmāju platība Vidzemes guberņā 1841.gadā⁵⁵

	Desetīnas	Procenti
Kroņa meži	229 071	5,7
Privātie meži	970 407	24,3
Krūmāji	459 884	11,5
Guberņas kopplatība	3 991 810	100,0

No 3.tabulas redzams, ka 1841.gadā 41,5 procentus guberņas teritorijas aizņēma meži. Kroņa meži aizņēma tikai 5,7 procentus, bet privātie meži procentuāli gandrīz piecas reizes vairāk: 24,3 procentus. Tāpēc valsts iespēja efektīvi ar savu likumdošanu ietekmēt mežsaimniecību guberņā joprojām bija ļoti maza. Mežu likumu mēģinājumi ierobežot kokmateriālu eksportu nekad netika pilnībā ievēroti; kokmateriālu eksports palielinājās⁵⁶.

4.tabula

Zemes izmantošanas veidi Vidzemes guberņas muižās un zemnieku saimniecībās 1858.gadā

Zemes izmantošanas veidi	Muižās (%)	Zemnieku saimniecībās (%)
Dārzi, sētas un ēku aizņemtā platība	0,3	1,6
Aramzeme	9,5	16,0
Krūmāji	1,7	26,4
Pļavas	6,0	18,1
Ganības	4,3	22,6
Purvi	14,4	13,1
Nederīgā zeme	5,1	2,1

No 4.tabulas redzams, ka krūmāji 1858.gadā aizņēma 26,4 procentus no Vidzemes zemnieku saimniecībām. Krūmāju pārklātās platības faktiski bija vairāk-kārt vai bieži iznīcināti meži.

Grāmatas ierobežotais apjoms neļauj izanalizēt meža likumu un instrukciju pārkāpumu sodīšanas gaitu. Tomēr atgādināšu: vēl XIX gs. vidū zemniekiem parasti tas bija miesas sods, jo naudas sodus viņi samaksāt nespēja. Piemēram, 1848.gada

19.janvāra Vīciema pagasta tiesas sēdē par malkas ciršanu nevis norādītajā meža vietā, bet citā, pārdošanai paredzētajā, 13 zemniekus sodīja katru ar "divdesmit sitieniem ar spieķiem"⁵⁷.

Latgalē stāvoklis bija citāds. Pēc Polijas pirmās sadalīšanas 1772.gadā Latgali pievienoja Krievijas impērijai, kur sāka darboties krievu mežu likumi. Atšķirībā no Vidzemes un Kurzemes un pat no Polijas mežu likumiem, tie nekādi neierobežoja Latgales mežu nesaudzīgu izciršanu. Sevišķi negatīva ietekme bija Katrīnas II mežu likumdošanai. 1782.gada Katrīnas II ukazā un 1785.gada 21.aprīļa muižniecības žēlastības grāmatā privātmežus nodeva pilnā muižnieku rīcībā. Ukazā teikts: "1. Visus mežus, kas aug muižnieku muižu zemēs, kaut arī tie būtu apzīmogoti un skaitīti aizsargājami, atstāt pilnā muižnieku īpašumā. 2. Atļaut ikkatram pārdot savus mežus iekšzemē un izvest uz ārzemēm, samaksājot noteikto muitu. 3. Turpmāk aizliegt muižniekiem mežos cirst kokus it kā kādām kroņa vajadzībām, pat Admiralitātes vajadzībām, ne citādi, kā ar īpašnieka piekrišanu un samaksājot viņa prasīto cenu"⁵⁸. Tādējādi Katrīna II noteica: neviens nedrīkst traucēt muižniekiem mežu iznīcināšanā. Arī kroņa meži atradās gubernatoru pārziņā, bet nebija nekādu priekšrakstu kroņa mežu aizsardzībai. 1798.gadā Pāvila I izdots ukazs "Par mežu pārvaldi", kā rakstīja laikabiedri, palika neīstenots, t.i., bija tikai aprakstīts papīrs⁵⁹.

Latgalē, tāpat kā visā Baltkrievijā, 1773.gadā mežus dalīja līdumu mežos (*лядины*) vai krūmājos (*пустоши*)⁶⁰. Ģenerālā mērīšana, kas Krievijā bija noteikta 1766.gada 13.februārī un 25.maijā, veidoja jau pirmās mežu kartes un aprakstus. Latgalē ģenerālmērīšana norisa 1784.gadā. Pēc ģenerālmērīšanas datiem Latgalē bija 151 528 desetīnas būvkoku meža (12,15 procenti no kopplatības) un 447 274 desetīnas malkas meža (35,86 procenti no kopplatības). Tātad, meži Latgalē aizņēma 48,0 procentus no kopplatības⁶¹.

Lai kaut cik aizsargātu kroņa mežus Krievijā, kur nebija regulāras mežu sardzes, XIX gadsimtā dažās gubernās nodibināja mežu inspekcijas. Ar 1806.gada 24.janvāra ukazu mežu inspekcijai tika pakļauta arī Vitebskas guberņa⁶² un tās ietvaros arī Latgale. Faktiski Latgalē kroņa mežu nebija, bet, kā jau iepriekš teikts, līdz 1841.gadam pastāvēja galvenokārt privātie meži; tur arī Lietuvas statūta iedarbība nebija liela. Pēc oficiālās statistikas datiem, Latgalē 1815.gadā bija 17 295 desetīnas (18 895 ha) kroņa mežu. Mazākā daļa: 6357 desetīnas (36,75 procenti) bija būvkoku, bet pārējā: 10 938 desetīnas bija malkas meži⁶³. Daugavpils apriņķa kroņa mērnieks zināja, ka mastu koku apriņķī nav, bet ir nedaudz būvkoku un malkas meža⁶⁴. Pēc poļu 1831.gada sacelšanās Krievijas impērijas valdība Lietuvas statūtu atcēla.

Vitebskas, Mogiļevas un Smoļenskas ģenerālgubernators kņazs Hovanskis atskaitē Nikolajam I par šo guberņu pārvaldi 1832. – 1834.gadā rakstīja: "Jūsu augstība par svētību visai valstij iznīcinājāt šo svešievedumu [Lietuvas statūtus – *H.S.*] un tā apveltījāt to ar nepārvērtējamu laimi, lai kā administratīvajos, tā tiesu jautājumos būtu vienotība ar valsts iekšējiem apgabaliem. Šīs labdarības rezultātā viss svešais beidza pastāvēt, bet viss krieviskais ieviests dzīvē"⁶⁵.

Latgales kroņa mežsargu pienākumus noteica 1838.gada "Priekšraksts par kroņa muižu pārvaldes kārtību"⁶⁶. Priekšraksta IV nodaļa "Par mežsarga amatu" uzdeva neļaut izmantot malkā dzīvus kokus, bet tikai kritalas. Bez atļaujas bija aizliegts dēt kokos dores, dedzināt darvu un pelnus (53.paragr.). Ganības iesētā vai iestādītā, kā arī jaunā mežā tika aizliegtas (54.paragr.). Mežsargam bija jāskatās,

lai robežzīmes, tilti un pārceltuves būtu kārtībā, bet par ūdenī atrastajiem mironiem un lopiem jāziņo priekšniecībai (55.paragr.). Mežsargiem bija jāķer aizdomīgas personas (56.paragr.), jārūpējas, lai nededzinātu sauso zāli (57.paragr.), lai nešautu vai neķertu zvērus un putnus no 1.marta līdz 29.jūnijam (59.paragr.).

Vitebskas gubernators atskaitē par 1841.gadu rakstīja Nikolajam I: "...patiesu krievu likumu izplatīšana šai gubernā, sākot no 1862.gada, ļoti efektīvi veicina krievu tautības attīstību"⁶⁷.

Vienīgi Liksnas muižas mežos XIX gs. 40.gadu beigās mežs tika sadalīts cirmās un tika ieviesta meža apsaimniekošana cirmās.

5.tabula

Mežu platība Latgalē 1838.gadā⁶⁸

Aprīņķis	Kroņa meži (desetīnas)	Privātie meži (desetīnas)	Kopā (desetīnas)
Rēzeknes aprīņķis	8 060	31 740	39 800
Ludzas aprīņķis	12 783	257 486	270 269
Daugavpils aprīņķis	Dati nav norādīti		

No 5.tabulas redzams, ka Ludzas aprīņķī 1838.gadā no 379 955 desetīnām kopplatības meži aizņēma 270 269 desetīnas (71,13 procentus). No visiem mežiem 257 486 desetīnas (95,3 procenti) piederēja muižniekiem. Arī Rēzeknes aprīņķī no 39 800 desetīnām mežu 32 790 desetīnas (59,7 procenti) piederēja muižniekiem. Meži šeit aizņēma tikai 15,8 procentus no kopplatības.

Tradicionālās saimniekošanas 50 – 150 gadu gaitā Latvija bija iekarota un sagrābta Krievijas impērijas kolonija, kuras kolonizēšanu Krievija vēl tikai pastiprināja: pareizticības, krievu ierēdniecības, likumdošanas izplatība u.c.

Atsauces

- ¹ Инструкция обер валтмейстеру.
- ² J.Zemzaris. Mērs un svars Latvijā 12. – 13.gs. R, 1981. i 26. – 29.lpp.
- ³ Барон В.Врангель. История лесного законодательства Российской империи. СПб, 1841. 21. – 22.lpp.
- ⁴ Grasmane I. Daugava un Rīgas eksports XVIII gs. beigās un XIX gs. pirmajā pusē. R, 1973., 221. – 222.lpp.
- ⁵ Х.Стродс. Курляндский вопрос в XVIII веке., 1993. I–II.
- ⁶ Revisions Acta über die Rigische Oeconomie Rechnungen de Ao 1761 usque 1775. incl. – KVSAA, 274.f., 1.apr., 357.l., 13.lp. u.c.
- ⁷ LVVA, 7348.f., 1.apr., 34.l., 20., 207., 272., 455, 890.lp.; 29.l., 107.–a, 313., 394.lp.

- ⁸ G.Sonntag Chronologisches Verzeichniss der livländischen Gouvernment. – Regierungspatente von 1710 an bis 1822. Riga, 1823.
- ⁹ LVVA, 214.f., 2.apr., 127.l., 104. – 110.lpp.
- ¹⁰ Turpat, 136. – 145.lp.
- ¹¹ Барон В.Врангель. История лесного законодательства Российской империи. СПб, 1841. 21. – 22.lpp.
- ¹² "der Bauren die an nonche Orten schon wie viele Thiere die Erde krieschen und sich dort Hölen und Nester suchen müssen.
- ¹³ Puncta worüber E-r Wohlgeborener Ritterschaft beidem gegenwärtigen Landtage mir ihre Erklärung zu erteilheilen hat. – LVVA, 214.f., Landtags – Acta 1765. 141. un nāk. lp.
- ¹⁴ 1765.g. 12.martā. Parakstījis landmaršals Anreps un padomnieks Boks.
- ¹⁵ "wie es die Rechte der livländischen Ritterschaft mit sich bringen, Wild zu schießen". G.Fr.Bunge. Chronologisches Reppertorium der russischen Gesetze und Verordnungen für Liv- und Kurland. Bd II. 1762 – 1796. Dorpat, 1824., 83.lpp.
- ¹⁶ Neues Liefländisches Ritter- und Land-Recht. – LVVA, 214.f., 70.II lieta.
- ¹⁷ Von Wäldern und Holzungen, 535. – 538.lp.
- ¹⁸ Vom Fande der Wildes, Jagen und Schiessen. 546. – 550.lp.
- ¹⁹ Acīmredzot tas bija sods par mežu pārdošanu.
- ²⁰ C.J.Ebhard. Entwurf zu einer Forst- und Jagdordnung für Est- und Livland. 1774.
- ²¹ Freiherr Balthasar von Campenhausen. Forst-Instruction für sämtliche publique Wald-Forster des Herzogthums Liefland und des Province Oesel. 26.XI 1782. Sīkāk sk.: H.Strods. Die Einschränkung der Wolfsplage und die Viehzucht Lettlands. – Ethnologia Europea 1971. Vol.IV. Arnhem, 1971., 126. – 131.lpp.
- ²² Brīvkungs Baltazars fon Kampenhauzens (1745. – 1860.) bija studējis Helmštedā, Hallē un Leipigā, ceļojis pa Holandi, Angliju un Franciju; viņš bija vairāku Vidzemes muižu (Ungurmuizas, Kuduma, Lenču, Veselauskas un vairāku ķeizara dāvināto muižu) īpašnieks. 1777. – 1783.gadā B.Kampenhauzens bija Vidzemes landrāts, 1783. – 1797.gadā – Vidzemes vicegubernators un Rīgas kroņa palātas priekšnieks. Vēlāk viņš bija sekretārs un kodifikācijas komisijas loceklis. – Deutschbaltisches Biographisches Lexikon. 1710 – 1960. Wien, 1970., 140.lpp.
- ²³ Forstinstruktion für sämtliche publique Waldförster des Herzogtums Liefland und des Province Oesel.
- ²⁴ Vācijā meža āmuri (Waldhammer) parādījās jau viduslaiku beigās. Āmurā bija meža īpašnieka zīme un gads. Meža āmurus vajadzēja rūpīgi glabāt un izlietot, lai kontrolētu tikai norādīto koku izciršanu.
- ²⁵ J.Konītis. Vijciema mežu novada vēsturiskā nozīme. – Mežsaimniecība un mežrūpniecība. 1989. Nr.5. 23. – 24.lpp.
- ²⁶ M.Stepermanis. Zemnieku nemieri Vidzemē 1750. – 1789. R, 1952.
- ²⁷ LVVA, 214.f., Missive 1783.– 84. Nr.14. 97. – 102.lp.
- ²⁸ Landtags Acta 1789. 202. – 204.lpp. – LVVA, 214.f.
- ²⁹ A.W.Hupel. An das Lief- und Estländische Publikum. R, 1772.
- ³⁰ Andreas von Lövis of Menar. Anleitung zur Forstwirtschaft für Livland. Riga–Dorpat, 1814.
- ³¹ 1811.g.28.septembrī mērnieks K.J.Bersinskis rakstīja Vidzemes mērišanas un revīzijas komisijai: "Pēc Rīgas pilsētas, Ikšķiles, Berkavas (Borkountz) un

17 Spriestīņu (Probstingshof) apskates es konstatēju, ka dažiem zemniekiem kā krūmājos, tā tīrumos kļavas un ozoli nav atzīmēti [kartēs] un atrodamā liela starpība".

³² LVVA, 7172.f., 1.apr., 152.l., 39. – 40.lp.

³³ KCVVAP, 91.f., 1.apr., 463.l., 45. – 46.lp.

³⁴ Lövis A. Ueber die ehemalige Verbreitung der Eiche in Liv- und Estland. Dorpat, 1824.

³⁵ Liepiņa Dz. Agrārās attiecības Rīgas lauku novadā feodālisma posmā (17.–18.gs.). R, 1962.

³⁶ Augsti apstiprināti Meža-likumi ko cienīga Rīgas Rāts ir cēlusi priekš visām pilsētu muižām. Rīgā, 1824.

³⁷ Augsti apstiprināti Meža-likumi ko cienīga Rīgas Rāts ir cēlusi priekš visām pilsētu muižām. Rīgā, 1824. 1., 2.paragr.

³⁸ Turpat, 4.paragr.

³⁹ Turpat, 9.paragr.

⁴⁰ Turpat, 21.paragr.

⁴¹ Turpat, 23.paragr.

⁴² Turpat, 24.paragr.

⁴³ Turpat, 26.paragr.

⁴⁴ Turpat, 28.paragr.

⁴⁵ Inland 1839, Nr.719.

⁴⁶ Третье годовичное заседание общества для поощрения лесного хозяйства. Спб, 1835. Ч.I. Кн.3. 325.–328.lpp.

⁴⁷ Барон В.Врангель. История лесного законодательства Российской империи. СПб, 1841, 92.lpp.

⁴⁸ LVVA, 77.f., 16.apr., 671.l., 79.lp.

⁴⁹ Прошения Департамента Госуд. Имуществ и Правительствующего Сената от 1837 года. LVVA, 77.f., 16.apr., 671.l., 9.lp.

⁵⁰ Sammlung von Ukasen, Patente, Publication und Verordnungen betreffend des Forstwesens. 1830. – LVVA, 77.f., 16.apr., 671.lieta.

⁵¹ Барон В.Врангель. История лесного законодательства Российской империи. СПб, 1841., 559.lpp.

⁵² KCVVAP, 398.f., 5.apr., 892.l., 13. – 15.–a lp.

⁵³ Turpat, 1.lp.

⁵⁴ A.Švābe. Zemes attiecību un zemes reformu vēsture Latvijā. R, 1930., 109.lpp.

⁵⁵ KCVVAP, 1281.f., 4.apr., 101.l., 22.lp.

⁵⁶ Das auswärtige Handel Riga's von 1838 – 1862 incl. – Baltische Wochenschrift 1863. Nr.8. 109.lpp.

⁵⁷ LVVA, 214.f., 3.apr., 364.l., 46.lp.

⁵⁸ И.Г.Бейлин. Очерки по истории лесных обществ в дореволюционной России. М., 1962. 11.lpp.

⁵⁹ Turpat, 13.lpp.

⁶⁰ Примечания о домостроительстве в Белоруссии 1773 г. – KVSAA, Senāts, 5639. grāmata, 94.lp.

⁶¹ B.Brežgo. Latgolas inventari un ģenerālmēreīšonas zemu apraksts. Daugavpilī, 1933. XXIII lpp.

⁶² Барон В.Врангель. История лесного законодательства Российской империи. СПб, 1841, 84.lpp.

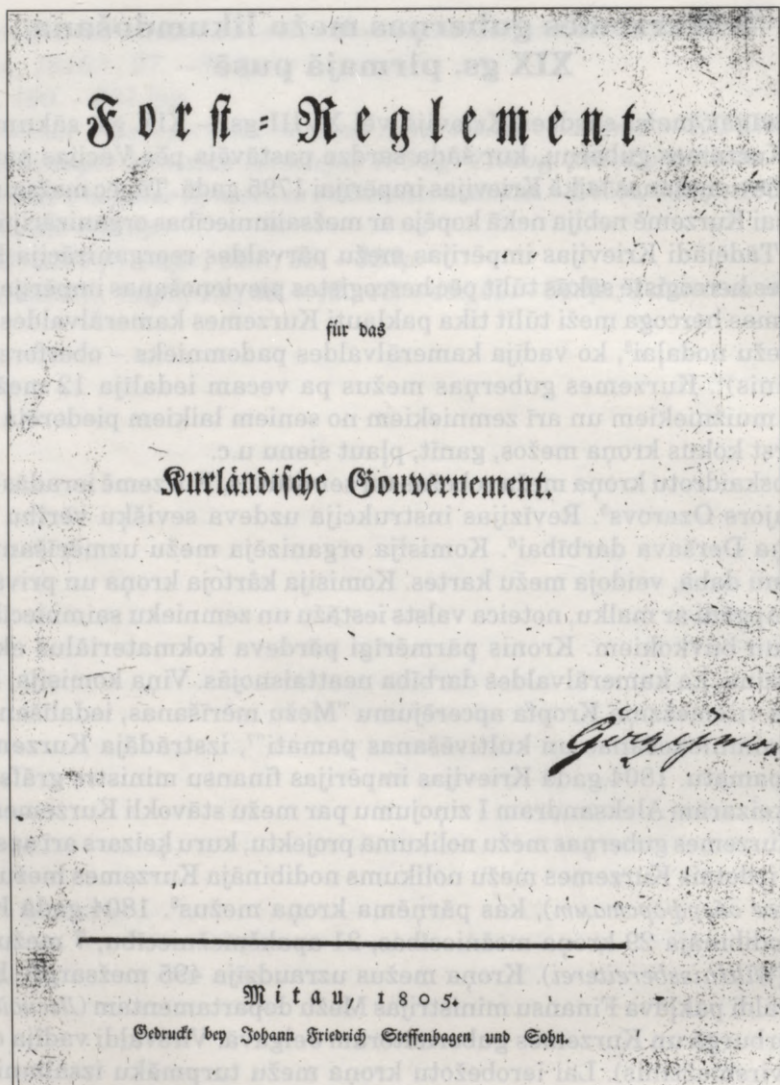
- ⁶³ Статистические сведения о уездах Витебской губернии за 1815.g. – BCVVA, 1437.f., 1.apr., 1846.l., 27. – 32.lp.
- ⁶⁴ Turpat, 199. – 201.lpp.
- ⁶⁵ Уничтожение в Белоруссии действия Литовского статута. – KCVVAP, 1263.f., Pielikums pie Ministru komitejas 1834.g. 21.aug. sēdes protokola. 651.lp.
- ⁶⁶ Предписание о порядке Правления в казенных имениях. – LVVA, 713.f., 1838.g., 1.apr., 605.l., 56. – 67.lp.
- ⁶⁷ KCVVAP, 1281.f., 4.apr., 66.l., 23. – 32.lp.
- ⁶⁸ BCVVA, 2502.f., 1.apr., 1.l., 39. – 42., 46. – 48., 52. – 54.lp.; 1 desetīna ir 1,0925 ha.

5. Kurzemes guberņas mežu likumdošana XIX gs. pirmajā pusē

Pastāvīgas mežu sardzes Krievijā vēl XVIII gs. – XIX gs. sākumā nebija, atskaitot Kurzemes guberņu, kur šāda sardze pastāvēja pēc Vācijas parauga jau guberņas pievienošanas laikā Krievijas impērijai 1795.gadā. Tāpēc mežsaimniecības organizācijai Kurzēmē nebija nekā kopēja ar mežsaimniecības organizāciju Krievijas impērijā¹. Tādējādi Krievijas impērijas mežu pārvaldes reorganizācija Kurzemes un Zemgales hercogistē sākās tūlīt pēc hercogistes pievienošanas impērijai 1795.gadā². Kurzemes hercoga meži tūlīt tika pakļauti Kurzemes kamerālvaldes (*казенная палата*) mežu nodaļai³, ko vadīja kamerālvaldes padomnieks – oberforstmeistars (virsmežzinis)⁴. Kurzemes guberņas mežus pa vecam iedalīja 12 mežniecībās. Kurzemes muižniekiem un arī zemniekiem no seniem laikiem piederēja servitūtu tiesības cirst kokus kroņa mežos, ganīt, pļaut sienu u.c.

Lai noskaidrotu kroņa meža robežas un servitūtus, Kurzēmē ieradās revidents ģenerālmajors Ozerovs⁵. Revīzijas instrukcija uzdeva sevišķu vērību piegriezt virsmežziņa Deršava darbībai⁶. Komisija organizēja mežu uzmērīšanu, robežu nosprašanu dabā, veidoja mežu kartes. Komisija kārtoja kroņa un privāto muižu un pilsētu apgādi ar malku, noteica valsts iestāžu un zemnieku saimniecību apgādi ar malku un būvkokiem. Kronis pārmērīgi pārdeva kokmateriālus eksportam. Ozerovs atzina, ka kamerālvaldes darbība neattaisnojās. Viņa komisija, balstoties uz Prūsijas virsmežziņa Kropfa apcerējumu "Mežu mērīšanas, iedalīšanas, vērtēšanas, apsaimniekošanas un kultivēšanas pamati"⁷, izstrādāja Kurzemes Mežu nolikuma pamatu. 1804.gadā Krievijas impērijas finansu ministrs grāfs Vasiljevs iesniedza ķeizaram Aleksandram I ziņojumu par mežu stāvokli Kurzemes guberņā un jauna Kurzemes guberņas mežu nolikuma projektu, kuru ķeizars arī apstiprināja. 1804.gadā izdotsais Kurzemes mežu nolikums nodibināja Kurzemes mežu virsvaldi (*Курляндское оберфорстамт*), kas pārņēma kroņa mežus⁸. 1804.gadā Kurzemes guberņā nodibināja 29 kroņa mežniecības, 21 apakšmežniecību, 7 mežu uzraugu iecirkņus (*Wildnissbereiteri*). Kroņa mežus uzraudzīja 495 mežsargi⁹. Kurzemes mežu virsvaldi pakļāva Finansu ministrijas Mežu departamentam (*Лесной департамент*) Pēterburgā un Kurzemes gubernatoram Jelgavā. Virsvaldi vadīja oberforstmeistars (virsmežzinis). Lai ierobežotu kroņa mežu turpmāku izsaimniekošanu, slēpjoties aiz servitūttiesībām, šo tiesību, it sevišķi koku ciršanas, pļavu un ganību izmantošanas noskaidrošanai kroņa mežos, 1804.gadā tika izveidota speciāla komisija. Bija jānoskaidro, uz kāda dokumenta pamata muižnieki cērt mežu vai gana lopus kroņa mežos, kad muižnieki un zemnieki ieguvuši tiesības ganīt lopus mežos. Tā kā agrāko mežu vietā nereti bija izveidojušies lauki, pacēlās jautājums, vai servitūtu tiesības saglabājas arī tajās teritorijās, kur vairs nav mežu.

1804.gada Kurzemes guberņas mežu likumā, pirmkārt, bija novērojama impērijas tendence vienādot mežu administrāciju, mežu izmantošanu un atjaunošanu (I, 1.paragr.). Daudzi 1804.gada Mežu likuma panti atkārtoja Krievijas pilnajā likumkrājumā publicētos ukazus, kas uzdeva ieviest primitīvākus Krievijas noteikumus un tādu pašu mežu apsaimniekošanu. Lai ierobežotu kroņa mežu nonākšanu muižnieku rokās, likums noteica, ka ķeizaram, dāvinot muižniekiem kroņa muižas, šis dāvinājums neattiecas uz mežiem. Par kroņa mežu nodošanu privātmuižniekiem bija nepieciešams speciāls ķeizara lēmums (I, 2.paragr.). Kurzemes virsmežziņa

10.att. Kurzemes guberņas Mežu likumi 1805.g.

kandidatūru izvēlējās Mežu departaments, bet apstiprināja Senāts. Virsmežzinis rangu tabulā bija 6. klases ierēdnis (I, 3.paragr.)¹⁰. 1804.gada Kurzemes mežu likums, sekojot minētajam Prūsijas dokumentam, par mežu resora galvenajiem virzieniem noteica, pirmkārt, mežu sargāšanu; otrkārt, izmantošanu; treškārt, atjaunošanu (II, 9.paragr).

Lai mežus aizsargātu, likums noteica, pirmkārt, veikt mežu uzmērīšanu. Par meža robežām likums noteica purvus, upes, ezerus un kupicas. Lai aizsargātu mežus, likums atļāva muižām un zemnieku saimniecībām, kam bija uz to tiesības, ganīt lopus mežos tikai no 10.apriļa (II, 16.paragr.). 1804.gada likums turpināja Kurzemes hercoga 1784.gada mežu likumu, ka hercoga (kroņa) mežos cirstos kokmateriālus nedrīkstēja vest un pārdot uz pilsētām. Kroņa meža materiālu pārdošanu pilsētās

sevišķi plaši praktizēja muižas un zemnieku saimniecības, kurām piederēja servitūt-tiesības kroņa mežos.

Otrkārt, 1804.gada Kurzemes mežu likums paredzēja plašu pasākumu sistēmu mežu aizsargāšanai pret ugunsgrēka postījumiem. Likums noteica, ka zemniekiem un muižām, kas veica zāles un koku sakņu vai šķušu dedzināšanu pusversts (1 verste = 1,06678 km) attālumā no meža vai tuvāk, par to iepriekš jāpaziņo mežsargam. Pirms darba ap dedzināšanai paredzēto laukumu bija jāaprok 2 pēdas (1 pēda = 0,30480 m) plats grāvis (II, 26. paragr.). Stipra vēja laikā, kas pūta uz meža pusi, draudot ar soda naudu, katra dedzināšana meža tuvumā bija aizliegta. Skuju koku mežā no 1. maija līdz 15. septembrim bija aizliegts pīpēt (II, 33. paragr.). Meža ugunsgrēka gadījumā dzēšanas darbos bija jāpiedalās visām zemnieku saimniecībām, kuras atradās tuvāk nekā 14 verstis (15 km) no degošā meža. Katrai sētai dzēšanas darbos bija jābūtu divi vīri ar lāpstām, cirvjiem un spaiņiem (II, 36. paragr.).

Treškārt, 1804.gada Kurzemes mežu likums regulēja mežu izmantošanu. Likums noteica četrus galvenos koksnes izmantošanas veidus: "augstā kroņa vajadzībām", kroņa muižu nomnieku, zemnieku un pilsētnieku vajadzībām un pārdošanu kroņa uzdevumā. Kokmateriālus izsniedza (kroņa iestāžu, armijas vienību, mežziņu, mežsargu u.c.) likumā noteiktā daudzumā pret samaksu. Kokmateriālus pārdeva pēc "kroņa takses", kas laika gaitā mainījās, bet kopumā bija zemāka nekā kokmateriālu tirgus cena. 1804.gada mežu likums paredzēja četru tipu kokmateriālus: būvkoki (*Bauholz*), lietas koki (*Nutzholz*), malka (*Brennholz*) un žogmateriāli (*Zaunholz*). Kurzemes muižniecību ziņojumi vēl 1831.gadā liecināja, ka šīs kokmateriālu grupas tika arī pārdotas¹¹.

Sevišķu vērību 1804.gada Kurzemes guberņas mežu likums piegriezta kuģu būvei noderīgu ozolu un priežu mežu apzināšanai un sagatavošanai izvešanai pa jūru uz Sanktpēterburgas kuģu būvētavām. Šādi ozolu meži, pēc likumā rakstītā, Kurzemes guberņā vēl auga Dignājas (*Dubenasche*) un Rucavas mežos. Rucavas mežos vēl auga īvju krūmi (*Weiss Busche*). Likums noteica, ka kronim nepieciešamie kokmateriāli no Skrundas, Kuldīgas un Mežmuižas (*Rönnen*) mežiem transportējami izvešanai uz Ventspils ostu; Grobiņas, Nīcas un Rucavas koki izvedami caur Liepājas ostu, bet Taurkalnes un Dignājas koki: caur Rīgas ostu¹².

Ceturtkārt, 1804.gada Kurzemes guberņas mežu likums regulēja medniecību. Visi medījumi bija sadalīti trīs grupās. Pirmajā grupā ietilpa lielie medījumi: sumbri (*Büfelochsen*), staltbriedis (irsis) (*Roth Hirsch*), alnis (*Elendtier*), lāči, meža cūkas un medņi. Šo meža dzīvnieku šaušanas cena bija attiecīgi 20 dālderu (32 sudraba rubļi), 15 dālderu (24 sudraba rubļi), 10 dālderu (16 sudraba rubļi), 8 – 20 dālderu (no 12 rubļiem 8 kapeikām līdz 32 rubļiem sudraba naudā), 10 dālderu (16 rubļu sudraba naudā) un 1 dālderis (1 rublis 60 kapeikas sudraba naudā). Lāču un medņu samērā zemās šaušanas cenas liecina, ka šo zvēru bijis samērā daudz. Otrajā, vidējo medījumu grupā, ietilpa lūši (10 dālderu = 16 sudraba rubļi), lapsas u.c. Trešajā meža medījumu grupā bija iedalīti zaķi (8 zekseri = 16 sudraba kapeikas) un citi mazie medījumi. Salīdzinājumā ar hercoga Pētera Bīrona 1767.gada 2. decembra rīkojumu šaušanas cenas bija būtiski cēlušās. Lācis pirms 39 gadiem maksāja 1 dālderu, liela meža cūka: 1 dālderu, staltradzis briedis: 1 dālderu, lūsis: 10 zekserus un mednis: tikai 5 zekserus.

Piektkārt, 1804.gada Kurzemes guberņas mežu likums regulēja meža ierēdņu algas, tiesības un pienākumus. Mežu ierēdņi, līdz XIX gs. ieskaitot, parasti bija

atalgoti natūrā un ļoti reti naudā. Pie naturālīgām piederēja arī dienesta muižiņas un malka. 1804.gada Kurzemes mežu likumu noteiktā mežu kārtība pastāvēja 37 gadus.

1841.gadā pēc P.Kiseļova kroņa īpašumu revīzijas nodibinājās Valsts īpašumu ministrija¹³. Kurzemē kamerālvaldes vietā darbu uzsāka Kurzemes domēņu valde¹⁴; tā pārņēma arī Kurzemes kroņa mežu pārvaldi. Likvidētās Kurzemes mežu virsvaldes vietā stājās Kurzemes domēņu valdes Mežu nodaļa, kura organizēja mežu apsaimniekošanu līdz 1917.gadam. Kroņa mežu pārvaldi īstenoja 618 ierēdņi; no viņiem 561 (90,8%) bija mežsargi un 29 (4,7%) mežziņi.

Par spīti 1804.gada likumiem, vēlāk izdotajiem rīkojumiem un mežu sardzei, Kurzemes kroņa meži tika izsaimniekoti. Šajā darbībā vainojami kroņa muižu nomnieki, kuru mērķis bija nomas laikā iegūt pēc iespējas vairāk naudas, un privātmuižu īpašnieki, izmantojot servitūttiesības kroņa mežos. Sēlpils apriņķa ārsts J.M.Hubšmans 1811.gadā "Topogrāfiski statistiskā Sēlpils apriņķa aprakstā" ziņoja: meži apriņķī aizņem 273 884 pūrvietas (101775,3 ha). Taču meži tiekot ļoti izpostīti, jo kokmateriālus kronis kopā ar privātmuižām katru gadu lielos vairumos pa Susejas upi pludina uz Jelgavu un Bausku. Otrkārt, kokus pa Eglones upi pludina uz Daugavu un tad uz Rīgu.

Lai gan pastāvēja mežu ciršanas juridiskie un ekonomiskie ierobežojumi, tika propagandēts kūdras kurināmais un kleķa būdas. XIX gs. pirmajā pusē augligajos un biežāk apdzīvotajos novados arvien vairāk sāka trūkt kokmateriālu ne tikai celtniecībai, bet arī kurināšanai. Viens no šādiem novadiem bija Dobeles apriņķis, kur mežu trūkuma novēršanā XIX gs. 30. – 40.gados bija iekļautas arī valdības iestādes¹⁵. Mežu izsaimniekošanu centās novērst ar kroņa mežu tā dēvēto uzmērīšanu un ciršanas regulēšanu. 1832.gada 28.oktobrī Kurzemes gubernators K. fon Breverns Baltijas ģenerālgubernatora fon der Pālena uzdevumā Kurzemes kamerālvaldei publicēja "Instrukciju Kurzemes guberņas kroņa zemju mērīšanai un regulēšanai"¹⁶. Tās īstenošanai nodibināja komisiju. Šī komisija lēma arī par mežu iedalīšanu un to izmantošanu, tāpat par muižu un zemnieku mežu gabalu savstarpējo apmaiņu (31.paragr.). Komisija konstatēja arī servitūttiesības kroņa un privātmuižās (39.paragr.). Tās darbs ieilga visu XIX gadsimtu.

Kaut arī pastāvošā likumdošana nespēja mežus aizstāvēt ne privātipašumā, ne kroņa īpašumos, spriežot pēc pazīstamā mežkopja un dendrologa Adolfa Bodes (1806. – 1861.), Kurzemes guberņas kūdras inspektora pētījumiem Kurzemē XIX gs. pirmajā pusē vēl bija daudzas ozolu audzes. Sevišķi daudz dižo ozolu bija Kokneses apkārtnē¹⁷. Tā kā kopumā ozolu trūka, arvien vairāk parādījās raksti par ozolu stādīšanas nepieciešamību¹⁸.

Naturālās saimniecības apstākļos Latvijā bija novērojama organizēta mežu izciršana un meža materiālu izvešana, bet nebija ar likumu noteikta mežu sēšana un stādīšana. Līdz ar mežu izciršanu blīvi apdzīvotos novados radās likumdošanas aktu nepieciešamība mežu izciršanas ierobežošanai vai aizliegšanai. Mežus stādīja galvenokārt piļu un muižu parkos, medību piļu apkaimē.

Līdzās juridiskajai mežu aizsardzībai likumdošanas ceļā tradicionālās saimniecības beigu posmā XVIII gs. nogalē un XIX gs. sākumā Latvijā ieviesās arī ekonomiskā mežu attīstības veicināšana, meliorējot purvainos mežus, kas izraisīja koksnes pieaugumu. Tomēr mežu meliorācija, pastāvot roku darbam, tradicionālās saimniecības laikā nevarēja panākt būtisku efektu¹⁹. Tradicionālās saimniecības un sa-

biedrības apstākļos Latvijā mežs nebija atklāts dalībnieks šajā saimniecības sistēmā. Mežs bija pierādījums vienas sociālas sistēmas (valsts, muižniecība) norobežošanā no otras sociālas sistēmas (zemnieks) un noteica pretrunu palielināšanos starp šīm abām sistēmām. Tāpēc meža funkciju šajā laikā nenoteica tikai mežs, bet arī sociālā likumdošana, kas regulēja šīs sistēmas darbību. Tāpēc mežs kļuva par konflikta jomu. To, pirmkārt, noteica meža multifunkcionālā būtība un muižnieku un zemnieku atšķirīgās cerības katram gūt no meža labumus. Šo konfliktu jomas vispirms bija trīs: sabiedrības un privātpašnieku intereses mežā, mežu saglabāšanas un mežu lišanas intereses; mežsaimniecības un dabas aizsardzības intereses.

Ja Polijas – Lietuvas, Kurzemes un Zemgales hercogistes un Zviedrijas valsts speciālā mežu likumdošana sākās XVII gs. vidū, tad Krievijas impērija (atskaitot Lielvidzemes 1783.gada mežu instrukciju un Kurzemes 1804.gada mežu likumus) savus mežus pārvaldīja ar dekrētiem (ukaziem) bez speciāliem mežu likumiem līdz XIX gs. vidum. Ja šie dekrēti arī kādreiz kļuva zināmi iedzīvotājiem, tos neviens nepildīja, jo uz vietām nepastāvēja pilnvarotas mežu pārvaldes, kas šos likumus īstenotu.

Krievijas mežu likumdošanā bija divi posmi. XVIII gadsimtā un attiecībā uz ozoliem un mastu kokiem arī vēlāk dominēja mežsaimniecības pakļaušana impērijas militārajām, sevišķi karakuģu būvēšanas interesēm. Sākot no XVIII gs. 80.gadiem, lielāku īpatsvaru ieguva kroņa mežu izmantošana impērijas naudas ienākumu iegūšanai; tā turpinājās arī industriālajā laikmetā XIX gs. II pusē un XX gs. sākumā. Kroņa mežu pārvaldes neizdarību šajā jomā ļoti pārspēja privātmuižu mežu utilizācija, gan pārdodot, gan dedzinot līdumos, kas noveda pie deforstizācijas upēm un ostām tuvākajos novados, tai skaitā Latvijā. Ja Latvijas meži kaut cik saglabājās, to noteica senās vietējās likumdošanas tradīcijas un iedzīvotāju cenšanās saglabāt mežus, ja vien bija iespējams izdzīvot bez to nolīšanas līdumos vai pārdošanas.

Atsauces

- ¹ Барон В.Врангель. История лесного законодательства Российской империи. СПб, 1841. 80. – 81.lpp.
- ² ПСЗ, I. Nr.17319. 1795.g. 15.apr.
- ³ Turpat, Nr.17818. 1792.g. 10.febr.; H.Strods. Kurzemes kroņa zemes un zemnieki. R, 1987., 34.lpp.
- ⁴ ПСЗ, I. Nr.19701. 1801.g.
- ⁵ Turpat, 27.sēj. Nr.20750. 1803.g. 6.maijā; Nr.21067. 1803.g. 4.dec.
- ⁶ Instruction für den Rathdes Forst – Departaments General – Major Oserow. – LVVA, 472.f., 1.apr., 4805.l., 1. – 5.lp.
- ⁷ Kropff. Grundsätze der Vermessung, Abschätzung, Beuntschaftung und Kultivirung des Landes.
- ⁸ ПСЗ, I. 27.sēj. Nr.21514. 1804.g. 11.nov.
- ⁹ Sikāk sk.: H.Strods. Mežu un derīgo izrakteņu izmantošana Kurzemes kroņa zemēs 19.gs. pirmajā pusē. – Jaunākais Mežsaimniecībā, 1990.g. 32.laidiens, 5.lpp.
- ¹⁰ Forstreglament für das Kurländische Gouvernement. Mitau, 1805. – LVVA, 490.f., 2.apr., 108.l., 9. – 10.lp.

- ¹¹ *Berichte der Kronbesitzlichkeiten ... – LVVA, 490.f., 1.apr., 60.l., 19. u.c. lp.*
- ¹² *Forstreglament für Kurländische Gouvernement. Mitau, 1805. 25.lpp. 3.paragr.*
- ¹³ *Министерство государственных имуществ.*
- ¹⁴ *ПСЗ, I. Nr.14643.*
- ¹⁵ *LVVA, 490.f., 1.apr., 280.lieta.*
- ¹⁶ *LVVA, 640.f., 2.apr., 28.l., 6. – 37.lp.*
- ¹⁷ *Бодэ А. О произрастании дуба в Курляндии. 1834. Ч. II, кн. I. 1. – 14.lpp.*
- ¹⁸ *Левиз фон. Предположение о посеве дуба в Остзейских провинциях для возвращения корабельного леса. // Лесной журнал. – 1833. Ч. I, кн. II. 12.–31.lpp. u.c.*
- ¹⁹ *Meliorācijas attīstība Latvijā. R, 1970., 13. – 17.lpp.*

III. Industriālais laikmets (XIX gs. vidus – XX.gs. vidus)

1. Krievijas impērijas mežu politika un likumdošana Latvijā XIX gs. otrajā pusē – XX gs. sākumā.

Industriālo jeb kapitālistisko laikmetu, kad noteicošo vietu saimniecībā un sabiedrībā sāka ieņemt agrāk netradicionālā tā dēvētā pilsētas ražošana, maiņa un sadzīve, Eiropas zemes sagaidīja dažādā laikā. Francijā šis laikmets iestājās jau XVIII gs. beigās, turpretim Krievijā: XIX gs. otrajā pusē. Industriālais laikmets ekonomiski attīstītākajos novados Latvijā, tāpat kā kaimiņu zemēs un pat Dienvidzvidrijā, sākās XIX gs. vidū¹. Šis laikmets raksturojās ar vairākām jaunām pazīmēm arī mežu politikā un tās likumdošanā. Tāpat kā agrākajā tradicionālās saimniecības laikā Krievijas mežu politika un likumdošana turpinājās. Diemžēl turpinājās arī agrāk sākusies atmežošana. Mežu samazināšanās īpaši strauji norisa Maskavas rūpniecības rajonā, centrālajā zemkopības rajonā, upju un lielāko pilsētu apkaimē. Vienlaikus mežu platību samazināšanās liecināja par to izmantošanu aramzemes palielināšanai. Šie atmežošanas procesi Krievijas impērijā bija uzskatāmi novērojami arī tās Baltijas kolonijās.

Baltijas ģenerālgubernatori un Vidzemes un Kurzemes gubernatori pārvaldīja šīs guberņas pēc īpašiem vietējiem likumiem, saskaņojot tos ar Krievijas impērijas likumiem². Guberņu kroņa Mežu valdes XIX gs. vidū bija pakļautas Pēterburgā Zemes ierīcības un zemkopības galvenās pārvaldes Mežu departamentam³. 1857.gadā uz katru mežsargu Krievijā bija 150 000 desetīnu mežu; Prūsijā – 3750 desetīnas, bet Saksijā – 909 desetīnas mežu⁴.

Latviešu tautas galīga atstumšana no zemes un no meža, muižnieku interesēs īstenojot ekonomiskā liberālisma idejas, pēc 1817. – 1819.gada dzimtbūšanas atcelšanas bija sasniegusi augstāko pakāpi. XIX gs. 50.gadu vidū apmēram vienam procentam iedzīvotāju, konkrēti: 478 privātmuižām piederēja 66 procenti, bet 183 kroņa muižām: 30,7 procenti visas platības; 474 677 zemniekiem, t.i., 82,74 procenti iedzīvotāju, nepiederēja nekāds zemes īpašums⁵. Tādējādi kronim Kurzemes guberņā joprojām piederēja liela daļa mežu, un kroņa mežu likumdošanai bija lielāka ietekme mežu un cilvēku likteņos tieši Kurzemē. Jāatgādina: Kurzemes kroņa muižu zemju uzmērīšanas un regulēšanas instrukcija uz meža zemju rēķina paredzēja risināt lauku neapmierinošo sociālo stāvokli. Bija noteikts, ka no brīvajām vai meža zemēm jāizveido rezerves zeme, kur novietot bezzemniekus. Tomēr šis noteikums netika izpildīts, un bezzemniekus izvietoja galvenokārt uz zemnieku zemēm⁶.

Kurzemes kroņa mežus pārvaldīja pēc 1804.gada Mežu nolikuma, bet privātmuižās dažkārt ievēroja muižnieku līdz 1816.gadam izdotos privātos muižu likumus, kuri, kā iepriekš teikts, bieži regulēja arī mežu pārvaldi. Patiesībā privātmuižu mežus pārvaldīja pēc muižu īpašnieku, nomnieku un mežziņu rīkojumiem. Tie nereti bija ne tikai mežsaimniecības jomā, bet arī kopumā analfabētiski. 1840.gadā mežzinātnieks A.Bode ir rakstījis: par mežziņiem privātmuižās nereti kalpoja pavāri, bijušie valodu skolotāji un citu arodu cilvēki.

Tikai XIX gs. otrajā pusē sākās muižnieku kādreiz nolaupīto zemnieku māju izpirkšana par dzimtu. Sākoties zemnieku māju pārdošanai par dzimtu, muižnieki

nereti pirms pārdošanas izcirta un pārdeva lielākos zemnieku mežus. Vēl 1872.gadā Baltijas mežu biedrībā tika diskutēts par jautājumu, vai vērts pārdot zemniekiem sētas ar mežiem, un nolēmts mežu vispirms pārdot. 1863.gada 20.septembra Baltijas provinču tiesību likuma 883.pārgrāfs noteica: pārdodot zemniekiem zemi īpašumā, medību un zvejas tiesības šajā zemē paliek muižai. Pat kroņa zemju un mežu uzmērīšana un regulēšana ļoti lēnām virzījās uz priekšu, saglabājot muižniekiem nepamatotas servitūttiesības mežos.

No 6.tabulas redzams, ka XIX gs. 30.gados uzsāktā kroņa muižu un kroņa mežu mērīšana un regulēšana 1862.gadā bija pabeigta tikai 59 muižās (32,6 procenti). Pārējās 122 muižas (67,4 procenti) vēl gaidīja regulēšanu, saglabājot neskaitāmus savrupgabalus un nepamatotus servitūtus mežos.

6.tabula

Kurzemes kroņa muižu regulēšana 1862.gadā⁷

	Muižas		Zemnieku sētas	Zemnieku dvēseļu skaits	Ienākumi kronim (rbļ)
	skaits	%			
Veikta regulēšana	59	32,6	1886	17 592	126 696
Veikta regulēšana pēc veciem noteikumiem	63	34,8	2953	27 114	205 943
Regulēšana notiek	37	20,4	1329	12 337	81 451
Muižas, kuru regulēšana jāpārbauda	22	12,2	898	8 541	52 214
Kopā:	181	100,0	7086	65 584	281 304

Kuģu būvei noderīgā meža paliekas 1862.gadā vēl bija sastopamas Dignājas, Biržu, Slātes, Elkšņu, Vircavas, Benkavas, Matkules, Kandavas, Anduņu, Tukuma, Bērzsīpeles un dažos citos mežos. "Mastu koki sastopami visai reti un noderīgi tikai nelieliem tirgotāju kuģiem"⁸. Ventpils un Liepājas kuģu būvētavās 1851.–1862.gadā bija uzbūvēti 57 kuģi, tai skaitā 28 trīsmastu kuģi. Mežu trūkums bija spilgti novērojams Bauskas un Aizputes apriņķī, Jelgavas dienvidos, Sakas un Dobeles draudzēs⁹.

Likumdošana neko nedarīja mežu slimību izplatīšanās novēršanai un apkarošanai. Piemēram, kopš 1856.gada aizvien vairāk izplatījās priežu mūķene (*Phalaena bombyx monacha*)¹⁰.

Atšķirībā no Kurzemes guberņas Vidzemes guberņā lielākā daļa mežu atradās privātmuižnieku rokās. No 7.tabulas redzams: kroņa likumdošana tieši varēja ietekmēt tikai 10,8 procentus Vidzemes guberņas mežu.

Vidzemes guberņas mežu īpašnieki 1864.gadā¹¹

Īpašnieks	Desetīnas	%
1. Privātmuižnieki	1 647 483	86,9
2. Kronis	204 933	10,8
3. Pilsētas	43 967	2,3
Kopā	1 896 383	100,0

Vairākas Vidzemes privātmuižas XIX gadsimtā "izrakstīja" no Prūsijas mācītus mežziņus un ierīkoja pareizu mežsaimniecību ar cirti pēc 30 gadiem. Vislabākajā stāvoklī bija kroņa meži, kuri sadalīti 9 mežniecībās. Mežziņiem palīdzēja 264 mežsargi un 11 bruņoti mežsargi¹². Tātad, veidojās mežu pārvaldes policija.

XIX gs. otrajā pusē dažās Vidzemes muižās vēl bija ozolāji. Piemēram, Straupes draudzē Augstozes muižā atradās 1,6 kvadrātkilometru liels ozolājs; dižāko ozolu apkārtmērs sasniedza 4,6 m. Pie Cēsīm bija ozols, kam apkārtmērs sasniedza 8,83 m, pie Valmieras: 8,53 m, Piebalgā: 7,3 m apkārtmēru¹³.

Kronis, bruņniecība un privātie muižnieki, sekojot ekonomiskā liberālisma principiem, katrs savus mežus pārvaldīja pēc paša ieskatiem. Speciālus Meža likumus 1853.gadā bruņniecības korporācijai piederošajās muižās izdeva Vidzemes muižniecība¹⁴. Likums noteica bruņniecības muižu mežziņa (*Forstmeister*) un mežsargu (*Waldreiter*) konkrētus pienākumus. Tika noteikta mežu ciršanas kārtība un laiks, medības bruņniecības mežos (9.nod.). Noteiktas augstas lielo medījumu (aļņa u.c.) cenas: līdz 50 – 75 sudraba rubļiem. Nolūkā saglabāt un pavairot aļņu skaitu landrātu kolēģija 1908.gadā apsprieda priekšlikumus un gatavojās izstrādāt jaunus mežu likumus¹⁵.

Bēdīgāks stāvoklis bija Latgalē, kur neierobežoti valdīja Krievijas likumi un kroņa meži parasti vēl nebija uzmērīti, to robežas nebija atzīmētas dabā. Privātmuižu mežu apsaimniekošanu Latgalē negatīvi ietekmēja muižu krišana parādos un ieķīlāšana naudas aizdevējiem, kuri vispirms centās izsaimniekot muižu mežus. Uzsvēršu: 1863.gadā no 1626 Vitebskas guberņas muižām bija ieķīlātas vai otrreiz ieķīlātas 284 (17,3 %), aprakstīta: 221 (13,6%), pārdota: 1, sagatavotas pārdošanai: 5; nodotas uzraudzībā: 8 muižas¹⁶. 1864. – 1865.gadā ieķīlāto muižu skaits strauji palielinājās. 1864.gadā no 1618 muižām ieķīlāti bija 27,7 procenti, nodoti uzraudzībā: 5,7 procenti, aprakstīti: 14,8 procenti un vairāksolīšanā pārdoti 0,2 procenti muižu; kopā 48,4 procenti muižu¹⁷.

Spriežot pēc Vitebskas gubernatora 1868.gada atskaites, Daugavpils apriņķī 21 mežniecībā bija 39 745 desetīnas (43 421,4 ha) meža; no tiem 20 496 desetīnas (22 391,9 ha) piederēja muižniekiem. Tātad, kroņa rokās bija 19,249 desetīnas (21 029,5 ha) jeb 48,49 procenti meža. Ludzas apriņķī bija 27 mežniecības ar 74 705 desetīnām (81 615,2 ha) meža. No šīs platības 35 928 desetīnas (3 251,3 ha) piederēja privātmuižniekiem. Tātad, kronim piederēja 38 777 desetīnas (42 363,9 ha) jeb 51,9 procenti meža¹⁸. Pozitīvi vērtējama Krievijas valdības kroņa mežu neizpārdošana privātīpašumā un valdības iestāžu iespēja kroņa mežus kopumā pārvaldīt labāk nekā privātmežus. Latgalē no visiem mežiem bija uzmērītas tikai 9 672 desetīnas,

kas veidoja dažus procentus no mežu kopplatības. Vēl bēdīgāks stāvoklis bija privātmuižu mežos.

XX gs. vidū Latvijas meži atradās trijās atšķirīgās pakāpēs attiecībā uz to resursiem. Dienvidlatvija, sevišķi Zemgales līdzenums un Latgale, piederēja pie izmantoto mežu joslas, kur meža materiāla trūka. Pārējā Latvijā auga produktīvi, nereti cilvēku sēti vai stādīti un meliorēti meži. Ziemeļrietumlatvijā, Ventspils novadā, vēl saglabājās neskartie mežu nostūri: Moricsala un citi.

Kroņa mežu pārvalde centās ieviest lielāku kārtību. 1857.gadā tika izdots Krievijas impērijas Mežu nolikums¹⁹. Tas balstījās uz iepriekš izdotajiem Senāta ukaziem par kroņa meža pakļautību tieši kronim²⁰, instrukcijām mežziņiem²¹, konkrētiem impērijas novadiem un gubernām izdotajiem likumdošanas aktiem. Mežu nolikums kroņa mežus iedalīja divās mežu grupās: kroņa un speciālajos mežos (2. – 3.paragr.). Speciālajos mežos, sekojot Pētera I likumdošanai, ieskaitīja flotes, armijas un cietokšņu vajadzībām iedalītos mežus. Tiem piederējās kroņa rūpnīcām, valsts zemnieku noņemšanai, pilsētām un klosteriem, kā arī ārzemniekiem un kazakiem piešķirtie meži (6.paragr.). Atšķirībā no Zviedrijas un Kurzemes un Zemgales hercogistes mežu likumdošanas, kas ļoti ierobežoja un pat liedza "dzīva" meža izmantošanu lidumu lišanai, šis nolikums pilnīgi pretēji atļāva ikvienam, kas to vēlas, "pārvērst mežus par aramzemi" (1423.paragr.). Šis noteikums attiecās arī uz Vidzemi un Latgali, jo par Kurzemes mežiem nolikumā bija publicēta speciāla nodaļa.

Atšķirībā no Zviedrijas likumdošanas, kas centās ierobežot muižnieku laupītājmežsaimniecību muižnieku pašu privātajos mežos, šis Mežu nolikums noteica, ka meži, kas aug uz privātmuižnieku zemes, atrodas privātmuižnieku ziņā (1421.paragr.). Tātad, šis Mežu nolikums muižniekiem atļāva savus mežus nocirst, neparedzot mežu kopšanu un atjaunošanu, šādi legalizējot laupītājmežsaimniecību. Tāpēc saprotams, ka Vidzemes, Igaunijas un arī Latgales muižnieki šo Mežu nolikumu uzskatīja par savu "Mežu lielo brīvības hartu". Tā pastiprināja mežu izsaimniekošanu.

Kurzemes gubernas kroņa mežsaimniecību regulēja 1857.gada Mežu nolikuma III nodaļa "Par Kurzemes gubernas kroņa mežu pārvaldes kārtību"²². Šajā nodaļā bija pārstāstīts hercogu un 1804.gada Kurzemes Meža likums²³. Arī šis nolikums pakļāva kroņa mežus 1841.gadā nodibinātajai gubernas domeņu valdei. Pirmkārt, 1857.gada Mežu nolikums noteica vienu piekto daļu Kurzemes gubernas kroņa mežu ieskaitīt kuģu būves mežos, tātad, iepriekšminētajos speciālajos mežos. Uzsvēršu: Mežu nolikuma 906.paragrāfs kuģu būves mežos ieskaitīja Dignājas, Rucavas, Taurkalnes, Skrundas, Kuldīgas, Grobiņas, Nīcas un Rendas mežus. Šeit tika uzdots atdalīt tās teritorijas, kur aug mastu koki un kuģu būvei derīgi koki (907.paragr.). Meža nogabali bija jāatdala ar trīs aršīnas (2,13 m) platām stīgām un jāsadala regulāros kvartālos (909.paragr.). Cik daudz šie noteikumi izpildīti un kā šis oficiāli piešķirtais speciālo mežu statuss ietekmēja un vai neietekmēja norādīto mežu stāvokli, jāpēta speciāli. Otrkārt, pēc 1857.gada Mežu nolikuma, Kurzēmē, sekojot 1804.gada Kurzemes mežu likumam, lielu vērību piegrieza mežu aizsardzībai pret patvaļīgu ciršanu un pret meža ugunsgrēkiem. 1857.gada Mežu nolikums atkārtoti aizliedza dedzināt zāli (930.paragr.); liedza ganīt lopus; aizliedza no 1.aprīļa līdz 15.septembrim dedzināt mežā ugunscurus (936.paragr.). Treškārt, 1857.gada Mežu nolikuma tā dēvētie Kurzemes panti noteica uzsākt mežu atjaunošanu. Zemniekiem,

kuriem bija 45 pūrvietaš zemes un ja viņi dzīvoja 2 – 3 jūdzes²⁴ no meža, kur saņēma meža materiālus, noteica katru gadu uzart un apsēt ar "meža sēklām" vienu trešo daļu desetīnas (t.i., 0,37 ha; viena pūrvieta) meža. Vienlaikus šis likums uzdeva katram zemniekam savākt vienu četverinku (26,2 litri) priežu sēklu vai ozola zīļu un nodot tās vietējam mežzinim. No čiekuriem bija paredzēts iegūt "meža sēklas". Ceturtkārt, 1857.gada Meža nolikums uzdeva: gadījumā, ja "meža sēklas" nav savāktas, katrai zemnieku saimniecībai meža meliorācijai izrakt 15 asu (32 m) garu grāvi. Grāvīm bija jābūt 3 pēdas dziļam (0,9 m) un 7 pēdas platum (2,4 m) (916.paragr.).

Šis Krievijas meža likums nav tulkots latviešu valodā. Tāpēc tas, ja vispār bija piesūtīts, saglabājās guberņu domēņu valžu arhīvos. Šā likuma saturu mežsargi, iespējams, zināja pēc 1804.gada likuma, kurš bija tulkots latviešu valodā. Kopumā Krievijā šo likumu, šķiet, maz zināja un vēl mazāk ievēroja.

Meža zagšana un pārdošana Krievijā līdz ar privātsaimniecības attīstības sākumiem pēc 1861.gada 19.februāra dzimtniecības atcelšanas, sevišķi pilsētu tuvumā un upju krastos, sasniedza jaunu kāpinājumu un ar mežiem trūcīgos novados draudēja ar pilnīgu mežu iznīcināšanu. Tāpēc 1871.gada 4.decembrī Senāts izdeva ukazu, kurā draudēja meža zagļiem ar "tiesību un īpašumu atņemšanu", bet par pretošanos mežsargiem: pat ar izsūtīšanu uz Sibīriju²⁵. 1872.gadā Aleksandrs III nodibināja komisiju mežu stāvokļa uzlabošanai Krievijā. Viens no svarīgākajiem komisijas darbības jautājumiem bija priekšlikumu izstrādāšana mežu iznīcināšanas novēršanai Krievijas impērijas Eiropas daļā²⁶. Jau 1873.gadā Jelgavā arī latviešu valodā publicēja "Visaugstāki apstiprinātos likumus par Kurzemes privātmežu aizsargāšanu"²⁷; šie likumi tiecās nedaudz ierobežot muižnieku patvaļu muižu mežos. Ar nelielu nokavēšanos, tāpat kā Vācijā, arī Latvijā XIX gadsimtos sākās muižnieku privilēģijas: vienīgi viņiem ieņemt mežsaimniecības vadošos amatus, neievērošana. Kaut arī muižu mežziņi līdz 1918.gadam bija galvenokārt muižnieku cilmes, kroņa un citās mežu pārvaldes iestādēs arvien vairāk mežziņu vietas sāka ieņemt pilsoņu, tai skaitā latviešu tautības, meža ierēdņi, kaut arī biežāk ārpus Latvijas teritorijas. Likumi gan noteica, ka mežkungos muižnieki var iecelt amatā muižnieku "ar meža virsvaldes atvēli", t.i., ar kroņa mežu pārvaldes atļauju (1.paragr.). Kroņa mežu pārvalde centās novērst stāvokli, ka muižnieki par mežkungiem savās muižās iecēla savus mežsaimniecībā neizglītos un nelietpratīgos radus un draugus. Mežziņiem arvien vairāk sāka prasīt speciālo izglītību. Mežsarga amatā varēja iecelt par 21 gadu vecāku personu (3.paragr.). Kā mežkungiem, tā mežsargiem, pildot dienesta pienākumus, bija uzdots "viņiem piešķirtu mundieri valkāt" (2.paragr.). Privāto muižu mežsargus Kurzemes pilstiesas apgādāja "ar bleķa zīmēm priekš valkāšanas uz krūtīm, kamēr amatu izpilda" (5.paragr.). 1873.gadā publicētais likums, balstoties uz 1857.gada Krievijas impērijas mežu nolikuma 193.paragrāfu, noteica: mežsargs ar minēto amata zīmi obligāti jāpaklausa. Tā kā mežsargi pa lielākai daļai bija latviešu zemnieki, likums risināja arī viņu personas tiesību jautājumus. "Mežsargi," teikts likumā, "tik ilgi, kamēr viņi šinī amatā stāv, ir no miesas strāpēm atsvabināti" (7.paragr.). Atkārtojot 1857.gada Krievijas impērijas mežu nolikuma 941.paragrāfu, tāpat Baltijas likumu krājuma (III) 1060.paragrāfu, likums noteica, ka zemniekiem meža ugunsurus dzēst bija "jāskrien 14 verstu" (15 km) attālumā. Tas praktiski nozīmēja, ka visiem zemniekiem bija jāpiedalās meža ugunsgrēka dzēšanā. Krievijas impērijā mežu likumdošana XIX gs. otrajā pusē centās izveidot kroņa mežu

uzskaites, meža aizsardzības, meža materiālu izsniegšanas un nedaudz arī mežu atjaunošanas kārtību. Tomēr šie pasākumi skāra ļoti nelielu daļu mežu. Pat mežu uzskaitē un pat kroņa un tā saucamajos kabineta mežos, kas piederēja ķeizara ģimenei Krievijā, no 430 milj. ha laikā no 1845. līdz 1915.gadam bija izpētīti tikai apmēram 39 procenti mežu. Jānorāda arī: mežu atjaunošanas darbi tika veikti apmēram 300 tūkst. ha (kādos 6 procentos) mežu, bet mežu stādījumi paveikti kādos 200 ha (4 procenti) kroņa un kabineta mežos²⁸.

Arī 1877.gadā izdotā "Vidzemes privātmuižu visaugstāk apstiprinātā kārtība" jau 1.paragrāfā visus mežus nodeva muižnieku rokās²⁹. Kārtība aizsargāja privātos mežus pret neatļautu ciršanu, mežu zagšanu un citiem pārkāpumiem, bet neko neuzdeva darīt privātmežu kopšanai un atjaunošanai. 1877.gada likums piešķīra medību tiesības tikai katram 150 desetīņu (164 ha) lielas zemes īpašniekam. Kaut arī pēc 1877. gada 2.maija Aleksandra III apstiprinātajiem noteikumiem par medīšanu Kurzemes guberņā zemniekiem bija tiesības medīt savos zemes gabalos, Kurzemes muižniecība liedza šīs tiesības izmantot, bet zemes rentnieks nedrīkstēja traucēt muižniekiem medīt arī uz rentnieka zemes³⁰.

Spriežot pēc dažiem avotiem, vācu muižnieki diezgan ilgi uzskatījuši mežu galvenokārt par medību objektu, vietu medību piļu celtniecībai vai citām ar viņu atpūtu saistītām darbībām. XIX gs. beigās un XX gs. sākumā muižu saimniecību relatīvas lejupslīdes iespaidā muižnieki vēl vairāk sāka savus mežus masveidīgi izcirst. Tādējādi muižu mežos bija radušies lieli "robi"; parasti tie atstāti, lai aizaug paši. Laikabiedri šādu mežsaimniecību joprojām sauca par laupītājsaimniecību (*Raubwirtschaft*). Lai paplašinātu kokmateriālu izstrādi, vienlaikus to palētinot, daudzās muižās pie mežiem organizēja meža kalpu apmetnes. Muižas uzcēla dzīvojamās mājas, kurās varēja apmesties divas bezzemnieku ģimenes; uzcēla kūti; piešķīra pa hektāram dienesta zemes, ar tiesībām to paplašināt. Meža kalpiem bija 250 – 300 dienas jāstrādā mežā un pēc muižnieka norādījuma jāsaģatavo gulšņi, tiltu sijas, malka un citi kokmateriāli. Mežziņa palīgs, kurš darbus uzraudzīja, katru nostrādāto dienu ierakstīja darba grāmatiņā.

Meža likumu īstenošanu būtiski ietekmēja mežziņu nostāja un prasības. Tāpēc vieniem un tiem pašiem likumdošanas aktiem un instrukcijām dažādos apvidos bija atšķirīgi rezultāti. Sevišķi bēdīgs stāvoklis joprojām bija privātmuižnieku mežos. Tolaik mežu sardzes tiesiskais stāvoklis Kurzemes privātmuižu mežos bija visai ierobežots, jo uz privātmuižām valsts mežu likumi neattiecās³¹. Krievijas zemnieku atbrīvošana no dzimtbūšanas 1861.gadā un 1863.gada Nolikums par dalienu zemnieku³² iekārtošanu, kaut arī atšķirībā no Baltijas analogiskiem likumiem, piešķīra zemi zemniekiem, tomēr mežus zemniekiem atņēma. Lielākai daļai Krievijas, arī Latgales zemniekiem, atbrīvošana no dzimtbūšanas bija atbrīvošana no meža. Līdzās fiziskām un juridiskām personām mežu arvien vairāk sāka izmantot kapitāls kopumā. 1888.gada 4.aprīlī Krievijā tika izdots mežu aizsardzības likums, kas 1901.gadā tika nedaudz mainīts. Par aizsargājamiem mežiem likums atzina mežus upju augštecēs 37 guberņās, tai skaitā Vitebskas guberņā. Likuma īstenošanu uzticēja guberņu mežu aizsardzības komitejām gubernatora vadībā. Komitejā ietilpa guberņas muižniecības priekšnieks, guberņas valdes pārstāvis, divi mežu īpašnieki, divi mežkopji, tiesas un zemnieku pārstāvis. Diemžēl šīs komitejas nekā nedarīja, un likumam praktisku rezultātu nebija. Vēl 1908.gadā mežu aizsardzībai bija atvēlēti 135 848 rubļi, no tiem vairāk nekā 70 000 rbļ. (51,5%) izmantoja kancelejas

vajadzībām. 1888.gadā izdots "Nolikums par mežu saudzēšanu" panākumus neguva.

Līdzās likumu nespējai ierobežot mežu pārmērīgu izciršanu, mežsaimniecību negatīvi ietekmēja arī noteiktu mežierīcības plānu trūkums³³. Latvijas mežsaimniecības stāvokli negatīvi ietekmēja ne tikai vietējiem apstākļiem nepiemērotā, atpalikušā Krievijas mežu likumdošana³⁴, bet arī Vācijas mežkopju nepiemērotība Baltijas apstākļiem un mežsargu praktiskā un teorētiskā nesagatavotība. Uz pastāvošo likumu pamata tika izstrādātas un publicētas speciālas mežsargu instrukcijas. To publicēšanai vācu vai krievu valodā bija maza jēga, jo mežsargi šīs valodas it bieži nezināja³³.

Apstākļos, kad Krievijas impērijas mežu likumdošana ne tikai nespēja aizsargāt mežus no laupītājizmantošanas, bet saglabāja viduslaiku privilēģijas un izraisīja sociālā konflikta pastiprināšanos; vērojams, ka sabiedrība, it īpaši speciālisti, izvirzīja idejas par mežu stāvokļa uzlabošanu. XIX gs. otrajā pusē mežzinātnieki sāka arvien vairāk interesēties un runāt par mežu aizsargāšanu, raugoties no klimata un ūdens režīma regulēšanas viedokļa. Šie priekšlikumi gan parasti palika labu vēlmju līmenī un ārpus sanāksmju zālēm parasti neizkļuva. Presē XIX gadsimtā norisa diskusijas par mežu aizsardzības likumu grozīšanu³⁶, par mežu pārmērīgu izciršanu³⁷, par mežu aizsardzības likumu attiecināšanu uz Kurzemes privātmežiem.

Pret privātmežu mežu postījumiem un laupītājizmantošanu asi vērsās "Dienas Lapa", "Balss" un citi periodiskie izdevumi. Zinot muižnieku lielo ietekmi, raksti nereti bija parakstīti ar pseidonīmiem vai šifrētiem parakstiem, vai arī pavisam bija bez paraksta³⁸. Pēc latviešu nācijas izveidošanās latviešu inteliģence jūtami noteiktāk uzstājās pret mežu likumdošanas trūkumiem un mežu izmantošanas liegšanu latviešu tautai³⁹.

XX gs. sākumā arvien vairāk tika publicēti pētījumi par īves likteni Baltijā, tās augšanas un izplatības apstākļiem Kurzemē⁴⁰. 1902. gadā presē parādījās ziņas par milzu ozola atrašanos Salacgrīvā. Pēc Tērbatas universitātes profesora V.Grevinka (1854.–1931.) ierosinājuma ozolu iekļāva dabas pieminekļos. 1912.gadā tika nodibināts Moricsalas rezervāts, kaut arī priekšdarbus prof. K.Kupfers bija uzsācis un vācis materiālus kopš 1910.gada⁴¹. Liela nozīme speciālistu un sabiedriskās domas rosināšanā bija Baltijas un Viskrievijas Mežkopju kongresiem, kas XIX gs. otrajā pusē un XX gs. sākumā sanāca Rīgā. 1903.gadā Rīgā notika X Viskrievijas Mežkopju kongress. Līdzās citiem ziņojumiem tajā nolasīja referātu "Par kroņa darbu mežierīkošanā un par agrārattiecībām Baltijā"⁴², šis referāts izraisīja muižnieku neapmierinātību.

Kokmateriālu eksporta iespējas XIX gs. otrajā pusē Latvijā paplašināja dzelzceļš. Vienlaikus dzelzceļš nodarīja mežiem arī lielu postu, pirmām kārtām: ar dzelzceļa stīgu ierīkošanu. Kaut arī egļu aizsargžogi gar dzelzceļiem tika stādīti jau XIX gs. otrajā pusē, tie ne vienmēr spēja novērst meža ugunsgrēkus, kā aizākums bija lokomotīvu kurtuvju akmeņogļu izmeši un dzirkstis. 1914.gada vasarā Vidzemē muižniecības korporācijas muižās izdega ap 250 desetīnu (273 ha) meža, nodarot zaudējumus 50 000 sudraba rubļu apmērā⁴³. Nesakārtotā likumdošana ne vienmēr deva iespēju atlīdzināt zaudējumus un tos novērst. Pēc dzelzceļu līniju izbūvēm meža iznīcināšana pastiprinājās⁴⁴.

1905.gadā Krievijas impērijā stājās spēkā jaunais "Mežu nolikums" ("*Лесной уклад*"), kas Latvijā bija spēkā arī pēc neatkarības pasludināšanas 1918.gadā.

Pirmkārt, šis Mežu nolikums salīdzinājumā ar 1857. un 1887.gada mežu nolikumiem bija apjomā mazāks un to veidoja tikai 815 paragrāfi⁴⁵. Jāpateic gan, ka tas jau 1906.gadā sāka "apaugt" ar jauniem labojumiem. Otrkārt, Meža nolikumā bija daudzas atsauces uz iepriekšējiem mežu nolikumiem un obligātajām instrukcijām, kas saglabāja likuma spēku. Treškārt, Meža likumdošanā kā obligāti izpildei tika ieviesti valdošā Senāta I Likumdošanas departamenta, Senāta kopsapulces, Pilsoņu un krimināllietu kasācijas departamenta skaidrojumi. Ceturtkārt, Meža nolikumam tika pievienoti Zemkopības ministrijas Zemes iekārtošanas un zemkopības departamenta skaidrojumi. Piektkārt, Meža nolikuma lietotājiem bija jāievēro arī citas būtiskas instrukcijas un noteikumi, kam bija vispārēja nozīme. Svarīgāko instrukciju un obligāto skaidrojumu apjoms līdz 1910.gadam jau jūtami pārsniedza Meža nolikumu pašu, un, veidojot tā otro daļu, sastādīja 639 lapaspuses⁴⁶. Tādējādi Mežu nolikuma kopējais apjoms, ieskaitot tikai svarīgākos papildinājumus un 34 instrukcijas, 1910.gadā aptvēra 1062 lapaspuses iespaidteksta. No tām 60,2 procenti bija papildinājumi un instrukcijas. Šāds Meža nolikums bija lietošanai nepiemērots pat juristiem, nerunājot nemaz par mežu darbiniekiem. Tomēr 1905.gada Mežu nolikums 1912.gadā vēl tika papildināts ar turpinājumiem.

Šāda Meža nolikuma un tā papildinātāju un skaidrotāju instrukciju izdošana bija viena no Krievijas impērijas birokrātiskās likumdošanas nelaimēm, kas padarīja šo nolikumu praktiski nelietojamu. Likumdošanas akti parasti bija sarežģītāki nekā to izpildītāju izglītība. 1905.gada Mežu nolikums pēc būtības nekā jauna neieviesa, salīdzinājumā ar 1857.gada Meža nolikumu. 1905.gada Mežu nolikums visus mežus tāpat iedalīja valsts, sabiedriskajos un privātajos mežos. Izņēmums bija Viņa Imperatoriskās Augstības kabineta meži, kas bija pakļauti speciālajiem noteikumiem (1.pagr.). Valsts meži bija kroņa īpašums (2.pagr.). Valsts mežus iedalīja kroņa mežos un speciālajos mežos (3.pagr.). Pie valsts mežiem piederēja cietokšņu, kroņa rūpnīcu, kroņa saimnieku apmetnes, Baltijas un Rietumu guberņu kroņa muižu, pilsētu, klosteru, kazaku karaspēka un citi meži (6.pagr.). Kroņa meži joprojām bija pakļauti Zemkopības ministrijas Zemes ierīcības un zemkopības galvenās pārvaldes Meža departamentam (15.pagr.). Mežu departamentu pārvaldīja direktors kopā ar Mežsargu korpusu, kurā ietilpa arī meža ierēdņi. Mežsargiem bija jābūt pie krūtīm nozīmei ar uzrakstu "Kroņa mežsargs". Padomdevējs Meža departamenta direktoram bija speciālā mežu komiteja 6 personu sastāvā; tā daļēji veica mežu zinātniskās padomes darbu. Augstākās kvalifikācijas mežu ierēdņus gatavoja Sanktpēterburgas Mežu institūts, bet zemākās speciālās: zemākās mežu skolas un zemkopības skolas, kurās pastāvēja arī mežkopības kursi. 1905.gada Mežu nolikums paredzēja kroņa mežu ārējo un iekšējo uzmērīšanu (123.pagr.), pie kam iekšējai mērīšanai kroņa meži, tāpat kā agrāk, bija jāiedala speciālos būvkoku un malkas mežu kvartālos (130.pagr.). Ministrijai bija jā rūpējas par mežu pavairošanu un jaunu mežu stādīšanu, sevišķi tajos novados, kur mežu trūka kroņa un privātvajadzībām (156.pagr.). Mežu atjaunošanai nolikums pirmām kārtām paredzēja kailcirsmu un otrām kārtām – zemkopībā neauglīgo zemju aizlaišanu apaugšanai ar mežiem (157.pagr.). Ja pirmais mežu atjaunošanas veids ar mežiem bagātajos novados tika izmantots plaši, tad otro veidu ar mežiem trūcīgajos novados izmantoja visai reti. Tādējādi jauno mežu atjaunošana ar sēšanu un stādīšanu Eiropas daļā ik gadu pat nesasniedza 1 procentu no mežu platības pirmskara Krievijā. Meža izmantošanas tāmes noteica (185.pagr.) tādā apjomā, lai nesama-

zinātu koksnes pieaugumu (187.paragr.). Tāmes veidoja guberņas, bet apstiprināja Pēterburga (118. paragr.). Meža materiālus kronis paredzēja arī sagatavot "saimnieciskā kārtā" un pārdot tikai vairāksolišanā (195.paragr.). Meža materiālu izstrādei un sagatavošanai obligātas bija noteikta veida ciršanas biļetes, kuras izsniedza mežu sardze, un vienlaikus uz veidlapas rakstīta pavēle (214.paragr.). Nolikuma 65.paragrāfs uzdeva mežsargiem ziemā uzmeklēt lāčus un tos nošaut, atļaujot lāčādas paturēt sev, taču uzdodot pulveri un skrotis iegādāties par "saviem" līdzekļiem.

1905.gada Mežu nolikums darbojās Latvijā tikai kroņa mežos un arī tad ar būtiskiem ierobežojumiem kā Vidzemes, tā Kurzemes guberņās. Vidzemes un Igaunijas guberņās 1905.gada Mežu nolikuma 247.paragrāfs saglabāja privātmuižnieku servitūttiesības uz kroņa muižu mežiem līdz mežu uzmērīšanas un ierīcības darbu pabeigšanai. Līdz tam laikam privātmuižām bija jāizsniedz būvkoki un malkas mežs bez maksas "savām vajadzībām", bet ne pārdošanai. Speciāla nodaļa "Par kroņa mežu pārvaldes kārtību Kurzemes guberņā" (280. – 342.paragr.) noteica lielāko kroņa mežu likteni Latvijā. Šajā nodaļā bija noteikta mežu uzmērīšana un ierīcība; mežu saglabāšana un uzlabošana. Nolikuma 275.paragrāfs noteica iedzīvotājiem ārpus mežu ciršanas laika bez vajadzības nebraukt mežos. Medniekiem noliedza bisēs lādiņus nostiprināt ar pakulām (287.paragr.), kas sausā laikā var "novest pie meža ugunsgrēka". No 15.aprīļa līdz 15.septembrim tika aizliegts (tāpat kā iepriekšējos nolikumos) mežos dedzināt ugunsurus, atskaitot plostnieku ugunsurus pie upēm (288.paragr.). Mežos šajā pašā gada laikā bija aizliegts pīpēt (289.paragr.). Uzrakstus ar šo noteikumu "Meža nolikums uzdeva" piestiprināt pie sienām visās pasta stacijās un krogos. Tāpat kā 1857.gada Meža nolikumā tika noteikts ierasties uz meža ugunsgrēka dzēšanu visiem zemniekiem, kuriem sētas atradās 14 verstu (15 km) attālumā no meža, sūtot divus cilvēkus no sētas ar lāpstām, cirvjiem un spaiņiem (291.paragr.). 1905.gada nolikums aizliedza kroņa mežos apart zemes, pļaut sienu, ezeros zvejot zivis, ierīkot dravas, veidot krāsnis darvas un ogļu dedzināšanai, celt ķieģeļu ceļus, iegūt un dedzināt kaļķus, pirms nav saņemta Baltijas valsts īpašumu pārvaldes vai mežziņa atļauja veikt šos darbus (329.paragr.).

Kaut arī kroņa meža izsniegšana Kurzemes guberņā norisa pēc vispārējiem noteikumiem (292.paragr.), no celmu naudas atbrīvoja lauku baznīcas, pie kuru draudzēm bija pierakstītas kroņa muižas, kroņa dzirnavas un kroņa rūpnīcas (293.paragr.). Kokmateriālus bez maksas izsniedza ceļu un tiltu būvēm, ja bija gubernatora atļauja (296.paragr.). Servitūttiesības bez maksas saņemt kroņa kokmateriālus ierobežoja noteikums: iesniegt paredzēto celtnu skices un nepieciešamo kokmateriālu specifikāciju (298.paragr.). Zemniekiem par katriem 20 baļķiem, kas saņemti kroņa mežā, bija jānodod 1 pūrs miežu vai jāsamaksā naudā pēc gubernatora noteikta pārrēķina (300. paragr.). No samaksas par būvkokiem bija atbrīvoti Kalnciema muižas zemnieki, mežsargi un ugunsnelaimē vai plūdos cietušie kroņa zemnieki (302.paragr.). Kuldīgas un Jēkabpils pilsētai arī bija tiesības, pēc senām privilēģijām, bez maksas saņemt kroņa kokmateriālus (321.paragr.). Medību tiesības kroņa mežos piederēja kronim (325.paragr.), bet lopu ganišana bija atļauta no 10.aprīļa tiem, kuriem "uz to bija tiesības" (338.paragr.). Krievijas un Baltijas XIX gs. vidus un otrās puses mežu likumdošanu ietekmēja toreiz Eiropā valdošais ekonomiskais liberālisms, kas konkrētu cilvēku un arī kroņa ienākumu palielināšanā saskatīja vispārējās labklājības uzplaukumu. Tāpēc tika atceltas visas koncesijas, kas varētu traucēt brīvo uzņēmējdarbību.

Ja Kurzemes mežu likumdošana bija caurausta ar senajām privilēģijām, tad Latgales mežu likumdošana pēc 1831. – 1863.gada poļu tautas nacionālās sacelšanās apspiešanas bija pārpildīta ar t.s. rietumu guberņu kolonizācijas politiku. Tā bija spēkā Aleksandra III 1865.gada 23.jūlijā apstiprinātā "Instrukcija par kroņa zemju pārdošanu krievu izcelsmes personām rietumu guberņās, kas kalpo, vai vēlas pārcelties uz pastāvīgu dzīvi šajos novados". Instrukcija noteica: krieviem ir tiesības par valsts noteiktu cenu bez vairāksolišanas iegādāties kroņa zemes, muižas, kā arī nekustamos īpašumus pilsētās. Pārdošanas nolūks bija veicināt "uzticamu krievu tautības personu pārceļšanos šajos novados" (1.paragr.). Arī bijušās sekvestrētās jezuītu ordeņa muižas, kas tika pārdotas krieviem rietumu guberņās, ar visiem mežiem palika viņu īpašumā arī tad, ja viņi vēl nebija samaksājuši valstij paredzēto izpirkšanas maksu.

Lai gan tika pastiprināta Meža likumdošana XIX gs. beigās un XX gs. sākumā, Krievijas birokrātiskais kapitālisms nespēja ierobežot mežu laupītājmantošanu. Vienlaikus ar plostu⁴⁷ izmantošanu pastiprinājās kokmateriālu pievedums pa dzelzceļu Rīgā⁴⁸. Jāuzsver, Rīgā kopā 1904. – 1913.gadā ar plostiem "ienāca" 1 350 000 ciešmetru kokmateriālu, pie kam 61 procentu "deva" Vitebskas un Smoļenskas guberņa. Milzīgus daudzumus kokmateriālu ievada no Viļņas, Pleskavas, Minskas, Mogiļevas, Tveras un Kauņas guberņas. Vidzemes un Kurzemes guberņa deva ap 210 000 ciešmetru koksnes gadā; tas veidoja apmēram 15,5 procentus no pieveduma. Kaut arī Krievijā kopš 1909.gada speciāli veicināja kokzāģētāvu būvi, Rīga kļuva par lielāko koktirdzniecības ostu pasaulē. 1911.gadā vien caur Rīgu izveda 2,8 miljonus ciešmetru kokmateriālu, kas veidoja 25 procentus no visa Krievijas kokmateriālu eksporta. Kopā Latvijas ostas: Rīga, Liepāja un Ventspils izveda ap 34 – 35 procentus no Krievijas kokmateriālu eksporta⁴⁹. Mežu industrijas uzplaukums Latvijā XIX gs. otrajā pusē, pateicoties upju labajiem pievedceļiem, koncentrējās Rīgā, Ventspilī un citviet, arī pateicoties dzelzceļu transporta attīstībai un labajiem kokmateriālu izvešanas apstākļiem uz Rietumiem. Industriālajā saimniecībā, industrializējot arī mežsaimniecību, tā būtiski pārspēja mežu kopšanu un atjaunošanu, tā pastiprinot Latvijas laupītājmežsaimniecību kā kvalitatīvi, tā kvantitatīvi. Dinamiskais liberālisms, kas aizstāja XIX gs. agrāko merkantilismu un aizstāvēja cilvēku rīcības brīvību, patiesībā turpināja laupītājmežsaimniecības iesāktos Latvijas mežu postījumus. Nevar nenosaukt arī mežu politikas un mežu likumdošanas sociālo aspektu.

Mežu likumdošana, šīs likumdošanas īstenotās mežu īpašumtiesības, kas tās piešķīra nelielam iedzīvotāju slānim, izraisīja turpmāku sociālā konflikta apstākļu saasināšanos. Tā kā meži varēja pilnīgi piederēt kronim vai muižniekiem, bet ne zemniekiem, no mežu trūkuma gadsimtiem ilgi cieta zemnieku saimniecības. Lai iegūtu nepieciešamos būvmateriālus un kurināmo, gadsimtiem bija novērojama mežu zagšana. Dažkārt nozagtos kokmateriālus pārdeva. Muižu, kroņa un zemnieku attiecības mežu jautājumos vienmēr saasinājās zemnieku nemieru un jo sevišķi 1905.gada revolūcijas laikā. Latviešu zemnieku neapmierinātība ar muižu privilēģijām mežu izmantošanā ļoti spilgti izpaudās daudzos 1905.gada revolūcijas pagastu tautas sapulču un rīcības komiteju lēmumos. Zemnieki parasti speciālā lēmuma punktā noteica atcelt muižas privilēģijas mežu izmantošanā un piešķirt mežu izmantošanas tiesības arī zemniekiem⁵⁰. Apstākļos, kad kronis vai muižnieki nespēja kontrolēt norises, zemnieki uzsāka patvaļīgu mežu izciršanu. 1905.gada revolūcijas

11.att. Mežsaimniecības darbinieki Ilūkstes apr. Dvietes muižā 1913.g.

laikā sevišķu plaši muižas mežu izciršana bija novērojama Latgalē. Zemnieki pat izrādīja bruņotu pretestību muižas mežsargiem un policijai. Daugavpils apriņķī zemnieki 1905.gada 15., 18. un 19.februārī izcirta 18 desētinas (16,5 ha) būvkoku meža. Zemnieku nemieru apspiešanai Vitebskas guberņā izsūtīja 7 rotas krievu zaldātu; gubernators pats vairākkārt izbrauca uz Daugavpils apriņķi⁵¹.

Kaut arī Pirmā pasaules kara priekšvakarā kāda puse zemes Latvijā bija iepirkta par dzimtu, dažkārt gan vēl neizmaksāta, īstie mežu saimnieki joprojām bija kronis un muižnieki. 1915.gadā kroņa meži Kurzemē un Vidzemē bija sadalīti 11 mežniecībās⁵². Turpretim privātmeži, vai, kā toreiz teica, "privātās aizsargātās mežniecības"⁵³, Vidzemes, Kurzemes un Igaunijas guberņā bija 99 kopumā. No tām 28 bija Kurzemes, 34: Vidzemes; 37: Igaunijas guberņā⁵⁴.

Ne ekonomiskajai attīstībai, ne likumdošanai nebija izdevies panākt mežu izmantošanu latviešu tautas labā. Tādēļ, pēc revolūcijas Krievijā, Latvijā revolucionārā likumdošana centās kārtot meža jautājumus tautas labā. Ar 1917.gada 22.novembra (5.decembra) "Iskolata lēmumu par muižu konfiscēšanu" visas muižu un kroņa zemes, tai skaitā meži, Vidzemē tika konfiscēti⁵⁵. 1917.gada 29.novembrī Iskolata republikas Valkas apriņķa agrārkomiteja izdeva "Visām pagasta agrārkomitejām noteikumus par mežiem". Vijciema pagasta noteikumos agrārkomiteja atļāva "izlietot sabiedrības (muižu) mežus priekš apgādāšanas ar malku". Cits noteikums: "Mežsargiem uz vietām jāievēro meža jautājumos agrārkomitejas rīkojumi."⁵⁶ Naudu par muižas mežu pārdošanu saņēma agrārkomiteja. Arī LSD XVII konference 1918.gada 18. – 19.novembrī paredzēja visas zemes konfiskāciju⁵⁷. Aptverot, ka arī meži tiks muižām atsavināti, Vidzemes muižniecības landrātu kolēģija 1918.gada rudenī gatavojās lielas mežu platības pārdot Dānijas firmām, kas pašas organizētu meža izciršanu⁵⁸. Tomēr plaša mežu izciršana nenotika, jo par Latvijas mežu saimnieku kļuva Latvijas valsts.

Visas XX gs. okupācijas varas Latvijā laupītājveidīgi izmantoja kroņa mežus. Vācijas okupācijas armija Kurzemes jūras ostas pilsētās iekārtoja zāgētavas (Liepājā: 3 zāgētavas; Ventspilī: 4; Rucavā: 10), kas ražoja zāgmateriālus ne tikai armijas vajadzībām, bet arī pārdošanai Vācijā. Ienākumus no kroņa mežiem okupanti cerēja palielināt no 5 – 6 miljoniem vācu marku gadā divkārtīgi⁵⁹. Par vienīgo apgrūtinājumu okupācijas vara uzskatīja mežstrādnieku un pajūgu trūkumu koku izvešanai; tos spējot sagādāt tikai ebreju tirgotāji. Vācijas okupācijas vara Kurzemē izcirta ne tikai valsts (kroņa) mežus, bet uzpirka arī privātmežus, sagatavojot kokmateriālus ne tikai okupācijas varas, bet arī daļēji Vācijas vajadzībām.

Latvijas mežu stāvokli XIX gs. otrajā pusē un XX gs. sākumā noteica vairāki apstākļi; no tiem minēšu trīs. Pirmkārt, Latvija no agrāras zemes šajā laika posmā strauji pārvērtās par industriālu zemi ar plašu pilsētu tīklu; tas prasīja daudz būvmateriālu un kurināmā. Otrkārt, strauji paplašinājās kokmateriālu eksports no visām Latvijas ostām uz ārzemēm. Treškārt, Krievijas impērijas mežu likumi izvērta kroņa un privātmuižu kokmateriālu eksportu, strauji paplašinot zāgmateriālu izvešanu uz Rietumiem, kas sen bija kļuvuši par kokmateriālu importētājiem.

Lielā Franču revolūcija un Vācijas 1848.gada revolūcija arī mežu likumdošanā iedragāja sen ieviesušos veco kārtību un veicināja liberālisma ideju izplatību. Jāteic gan: Latvijā šīs idejas attiecās tikai uz muižniekiem un valsti. Politisko un saimniecisko brīvību un sacensību liberālisma idejas uzskatīja par katras attīstības nosacījumu. Nevis vara un labklājība, bet tiesiskas valsts likumu īstenošana tika uzskatīta par valsts pamatu. Šie uzskati veidoja XIX gs. mežu politiku un likumdošanu Eiropā. Kā jau teikts Latvijā, pastāvot kārtu sabiedrībai, ekonomiskā liberālisma idejas varēja attiekties tikai uz muižniekiem un valsti. 1817. – 1819.gada Vidzemes un Kurzemes zemnieku dzimtbūšanas atcelšanas likumi izpauda šo ekonomiskā liberālisma īpašuma tiesību likumu arī attiecībā uz mežu: muižnieku tiesības brīvi rīkoties ar mežu pēc saviem ieskatiem un tiesības citus pilnīgi izslēgt no jebkādas līdzdalības. Līdz ar muižu vai to daļu pārdošanu arī mežs tika sadrumstalots, bija novērojama meža pārmērīga izmantošana, bet meža atjaunošana, sevišķi daudzo nomā (arī uz 99 gadiem) izdoto muižu mežos, praktiski nenotika. Mežu iznīcināšanu, tāpat kā lauku paplašināšanu uz meža rēķina, Krievijas valdība neierobežoja. Muižnieku vairākkārt uzsāktās pārrunas par mežu postīšanas ierobežošanu ar

likumdošanu privātmežos nedeva konkrētākus rezultātus arī tad, kad XIX gs. otrajā pusē konkrētu guberņu muižnieku privātmežu likumi tika publicēti.

XIX gs. otrajā pusē un XX gs. sākumā Krievijas impērijas mežu likumdošana strauji pastiprinājās, pārdzīvojot sava veida tādu meža likumu izdošanas pacēlumu, kāds tas bija Zviedrijas Vidzemē XVII gadsimtā vai Kurzemes hercogistē XVIII gadsimtā. Ar 1 – 2 gadsimteņu nokavēšanos Krievijas impērija jau industriālajā laikmetā Eiropas daļā centās ierobežot savu laupītājmežsaimniecību. Te jāatgādina, ka Amerikas Savienotajās Valstīs zinātniskai, plānveidīgai mežsaimniecībai likti pamati 1905.gadā. Kopumā par Krieviju jāteic: tās mežu likumdošana neguva sekmes. Pirmkārt, likumi bija impērijā iecerētajā "visiem saprotamajā valodā", tāpēc šie likumi galvenokārt bija zināmi krievu tiesnešiem, mežziņiem un valdības iestādēs. Otrkārt, Krievijas impērijas mežu nolikumi parasti aptvēra biežus sējumus ar pievienotiem papildinājumiem un paskaidrojumiem; tie praksē bija grūti uztverami un lietojami. Treškārt, Krievijas impērijā pastāvošajā kārtu sabiedrībā kroņa mežu likumdošana neattiecās uz visiem mežiem, bet tikai uz kroņa mežiem. To stāvoklis kopumā uzlabojās, kaut arī meži Eiropas daļā netika nosargāti no pārmērīgas izciršanas un izpārdošanas lielo upju un dzelzceļu apkaimē. Ceturtkārt, Krievijas impērijas mežu likumdošana Latvijas apstākļus gandrīz nemaz pozitīvi neietekmēja, jo tā principā bija domāta Iekšskrievijas guberņām, kur nekādus mežu likumus vēl nezināja un kur nereti pastāvēja senās ieradumu mežu tiesības. Piektkārt, Latvijas mežsaimniecības stāvokli pozitīvi ietekmēja speciāli Baltijai izdotie mežu likumi un instrukcijas, kā arī Vācijas jaunākās mežkopības prakses ieviešana kroņa un mežkopības ziņā priekšzīmīgākajās privātmuižās. Sestkārt, Krievijas impērijas un vietējās muižniecības mežu likumdošana, liedzot pilnas īpašumtiesības uz mežiem pat īpašumā iepirktajās zemnieku saimniecībās, tāpat kā agrāk tradicionālās saimniecības laikmetā, tiecās atņemt mežu izmantošanas tiesības Latvijas iedzīvotāju lielākajai daļai un pastiprināja sociālo spriedzi; tā 1905. un 1917.gadā izpaudās patvaļīgā muižu mežu ciršanā. Septītkārt, Latvijas mežu saglabāšana un attīstība prasīja arī muižnieku meža izmantošanas privilēģiju likvidēšanu un vietējiem apstākļiem piemērotu un latviešu valodā pieejamu mežu likumdošanu, ko sāka īstenot Latvijas valsts 1918. – 1940.gadā. Mežu likumdošana bija cieši saistīta ar zemes īpašuma formu attīstību.

Atsauces

- ¹ *Die Geschichte von Domänenverket. Göteborg, 1976. 8.lpp.*
- ² *Provinzialrecht der Ostseegouvernement. T.Behörde verfassung, II T. Ständerecht, III T. Privatrecht. SPB. 1845.*
- ³ *Главное Управление землеустройства и земледелия. Лесной департамент.*
- ⁴ *И.Г.Бейлин. Очерки по истории лесных обществ в дореволюционной России. М., 1962. 57.lpp.*
- ⁵ *A.Mieriņa. Agrārās attiecības un zemnieku stāvoklis Kurzemē XIX gs. II pusē. R., 1968. 16.lpp.*
- ⁶ *Mieriņa A. Agrārās attiecības un zemnieku stāvoklis Kurzemē XIX gs. II pusē. Rīga, 1968. 67.lpp.*

- ⁷ KCVVAP, 384.f., 21229.lieta.
- ⁸ Оренковский А. Курляндская губерния. СПб, 1862. 268.lpp.
- ⁹ Turpat, 265.lpp.
- ¹⁰ Turpat, 266.lpp.
- ¹¹ Ф.Веймарн. Лифляндская губерния, 1864. 398.lpp.
- ¹² Turpat, 401.lpp.
- ¹³ Turpat, 397.lpp.
- ¹⁴ Forstordnung für die livländische Ritterschaft gehörenden Güter im Kirchspiel Trikatén. – LVVA, 214.f., 3.apr., 365.l., 70. – 93.lp.
- ¹⁵ LVVA, 214.f., 1.apr., 922.l., 158. – 159. u.c. lp.
- ¹⁶ KCVVA, 1281.f., 6.apr., 41.l., 2.lp.
- ¹⁷ Turpat, 7.apr., 51.l., 5.lp.
- ¹⁸ BСVVA, 2514.f., 1.apr., 2499.l., 109. – 185., 215. – 240., 319.lp.
- ¹⁹ Свод законов Российской Империи повелением Госуд. Императора Николая I составленный. Т. VIII, часть I; Устав лесной. СПб, 1857 г. 1 – 1669 парагр.
- ²⁰ ПСЗ, Ном. 12659. Указ от мая 1766 г., гл. XIII.
- ²¹ Инструкция форстмейстерам. – ПСЗ, Указ от 12 марта 1798 г. Ном. 18429.
- ²² О порядке управления казенными лесами в Курляндской губернии. – Лесной устав, 867 – 1050 парагр.
- ²³ ПСЗ, Ном. 21514. 11 ноября 1804 г. Šādas speciālas 1857.gada Meža nolikuma nodaļas regulēja mežu stāvokli Aizkaukāzā, Sibīrijā u.c. (1051.paraгр. u.c.).
- ²⁴ 1 Anglijas jūdze: 1,6 km.
- ²⁵ ПСЗ, II. Ном. 51170.
- ²⁶ KCVVA, 908.f. Kartotēka Nr.35, 3. – 5., 6. – 13. u.c. lpp.
- ²⁷ Latvijas Nacionālā bibliotēka, L 34/300.
- ²⁸ Лесная энциклопедия. I. М., 1985. 516.lpp.
- ²⁹ Allerhöchst bestätigte Verordnung der Schutz der Privatwäldern in Livland betreffend. Riga, 1877.
- ³⁰ Manaseina revīzija. R, 451., 457.lpp.
- ³¹ B.J. Kurzemes riteršafte un viņas mežsargi. – Latvija, 1906., Nr.193.
- ³² No lielkņazu atkarīgo kņazu zemnieki.
- ³³ Unsere Wälder. Baltische Wochenschrift, 1872, Nr.29. 385.lpp.
- ³⁴ Öttingen A. v. Die Waldgesetze. – Baltische Wochenschrift, 1898, Nr.80. 7.lpp.
- ³⁵ Bericht über die am 19.I 1894 abgeh. Generalversammlung der Baltischen Forstvereins. – Baltische Wochenschrift, 1894, Nr.7.
- ³⁶ Knersch W. Zur Abwehr über Waldgenossenschaft. – Baltische Wochenschrift, 1883, Nr.33/34. 609.lpp.
- ³⁷ Limberg J. Zur Waldkultur. – Baltische Wochenschrift, 1874, Nr.22. 288.lpp.
- ³⁸ Mežu izskaušana Kurzemē. – Dienas Lapa, 1900., Nr.102; Vidzemes bruņniecībai piederošie meži. – Zemkopis, 1901., Nr.8.
- ³⁹ [Apsīšu Jēkabs] V. [J. Jaunzems] Mežu izpostīšana Baltijā. – Eņģeliskā Gaisma. R., 1913., Nr.19.
- ⁴⁰ Мельдер Хр. Судьба Тисса в Прибалтийских губерниях. СПб, 1911. III – IV. 578. – 585.lpp.
- ⁴¹ A.Seile. Moricsalas rezervātam 75. – Mežsaimniecība un mežrūpniecība. 1988. Nr.5. 22.lpp.

- ⁴² Булмеринг. В Прибалтийском крае. 1097. Вып. II, Хроника. 253. – 254.lpp.; Barons Vilde atkārtoti ieteica pāriet no kailcirtēm uz izlases cirtēm, lai uzlabotu mežu stāvokli Kurzemē. – Известия о деятельности лесного общества. 1877, Вып. II, кн. 1. 93. – 94.lpp.
- ⁴³ LVVA, 214.f., 1.apr., 922.l., 247. u.c. lpp.
- ⁴⁴ Гершман И. Русский лес и железные дороги. 1909.
- ⁴⁵ Свод законов Российской империи. Т. I. 1. – 423.lpp.
- ⁴⁶ Лесной Устав, ч. I – II составил Николай Залеман. Издание неофициальное. СПб, 1910.
- ⁴⁷ 1911.gadā pa Daugavu Rīgā pieņāca 22 121 plosts, pa Gauju: 2522 plosti, pa Lielupi: 600 plosti. Kurzemē vienā plostā rēķināja 40 kubikasis malkas (388,5 kubikmetri), viena plostā planicā (posmā) bija 50 baļķu. – LVVA, 581.f., 1.apr., 422.l., 20.lp.
- ⁴⁸ 1911.gadā: 6,83 miljoni tonnas.
- ⁴⁹ Rückblick auf Lettlands Holzindustrie. – LVVA, P-34, 2.apr., 8.l., 36. – 37.lp.
- ⁵⁰ Tautas vara Latvijas pagastos. Dokumenti un materiāli. R, 1905. 21., 49., 50., 56., 64., 71. u.c. lpp.
- ⁵¹ KCVVA, 102.f., 5.apr., 2550.l., 13.sēj., 12.lp.
- ⁵² Vircavas, Jelgavas, Klīversalas (mežziņi atradās Jelgavā), Kuldīgas, Jaunjelgavas, Ventpils, Bauskas, Liepājas, Cēsu, Ainažu un Ādažu mežniecības.
- ⁵³ "Частные защитные дачи".
- ⁵⁴ Карты начальника губернии. Карты лесов и казенных мыз Курляндской, Лифляндской и Эстляндской губернии. Составлено в 1915 году. – LVVA, 6828.f., 2.apr., 81.–b lieta.
- ⁵⁵ Latvijas komunistiskā partija Oktobra revolūcijā. 1917.g. Dokumenti un materiāli. R, 1957., 406. – 407.lpp.
- ⁵⁶ LVVA, 214.f., 1.apr., 922.l., 436.lp.
- ⁵⁷ Latvijas komunistiskā partija 1918. un 1919.gadā. Dokumenti un materiāli. R, 1958., 161.lpp.
- ⁵⁸ LVVA, 214.f., 1.apr., 922.l., 425.lp.
- ⁵⁹ A.Aizsilnieks. Latvijas saimniecības vēsture 1914. – 1845. Stokholma, 1968., 69. – 70.lpp.

2. Latvijas valsts mežu politika un likumdošana (1918. – 1940.)

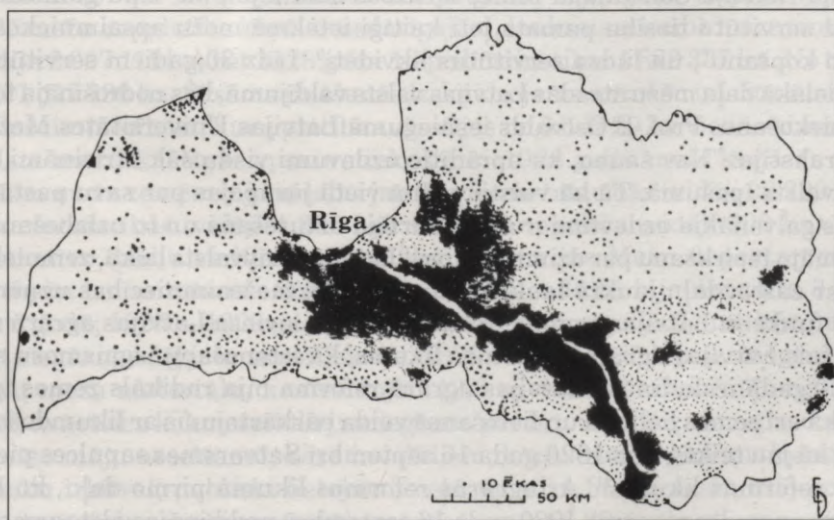
Pēc Latvijas valsts nodibināšanās 1918.gada 18.novembrī un uzvaras Atbrīvošanās karā (1918. – 1920.) pret bermontiešiem un lieliniekiem 20.gadu sākumā iedibinājās patstāvīga valsts mežu politika un likumdošana. Tā norisa mežu pārvaldes reorganizācijas, mežu izmantošanas un mežu aizsardzības ievirzē, radikāli atšķiroties no mežu politikas un likumdošanas koloniālās nebrīves gadsimtos. Lai gan sākumā kopumā nekādas rakstītas un apstiprinātas mežsaimniecības politikas koncepcijas nebija, taču konkrētā darbība norisa enerģiski un pauda latviešu tautas intereses. Visus mežus pirmo reizi Latvijas vēsturē pārņēma latviešu tauta izmantošanai un kopšanai Latvijas valsts un pilsoņu interesēs. Tāpēc Latvijas valsts likvidēja muižas un atcēla visas iepriekšējās kārtu privilēģijas mežos. Latviešu izglītotie mežziņi, kuriem agrāk netika ļauts strādāt Latvijā, atgriezās Latvijā un pārņēma savās rokās meža pārvaldi¹. Visi mežu likumi un instrukcijas pirmo reizi tika publicētas latviešu valodā.

Mežu likumdošana sākās ar mežu pārvaldes organizāciju. 1919.gada 19.februārī Liepājā Latvijas Pagaidu valdība nodibināja Mežu departamentu. Tas sākotnēji nodarbojās ar lauku un pilsētu iedzīvotāju apgādi ar kurināmo un citiem kokmateriāliem. Jāatgādina, tolaik līdzās Mežu departamentam pastāvēja Privātmežu nodaļa. 1919.gada jūlijā Mežu departaments savu darbību uzsāka Rīgā. Latvijas mežsaimniecības pamatus noteica 1920.gada 16.septembra Latvijas "Agrārās reformas likums"². Likums nodibināja valsts zemes fondu, kas "sastādās no valsts zemēm, muižām un mežiem" ... "izņemot no muižām atdalīto un pārdoto zemnieku zemi un (Latgalē) piešķirto zemi (nadeļņaja zemļa), ja to ieguvuši Latvijas pilsoņi (I, 2.paragr.) ... ciktāl šīs zemes nepārsniedz 100 hektāru" (I, 3.paragr. e). Likums noteica: "...visas tiesības, kas saistītas ar atsavināto īpašumu, pāriet uz Latvijas valsti" (II, 13.paragr.). Likums skaidri pateica: "...valsts īpašumā pāriet bez atlīdzības visi meža materiāli un malka, kas ... cirsti valsts mežos svešu varu laikos..." (II, 16.paragr.). Jūtamus sarežģījumus mežsaimniecībā izraisīja agrārlikuma II nodaļas 17.paragrāfs: "Uz zemes fondā ieskaitītām zemēm esošie... reālie servituti... paliek spēkā, ciktāl tie netraucē zemes lietošanu un dališanu".

Apkārtrakstā "Privātmuižu mežziņiem" Mežu departaments 1920.gada 8.oktobrī vēstīja, ka "Privātmuižnieku meži ar 1.oktobri pārņemami valsts īpašumā" (1.paragr.). Pārņemot mežus, bija jāsastāda 4 akti: par pieņemtajām mežu platībām, par pieņemtajiem meža materiāliem, par virsmežniecību personālsastāvu, par privātmežu virsmežniecību un mežniecību inventāru³. Ja Francijā muižnieku medību privilēģijas atcēla Lielā Franču revolūcija (1789. – 1794.), Vācijā – 1848.gada revolūcija, tad Latvijā muižnieku medību tiesības saglabājās vēl 60 gadus: līdz Latvijas valsts nodibināšanai 1918.gadā, kad tās tika atceltas. Privātmuižu mežus Mežu departaments kopumā pārņēma jau līdz 1920.gada decembrim. Tika pārņemti 377 029 ha, tolaik tā dēvēto, bijušo Krievijas valsts mežu (24,7 procenti) un 1 149 913 ha privātmuižu mežu (75,3 procenti); kopā pārņēma 1 526 942 ha mežu. Pēc šo mežu pārņemšanas Privātmežu nodaļu likvidēja. Mežus galvenokārt saglabāja valsts pārvaldē, neizdalot zemniekiem saimniecības. Latvijas Zemkopības ministrijas Mežu

departamenta struktūra pilnveidojās. XX gs. 30.gadu vidū Mežu departamentu veidoja 5 galvenās nodaļas: Administratīvā nodaļa, Mežu ierīcības nodaļa, Mežsaimniecības nodaļa, Mežizstrādes nodaļa un Grāmatvedības nodaļa. Meža departamenta Meža lietu padome tika nodibināta 1921.gadā, bet tās darbība precizēta 1922. un 1923.gadā⁴. 1931. – 1936.gadā Mežu departamentā strādāja 134 – 169 pastāvīgie darbinieki un 61 – 119 brīva līguma darbinieki; kopā 220 – 261 darbinieks. Latvijas valsts pirmajos gados daļēji saglabājās Krievijas impērijas mežu pārvaldes sistēma, kura paredzēja daudz palīgu, bet maz darba darītāju. 1921.gada sākumā šeit strādāja 142 mežsaimniecību pārziņi kopā ar 275 palīgiem, 121 virsmežzinis un 3 349 mežsargi. Tāpēc 1921.gadā ieviesa virsmežniecību sistēmu, kuras vadībā bija virsmežziņi. 1921.gada septembrī bija 78 virsmežniecības, katra vidēji 20 000 ha platībā, 328 mežniecības, katra 5000 ha platībā. Virsmežsargu un mežsargu skaits, arī pēc viņu kvalifikācijas pārbaudes, samazinājās no vairāk par 3000 uz nedaudz pāri par 1700 personām⁵. 1936.gadā bija 75 virsmežniecības no 10 000 līdz vairāk kā 35 000 ha; 374 mežniecības no 1000 līdz vairāk kā 6000 ha lielas. Pastāvēja 2607 mežsargu iecirkņi: no 200 līdz vairāk kā 1200 ha lieli.

Nodibinoties Latvijas valstij, kā teikts, palika spēkā Krievijas impērijas 1905.gada pēdējais Mežu nolikums⁶. Šis Mežu nolikums noteica mežu veidus, regulēja valsts mežu pārvaldi un privāto mežu pārvaldi, nosakot mežsaimniecību un sodus. Pirmā pasaules kara postījumu dēļ kara darbības zonā, sevišķi gar Daugavu, meži bija stipri izpostīti: kokmateriālu trūka; mežu cenas bija augstas. Tāpēc pirmajos gados privātīpašnieki līdzekļu iegūšanai nopostīto saimniecību atjaunošanai nereti pārdeva visu savu mežu. Latvijas Pagaidu valdība ar savu pirmo 1919.gada 8.augusta mežu likumu rīkojumu noteica mežu aizsardzību privātajās saimniecībās⁷. Likums izdots Liepājā, un tas pilnībā ne tikai netika īstenots, bet sākumā pat nebija zināms visā Latvijas teritorijā. Šo rīkojumu atcēla 1923.gada noteikumi par meža aizsardzību⁸, kuru savukārt atkārtoja 1923.gada Latvijas meža aizsardzības likums⁹. Ar 1925.gada instrukciju mežu īpašniekiem, kuriem piederēja meži, lielāki par 50 ha, bija jāiesniedz Mežu departamentam mežu izmantošanas plāni, atbilstoši 1923.gada 19.maija Valsts

12.att. Ēku postījumi Latvijā 1915. – 1920.g. (pēc E.Dunsdorfa)

mežu ierīcības instrukcijai. 1923.gada Latvijas Meža aizsardzības likums ar 1928.gada grozījumiem¹⁰ palika spēkā līdz 1937.gada 18.oktobrim.

Otra likumdošanas joma līdzās mežu aizsardzībai bija valsts mežu pārdošana. Jau 1922.gadā izdeva noteikumus par valsts mežu pārdošanu¹¹, kuru savukārt atcēla 1923.gada 2.oktobra noteikumi¹². 1923.gada 2.oktobrī Ministru kabinets Latvijas Republikas Satversmes 81.panta kārtībā izdeva "Noteikumus par meža un meža materiālu pārdošanu un izsniegšanu valsts mežos" ar likuma spēku. Šie noteikumi daļēji atcēla Krievijas 1905.gada mežu likuma un 1912.gada likumturpinājuma darbību¹³. Noteikumi ikgadējiem izsniegumiem paredzēja tāmes (1.paragr.). Meža materiālus noteica izsniegt pēc takses (3.paragr.) un vairāksolīšanā (5.paragr.). Šo noteikumu īstenošanai zemkopības ministram bija jāizdod konkrēta instrukcija. 1925.gadā noteica meža materiālu pārdošanu valsts mežā "metrā par latu"¹⁴, kas bija spēkā līdz 1936.gadam.

1924.gadā izdeva noteikumus par meža likumdošanu uz piešķirtā fonda zemes¹⁵; tos 1925.gadā atkārtoja jauni noteikumi¹⁶, kas bija spēkā līdz 1936.gadam. Ar 1936.gada 25.maija likumu par valsts meža un meža materiālu pārdošanu un izsniegšanu¹⁷ atcēla iepriekšējos likumus un noteica: Meža departamentam ir tiesības sagatavot meža materiālus saimnieciskā kārtā.

Mežu apsardzību, kopšanu, atjaunošanu un kokmateriālu pārdošanu regulēja vairāki rīkojumi un instrukcijas, kas bija izstrādāti uz pastāvošo likumu pamata¹⁸.

Latvijas valsts sākumā tās meži atradās trijās juridiskajās kategorijās: valsts meži; pilsētu un organizāciju meži; privātmeži. Visas trīs mežu kategorijas varēja atrasties arī pārējo divu kategoriju "ietekmes sfērā", izmantojot sensenās servitūttiesības. Sevišķi daudz šo servitūttiesību bija privātmuižām. Iepērkot īpašumā sētas XIX gs.otrajā pusē, Kurzemē un Vidzemē tās nereti tika iepirktas arī ar visām servitūttiesībām. Piemēram, Zlēku pagasta Vērmastu un Kingutu saimniecībām vēl 1924.gadā valsts mežā piederēja 137 ha liels ganību servitūts. Piltenes virsmežzinis lūdza Meža departamentam servitūtu atcelt. Taču šādi mežsaimnieku iebildumi "sadūrās" ar saimnieku īpašumtiesībām. 1925.gada 14.maijā Mežu departamenta Mežu daļa rakstīja Centrālajai zemes ierīcības komitejai, ka "lopu ganišana valsts mežos uz servitūtu tiesību pamata ļoti kaitīgi ietekmē mežu apsaimniekošanu un traucē to kopšanu", un lūdza servitūtus likvidēt¹⁹. Līdz 30.gadiem servitūttiesības atcēla. Lielākā daļa mežu atradās Latvijas valsts valdījumā, kas nodrošināja to labāku apsaimniekošanu. Prof. E.Ostvalds iesniegumā Latvijas Universitātes Mežkopības nodaļai rakstīja: "Nav šaubu, ka aprādītie uzdevumi visdrošāk atrisināmi, ja meži atrodas valsts īpašumā. Tā kā valstij pirmā vietā jārūpējas par savu pastāvēšanu, tad viņas galvenākie uzdevumi ir mežu kārtējā uzturēšana un to uzlabošana".

Ar māju iepirkšanu par dzimtu, it īpaši Latvijas brīvvalsts laikā, zemnieku mežs kļuva par sastāvdaļu jauktā lauksaimniecības un mežsaimniecības uzņēmumā²⁰. Šo meža funkciju Latvijas zemnieku saimniecībās ieviesa Latvijas agrārā reforma un minētais Latvijas agrārās reformas likums, kā īstenošanu izgaismošu sīkāk.

1920.gadā izsludinātā Latvijas agrārā reforma bija radikāls zemes īpašumu tiesību, kā arī zemes lieluma un lietošanas veida pārkārtojums ar likumdošanu. Tās pamatā, kā jau teikts, bija 1920.gada 16.septembrī Satversmes sapulces pieņemtās Agrārās reformas likums²¹. Ar agrārās reformas likuma pirmo daļu, ko Latvijas Satversmes sapulce pieņēma 1920.gada 16.septembrī, nodibināja valsts zemes fondu. Tajā iekļāva visas valsts zemes (bijušās kroņa muižas un mežus), kā arī lielāko daļu

no bijušajām privātmuižām un mācītājmuižām. No 6 597 819 ha Latvijas zemes valsts zemes fondā ieskaitīja 3 396 815 ha (51,48 procentus), t.i., lielāko daļu no Latvijas platības. Valsts zemes fondā tika ieskaitīti 1 656 420 ha (90,66 procenti) Latvijas mežu²².

Agrārās reformas likuma otrā daļa, ko pieņēma Latvijas Satversmes sapulce 1920.gada 21.decembra kopsēdē²³, noteica valsts zemes fonda izmantošanu. Lauksaimnieciski izmantojamās zemes, atskaitot daļu meža pļavu, iekļāva sadalāmajā fondā un nodeva valsts zemju inspektoriem. Mežu zemes nodeva Mežu departamentam. Jāteic, meža zemēs bija arī "izkaisīti" nelieli meža gabali, kas kavēja fonda zemes sadali. Ar Centrālās zemes ierīcības komitejas 1922.gada instrukciju Nr.32 un 1926.gada 18.jūnijā pieņemto instrukciju noteica valsts mežu ieskaitīšanu sadalāmajā zemes fondā un piegriešanu un izmantošanu valsts zemes fonda piešķirtās saimniecībās. Šī instrukcija atļāva sadalāmajā valsts zemes fondā iekļaut meža nogabalus līdz 10 ha platībā, noapaļojot pierobežās aizaugušos izcirtumus, kuru dabīgā apmežošana tuvākajos gados nebija gaidāma. Sadalāmajā valsts meža fondā varēja ieskaitīt atsevišķus mežu savrupgabalus līdz 50 ha²⁴, taču ņemot vērā vietējo mežu daudzumu vai platību un iespējamību ar tiem apmierināt vietējo pieprasījumu. Valsts mežniecības intereses aizstāvēja vietējie virsmežziņi. Jautājumu par sadalāmā valsts zemes fonda paplašināšanu uz meža zemju rēķina parasti izšķīra komisija, kas sastāvēja no Meža departamenta, Zemkopības departamenta un Centrālās zemes ierīcības komisijas pārstāvjiem. Pavisam sadalāmajā valsts zemes fondā līdz 1937.gada 1.aprīlim bija nodots 369 761 ha meža zemju, purvu, pļavu u.c. Kopā sadalāmajā valsts zemes fondā 1937.gada 1.jūnijā bija 1 616 745 ha mežu un meža zemju. No šīm meža zemēm līdz 1937.gada 1.jūnijam tika sadalīts 280 659 ha mežu (8,26 procenti), bet Zemkopības ministrijas pārziņā palika 1 375 761 ha (40,3 procenti no visa valsts zemes fonda). Vienlaikus sadalāmajā valsts zemes fondā tika ieskaitīti 99,21 procenti pļavu, 87,95 procenti krūmāju un 100 procenti ganību. Meža zemju sadalīšana sākās jau 20.gadu pirmajā pusē (līdz 1925.gadam), kad bija sadalīti 178 177 ha (63,48 procenti), un noslēdzās 30.gadu otrajā pusē, sadalot no 1000 līdz 10 000 ha meža zemju gadā. 1922.gada 1.aprīlī visa valstij piederošā mežu kopplatība kopā ar nederīgajām, lauksaimniecībā neizmantojamām zemēm bija 2 007 111 ha, bet 1928.gada 1.aprīlī vairs tikai 1 822 337 ha. No tās mežu bija tikai 1 417 138 ha. Šī samazināšanās izskaidrojama ar mežu un citu zemju nodošanu jaunsaimniecībām, kuru platība svārstījās no 5 līdz 20 ha vienā saimniecībā²⁵.

Valsts mežu kārtīgai apsaimniekošanai 1928.gadā meži kopā ar mežiem piederošām meža zemēm bija iedalīti jau 82 virsmežniecībās (vidēji 22 220 ha), 377 iecirkņu mežniecībās (vidēji 4 830 ha) un 2997 apgaitās (vidēji 600 ha). Visu šo administratīvo darbu vadīja Zemkopības ministrijas Mežu departaments. Tas noteica mežu izmantošanas tāmi. 1921. – 1924.gadā tā bija noteikta 3,85 milj. ciešmetru gadā; 1925. – 1929.gadā: 3,91 milj. ciešmetru gadā. Tāme bija pārpildīta balķu izsniegšanas dēļ jaunsaimniekiem. 1929. – 1930.gadā bija izsniegti 5,57 milj. ciešmetru meža materiālu, kas veidoja 142,3 procentus salīdzinājumā ar tāmi. Pirmkārt, to noteica kokmateriālu izsniegšana par brīvu 1905.gada soda ekspedīciju nodedzināto māju uzcelšanai, kara invalīdiem, karā kritušo ģimeņu locekļu jaunsaimniecību izbūvei, publiski lietojamu ceļu un tiltu būvei, ārstu māju celšanai. Otrkārt, to noteica meža materiālu pārdošana par 20 procentiem no taksētās vērtības²⁶ karā nopostīto saimniecību atjaunošanai. Treškārt, vienu trešo daļu no

taksētās vērtības maksāja kokmateriāli laukstrādnieku dzīvokļu celtniecībai karā nenopostītās saimniecībās. Ceturtkārt, divas trešdaļas taksētās vērtības maksāja ugunsdrošu ēku celtniecībai nopostītās saimniecībās²⁷. Par brīvu vai par minētiem atvieglotiem noteikumiem izsniedza un pārdeva lētāk kā pabalstu no vienas ceturtās daļas līdz pusei no izsniegto meža materiālu kopvērtības. Šie pabalsti naudas izteiksmē svārstījās no 5 līdz 14 miljoniem latu laika posmā no 1923./24. gada līdz 1929./30. gadam. Nevar būt šaubu, ka šie pabalsti būtiski sekmēja lauku saimniecību apbūvi. Latvijā kokmateriālu patēriņš uz vienu iedzīvotāju bija 1,8 ciešmetri tajā laikā, kad Lietuvā un Polijā tas bija 3 reizes mazāks: 0,6 ciešmetri uz iedzīvotāju. Diemžēl kokmateriālu saņemšana par pazeminātām cenām izraisīja ļoti plašu, vajadzībām neatbilstošu pieprasījumu pēc būvkokiem, kas noveda pie kokmateriālu izšķērdības. Otrkārt, laika biedri rēķināja, ka apmēram 50 procenti no visiem jaunsaimniekiem daļu no saņemtajiem būvkokiem pārdeva "tālāk" koku tirgotājiem par tirgus cenu²⁸. Daļa no jaunsaimniekiem izsniegto kokmateriālu tirgū pārdošanas lietām nonāca Mežu departamentā. Piemēram, Trikātas pagasta jaunsaimnieks Brikmanis bija saņēmis 3800 kubikpēdas²⁹ būvmateriālu, bet 1154 kubikpēdas (32,69 kubikmetri) bija aizvedis uz Gaujmalu pārdošanai. 1925. – 1926. gadā parasti ar mežiem trūcīgākajos Vidzemes un Kurzemes novados bija ievadītas 38 tieslietas³⁰. Lai apmierinātu visus būvkoku pieprasītājus, valsts bija spiesta ķerties pie mežu rezervēm; izcirst kokus 10 – 20 gadu cirmsas uz priekšu.

Otrkārt, 1940. gada pētījumi pierādīja, ka apmēram 40 procentiem pēc 1920. gada celto koka ēku, kas celtas no zaļiem baļķiem bez izolācijas u.c., bijusi koka puve³¹. Treškārt, mežu sadalīšana jaunsaimniecībām vietumis, sevišķi Latgalē, bija aizgājusi tik tālu, ka radās grūtības vai pat neiespējamība, apgādāt vietējos iedzīvotājus ar kokmateriāliem no vietējiem mežiem. Mežu sadalīšana jaunsaimniecībās un piegriezumos pastiprinājās vēlēšanu gados, kad konkrētas partijas centās palielināt savu elektorātu³². Ceturtkārt, vienas septītās daļas mežu platības sadalīšana jaunsaimniecībām (bieži vien sadalot ar mežu apaugušus smiltājus u.c.) radīja apstākļus, ka meža ienesība bija lielāka nekā mežā ierīkoto jaunsaimniecību ienesība³³. Piektkārt, valsts īpašuma mežos to apsaimniekošana un kopšana atradās daudz labākā stāvoklī. Tā bija valsts algotu mežkopības speciālistu rokās un tika veikta pēc pārdomātas sistēmas. Jūtams trūkums bija tas, ka valsts mežu izmantošana neatradās valsts autonoma uzņēmuma valdījumā; tas dažkārt izraisīja mežu neracionālu izmantošanu.

Sākotnēji valsts bija paredzējusi paturēt savās rokās arī valsts mežu izstrādāšanu, šim nolūkam organizējot Mežu ekspluatācijas pārvaldi. Taču tā cieta neveiksmi, un jau 1921. gadā sākās tās likvidēšana. Mežu departaments uzsāka atkal mežu izstrādāšanu, kā tolaik teica: saimnieciskā kārtā. Mežu departaments pārdeva koktirgotājiem nociršanai ierobežotas mežu platības (cirmsas) izolēs. Personām, kuras piedalījās izolēs, bija jāiemaksā 10 procentus liela daļības nauda: pie līguma slēgšanas: 20 procenti; atlikusī daļa: pirms kokmateriālu izvešanas no meža. No tīrās peļņas 40 procenti bija jāiemaksā valsts ienākumos, 40 procenti – rīcības kapitālā, bet 20 procenti izmaksājami prēmijās meža darbiniekiem. No 1926. – 1927. gada Mežu departaments gatavoja kokmateriālus arī eksportam.

Te nepieciešama norāde. Ja vecajās, pieredzējušajās mežkopības valstīs mežu izstrādāšana saimnieciskā kārtā patiesībā neizplatījās, bet pieauga privātā kokrūpniecība, tad Latvija turpināja arvien vairāk attālināties no šīs prakses. Lai

novērstu trūkumus mežsaimniecībā, Latvijas Mežkopju savienības priekšsēdētājs doc. Andrejs Teikmanis (1877. – 1946.) 1929.gadā publicēja pārdomātu un pamatotu protestu³⁴, bet tas netika ievērots.

Svarīgu padomdevēja un ekspertīzes darbu veica Zemkopības ministrijas Mežu departamenta jau minētā Mežlietu padome, kas sastāvēja no 8 – 10 prasmīgiem speciālistiem. 1930.gada 2.jūlija protokolā padome rakstīja: "...pēdējos gados sakarā ar jaunsaimniecību apbūvi un budžeta prasībām izcērt gadā apmēram divu gadu normu"³⁵.

Pēc Latvijas Kokrūpnieku un koktirgotāju apvienības 1934.gada 14.jūlija memoranda zemkopības ministram, ka no valsts viedokļa mežu saimnieciskā izstrādāšana nav devusi sagaidāmos rezultātus, 1937.gadā tika nodibināta akciju sabiedrība "Latvijas koks" ar 4 milj. latu lielu akciju kapitālu. Akciju sabiedrība bija domāta galvenokārt kokmateriālu eksporta organizēšanai³⁶. Taču akciju sabiedrības dibināšana sākumā "nozīmīgi nespēja panākt" kokmateriālu saimnieciskās izstrādāšanas un pārdošanas par pazeminātu iekšzemes cenu ierobežošanu. Arī Ministru kabineta 1937.gada rīkojums, grozot likumdošanu, piešķīra zemkopības ministram tiesības aizliegt pārdot valsts mežus un mežu materiālus fiziskām un juridiskām personām, ja viņš to atzīst par nevēlamu. Tomēr jau 1939. – 1940.gada ziemā, kad plosījās Otrais pasaules karš, lai aizstātu akmeņogles, ko nebija iespējams ievest, sākās plaša mežu izciršana. Apmēram 10 miljoni steru (7 milj. ciešmetru) izciršanai 1939. – 1940.gada ziemā strādāja 45 000 malkas cirtēju un vedēju; plāns ar 15 procentu uzviju tika izpildīts³⁷.

Latvijas Republikas laikā bija apmēram 0,89 ha mežu uz vienu iedzīvotāju. Kokmateriālu pievedums Rīgai pa upēm un dzelzceļu turpinājās, tomēr mazākā apjomā. Piemēram, 1935.gadā Rīgā pienāca 2219 plosti; tas bija 10,03 procenti salīdzinājumā ar 1911.gadu. Pa Lielupi pienāca 1095 plosti (182,5 procenti). Pa dzelzceļu Rīgā 1934.gadā pieveda 0,51 milj. tonnu kokmateriālu. Latvijā 1934.gadā darbojās 245 kokzāģētavas; no tām daļa gatavoja eksportkokus. Rīgā kokzāģētavu skaits 1929.gadā bija sarucis līdz 33, t.i., tikai 68,7 procenti, salīdzinājumā ar 1911.gadu. Kokrūpniecībā bija nodarbināti ap 14 000 cilvēku. Tādējādi Latvijas brīvvalsts laikā kokmateriālu eksports no Rīgas saruka un pat krīzes gados, 30.gadu sākumā, nepārsniedza 30 procentus no pirmskara līmeņa, bet naudas izteiksmē tas sastādīja pat ap 25 procentiem³⁸.

No 1935. – 1936.gada ierobežoja būvmateriālu izsniegšanu par atvieg-

13.att. Virsmežsargs 1935.g.

14.att. Mežsargu grupa Pociemā Valmieras apr. 30.gados

lotām cenām. Izņēmums bija kokmateriāli par pazeminātām cenām (1/5) kokmateriāliem, cik to bija vajadzīgs ugunsdrošām ēkām. Ugunsdrošos materiālus 1936.gadā sāka izsniegt par pazeminātām cenām. Par spīti tam, ikgadīgā mežu izmantošanas tāme, kas 1934. – 1938.gadā svārstījās no 3,8 līdz 4,1 miljoniem kubikmetru gadā³⁹, šajā laikā tika pārsniegta no 40,5 līdz 65,2 procentiem gadā. Starpība starp izcirsto koku tirgus vērtību un pārdošanas vērtību joprojām bija ievērojama. 1937. – 1938.gadā pārdoto meža materiālu tirgus vērtība bija 39,8 miljoni latu, bet pārdošanas vērtība: 30,2 miljoni latu⁴⁰ (78,87 procenti), kas liecina par to, ka lielus valsts pabalstus saņēma iedzīvotāji, kuri maksāja meža takses vērtību. Šie valsts pabalsti no 2,4 miljoniem latu 1934./35.gadā ikgadus palielinājās un 1937./38.gadā sasniedza 9,6 miljonus latu. Patiesībā šie pabalsti bija vēl dāsnāki.

1929.gadā Ministru kabinets pieņēma noteikumus par meža kultūru fondu⁴¹. Meža kultūru fonds bija paredzēts mežu kopšanai un atjaunošanai. To pārzināja Zemkopības ministrijas Mežu departaments, kas veica norēķinus. Meža kultūru fonds sastāvēja no pamatkapitāla 600 000 latu apmērā un "tekošiem" līdzekļiem. Meža kultūru fonds sastāvēja no meža kultūru naudas, ko maksāja meža pircēji kā 15 procentu piemaksu pie valsts meža pārdošanas cenas. 1936. – 1937.gadā Meža kultūru fonda budžets bija 1 686 240 latu. Meža kultūru fonda līdzekļus izmantoja, pirmkārt, mežu aizsardzībai: ugunsgrēku novēršanai, mežu tīrīšanai, tekošo (plūstošo) smilšu nostiprināšanai. Otrkārt, līdzekļus izmantoja mežu meliorācijai; treškārt:– meža atjaunošanai un kopšanai. Par sekmīgu mežu atjaunošanu un kopšanu piešķīra 50 – 200 latu lielas Meža kultūru fonda prēmijas vai diplomus. Meža kultūru fonda līdzekļu izmantošanu noteica fonda likums pats, tomēr jau 1929.gadā tika izstrādāta "Instrukcija par meža kultūru fonda izmantošanu"⁴²; tā būtībā precizēja neskaidros jautājumus, sniedza skaidrojumu.

**Latvijas valsts mežu izmantošanas apjoms un struktūra
no 1923. līdz 1940.gadam**

Gadi	Pavisam izcirsts milj. m ³	No kopējā daudzuma procentos		
		izsniegts vietējiem iedzīvotājiem	pārdots izsolēs uz celma	izstrādāts ar valsts līdzekļiem
1923.	4,3	77,5	20,8	1,7
1924.	4,3	62,2	36,6	1,2
1925.	4,2	62,6	36,6	0,8
1926.	5,8	58,8	38,7	2,5
1927.	6,8	47,8	49,2	3,0
1928.	7,2	46,3	47,5	6,2
1929.	5,6	43,2	47,1	9,7
1930.	3,7	63,8	20,7	15,5
1931.	7,0	43,0	22,9	34,1
1932.	6,5	46,4	14,3	39,3
1933.	6,7	48,9	16,8	34,3
1934.	6,3	42,9	20,1	37,0
1935.	6,3	44,4	20,6	35,0
1936.	6,6	44,0	32,3	32,7
1937.	5,8	40,0	20,5	39,5
1938.	5,8	38,0	20,0	42,0
1939.	8,1	26,5	10,0	63,5
1940.	7,3	17,5	—	82,5

Meža dienu darbību regulēja mežsaimniecības speciālistu izstrādāta īsa "Instrukcija meža dienu komitejām"; tā bija tipogrāfiski pavairota, izsūtīta un obligāta izpildei⁴³.

1937.gada 14.oktobrī Ministru kabinets pieņēma jauno Latvijas mežu aizsardzības likumu, ko 1937.gada 16.oktobrī parakstīja Dr. K.Ulmanis, un 18. oktobrī izziņoja⁴⁴. Ar šo Mežu aizsardzības likumu tika atcelts 1923.gada Mežu aizsardzības likums ar visiem 1928.gada papildinājumiem. Bijušās Krievijas impērijas mežu likumus pilnīgi atcēla tikai 1937.gadā⁴⁵.

1923.gada Mežu aizsardzības likums bija izrādījies nepietiekams un bija pārstrādāts un papildināts nolūkā palielināt valsts ietekmi valstij nepiederošo mežu

pārraudzišanā un saglabāšanā. 1936.gada 1.aprīlī 73 000 ha privātmežu, kas bija lielāki par 50 ha, nebija tieši pakļauti Mežu departamentam. Pēc 1937.gada Mežu aizsardzības likumam tika pakļauti visi Latvijas teritorijas meži, neatkarīgi no īpašumpiederības, kā arī pārējie aizsargājamie objekti: aizsargājamie meži, parki un dabas pieminekļi, kas jau par tādiem paziņoti, vai tiks naktņē izziņoti. Mežu likums pārzināja ne tikai augošos kokus, bet arī visu izcirtumus, neatkarīgi no atjaunošanas pakāpes, kā arī citas platības, kuras to īpašnieks paredzēja apmežot. Tāpat pie mežiem tika pieskaitīti visi no meža cirsmas pa pusei iekļautie laukumi mežā. Par mežiem netika uzskatīti purvi, kā izcelsme vecāka par 60 gadiem, tāpat krūmāji un ganības. Visus mežus uzraudzīja piederīga valsts mežu uzraudzības iestāde, atbilstoši likumam un Mežu departamenta apstiprinātajiem noteikumiem. Visi privātie meži, kas nebija valsts aizsargājamie parki un meži, bet lielāki par 35 ha, tika apsaimniekoti pēc Mežu departamenta pieņemtiem noteikumiem. Mežus no 1 līdz 35 ha drīkstēja apsaimniekot bez šiem Mežu departamenta noteikumiem, bet meži "bija jānodrošina no izpostīšanas un jāveic atjaunošana". Tāpēc viena gada cirsmas nedrīkstēja pārsniegt 10 gadu pieaugumu. Jaunaudzēs drīkstēja veikt tikai kopšanas cirtes. Vairāk par 10 gadu pieaugumu varēja cirst ar pagasta valdes atļauju, izmantojot kokmateriālu saimniecības pašas vajadzībām. Pārējos gadījumos bija vajadzīga Mežu departamenta atļauja. Par privātmežos un komunālmežos paredzētām cirtēm, ja par tām nebija Meža departamenta atļaujas, trīs nedēļas iepriekš bija jāpaziņo virsmežzinim.

15.att. Pociema pagasta mežsargs
Kārlis Lošmanis 1934.g.

Ja virsmežzinis trīs nedēļu laikā neprotēja, meža ciršana varēja notikt. Līdumu lišana zemes kultivēšanai lauksaimniecības vajadzībām bija atļauta līdz vienam hektāram gadā, ja pārējā zeme jau ir iekultivēta un ja meža platība saimniecībā bija lielāka par 10 procentiem no kopplatības. Citos gadījumos bija nepieciešama virsmežziņa atļauja, kurš to izsniedza ar novada agronoma piekrišanu. Meža departaments meža privātīpašniekiem sedza izdevumus izcirtumu mākslīgai atjaunošanai. Valsts palīdzību saņēma arī īpašnieki, kuri kultivēja mežu lauksaimniecības nozaru paplašināšanas nolūkā. Par priekšzīmīgu mežu apsaimniekošanu zemnieki varēja saņemt naudas prēmiju. Iepriekš iztirzātie noteikumi neattiecās uz saimniecībām no 1 līdz 10 hektāriem kopplatībā, kā arī uz saimniecībām, kuru mežu platības nebija lielākas par 1 hektāru. Tomēr arī šīm saimniecībām bija jāievēro visi noteikumi, kas aizsargāja mežus no

postīšanas. Par aizsargājamiem mežiem Likums noteica, neatkarīgi no piederības un platības, pirmkārt, visus mežus un krūmus, kuri nostiprina klejojošās kāpas, ja tās apdraud apdzīvotās vietas, satiksmes ceļus un visu veidu izmantojamo zemi, kā arī grāvjus, ūdeņu krastus. Otrkārt, par aizsargājamiem Likums noteica mežus un krūmus, kam ir valsts stratēģiska nozīme vai kā aizsargāšanai ir cita sabiedriska vērtība. Likums paredzēja par aizsargājamiem mežiem noteikt visus mežus, kam ir atbilstošā uzskaitītā nozīme.

Mežu ciršana bez sevišķas Mežu departamenta atļaujas tika liegta laikā no 1.maija līdz 15.septembrim, atskaitot meža ciršanu savā saimniecībā tās vajadzībām, kritaļu izciršanu, kā arī vējgāžu vai ugunsgrēka postījumu seku likvidēšanu.

Šā likuma īstenošana valsts mežos bija Mežu departamenta pienākums, bet pārējos mežos: valsts mežniecības un policijas. Ar 1937.gada Mežu aizsardzības likumu Latvijas valsts uzņēmās turpmāku atbildību par mežu saglabāšanu un pārraudzīšanu, lai mežus saglabātu nākamajām paaudzēm. Diemžēl, par šā Likuma, kas bija Latvijas mežu likumdošanas augstākais sniegums, īstenošanu un mežsaimniecisko ietekmi grūti spriest, jo tas bija spēkā tikai nepilnus trīs gadus.

1937.gada "Meža aizsardzības likums" sargāja arī meža dabas pieminekļus. Kopā 1936.gada 1.aprīlī Latvijā bija 547 aizsargājami meži, dabas aizsardzības nogabali un parki 38 580 ha platībā. No tiem 35 510 ha bija valsts īpašumā, 1 134 ha: komunālajā un 1 936 ha: privātīpašumā. Līdzās tiem valsts aizsardzībā atradās 300 alejas 536 km kopgarumā; no tām lielākā daļa (483,6 km) bija privātīpašumā. Ja Vācija kokmateriālu trūkuma dēļ mazāk kopto un produktīvo privātmežu likumdošanai pievērsās tūlīt pēc Pirmā pasaules kara, Latvijā šis process būtībā sākās ar 1937.gada Mežu aizsardzības likumu.

16.att. Mežu dienas Dvietes pag. Ūziņkroga I pakāpes pamatskolā 1938.g.

Divdesmit Latvijas neatkarības gadi bija pārāk īss posms, lai varētu spriest par mežu politikas un mežu likumdošanas īstenošanas sasniegumiem. Pirmkārt, novērojams, ka, par spīti Pirmā pasaules kara postījumiem un daļas mežu sadalei privātsaimniecībām, mežu pārvēršanai aramzemē, mežu platības no 1 697 tūkstošiem ha laikā no 1913. gada līdz 1935.gadam palielinājās uz 1 747 tūkstošiem ha, t.i., apmēram par 50 000 ha, galvenokārt mežsaimniecībā neizlietoto zemi apmežojot. Otrkārt, zemes trūkums Latgalē izrādījās spēcīgāks nekā mežu politika un likumdošana, tāpēc meži Daugavpils, Rēzeknes un Ludzas apriņķī 1935.gadā veidoja 12 – 14,7 procentus no teritorijas. Treškārt, valsts mežu īpatsvars agrārās reformas dēļ 1935.gadā bija palielinājies līdz 79,6 procentiem no visiem mežiem; tas kopumā nodrošināja labāku mežu apsaimniekošanu. Ceturtkārt, Latvijas valsts laikā mežu politika tika pakļauta Latvijas lauksaimniecības un sociālo problēmu kārtošanai. Piektkārt, Latvijas meži "iznesa", kaut arī ne bez kļūmēm, visu Latvijas agrārreformas, lauku nacionālās celtniecības un latviskās kultūrvides atjaunošanas smagumu.

Atsauces

- ¹ H.Upīts. *Par dienām senajām. R, 1995. Ievads. 5.lpp.*
- ² *Likumu un valdības rīkojumu krājums. 1920. Nr.213.*
- ³ *Valdības Vēstnesis, 1920.g. Nr.227. To papildināja Valdības Vēstnesis, 1920.g. Nr.229 un Nr.230.*
- ⁴ *Valdības Vēstnesis, 1921.g. Nr.138; 1922.g. Nr.178; 1923.g. Nr.67.*
- ⁵ *Valsts mežsaimniecības 15 gadi. R, 1937. 13. – 14.lpp.*
- ⁶ *Krievijas likumu kopums. VIII sēj. I daļa ar papildinājumiem līdz 1912.gadam.*
- ⁷ *Likumu krājums. Papildinājums Nr.3.*
- ⁸ *Likumu krājums. Nr.37.*
- ⁹ *Likumu krājums. Nr.72.*
- ¹⁰ *Likumu krājums. 1928.g. Nr.49.*
- ¹¹ *Noteikumi par valsts meža un meža materiālu pārdošanu. Ministru kab. 1922.g. 28.sept. – Likumu un Valdības rīkojumu kopums 1922.g. 4.nov. 425.lpp. Nr.199.*
- ¹² *Likumu krājums. Nr.129.*
- ¹³ *Valdības Vēstnesis, 1923.g. 4.okt. Nr.219.*
- ¹⁴ *Likumu krājums. Nr.70.*
- ¹⁵ *Likumu krājums. Nr.161.*
- ¹⁶ *Likumu krājums. Nr.103.*
- ¹⁷ *Valdības Vēstnesis. Nr.122.*
- ¹⁸ *Likumi, rīkojumi un instrukcijas valsts virsmežniecībām. I – II daļa. R, 1939.; Likumi, instrukcijas un noteikumi par valsts mežu un meža materiālu pārdošanu un izsniegšanu. R, 1937.*
- ¹⁹ *Servitūttiesību likvidēšana valsts mežos 1928.g. – LVVA, 1680.f., 1.apr., 2831.l., 5.lp.*
- ²⁰ *Sal. E.Nießlein. Forstpolitik. Hamburg und Berlin, 1985. 33.lpp.*
- ²¹ *Likumu krājums. Nr.213.*
- ²² *Latvijas agrārā reforma. Agrārās reformas izvešanas darbu noslēgums. R, 1938. 57.lpp.*

- ²³ Likumu krājums. 1920. Nr.259.
- ²⁴ Rīgas, Cēsu, Valmieras, Liepājas, Tukuma, Bauskas, Daugavpils, Ilūkstes un Rēzeknes apriņķī: līdz 25 ha platībā.
- ²⁵ Doc. Andr.Teikmanis. Mūsu meži un viņu izmantošana. Latvijas republika desmit pastāvēšanas gados. R, 1929. 363. – 364.lpp.
- ²⁶ Taksētā vērtība 1923. /24.gadā līdzinājās 62,54 procentiem no tirgus vērtības.
- ²⁷ Valsts mežsaimniecības 15 gadi. R, 1937. 77. – 78.lpp.
- ²⁸ Doc. Andr. Teikmanis. Mūsu meži un viņu izmantošana. Latvijas Republika desmit pastāvēšanas gados. R, 1929.
- ²⁹ 1 kubikmetrs = 35,3147 kubikpēdas.
- ³⁰ Likumu par būvokolu izsniegšanas uz atvieglotiem noteikumiem pārkāpumi 1925. – 1926.g. – LVVA, 1680.f., 1.apr., 2822. un 2823.lieta.
- ³¹ Brīvā Zeme, 1940.g. 8.maijā.
- ³² A.Aizsilnieks. Latvijas saimniecības vēsture 1914. – 1945. Stokholma, 1968. 369.lpp.
- ³³ A.Teikmanis. Latvijas mežsaimniecības apdraudētais stāvoklis. – Meža Dzīve, 1929.g. Nr.45., 1460. – 1468.lpp.
- ³⁴ A.Teikmanis. Latvijas mežkopības apdraudētais stāvoklis. – Meža Dzīve, 1929.g. Nr.45., 1460. – 1465.lpp.
- ³⁵ Mežlietu padomes un revidentu sēžu protokoli. 1930. – LVVA, 1680.f., 5.apr., 2.l., 5.lp.
- ³⁶ Ceturtais gads, 52.lpp.
- ³⁷ Brīvā Zeme, 1940.g. 16.febr.
- ³⁸ Rückblick auf Lettlands Holzindustrie. 1942. – LVVA, P-34.f., 2.apr., 8.l., 38.lp.
- ³⁹ Valsts mežsaimniecības 15 gadi. Rīgā, 1937. 71.lpp.
- ⁴⁰ Latvijas mežu statistika un Mežu departamenta darbība. XI g. gājums. Rīgā, 1939. 24.lpp.
- ⁴¹ Likumu krājums. Nr.184.
- ⁴² LVVA, 1680.f., 1.apr., 4845.lieta.
- ⁴³ Turpat, 4853.l., 20. – 21.lp. Meža dienu sarīkošanas instrukciju publicēja "Valdības Vēstnesī" – Valdības Vēstnesis. 1933. Nr.98.
- ⁴⁴ Mežu aizsardzības likums 1937.g. 16.oktobrī. – Valdības Vēstnesis, 1937.g. 18.okt. Nr. 236. Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums 1937.g. 22.okt. (27.burtn.) – 1094.lpp.
- Meža aizsardzības likums. Likuma projekts. 1937. – LVVA, 1680.f., 1.apr., 4853.l., 1. – 19.lpp.
- ⁴⁵ Valdības Vēstnesis. 1937. Nr.223.

Dažas domas noslēgumā

Mežu politika un arī tās izpaušme: mežu likumdošana sākotnēji bija agrārās politikas un tās likumdošanas, arī agrāro ieradumtiesību, sastāvdaļa. Mežu likumdošanas pirmā pakāpe acimredzot bija cilšu – dzimtu, pagasta un ciemu kopienu vecāko regulāri noteiktos laikos sniegtie ieradumu tiesību skaidrojumi (*Weistum*) par pastāvošajām tiesībām. Šīs zemnieku ieradumu tiesības ar XIII – XIV gadsimtu tika uzrakstītas un saglabāja arī savas meža tiesības. Seno ieradumu tiesību vietā jau Senlatvijā arvien vairāk stājās valdnieku un zemnieku mežu tiesības, kas kādu laikposmu pastāvēja līdzās senajām ieraduma tiesībām (otrā pakāpe). Līdz ar vācu lēņa tiesību izplatīšanos Livonijā (XIII – XVI gs.) izplatījās vispirms zemes kungu – valsts mežu virsīpašuma tiesības (*Forsthoheit*). Mežu virsīpašuma tiesībās ietilpa zemes kungu – valsts tiesu un izpildu vara Livonijas valstu konfederācijas teritorijā atrodošos visos mežos. Mežu virsīpašuma tiesības nodeva arī likumdošanas varu valstij. Līdzās mežu virsīpašuma varai mežos lēņu teritorijā darbojās vasaļu vara, kura bija tieši proporcionāla mežu virsīpašuma tiesības nesošās valsts stiprumam. Ja no vasaļa zemnieks saņēma mežainas zemes gabalu aramzemes vai pļavu ierīkošanai (*Forsthufe*), par to viņam bija jāmaksā feodālā rente (klaušas, nodevas, nauda), vai jāpilda mežsarga pienākumi. Trešā pakāpe bija mežu un lauksaimniecības likumi, kuri XVI gs. – XIX gs. sākumā tiecās regulēt arī meža tiesisko stāvokli. Ceturtais likumdošanas posms XVI gs. un līdz mūsdienām ir pastāvošie speciālie meža likumi un rīkojumi, kuri sākotnēji vairāk vai mazāk saglabāja mežu likumdošanas iepriekšējās divas pakāpes un sniedza turpmākus skaidrojumus.

Mežu likumu "došana" pamazām izdalījās no lauksaimniecības likumdošanas un jāpēta attīstībā konkrētā laikposma cilvēku domāšanas uztverē un konkrēti vēsturiskajos un konkrēti politiskajos apstākļos. Jaunu meža likumu un instrukciju darbība netotalitārās valstīs, iespējams, nesākās tūlīt ar likumdošanas aktu izdošanu un nebeidzās tūlīt ar to atcelšanu. Katra jauna pārmaiņu perioda sākumā jaunās dzīves satvars veidojās iepriekšējā perioda likuma ietvaros. Iekārta parasti tos atmeta daļēji vai pavisam perioda vidū, radīdama pati savus. Perioda beigās parasti sākās "tukšās formas kundzība"¹. Bija arī izņēmumi, kad vecie mežu likumi tika iestrādāti jaunajos, vai ievēroti praksē, un saglabājās ilgi. Piemēram, servitūtu un lēņa tiesības saglabājās līdz Latvijas agrārās reformās īstenošanai. Vienlaikus ar mežu likumiem un instrukcijām, kuru nolūks nereti bija sniegt tiesisku veidolu kādu ieradumu, likumu vai noteikumu ievērošanai, pastāvēja netiešie likumi, kas joprojām balstījās vienīgi uz ieraduma tiesībām. Nereti to izteica mutiski vai, senāk, arī ar simboliskām darbībām (nokrustošanu u.c.).

Mežu likumdošanas vēsturi nevar izprast, to vērtējot no mūsdienu cilvēka skatījuma, bet gan ievērojot konkrēto laikmetu pasaules uzskata īpatnības. Pagātnes cilvēka domāšana un pasaules uzskats būtiski atšķīrās no mūsdienās ierastajiem uzskatiem un domāšanas. Latviešu zemnieku attieksmi pret mežu Senlatvijā un viduslaikos ļoti ietekmēja mitoloģiskā domāšana. Tradicionālās saimniecības perioda likumdošanu var saprast tikai tad, ja izprot šā laikmeta cilvēka garīgo atšķirību no mūsdienu cilvēka, pirmām kārtām, viņa domāšanu. Svarīga absolūtisma iedarbes sastāvdaļa bija valsts likumdošanas iespaida veidošana zemniekiem: it kā ķeizars (valsts) rūpētos par vispārējo labumu. Pastāvot muižu saimniecībām ar visām mežu izmantošanas privilēģijām un muižām pakļautajām zemnieku saimniecībām, valsts

XVII – XVIII gadsimtā izmantoja savu publisko varu arī mežos, lai visiem kaut ko piedāvātu un kaut ko noliegtu meža izmantošanas strīdos un tēlotu, ka valsts it kā būtu aicināta izmantot mežu visu interesēs (*Forstregal*). Jāuzsver, absolūtisms tradicionālās saimniecības nostiprināšanai turpmāk arvien vairāk izmantoja industriālās sabiedrības sasniegumus it kā valsts interesēs, bet patiesībā: sava stāvokļa nostiprināšanai.

Latvija kopš XIII gs. galvenokārt pastāvēja vācu tiesības darbības un ietekmes teritorijā, vēl gadsimtiem ilgi pēc tam, kad Latvija (Livonija), kopš 1561.gada, valststiesiski vairāk nepiederēja Vācu nācijas Sv. Romas impērijai. Šīs tiesības darbojās tikai līdz Latvijas un Igaunijas Austrumu robežām, kur beidzās Eiropas kristīgās pasaules robežas (*limes christiani orbis*). Latvijai, atrodoties Baltijas jūras austrumu krasta centrā, gadsimtiem bija jāpārdzīvo un jāpārcieš kaimiņu lielvalstu cīņas par kundzību Baltijas jūrā (*dominium maris Baltici*) lielākie postījumi. Laikā no 1198.gada līdz 1945.gadam katrs ceturtais gads Latvijā ir bijis kara gads, kurā darbojās kara laika likumi. Visos kara laikos karavīri un iekarotāji bez kādas izvēles ir izcirtuši un postījuši Latvijas mežus, jo mežu likumi kara laikā netika ievēroti. Sevišķi plaši Latvijas mežus postījuši krievu ģenerāļa Šeremetjeva komandētie karavīri Ziemeļu kara laikā 1709. – 1710.gadā.

Cīņā par kundzību pie Baltijas jūras dažādu uzvarētājvalstu mežu likumdošanas sākumi un intensitāte visos trijos Latvijas kultūrvēsturiskajos apgabalos bija ļoti atšķirīga. Ja Kurzemes un Zemgales hercogistē un Zviedrijas Vidzemē valsts mežu likumdošana jau XVII gadsimtā, atspoguļojot šīs likumdošanas Eiropas tendences, kaut arī hercoga un karaļa labā, tiecās visai intensīvi regulēt cilvēku attieksmi pret mežu, paužot savu valstu vēlmes, tad Krievijas impērijas likumdošana praktiski sāka par mežu interesēties tikai XIX gs. vidū, un galvenokārt uz papīra. Tas noteica mežu izsaimniekošanu, it sevišķi tāpēc, ka valsts likumdošana neskāra galvenos mežu īpašniekus: muižniekus. Izņēmums te bija Kurzeme un Zemgale, kur mežu likumdošana arī zem krievu varas spēja attīstīties Vācijas mežu likumdošanas ievirzē. Arī pēc pievienošanas Krievijas impērijai mežu politika un likumdošana visos trijos Latvijas kultūrvēsturiskajos apgabalos attīstījās iepriekš iesāktajā virzienā. Visātrāk pakļaut impērijas likumdošanai izdevās Latgales mežus, nedaudz ātrāk Vidzemes un pavisam lēni Kurzemes mežus. Jāuzsver: Kurzemes mežu agrākā vāciskā likumdošana tika atzīta un ieviesta Krievijas mežu likumos kā 1854., tā 1905.gadā un saglabāta līdz 1918.gadam, bet faktiski līdz 1937.gadam. Rodas iespaids, ka mežu likumdošanu laikā līdz 1918.gadam nepildīja ne tikai tāpēc, ka tā bija veikta klaji valdošās kārtas labā un neatbilda ieradumu tiesībām un tautas interesēm. Mežu likumdošanu kā mežu politikas īstenošanas vienu no instrumentiem noteica, pirmkārt, mežu lielais infrastruktūralais sniegums. Otrkārt, mežu ap 100 gadu ilga augšanas laiks un tā noteiktā nepieciešamība ar savlaicīgu un konkrētu rīcību nodrošināt nākamo paaudžu intereses. Treškārt, mēģinājums valsts mežus apveltīt ar paraugfunkcijām, ieviešot atbilstošu mežsaimniecību, tā veicinot visu mežu apsaimniekošanas uzlabošanu. Ceturtkārt, mežrūpniecības attīstība privātmežos noteica nepieciešamību veikt stimulējošus valstiskus pasākumus arī privātmežu izmantošanā, lai saglabātu dzīvesspējīgu infrastruktūru visā valstī, ekonomiski optimalizētu arī privātmežu mežsaimniecību.

Mežu likumi ir akti, kas nokārto mežu pārvaldi, saimniecību un izmantošanu. Likumdevējs galveno vērību piegriež valsts mežiem, kamēr privāto un pašvaldību

(pilsētu) pārvalde, dažkārt ar izņēmumiem, atstāta īpašnieku brīvai izlemšanai. Tāpēc mežu likumdošanas akti agrāk sākti izstrādāt un guvuši ietekmi Kurzemes un Zemgales hercogistē, kur valstij piederēja ap 30 procentiem teritorijas, un mazāk Latgalē, kur valsts mežu platības bija mazākas. Meža politika ir valsts varas darbības principi, ko nosaka centieni īstenot, vislabāk iekārtot mežsaimniecību. Latvijas mežu likumdošana liecina: Latvijas iekarotājvalstu mēģinājumi mehāniski ievest Latvijā tai attālām kultūrām raksturīgos mežu likumus cieta lielākas vai mazākas neveiksmes. Tai pašā laikā uz latviešu tautas tradīcijām un interesēm balstītā likumdošana parasti bija efektīvāka. Tāpat kā mežsaimniecība dzīvē ieņēma pakārtotu vietu, tā arī mežu politika un likumdošana vienmēr ieņēmusi pakārtotu vietu valsts likumdošanā. Tomēr līdz ar meža resursu daudzuma un kvalitātes samazināšanos, meža politika un likumdošana ieguva arvien būtiskāku nozīmi valsts politikā un likumdošanā. Valsts mežu likumdošanas pietiekama nenovērtēšana novedusi pie tā, ka, par spīti pastāvošajiem likumiem un instrukcijām, to neapmierinošas īstenošanas dēļ mežu bagātību izsaimniekošana turpinājusies un savukārt novedusi pie turpmākas mežu kvantitatīvas un kvalitatīvas deforstizācijas.

Tā būtu atrašanās vairāk nekā novecojušās juridiskās skolas ietekmē, ja cilvēku iedarbību uz mūsdienu meža veidošanu sāktu retrognoziski reducēt tikai uz ieradumu tiesībām un likumdošanu. Kaut arī likumdošanu nevar neievērot un ne tikai meža likumdošanu. Latvijas ģeopolitiskais stāvoklis veidoja apstākļus, ka lielo kaimiņvalstu cīņas dēļ par kundzību pie Baltijas jūras visi iekarotāji rīkojās pēc *ius belli* iekarotājtiesībām. Pirmkārt, kara gados mežiem tika nodarīti vislielākie postījumi. Otrkārt, gadsimteņiem ilgās tautas pieredzes gaitā dziļi iesakņojušās ieraduma, tai skaitā meža ieraduma, tiesības nomainīja Livonijas, Polijas, Zviedrijas, Krievijas mežu likumdošana. Pagāja gadsimti no ieraduma tiesību dominantes līdz rakstīto likumu dominantei, kad patiesībā arī tautas juridiskajā apziņā pastāvēja mežu divlikumība un pat trijlikumība. Treškārt, mežu vairāk nekā likumi vienmēr ir aizsargājis un aizsargā valdītājkārtu un tautu ekoloģiskās kultūras līmenis, kas nepieļāva un neļauj mežam nodarīt pāri. Mežu likumdošana, vienīgi apvienojumā ar vispusīgu audzināšanas darbu, varēja sākt panākt latviešu tautas uzskatu maiņu par meža nozīmi. Kopumā tā panākama, apvienojoties pirmām kārtām, trim mežu saimniekiem: valstij, pašvaldībām un privātpašniekiem.

Tradicionālās saimniecības periodā bija novērojama vienlaikus agrākā modeļa erozija un vienlaikus industriālā laikmeta elementu veidošanās. Industriālajā laikmetā mežu likumdošana attīstījās divos galvenajos virzienos: mežu aizsardzība, nosakot to apsaimniekošanas un izmantošanas kārtību, un izcilu meža objektu (rezervātu, senleju, salu, mežu masīvu, parku) aizsardzība, ieviešot speciālus to apsardzības un izmantošanas noteikumus.

Industriālajā sabiedrībā īstenot mežsaimniecības politiku valstij palīdzēja zinātne. Tās uzdevums, pirmkārt, bija izpētīt un noskaidrot mežsaimniecības stāvokli un mežsaimniecības nozīmi valstī. Otrkārt, zinātne centās izpētīt dažādo dabas un ekonomisko faktoru ietekmi mežsaimniecībā un vērtību ražošanu tajā. Treškārt, zinātne skaidroja tiesiski ekonomiska rakstura principus un sniedza alternatīvus priekšlikumus, kā vislabāk iekārtot mežsaimniecību valsts labā. Vienīgi izmantojot mežu zinātnes sasniegumus, iepriekšējo laikmetu likumdošanas pieredzi un savu valstisko neatkarību, 1937.gadā Latvijas valsts izdeva savu nacionālo Mežu aizsardzības likumu. Tā bija augstākā pakāpe Latvijas mežu likumdošanā. Kopumā

tā sāka iedibināt labāku mežu apsaimniekošanu. Diemžēl daudz nepaspēja paveikt, jo pie Latvijas sliekšņa jau bija baigais 1940.gads.

Atsauces

¹ A.Švābe. *Latvijas tiesību vēsture. LKV, 87.burtn., 22136.sleja.*

Izmantoto npublicēto avotu krātuvju saīsinājumi atsaucēs un skaidrojumos

1. LVVA – *Latvijas Valsts vēstures arhīvs*
2. LVM – *Latvijas vēstures muzejs*
3. LVI – *Latvijas vēstures institūts*
4. KCVVAP – *Krievijas Centrālais valsts vēstures arhīvs Pēterburgā*
5. KVSAA – *Krievijas Valsts Seno aktu arhīvs Maskavā*
6. BCVVA – *Baltkrievijas Centrālais valsts vēstures arhīvs Minskā*
7. RA – *Riksarkivet Stockholm – Zviedrijas Valsts arhīvs Stokholmā*
8. AGAD – *Archivum Głowne Akt Dawnich – Warszawa – Polijas Valsts Seno aktu arhīvs Varšavā*
9. KĀVA – *Krievijas Ārpolitikas valsts arhīvs Maskavā*
10. LD – *Latvju Dainas 1. – 6. Jelgava – Pēterburga 1894. – 1915.*
11. Ltdz – *Latviešu tautasdziesmas 1 – 3, Rīgā, 1955. – 1957.*
12. Ltd. – *Latvju tautas daba. 1. – 12. R, 1928. – 1932.*
13. LK – *Likumu krājums*
14. LKV – *Latviešu konversācijas vārdnīca. Rīgā, 1927. – 1940.*

Il nodals

MEŽAINUMA UN KOKU SUGU
SASTĀVA PĀRMAIŅU
DINAMIKA UN TĀ
GALVENIE IETEKMĒJOŠIE
FAKTORI LATVIJAS
TERITORIJĀ

Ievads

Mežs ir viena no Latvijas lielākajām bagātībām. Pēc 1995.g. datiem ar mežu apklātās zemes kopplatība ir aptuveni 2,88 milj. ha, kas veido 44,6% no visas valsts teritorijas.¹ To izvietojums dažādos dabas rajonos ir ļoti nevienmērīgs. Lielākās meža platības Latvijā ir Ventspils, Talsu, Aizkraukles, Alūksnes un Valkas rajonā.² Lielākie Latvijas mežu masīvi mūsdienās sastopami samērā nabadzīgās normāli mitrās un pārmitrās smilts augsnēs. Šādu šķietami īpatnēju vēsturiski veidojušos mežu izvietojumu ir ietekmējuši divi pamatfaktori: vides faktori un cilvēku saimnieciskā darbība. Otrais no šiem faktoriem, kā visur citur pasaulē, teritorijas mežainumu un mežu sastāvu visvairāk ietekmējis tieši pēdējos gadsimtos. Šeit jāizšķir apzināta un mērķtiecīga ietekme no stihiskas ietekmes, kas bija sekas galvenokārt nekontrolētai mežu un to platību dažādai izmantošanai laikā, pirms sāka organizēties mežsaimniecība.

Pašreiz Latvijā tādu mežu, kas augtu pirmatnējā, cilvēku darbības neietekmētā vidē, vairs nav. Šīs ietekmes sekas kopumā vislabāk varētu izvērtēt tad, ja būtu iespēja salīdzināt pašreizējos mežus ar šeit augošiem antropogēni absolūti neietekmētiem mežiem. Tā kā tas nav iespējams, atliek iet otru ceļu: kaut īsumā, iespēju ietvaros, izsekot cilvēku darbības ietekmes uz mežu rašanās un attīstības gaitai, kā arī noskaidrot, cik būtiski šī ietekme vienlaicīgi ar vides faktoru maiņām izraisījusi pārmaiņas Latvijas teritorijas mežainumā un meža sastāvā. "Zināt un izprast pirmmeža raksturu un izprast meža izveidošanās gaitu līdz mūsu dienām nav vienīgi teorētiska, dabas zinātniska interese. Tieši pašreiz, vairāk kā jebkad, praktiskā mežsaimniecība ieinteresēta zināt un izprast pirmmeža raksturu un secināt no tā saimniekošanas principus un paņēmienus."³

Mežu attīstības gaitas izpētē izmantota informācija, ko tieši vai netieši sniedz lietiskie pierādījumi, dabzinātnēs gūtās atziņas un senie rakstītie avoti. Par Latvijas teritorijas mežiem rakstītie avoti konkrētākas ziņas sāk sniegt tikai, sākot no XVI gs. Par laikposmu no XVI gs. līdz XIX gs. 40. gadiem, kad sākās sistemātiska mežierīcība, rakstītā informācija par mežiem ir nepilnīga, tomēr tā ir ļāvusi konstatēt mežaudžu kvantitatīvo un kvalitatīvo maiņu galvenās tendences. Mežus, kas Latvijas teritoriju klājuši senāk par XVI gs., visobjektīvāk raksturo palinoloģisko⁴ pētījumu rezultāti. No tiem iegūtā informācija ir papildināta ar atziņām, kas gūtas, pamatojoties uz likumsakarībām, kuras izpaužas meža reakcijā uz dažu konkrētu ekoloģisko faktoru iedarbi.

Iepazīstoties ar nodaļā iztīrātajiem būtiskākajiem ekoloģiskajiem faktoriem, jāatceras: Latvijas teritorijas mežainumu un mežu sastāvu, tāpat kā visur citur pasaulē, ietekmējuši ne vien šie faktori, bet gan mijiedarbībā esošu faktoru kopums. Ar to ir jārēķinās, izdarot kopsecinājumus par meža sastāva maiņas cēloņiem tālākā un tuvākā pagātnē.

Atsauces

- ¹ Meža statistika – 1995 // Meža Dzīve. 1996., Nr. 11., 14.lpp.
- ² LD., R, 1995., 3.sēj., 245.lpp.
- ³ Eiche V. Cilvēka loma Latvijas meža izveidošanas gaitā // Mežsaimniecības rakstu krājums. 1937., 15. sēj., 135.lpp.
- ⁴ *Palinoloģisko pētījumu objekts ir gan fosilu, gan mūsdienu augu ziedputekšņi un sporas. Šo pētījumu rezultāti sniedz būtisku informāciju arī par mežu attīstības gaitu pat pirms vairākiem tūkstošiem gadu. Putekšņu analīžu diagrammas var atspoguļot veģetācijas attīstības gaitu un tās lokālās atšķirības plašā teritorijā. Tā kā visā Viduseiropā koku izplatīšanās pēcdeduslaikmetā norisinājās gandrīz vienlaikus, tikai ar nelielu starpību laika ziņā starp ziemeļu un dienvidu rajoniem, kā arī starp austrumu un rietumu rajoniem, putekšņu diagrammas ir labi savstarpēji salīdzināmas. Tādējādi ir iespēja aptuveni datēt arī nogulumu slāņus, kuriem absolūtais vecums ar radioaktīvā oglekļa ¹⁴CC metodi nav noteikts. Par laiku līdz rakstītajiem vēsturiskajiem avotiem putekšņu analīžu rezultāti ir vērtīgākā informācijas bāze meža sastāva un mežainuma pārmaiņas dinamikas rekonstruēšanai.*

I. Latvijas mežu attīstība pirms leduslaikmeta

Latvijas ainava un viena no galvenajām tās sastāvdaļām, meži, savā attīstībā nogājuši garu ceļu. Latvijas mūsdienu mežu attīstība sākusies aptuveni pirms 12000 gadiem, t.i., neilgi pēc mūsu valsts teritorijas atbrīvošanās no pēdējā apledojuma. Tas gan nenozīmē, ka kokaugi šeit nebūtu auguši vēl senāk. Zinātnieku rīcībā ir pierādījumi, kas liecina par bagātu vietējo dendrofloru arī pirms pēdējā leduslaikmeta. Lai labāk izprastu, kādi faktori ir noteikuši mūsdienu mežu sastāva izveidošanos, ar Latvijas mežu vēsturi, atbilstoši tagadējam zināšanu līmenim, īsumā jāiepazīstas no pašiem tās pirmsākumiem.

Vissenākās kokaugu paliekas Latvijas teritorijā atklātas **juras perioda** nogulumos (veidojušies pirms 205 milj. – 140 milj. gadiem) Ventas upes baseinā. Šeit atrasti senu kokveidīgu kailsēkļu stumbri.¹ Zemeslodes siltākās teritorijās šajā laikā jau bija attīstījušies benētīti, ginki, cikadejas un skuju koki.² Vissenāko skuju koku putekšņi un pārņēti koksnes gabali Latvijas teritorijā atrasti **krīta perioda** (pirms 140 milj. – 70 milj. gadiem) nogulumos. Šie skuju koki pieskaitāmi ievju dzimtai.³

Baltijas jūras piekrastē atrodamais dzintars un kokaugu palieku ieslēgumi tajā liecina par vietējo dendrofloru pirms 35 milj. – 40 milj. gadiem. Ilgu laiku valdīja uzskats, ka dzintars ir vienas koku sugas, proti, dzintara priedes (*Pinus succinifera*) pārakmeņojušies sveķi. Patiesībā ar nosaukumu *Pinus succinifera* 1838. gadā H. Gepersts (*H. Goepfert*), kurš pētījis Baltijas dzintaru, apzīmēja 8 priežu sugas.⁴ Pēdējā laikā pierādīts, ka dzintars var veidoties no dažādu skuju koku un pat atsevišķu tropisko platlapu koku sveķiem.⁵ Latvijas teritorijā dzintars atrasts kvartāra perioda (sācies pirms 1,7 milj. gadiem) jūras nogulumos Liepājas, Popes un arī Jūrmalas apkaimē.⁶ Šie atradumi tomēr nepierāda "dzintara sveķus" saturošo kokaugu kādreizējo esamību nosauktajās teritorijās. Zināms, ka šie kokaugi auguši Skandināvijas dienvidu daļā, precīzāk: bijušajā Fenoskandijas kontinentā, kas atradās Skandināvijas pussalas un Baltijas jūras ziemeļdaļas vietā.⁷ No turienes jūras straumes dzintaru atskalojušas gan uz Baltijas piekrasti, gan uz Kēnigsbergas piekrasti, kur to atrod ievērojami vairāk, gan arī, iespējams, vēl tālāk.⁸ Tomēr nav pamata pilnīgi noliegt šādu kokaugu kādreizējās pastāvēšanas iespēju arī Latvijas teritorijā. Baltijas jūras dienvidu piekrastē dzintara ieslēgumos atrasti tādu koku kā purva cipreses (*Taxodium*), dzīvības koka (*Thuja*), lauru koka (*Laurus*), kampara koka (*Cinnamomum*), mūžzaļo ozolu, kļavu, magnoliju un pat palmu daļu fragmenti.⁹ Bez tam šeit augušas arī sekvojas, egles, platānas, dižskābarži, oši, kanēļkoki un mirtes. Domājams, ka apmēram 70% no mežā sastopamajiem augstākiem augiem aizņēmušas priedes.¹⁰ Iespējams, ka tolaik mežos bijušas sastopamas pavisam 13 priežu sugas (ieskaitot jau minētās 8 priežu sugas)¹¹, bet pēc ukraiņu pētnieka S. Paramonova domām: pat 20.¹² Mežos bijušas sastopamas 15 ozolu su-

I.att. Mirtis.

LPSR Sarkanā grāmata. – R., 1985. – 265. lpp.

gas, bet palmas: 4 sugas.¹³ Neatkarīgi no objektivitātes, iepriekš minētā informācija norāda uz to, ka vismaz Skandināvijā tolaik ir pastāvējuši bagāta sastāva jauktie lapkoku – skujuoku meži. Šāds audžu sastāvs varēja izveidoties vienīgi siltā un nokrišņiem bagātā klimatā. Pēc kokaugu sastāva konstatējams, ka aprakstāmajā periodā gada vidējā temperatūra bijusi ap 20°C.¹⁴ Latvijas teritorija salīdzinājumā ar Skandināviju atrodas pat vairāk uz dienvidiem, tāpēc ir pamats domāt, ka toreizējais Latvijas teritorijas klimats un līdz ar to tā laika dendroflora nebija nabadzīgāka par iepriekš aprakstīto. Kokaugu attīstībai tik labvēlīgi vides apstākļi kopš tiem laikiem Latvijas teritorijā nav vairs atkārtājušies.

Iepriekš aprakstītais laikposms attiecas uz **terciāra** (pirms 62 milj. – 2 milj. gadu) sākumu. Terciāram turpinoties, klimats kļuva atkal vēsāks, pakāpeniski nomainījās arī dendroflora. Siltumprasīgo koku sugu izplatības areāli samazinājās, to ziemeļu robežām pārvietojoties dienvidu virzienā līdz teritorijām ar piemērotiem augšanas apstākļiem. Latvijas teritorija kļuva par Eiropas teritorijas daļu, uz kuru no ziemeļiem pārvietojās vēsākā klimatā attīstījušies kokaugi. Terciāra laika nogulumi šeit nav atrasti¹⁵, tāpēc liecības par to koku sugu precīzu sastāvu, kas šurp bija pārvietojušās no ziemeļiem, trūkst. Daļēju priekšstatu par to var gūt pēc kokaugiem, kas tajā laikā bija sastopami Viduseiropā, proti: egle (*Picea*), parastā priede (*Pinus sylvestris*) un Veimuta priede (*Pinus strobus*), alksnis (*Alnus*), bērzs (*Betula*), lazda (*Corylus*), liepa (*Tilia*), apse (*Populus*), vītols (*Salix*), zirgkastanis (*Aesculus*), pīlādzis (*Sorbus*), valrieksts (*Juglans*), zīdkoks (*Morus*), tulpju koks (*Liriodendron*) u.c.¹⁶

Klimatam kļūstot vēl vēsākam, šo koku sugu areālu dienvidu robežas ievirzījās Dienvideiropā un daļēji arī Rietumāzijā. Augu areālu tālāku atkāpšanos uz dienvidiem ļoti būtiski traucēja terciārā izveidojušies kalni un to grēdas (Pireneji, Alpi, Karpati, Balkāni, Kaukāzs), kā arī Vidusjūra un Melnā jūra. Tāpēc siltumprasīgākie terciāra floras kokaugi Eiropā, kas atrodas ziemeļos no šiem dabiskajiem šķēršļiem, gāja bojā un siltāka klimata apstākļos vairs nevarēja atgriezties.¹⁷

Klimata pasliktināšanās kulminācija bija Lielā leduslaikmeta iestāšanās. Tas ilga gandrīz 1,7 milj. gadus.¹⁸ Latvijas teritoriju pārklāja ledājs: isā laikā tika iznīcināta visa augu sega. Lielā leduslaikmeta laikā ir bijušas arī dažāda ilguma un amplitūdas klimata svārstības, kas izraisīja apledojuuma dienvidu malas pārmaiņus pārvietošanos dienvidu vai ziemeļu virzienā. Dažkārt, klimatam kļūstot jūtami siltākam, kontinentālais apledojums nokusa pilnīgi. Ģeoloģisko un palinoloģisko pētījumu rezultāti liecina: šie tā saucamie starpleduslaikmeti Latvijas teritorijā līdz šim bijuši vismaz trīs reizes. Pagaidām noskaidrots, ka vidējais: Mindeles – Risas starpleduslaikmets bijis laika posmā pirms 428 tūkst. līdz 352 tūkst. gadiem; jaunākais: Risas – Virmas starpleduslaikmets pirms 135 – 132 tūkst. līdz 122 – 120 tūkst. gadiem.¹⁹ To laikā no ledus kārtas atbrīvotajās teritorijās sāka atgriezties augu valsts, arī kokaugi. Kokaudžu sastāvs bija atkarīgs no starpleduslaikmeta ilguma un klimata, kas šajā periodā parasti mainījās no arktiskā uz mēreno un tad atkal atpakaļ uz arktisko.²⁰ Ar to bija saistīta arī ģeogrāfisko zonu pārvietošanās. Kā liecina augu palieku un putekšņu analīžu rezultāti, Latvijas teritorijā pirmajā starpleduslaikmetā, kas atbilst t.s. Gincas – Mindeles starpleduslaikmetam, veidojušies divi izteikti klimatiskā optimuma laikposmi. Pirmajā no tiem atjaunojušos mežu sastāvā ieblakus bērzam un priedei bija arī lazda, vikсна un liepa, bet otrajā: tikai lazda un vikсна.²¹ Jaunākos pētījumos Gincas–Mindeles starpleduslaikmeta nogulumos Daugavas senlejas tuvumā atrasti arī Serbijas egles (*Picea omorika*), baltegles, egles,

ozola, kļavas, alkšņa un, iespējams, arī Veimuta priedes (*Pinus strobus*) putekšņi. Mindeles-Risas starpleduslaikmeta nogulumos konstatēti galvenokārt skuju koku (baltegle, egle, priede) un alkšņu putekšņi. Klimatiskā optimuma laikā auguši arī ozoli, liepas, lazdas, kā arī tādi kokaugi kā purva mirtes. Minēto lapkoku īpatsvars Rietumlatvijā bijis lielāks nekā Austrumlatvijā. Šajā laikā Latvijas teritorijas austrumu daļā plašāk izplatījušās baltegles.²²

Izmantojot pēdējā: Risas – Virmas starpleduslaikmeta kokaugu ziedu putekšņu analīzes rezultātus, rekonstruēta tā laika meža attīstības dinamika, kas galvenos vilcienos raksturīga arī iepriekšējiem starpleduslaikmetiem.

Perioda sākumposmā (pirms aptuveni 135 – 132 tūkst. gadu) tundras kokaugu sabiedrību sākumā pārstāvēja bērzs un priede. Vēlāk priede kļuva par valdošo sugu. Klimatam kļūstot siltākam, vietējos mežos parādījās arī egle un lazda. Starpleduslaikmeta meža nākamo attīstības pakāpi iezīmēja meža sastāva papildināšanās ar alksni, apsi un vītoli. Šī meža attīstība jeb sukcesija no pirmās koku ieceļošanas līdz visaugstāk attīstītam meža tipam noslēdzās ar vīksnas un gobas, ozola, liepas un visbeidzot skābarža ienākšanu. Trīs pēdējo sugu koki vietējos mežos bijuši izplatīti nelielā daudzumā (ozols līdz 10% no kopējā koku daudzuma, vīksna un liepa: pavisam mazā skaitā).²³ Meža attīstības drīzā apstāšanās un tai sekojošā lejupslīde norāda, ka klimata optimums pastāvējis neilgu laiku. Klimata pasliktināšanās dēļ koku sugas no vietējiem mežiem atkāpās apgrieztā secībā: izzuda ozols, vīksna un liepa, pakāpeniski samazinājās apses, vītola un alkšņa procentuālais daudzums, bet mežu ar atlikušo sastāvu iznīcināja fluvioglaciālās smiltis no atkal tuvu pienākušā ledāja.²⁴ Aptuvenu aprēķinu rezultāti liecina: lielā leduslaikmeta pēdējā starpleduslaikmeta un tāpat arī tā dendrofloras pastāvēšanas ilgums Latvijas teritorijā bijis aptuveni 13000 – 15000 gadu.²⁵

Par mūsdienu mežu attīstības sākumu uzskata brīdi, kad pēc leduslaikmeta pēdējā apledošanas atkāpšanās no ledus brīvajā teritorijā atgriezās pirmie kokaugi. Tomēr, kā liecina iepriekš minētais, tad pienācīgi jānovērtē arī leduslaikmeta un pirms tam bijušo laikmetu radītā paliekošā ietekme uz mūsdienu mežu sastāvu Eiropā un līdz ar to – arī Latvijā: pirms leduslaikmeta radās un attīstījās mūsdienās pazīstamās koku sugas. Daudzas no tām, piemēram, purva ciprese (*Taxodium*), mamutkoks (*Sequoia*), dzelkva (*Zelkova*), likvidambra (*Liquidambar*), kamparkoks (*Cinnamomum*), tulpju koks (*Liriodendron*), magnolija (*Magnolia*) u.c. pēc leduslaikmeta Eiropas teritorijā nav vairs atgriezušās.²⁶

Atsauces

¹ LME., R, 1967., 1.sēj., 717.lpp.

² LD., R, 1995., 2.sēj., 127.lpp.

³ LME., R, 1967., 1.sēj., 615.lpp.

⁴ Saulīte A. Dzintars un dzintara priedes // DVK 1994. gadam. R, 1993., 97.lpp.

⁵ Vilfords Dž. N. Dzintara māksla un zinātne // Sestdiena. 1996., 24.febr.

⁶ LD., R, 1995., 2.sēj., 35.lpp.

⁷ Saulīte A., 1993., 97.lpp.

⁸ Zirnis E. Dzintars Baltijā // Sestdiena. 1996., 24.febr.

- ⁹ P. Galinieks. *Latvijas floras vēsture* // *Latvijas zeme, daba un tauta. Latvijas daba*, II sēj., 1936., 8.lpp.
- ¹⁰ Saulīte A., 1993., 97.lpp.
- ¹¹ Knaps R. *No tālsenā dzintarpriežu meža līdz mūsdienu pludmalei* // *DVK 1965. gadam*. R., 1964., 113.lpp.
- ¹² Saulīte A., 1993., 97.lpp.
- ¹³ Knaps R., 1964., 113.lpp.
- ¹⁴ Saulīte A., 1993., 97.lpp.
- ¹⁵ *Maldavs Z. Ģeoloģijas pamati*. R., 1959., 196.lpp.; *Galenieks P.*, 1936., 10.lpp.
- ¹⁶ *Galenieks P.*, 1936., 10.lpp.
- ¹⁷ *Turpat*, 11.lpp.
- ¹⁸ *LD.*, R., 1995., 3.sēj., 57.lpp.
- ¹⁹ *Liivrand E. Biostragphy of the pleistocene deposits in Estonia and corelation in the Baltic region*. Stockholm, 1991., 114.lpp.
- ²⁰ *Galenieks P.*, 1936., 12.lpp.
- ²¹ *LPE.*, R., 1984., 5.sēj., 2.grām., 47.lpp.
- ²² *Stelle V. Latvijas augu valsts veidošanās posmi. Dabas un vēstures kalendārs 1998. gadam*. – Rīga, 1997. – 90.–99. lpp.
- ²³ *Galenieks P.*, 1936., 16.lpp.
- ²⁴ *Galenieks P.*, 1936., 16.lpp.; *LPE.*, 1984., 5.sēj., 2.grām., 50.lpp.
- ²⁵ *Liivrand E.*, 1991., 85. – 95.lpp.
- ²⁶ *Galenieks P.*, 1936., 11.lpp.

II. Mežs leduslaikmeta beiguposmā un pēcleduslaikmetā

Lai gan Latvijas teritorija no ledus sāka pamazām atbrīvoties aptuveni pirms 14,5 – 15,0 tūkst. gadiem, uzskata, ka leduslaikmeta beiguposms iestājās pirms aptuveni 13700 gadiem un beidzās pirms aptuveni 10300 gadiem ar pēcleduslaikmeta – holocēna – iestāšanos (sk. 1.tabulu).¹ Leduslaikmeta beiguposmā klimats, vairākkārt mainoties, tomēr kļuva pakāpeniski siltāks, un apledojuma ledus sega pamazām izzuda (sk. 3.att.).² Šā posma sākumā – **raunī** (RA, aptuveni pirms 13700 – 13100 gadiem) no ledus brīvajās teritorijās (Vidzemes, Latgales un Augšzemes augstienēs parādījās tundrai raksturīgie augi: ķērpji, dažādas zaļās sūnas, graudzāles, grīšļi, vibotnes, vērmele, vairāki balandu dzimtas augi, efedra, pundurbērzs (*Betula nana*), dažas staipekņu un pundurkārķļu sugas (*Salix polaris*, *Salix herbacea* u.c.), kā arī ložņājošs pundurkrūms – driāde (*Dryas octopetala*).

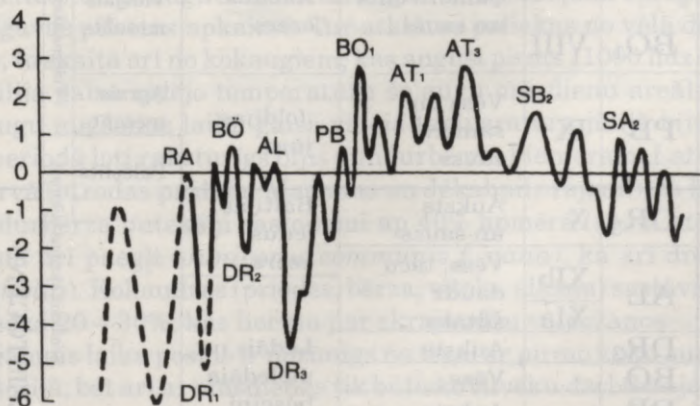
2.att. Driāde.

Latvijas zeme, daba un tauta. II sēj., 1936. – 19.lpp.

Tā vārdā nosaukta visa subarktiskā flora (t.s. driasa flora), kuras paliekas Latvijā konstatētas daudzviet.

Driasa floras sastāvu noteica ne vien vēl joprojām vēsais, brīžiem pat aukstais klimats, bet arī edafiskie apstākļi. Augsnes kārta, kas bija izveidojusies pēdējā starpleduslaikmetā, pēdējā – Baltijas (Virma) apledojuma veidošanās un kušanas laikā tika pilnīgi iznīcināta.

Pirms aptuveni 12000 gadiem sanesumu iežu virskārtā augsne sāka veidoties no jauna, un tās sākotnējā nepietiekamība, kā arī zemā auglība bija otrs būtiskākais

3.att. Vasaras (jūlija) gaisa vidējās temperatūras novirzes pēdējo 18 tūkst. gadu laikā Eiropas un Sibīrijas ziemeļu daļā, salīdzinot ar mūsdienu jūlija gaisa vidējo temperatūru (pēc paleobotāniskajiem datiem)

Klimatiskā un arheoloģiskā periodizācija Latvijā

(Ap 11700. g. pr. Kr. – mūsdienas)

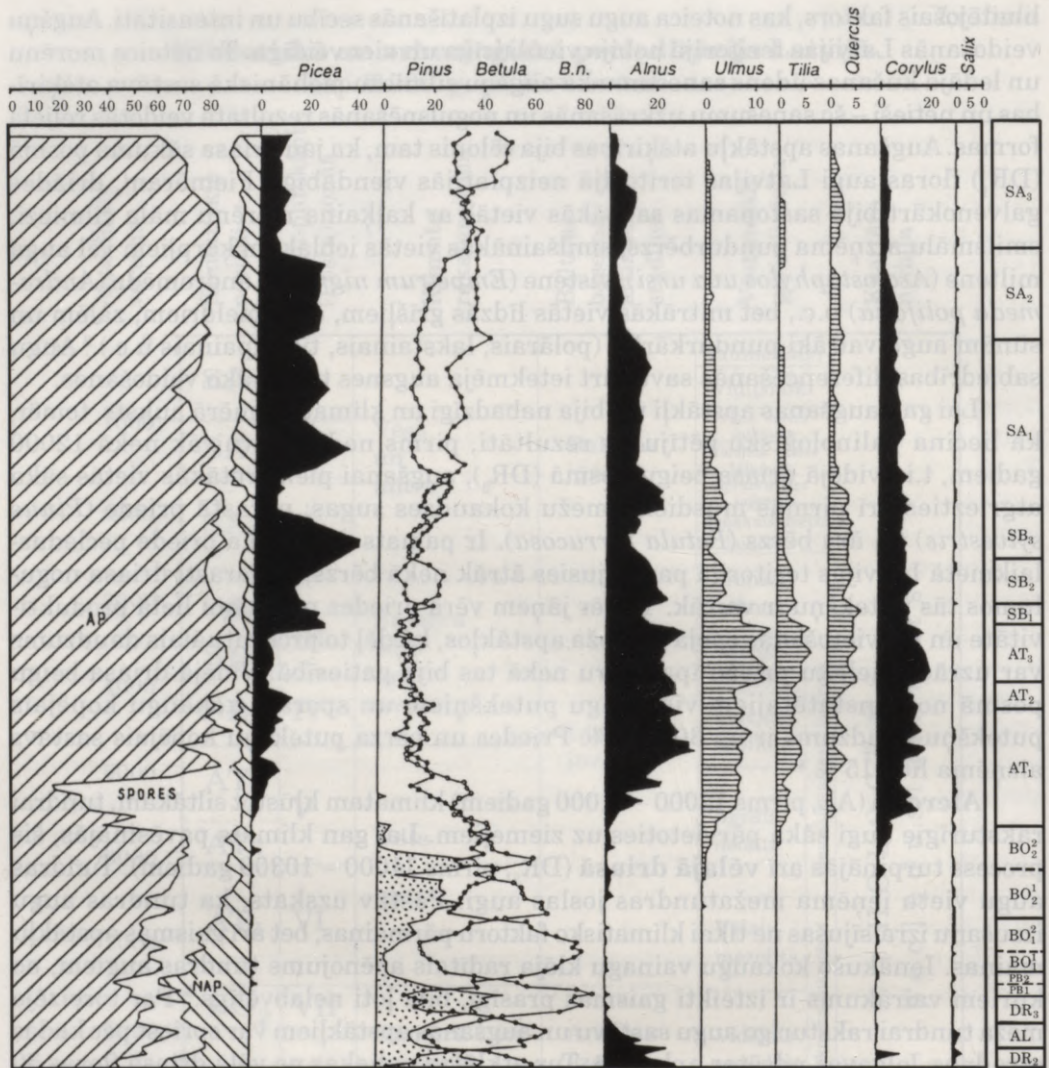
Absolūtais vecums	Klimatiskie periodi	Sporu-putekšņu (Pasta) zonas	Klimata raksturojums	Baltijas baseina attīstības stadijas	Vēsturiskā periodizācija	Kvartāra nodaļa	
0	SA ₃	Ib	Vēss un mitrs	Baltijas jūra	Jaunie laiki	H O L O C Ē N S (p ē c l e d u s l a i k m e t s)	
1000	SA ₂	Ia			Vēlasis dzelzs laikmets		
2000	SA ₁	II			Vidējais dzelzs laikmets		
3000	SB ₃	III	Samērā silts un sauss	Litorīnas jūra	Bronzas laikmets		
4000	SB ₂				Vēlais neolīts		
5000	SB ₁	IV	Silts un mitrs	Agraais neolīts	Vidējais neolīts		
6000	AT ₃	V			Agraais neolīts		Jaunākais akmens laikmets
7000	AT ₂						Vēlais mezolīts
8000	AT ₁	VI	Samērā silts un sauss	Ancilus ezers	Vidējais mezolīts		
9000	BO ₂	VII			Agraais mezolīts		
10000	BO ₁	VIII	Vēss un samērā sauss	Joldijas jūra	Paleolīts		
11000	PB	IX			Baltijas ledus ezers		
12000	DR ₃	X	Auksts un sauss	Ledājs un pieledāja baseini	Senākais akmens laikmets		P L E I S T O C Ē N S (l e d u s l a i k m e t a beiguposms jeb vēlais leduslaikmets)
13000	AL	XIb	Vēss, taču daudz siltāks				
13500	DR ₂	XIa	Auksts				
14000	BO		Vēss				
14500	DR ₁		Auksts				
15000	RA		Vēss, taču jūtami siltāks				

limitējošais faktors, kas noteica augu sugu izplatīšanās secību un intensitāti. Augšņu veidošanās Latvijas teritorijā nebija vienlaicīga un vienveidīga. To noteica morēnu un ledāja kušanas ūdens sanesumu kā augšņu cilmiežu mehāniskā sastāva atšķirības un netieši – šo sanesumu uzkrāšanās un nogulsnešanās rezultātā veidotās reljefa formas. Augšanas apstākļu atšķirības bija cēlonis tam, ka jau driasa sākuma posmā (DR₁) floras augi Latvijas teritorijā neizplatījās viendabīgi. Piemēram, driādes galvenokārt bija sastopamas sausākās vietās ar kaļķaina morēnu māla cilmieži, smilšmālu aizņēma pundurbērzs, smilšainākās vietās ieblakām ķērpjiem vēl auga miltene (*Arctostaphylos uva ursi*), vistene (*Empetrum nigrum*), andromēda (*Andromeda polifolia*) u.c., bet mitrākās vietās līdzās grīšļiem, ciņu meldriem, zālēm un sūnām auga vairāki pundurkārkli (polārais, lakstainais, tīklapainais u.c.).³ Augu sabiedrības diferencēšanās savukārt ietekmēja augsnes turpmāko veidošanos.

Lai gan augšanas apstākļi vēl bija nabadzīgi un klimats samērā auksts, tomēr, kā liecina palinoloģisko pētījumu rezultāti, pirms nedaudz vairāk nekā 12000 gadiem, t.i., vidējā driasa beigu posmā (DR₂), augšanai piemērotākās vietās sāka atgriezties arī pirmās mūsdienu mežu kokaudzes sugas: parastā priede (*Pinus sylvestris*) un āra bērzs (*Betula verrucosa*). Ir pamats domāt, ka priede pēcleduslaikmetā Latvijas teritorijā parādījusies ātrāk nekā bērzs, jo parasti driasa nogulumos tās putekšņu ir vairāk. Tomēr jāņem vērā priedes putekšņu lielā produktivitāte un pārvietošanās spēja nemeža apstākļos, kā dēļ to procentuālais daudzums var uzrādīt lielāku priedu īpatsvaru nekā tas bija patiesībā. Vidējā driasa beigu posmā no konstatētajiem visu augu putekšņiem un sporām kokaugu kopējais putekšņu daudzums ir ap 30 – 40%. Priedes un bērza putekšņu kopējais sastāvs aizņēma līdz 15 %.⁴

Alerodā (AL, pirms 12000 – 11000 gadiem) klimatam kļūstot siltākam, tundrai raksturīgie augi sāka pārvietoties uz ziemeļiem. Lai gan klimats pavēsinājās, šis process turpinājās arī **vēlajā driasā** (DR₃, pirms 11000 – 10300 gadiem). Tundras augu vietu ieņēma mežatundras joslas augi. Pastāv uzskats, ka tundras augu izzušanu izraisījušas ne tikai klimatisko faktoru pārmaiņas, bet arī gaismas apstākļu maiņas. Ienākušo kokaugu vainagu klāja radītais apēnojums tundras augiem, no kuriem vairākums ir izteikti gaismas prasīgi, bija ļoti nelabvēlīgs.⁵ Par toreizējo meža tundrai raksturīgo augu sastāvu un augšanas apstākļiem var spriest pēc kādas atradnes Jelgavas pilsētas apkaimē. Tur atklātas paliekas no vēlā driasa floras 50 sugu augiem, to skaitā arī no kokaugiem, kas auguši pirms 11000 līdz 10000 gadiem. Aprēķinot jūlija gaisa vidējo temperatūru šo augu mūsdienu areālos, konstatēts, ka minēto augu augšanas laikā gaisa vidējā temperatūra jūlijā bijusi no +6° līdz +9°C.⁶ Šajā periodā ļoti raksturīgs bijis pundurbērzs. Piemēram, Latvijas lielākajā, t.i., Teiču purvā (atrodas pa daļai Madonas un Jēkabpils rajonā), tā laika putekšņu sastāvā pundurbērza putekšņi sastopami ap 40% apmērā (*sk.* 4. att.).⁷ Šajā laikā bija sastopami arī paegli (*Juniperus communis f. nana*), kā arī divkrāsu kārkli (*Salix phylicifolia*). Kokaudzes (priedes, bērza, vītola, alkšņa) sastāvs no visas augu valsts sasniedza 20 – 30%, kas liecina par skrajaudžu veidošanos.

Aplūkojamais laika posms ir nozīmīgs ne tikai ar pirmo koku sugu atgriešanos Latvijas teritorijā, bet arī ar mūsdienās tik būtisko cilvēku darbības jeb antropogēnā faktora pirmo pazīmju rašanos. Pirmie iedzīvotāji (mednieki, radniecīgi Svidru – Ārensburgas paleolīta kultūras ciltīm) Latvijas teritorijā ienāca apmēram pirms 11000 gadu, sekojot ziemeļbriežiem, kuri pārtika no tundras augu valsts. Pēc

4.att. Kokaugu putekšņu diagramma (Teiču purvs)

(autore – L.Kalniņa)

Latvijas arheoloģijas periodizācijas šis laiks atbilst akmens laikmeta senākā perioda, paleolīta, pašam beigu posmam.⁸ Tā kā klimats vēl bija samērā auksts un sauss, pirmo ienācēju uzturēšanās Latvijas teritorijā bija sezonāla, un vietējo augu izmantošana no viņu puses: praktiski nekaitīga.

Aptuveni pirms 10300 gadiem, kad Baltijas ledus ezers savienojās ar Atlantijas okeānu, kļūstot par t.s. Joldijas jūru, klimats šeit kļuva nedaudz siltāks (iestājās t.s. **preboreālais periods** – PB).⁹ Uzskata, ka līdz ar to beidzās leduslaikmeta beiguposms un sākās arī jauns ģeoloģiskais periods: **holocēns** (pēcdeduslaikmets). Klimatam mainoties, būtiskas pārmaiņas norisa arī augu valsts sastāvā. Praktiski visā Latvijas teritorijā sāka izplatīties meži, kuros skaitlisko pārsvaru, apsteidzot

priedi, sāka gūt bērzs. Tas sākumā vairāk izpaudās reljefa paaugstinājumos, tātad, Latvijas austrumu daļā, tad: visā Latvijas teritorijā, īpaši – preboreāla pirmajā pusē (PB₁). Līdzās āra un pundurbērzam dažās zemākās un mitrākās vietās bija sastopams arī zemais bērzs (*Betula humilis*), kā arī purva bērzs (*Betula pubescens*). Acīmredzot, šo divu bērzu sugu izplatīšanos daļēji var izskaidrot ar jaunu procesu pēcleduslaikmetā: purvu veidošanos. Samērā sausais un perioda otrajā pusē mēreni siltais klimats sekmēja senezeru aizaugšanu. Jūtama nozīme šajā procesā bija arī Joldijas jūras zemajam līmenim.¹⁰ Vēl preboreāla 2. pusē (PB₂) mūsu kokaugu sabiedrībā nelielā daudzumā jau bija sastopama arī egle (galvenokārt Austrumlatvijā un Vidzemē), lazda (*Corylus avellana*) un alksnis (*Alnus sp.*), bet bērza platības sāka atkal pakāpeniski samazināties. Kopumā kokaugu īpatsvars perioda beigās sasniedza 60 – 80%, bet 20 – 30% no tiem aizņēma krūmveida augi.

Arheoloģiskajā periodizācijā drīz pēc holocēna iestāšanās izdalīts otrs akmens laikmeta periods: **mezolīts** (ap 7700. g. pirms Kr. – 4500. g. pirms Kr.).¹¹ Atšķirībā no paleolīta laika apmetnēm, mezolīta laika apmetnes un senlietas atklātas ne vien vairāku upju (Daugavas, Lielupes, Misas, Pededzes, Salacas, Ventas u.c.) un ezeru (Lubāna, L. Ludzas, Burtnieku u.c.) krastos vai tiešā tuvumā, bet arī toreizējās Joldijas jūras (vēlāk Ancilus ezera, bet mezolīta beigās: Litorīnas jūras) piekrastē.¹² Tātad, šie apvidi bija pirmie Latvijas teritorijā, kur cilvēks sāka izmantot meža produktus un tādējādi veidojās cilvēka darbības faktora iedīgļi. Siltāka laika iestāšanās jau mezolīta sākuma posmā ļāva senajiem cilvēkiem no t.s. Kundas kultūras mednieku – zvejnieku ciltīm apmetties pastāvīgās apmetnēs, bet izveidojusies augu valsts, iespēju ietvaros, – ievākt un uzkrāt pārtikas rezerves visam gadam.¹³ Līdz ar to viņu dzīves atkarība no meža produktiem krasī palielinājās. Tādi atradumi kā akmens un raga cirvji, kā arī starplocekļi akmens cirvja savienošanai ar kātu it kā varētu liecināt, ka mezolīta laika cilvēks saimniecībā pamazām sāka pāriet mūsdienu izpratnē no meža blakusizmantošanas uz meža pamatizmantošanu. Vācu zinātnieki pat pierādījuši: ar raga cirvi ozola stumbru 20 cm diametrā var pārcirst 15 minūtēs.¹⁴ Latvijas teritorijā atrastajiem raga un akmens cirvjiem ne eksperimentālā, ne trasoloģiskā¹⁵ analīze nav veikta. Tas nozīmē, ka šobrīd vēl nevar tieši pierādīt, ka tie jau mezolītā šeit būtu lietoti ne vien kā sitamie rīki, ieroči vai kulta priekšmeti, bet arī jau kā kokapstrādes rīki. Vienlaikus nav noliedzams, ka koks kā materiāls jau tika izmantots un nedaudz pat apstrādāts, un tā, lai arī pavisam nenozīmīga, jau bija tieša ietekme uz kokaugiem.

Pirms aptuveni 9000 gadiem Skandināvijas zemes garozas celšanās dēļ Joldijas jūras savienojums ar Atlantijas okeānu pārtrūka, kā rezultātā tās vietā izveidojās saldūdens t.s. Ancilus ezers.¹⁶ Šajā laikā klimats kļuva vēl siltāks un sausāks: preboreālo periodu nomainīja **boreālais periods** (BO). Tomēr, sakarā ar to, ka Ancilus ezera ziemeļu daļā ūdens bija ļoti auksts, iespējams, vēl atradās saskarē ar ledus masām, boreāla pirmajā pusē (BO₁) Latvijas teritorijas klimats vēl nebija tik silts kā Viduseiropā. Šādi apstākļi bija vairāk piemēroti priežu mežu izplatībai. Visā Latvijas teritorijā putekšņu diagrammās boreāla pirmo pusi raksturo priežu putekšņu izteikts pārsvars (80 – 90%) un neliels pārējo putekšņu daudzums. Ja preboreālajā laikmetā savu līdzšinējo maksimumu sasniedza bērzs, tad boreālu jāuzskata par priedes maksimuma laikmetu. Šajā laikā savam maksimumam tuvojās arī Latvijas teritorijas mežainums. Konkrētos apvidos, piemēram, Ploča purva apkārtnē (valsts rietumos) mežainums jau bija sasniedzis maksimumu (pāri par 90%).

Boreāla otro pusi (BO₂) var vienlaikus uzskatīt par pārejas posmu no boreālā uz atlantisko laikmetu. Klimatiskie un augsnes apstākļi bija uzlabojušies tiktāl, lai varētu atgriezties arī citas koku sugas. Šajā laikā sāk plašāk izplatīties lazda, kas dažviet Viduseiropā šajā laikā dominēja pat pār citām koku sugām. Latvijas teritorijā tās īpatsvara pieaugums bija tikai perioda beigās un nākamajā – atlantiskajā laikmetā. Sākot no austrumu daļas, Latvijas teritorijā auga egle (*Picea abies*), kura, iespējams, šeit sāka parādīties jau preboreāla laikā. Dažviet konstatēti arī pirmie platlapji: viksna (*Ulmus laevis*) un liepa (*Tilia cordata*). Aptuveni pirms 7800 gadiem vietām parādījās arī abas alkšņu sugas (*Alnus glutinosa* – melnalksnis un *Alnus incana* – baltalksnis).¹⁷ Vairākas pazīmes liek domāt, ka aprakstāmā perioda 2. pusē bijusi sastopama arī apse (*Populus tremula*). Tomēr sakarā ar to, ka apses putekšņi purvu kārtās ilgi nesaglabājas¹⁸, konkrētu ziņu par to izplatību senākos laikos trūkst. Priedes aizņemtās platības, savukārt, boreāla otrajā pusē sāka pakāpeniski samazināties.

Bieži vien putekšņu diagrammās boreāla otro pusi raksturojošos putekšņu spektrus mēdz iedalīt divās daļās: BO_{2/1} un BO_{2/2}. Pēc daudzām diagrammām boreāla beigu posmā (BO_{2/2}) konstatējams īslaicīgs, bet tomēr būtisks bērza izplatības pieaugums. Tas liecina, ka, beidzoties boreālam, klimats uz neilgu laiku kļuvis nedaudz vēsāks un mitrāks. Raksturīgi, ka bērzu īpatsvars šajā laikposmā vairāk palielinājies tieši Latvijas austrumdaļas mežos. Tas izskaidrojams ar to, ka Latvijas austrumu daļa atšķiras ar augstāku reljefu, zemāku gaisa vidējo temperatūru, lielāku nokrišņu daudzumu, īsāku veģetācijas periodu un arī lielāku cilmiežu dažādību.¹⁹ Boreāla otrajā pusē meži maksimālo izplatību sasniedza visā Latvijas teritorijā. Spriežot pēc sporu-putekšņu analīžu rezultātiem, teritorijas mežainums tolaik bijis 80 – 95%.

Nākamais, **atlantiskais periods** (AT), laika ziņā tieši sakrīt ar Litorīnas jūras transgresiju, t.i., tās līmeņa pakāpenisku celšanos. Litorīnas jūra radās pēc Antilus ezera savienošanās ar okeānu tagadējo Dānijas šaurumu rajonā atlantiskā perioda pašā sākumā. Šajā laikā (pirms aptuveni 7400 gadiem) klimats sāka kļūt siltāks, sasniedzot gaisa vidējās temperatūras maksimumu visā pēcdeduslaikmetā. Vienlaikus tas kļuva ievērojami mitrāks. Par to liecina dziļu ezeru izveidošanās daudzās zemākās reljefa iepakās²⁰, straujais sfagnu sūnu sporu īpatsvara pieaugums, tādu augu kā ezerrieksta (*Trapa natans*) un purva mirtes (*Myrica gale*) ienākšana Latvijas teritorijā u.c. Salīdzinājumā ar mūsdienu gaisa vidējo temperatūru, tā tolaik bijusi par apmēram 2,5° augstāka.²¹ Optimālais klimats un izveidojušās ar humusu bagātās augsnes veicināja tādas mūsdienās Latvijā retas koku sugas kā ives (*Taxus baccata*)²² un platlapju mežu izplatīšanos.²³ Atlantiskā perioda pirmajā pusē (AT₁) platlapju sastāvā izplatības maksimumu sasniedza viksna, mitrākajās vietās alksnis (piemēram, Lubāna zemienē valsts austrumos: vairāk nekā 40%)²⁴, bet sausākos mežos, īpaši Latvijas austrumu daļā, ievērojama nozīme bija eglei. Šis periods bija ļoti labvēlīgs arī lazdas plašākai izplatībai, tomēr dažādos apvidos tās kulminācija konstatēta atšķirīgos laikos. To izskaidro ar lazdas slikto piemērotību augsnēm ar augstu gruntsūdens līmeni.²⁵ Perioda sākumā, bet vietām dienvidu rajonos jau boreāla beigās, auglīgākās augsnēs sāka parādīties arī ozols (*Quercus robur*). Jau kā pastāvīga suga ozols Lubānas puses mežos konstatējams pirms aptuveni 7200 gadiem.²⁶

Atlantiskā perioda otro pusi (AT₂) no pirmās atdalīja vidusposms (AT₃), kas atšķirams pēc īslaicīgām veģetācijas sastāva pārmaiņām. Austrumlatvijā tās raksturojās ar bērza, bet Rietumlatvijā – ar priedes īpatsvara nelielu palielināšanos

un platlapju attiecīgu samazināšanos. Šīs mazās pārmaiņas, jādoma, izraisījusi klimata īslaicīga pasliktināšanās. Tomēr, kā norāda putekšņu spektri, šajā laikā jau vairāk ir diferencējušies arī lokālie vides faktori: augsnes apstākļi, attiecīgo sugu izvietojums reljefā u.c., kas konkrētos apstākļos var daļēji ietekmēt noteiktu sugu augšanu. Īslaicīgajām pārmaiņām beidzoties (aptuveni pirms 6000 gadiem), platlapju meži sasniedza maksimālo izplatību visā pēcleduslaikmetā. Sporu-putekšņu diagrammās tas konstatējams pēc tā, ka savu kulmināciju sasniedz ozola, bieži vien arī liepas putekšņu liknes un visā Latvijas teritorijā sastopams skābardis (*Carpinus betulus*) un vietām arī dižskābardis (*Fagus silvatica*). Skābarža ienākšana Latvijas teritorijā norisusi caur Lietuvu un tā izplatīšanos ietekmējuši labvēlīgie apstākļi Litorīnas jūras piekrastē (ilgāks veģetācijas periods un lielāks gaisa mitrums). Skābardis uzskata par jaunāko dabiski ienākušo koku sugu (tāpat kā visā Vidus-eiropā). Dižskābardis pie mums ienācis, domājams, nedaudz ātrāk.²⁷ Ozola īpatsvars mežos sasniedza vidēji 4 – 8%, lai gan vietām tas konstatēts līdz pat 18%.²⁸ Šeit atkal vērojamas atšķirības starp Latvijas austrumu un rietumu daļu: rietumu daļas mežos platlapju īpatsvars bijis caurmērā lielāks, un liepas maksimums, atšķirībā no austrumu daļas, daudzos gadījumos konstatēts jau atlantiskā perioda pirmās puses beigās. Piemēram, kā liecina putekšņu analīzes rezultāti, Druviņu purvā (atrodas 2,5 km uz ZR no Talsiem) platlapju īpatsvars atlantiskajā periodā sasniedzis pat 60%, pie kam galvenā koku suga šajā apvidū bijusi liepa.²⁹ Šīs atšķirības platlapju daudzumā un sastāvā paleobiologi vairāk saista ar lokālo faktoru atšķirībām nekā ar klimata ietekmi. Viens no svarīgākajiem lokālajiem faktoriem ir augsnes īpašības. Līdzās tam atlantiskajā periodā jau ir konstatējama antropogēnā faktora ietekme.

Izmantojot palinoloģisko pētījumu rezultātus, par antropogēnā faktora ietekmi uz seno laiku mežu var spriest pēc vairākām pazīmēm. Pirmkārt, putekšņu – sporu kopējā sastāva diagrammas liecina, ka, sākot no atlantiskā perioda otras puses, sākas kokaudzū īpatsvara samazināšanās process. To var daļēji izskaidrot kā sekas klimata un ar to saistīto vides faktoru pārmaiņām (purvu kopējās platības palielināšanās, ūdens un purva augu sabiedrības paplašināšanās u.c.). Tomēr dažās putekšņu diagrammās, kas raksturo veģetāciju senu apdzīvotu vietu tuvumā (piemēram, Ploču purva un Lubāna zemiēnē esošo Zvidzes, Zvejsalas³⁰ un Osas³¹ apmetņu diagrammās), sākot no atlantiskā perioda 2. puses, kokaugu putekšņu īpatsvara samazināšanās attēlojas izteiktāk nekā diagrammās, kas attiecas uz tolaik neapdzīvotiem rajoniem.³² Arī mūsdienās novērojams, ka mežam ir tendence uz pašatjaunošanos, aizņemot tās platības, ko ilgāku laiku neskar cilvēku darbība. “Sacensībā ar citām augu sabiedrībām mežs ir noslēguma stadija”.³³ Ar to jāsaprot, ka pat īslaicīga mežainuma samazināšanās zem 80% varētu jau būt antropogēnā faktora ietekmes sekas.

Mezolītā un tam sekojošā beidzamā akmens laikmeta perioda sākumposmā – **agrajā neolītā** (4500. – 3000. g. pirms Kr.) – cilvēku darbība kā negatīvs faktors ietekmēja galvenokārt konkrētās apmetnes teritoriju.³⁴ Bez šaubām, viņu darbības zona bija ievērojami plašāka (vācot meža produktus, medījot u.tml.), bet tajā cilvēku darbības ietekme nebija tik izteikta kā apmetņu teritorijā un tās tuvākajā apkaimē. Pašlaik Latvijā droši zināmas 2 teritorijas (Lubāna zemiene un Burtnieku ezera apkārtnē), kur lokalizējušās pastāvīgas mezolīta–agrā neolīta laika apmetnes (pēc pašreizējām ziņām Lubāna zemiene bija Latvijas teritorijas apdzīvotākais rajons akmens laikmetā). Putekšņu–sporu diagrammās, kas attiecas uz šīm teritorijām, izpaužas otra pazīme, kas liecina par antropogēnā faktora eksistenci: ruderālo augu

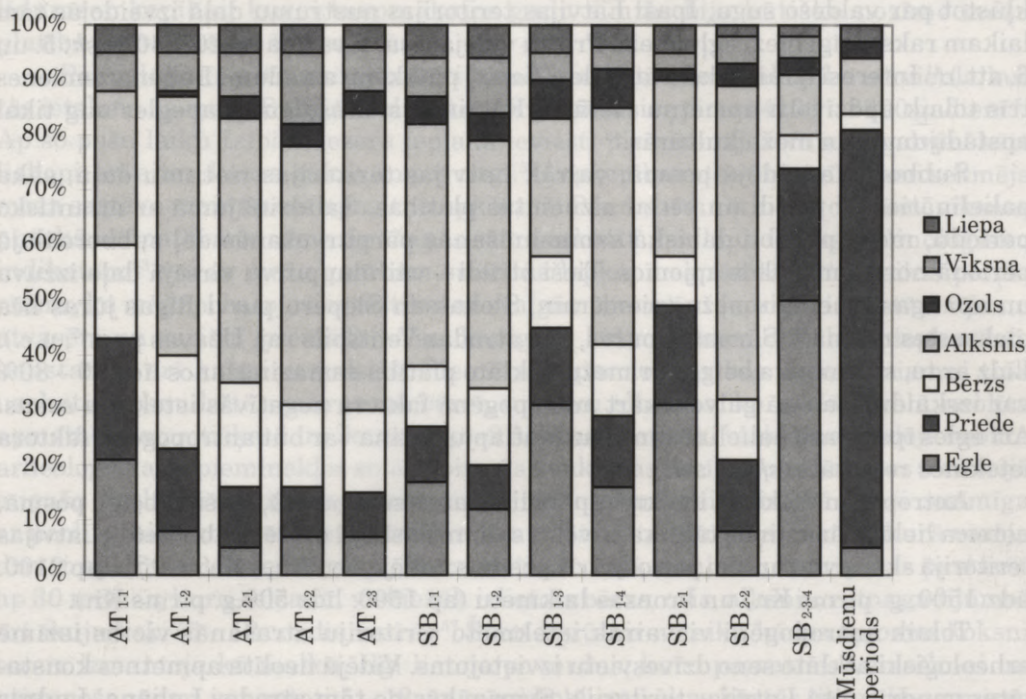
(lauku vibotne – *Artemisia campestris*, nātres – *Urtica*, balodenes – *Atriplex*, baltā balanda – *Chenopodium album* u.c.) putekšņu parādīšanās vai strauja īpatsvara palielināšanās. Vēl jānosauc ceļteku (*Plantago*) putekšņi, kuru parādīšanās parasti norāda uz augsnes virskārtas noblietēšanos, kas rodas, palielinoties apdzīvotībai. Ērgļpapardes (*Pteridium aquilinum*) putekšņu pēkšņa parādīšanās, vai to daudzuma palielināšanās, norāda uz kādreizējiem netālajiem uguns kuriem vai pat ugunsgrēkiem.³⁵ Ugunsgrēki varēja būt dabiskas vai antropogēnas izcelsmes, bet tie notika retāk nekā turpmākos laikos, jo 1) nebija tik daudz iedzīvotāju, t.i., potenciālo ugunsgrēku izraisītāju; 2) nenotika mežu tiša dedzināšana; 3) priežu īpatsvars bija salīdzinoši neliels, tāpēc mežu ugunsdrošība bija lielāka. Ugunsgrēku biežums bija atkarīgs arī no klimatiskajiem apstākļiem. Piemēram, mūsdienās mežs kļūst ļoti ugunsnedrošs, ja karstā laikā lietus nav lijis vismaz 15 – 18 dienas.³⁶

Sporu-putekšņu diagrammās meža degšanas, kā arī izciršanas, sekas nereti attēlojas kā augu kopīgā sastāva straujas maiņas, kam raksturīga šaurlapju (bērza, baltalkšņa, apses) un nezāļu īpatsvara palielināšanās.³⁷ Drošs pierādījums meža degšanai ir apdegušus (pārogļojušos) putekšņus saturoši slāņi, kas zemes profilos konstatējami plašākā teritorijā. Pirmā šādi konstatētā meža degšana Ploču purva teritorijā notikusi apmēram pirms 7000 gadiem (atlantiskā perioda sākumposmā), bet vēlāk, līdz mūsdienām, tā atkārtojusies vēl vismaz 9 reizes. Lubāna zemienes Suļkas apmetnes (Rēzeknes raj. Nagļu pag.) diagrammā savukārt konstatēti ugunskurā(?) apdeguši putekšņi, no kuriem 59% bija egles, 19% bija priedes, bet pārējie: alkšņa, bērza, ozola un lazdas putekšņi.³⁸

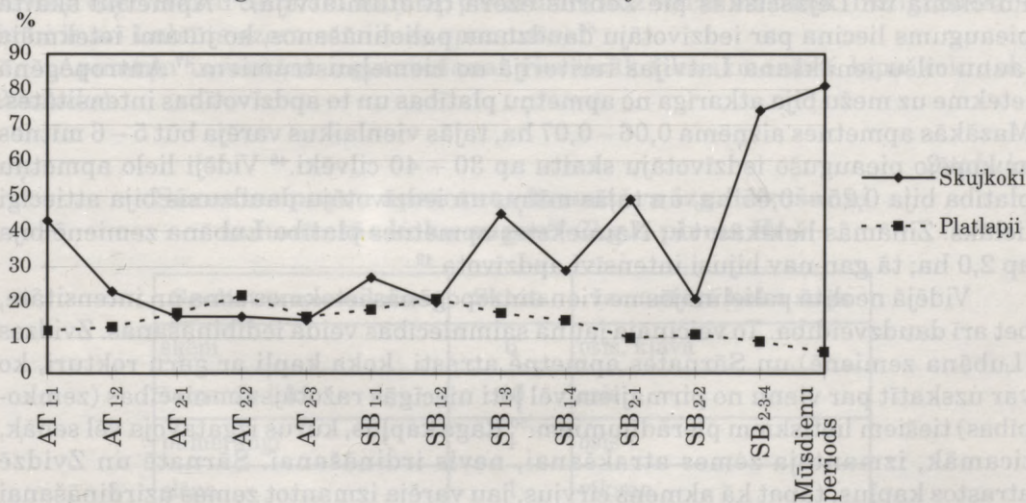
Ar līdumu lišanu vairumā gadījumu saistāmi deguši putekšņi, kas attiecināmi uz pēdējiem 3000 – 4000 gadiem, lai gan pa retam bija arī dabiskas izcelsmes ugunsgrēki. To cēlonis bija zibens vai kūdras smelknes pašuzliesmošana ilgstošā karstumā un sausumā. Liels skujkoku putekšņu īpatsvars un to atrašanās virs nabadzīgas, plānas augsnes kārtas norāda: koki nav dedzināti līdumā, bet gan ugunsgrēkā. Savukārt, platlapju putekšņu lielāks īpatsvars un putekšņu atrašanās virs biezas augsnes kārtas var arī liecināt par senatnē listu mežu. Drošs pierādījums tam ir labības graudu piejaukums pelniem.

Konkrētākas un izteiktākas liecības par seno laiku mežiem un antropogēnā faktora ietekmi sniedz augu sporas un putekšņi, kā arī arheoloģiskie atklājumi, kas attiecas uz nākošo vēsturisko laika posmu: **vidējo neolītu** (3000. – 2100.g. pirms Kr.). Šajā laikposmā norisa jaunas būtiskas klimata un līdz ar to vides faktoru pārmaiņas, tāpēc, pirms iepazīšanās ar cilvēka darbības turpmāko ietekmi uz mežu, jānoskaidro, kā meža sastāvu ietekmēja šīs pārmaiņas.

Pirms aptuveni 4700 gadiem klimats kļuva kontinentālāks: sausāks un nedaudz vēsāks. Atlantisko periodu nomainīja **subboreālais periods** (SB), kurā izdalīti 3 posmi. Pirmajā posmā (SB₁), kas ilga aptuveni līdz 1900. gadam pirms Kr., pakāpeniski samazinājās platlapju, atskaitot ozolu, kā arī alkšņa un lazdas izplatība. Tā kā subboreāla sākumā klimats vēl bija pietiekami silts, ozolu daudzums ne vien saglabājās, bet vietām atkārtoti palielinājās, vai pat sasniedza savu maksimumu (arī Ploču purva apkārtnē). Tajā pašā laikā sāka palielināties egļu platības. Domājams, ka egles atgriešanās Latvijas teritorijā notikusi pa diviem ceļiem. Galvenais tās ienākšanas ceļš veda no austrumiem, bet otrs: no dienvidrietumiem (no Alpiem). Šo otru egles ienākšanas ceļu uzskata par šķērsli, kas platlapjiem nav ļāvis atkāpties dienvidu virzienā pēc nelabvēlīgu apstākļu iestāšanās.³⁹ Jau perioda sākumā egļu

5.att. Lubāna zemienu mežu sastāva rekonstrukcija periodam no mezolīta līdz agrās bronzas laikmetam salīdzinājumā ar mūsdienām

6.att. Skujkoku un lapu koku (platlapju) putekšņu daudzums Lubāna zemiņē no kopējā atrasto putekšņu skaita (%)

īpatsvars Latvijas teritorijas austrumdaļā vietām bija līdz 40 – 50%, bet rietumdaļā: tikai ap 10 – 20%.⁴⁰ Kā vairāk kontinentāla klimata augs, egļu galvenokārt aizņēma tās platības, kas atradās tālāk no jūras.

Subboreāla vidusdaļā (SB₂, ap 1900. – 1400. g. pirms Kr.) un beigu posmā (SB₃, ap 1400. – 800. g. pirms Kr.) egļu īpatsvars pieauga tiktāl, ka tā nomainīja platlapjus,

klūstot par valdošo sugu. Īpaši Latvijas teritorijas austrumu daļā izveidojās tam laikam raksturīgi biezi egļu meži. Priežu vidējais sastāvs bija ap 20 – 30% (sk. 5. un 6. att.).⁴¹ Interesi izraisa dažu lapegles (*Larix*) putekšņu atradumi Lubāna zemienes trīs tolaik apdzīvotu apmetņu vietās.⁴² Kā zināms, mūsdienās lapegles aug tikai apstādījumos un meža kultūrās.⁴³

Subboreāla pēdējā posmā, vairāk Latvijas teritorijas rietumu daļā, sāka palielināties ar priedi un bērzu aizņemtās platības. Salīdzinājumā ar atlantisko periodu, meža platību dabiskā samazināšanās pārpurvošanās dēļ subboreālajā periodā norisa mazākos apjomos. Tieši otrādi – vairāku purvu virsējā daļa izžuva un apauga ar nelielu mežu (piemēram, Slokas un Slēperu purvi Rīgas jūras līča piekrastes rajonā⁴⁴, Sārnates purvs, kas atrodas Ventspils raj. Užavas pag.⁴⁵, u.c.). Līdz ar to, subboreāla beigās ar mežu aplāto platību samazināšanos līdz 70 – 80% var izskaidrot jau kā galvenokārt antropogēnā faktora negatīvās ietekmes sekas. Arī egles īpatsvara palielināšanās uz platlapju rēķina var būt antropogēnā faktora ietekmes rezultāts (sk. 4. att.).

Antropogēnā faktora ietekmes palielināšanos subboreālā, īpaši tā beigu posmā, noteica lielās pārmaiņas tālaika cilvēku saimnieciskajā dzīvē. Subboreāls Latvijas teritorijā skāra vēsturisko periodu trīs posmus: vidējo neolītu, vēlo neolītu (ap 2100. līdz 1500. g. pirms Kr.) un bronzas laikmetu (ap 1500. līdz 500.g. pirms Kr.).

Tolaik antropogēni visvairāk ietekmēto teritoriju atrašanās vietas iezīmē arheoloģiski atklāto seno dzīvesvietu izvietojums. Vidējā neolīta apmetnes konstatētas gandrīz visā Latvijas teritorijā. Svarīgākās no tām atrodas Lubāna, Ludzas un Burtnieku ezera baseinā, pie Dvietas upes (Dienvidaustrumlatvijā), Sārnatē, Purciemā un Lejascīskās pie Zebrus ezera (Rietumlatvijā).⁴⁶ Apmetņu skaita pieaugums liecina par iedzīvotāju daudzuma palielināšanos, ko jūtami ietekmēja jaunu cilšu ienākšana Latvijas teritorijā no ziemeļaustrumiem.⁴⁷ Antropogēnā ietekme uz mežu bija atkarīga no apmetņu platības un to apdzīvotības intensitātes. Mazākās apmetnes aizņēma 0,06 – 0,07 ha, tajās vienlaikus varēja būt 5 – 6 mītnes ar kopējo pieaugušo iedzīvotāju skaitu ap 30 – 40 cilvēki.⁴⁸ Vidēji lielo apmetņu platība bija 0,25 – 0,65 ha, un tajās mītņu un iedzīvotāju daudzums bija attiecīgi lielāks. Zināmās lielākās, t.i., Nainiekstes apmetnes platība Lubāna zemienē bija ap 2,0 ha; tā gan nav bijusi intensīvi apdzīvota.⁴⁹

Vidējā neolītā palielinājās ne vien antropogēnās ietekmes zona un intensitāte, bet arī daudzveidība. To veicināja jauna saimniecības veida iedibināšanās. Zvidzes (Lubāna zemienē) un Sārnates apmetnē atrasti koka kapļi ar garu rokturi, ko var uzskatīt par vienu no pirmajiem vēl ļoti niecīgās ražotājsaimniecības (zemkopības) tiešiem lietiskiem pierādījumiem.⁵⁰ Raga kapļus, kurus izgatavoja vēl senāk, ticamāk, izmantoja zemes atrakšanai, nevis irdināšanai. Sārnatē un Zvidzē atrastos kapļus, tāpat kā akmens cirvjus, jau varēja izmantot zemes uzirdināšanai nelielos, no meža brīvos lauciņos. Ar tiem, acīmredzot, apstrādāta normāla mitruma minerālaugsne, jo mālainu zemi ar tiem apstrādāt bija grūti, savukārt smilšainās vietās labība neizauga. Mežos auglīgākās augsnes izrādījās tās, ko aizņēma galvenokārt platlapu koki, tāpēc brīvos lauciņus parasti meklēja platlapju audzēs. Kultūraugiem sagatavojot un apstrādājot no kokiem brīvos zemes gabalus (esošos un iegūtos pēc atsevišķu koku nociršanas), mežam, kaut uz laiku, tika atņemtas un jau nedaudz pārveidotas pirmās platības. Iesējot graudus izdegušā laucē, atklājās, ka raža ir pat labāka nekā parastā lauciņā. Tas jau bija solis preti

līdumzemkopībai, kurai turpmākajos gadu simtos bija būtiska nozīme mežu platību samazināšanās procesā.

Palinoloģisko pētījumu rezultāti ļāvuši konstatēt, ka zemkopība un vienlaikus tās ietekme uz mežu Baltijas valstu teritorijā sākusies pirms 4100 – 3800 gadiem.⁵¹ Ap šo pašu laiku Lubāna ezera ieplakā ieviesti pirmie mājdzīvnieki: galvenokārt liellopi, arī aitas, kazas, cūkas un pat zirgi.⁵² Lopkopības attīstība arī jūtami sekmēja meža sastāva mainīšanos apmetņu apkārtnē. Pēc dažu zinātnieku domām, viksnas putekšņu īpatsvara samazināšanos var uzskatīt par lopkopības palinoloģisku indikatoru⁵³ vai ar meža ganībām saistītās lopkopības rādītāju.⁵⁴ Izteikts pieņēmums, ka mājlopi barojušies ne tikai ar svaigām, bet arī ar iepriekš izcirstām viksnu atvasēm un zariem (ziemā?).⁵⁵ Tas, ka agrāk koku dzinumus kaltēja lopbarībai, konstatēts arī kaimiņu valstīs. Piemēram, par lopbarības rezervi ziemai tiek uzskatītas kaudzītēs sakrautas bērzu un ievu slotiņas, ko atklāja vēlā neolīta apmetnēs Žemaitiškē-1 un Žemaitiškē-2 Austrumlietuvā.⁵⁶ Atklājumi vidējā neolīta arheoloģiskajos pieminekļos sniedz pirmās konkrētās liecības par Latvijas teritorijā augušo platlapju un citu sugu koku tiešu izmantošanu saimniecībā. Īpaši nozīmīga ar neolīta laika koka senlietu atradumiem ir Sārnates purva apmetne, kurā varēja dzīvot ap 150 – 160 iedzīvotāji. Konstatēts, ka tajā vienlaikus varējušas pastāvēt ap 30 mitnes, kuru celšanai visbiežāk izlietots bērzs, osis, alksnis, retos gadījumos arī skuju koki (5 – 12 cm diametrā).⁵⁷ Šobrīd grūti ir noteikt, kādos apjomos koksni toreiz izmantoja kā malku. Ilgi lietoja pavardus, kuru pamatnes veidošanai un atjaunošanai arī izmantoti 5 – 12 cm resni koki, vairākas kārtās liktas liepu mizas un bērzu tāsīs. Par to liecina gan to vairākkārtējā atjaunošana, gan plaši lazdu un sevišķi ezerriekstu čaumalu slāņi ap pavardiem līdz 40 cm biezumā (līdzīgi novērojumi ir arī Lubāna ezera zemienu apmetnēs).⁵⁸

Apmetņu inventāra izgatavošanai visvairāk tika izmantoti lapu koki (*sk. 2.tabulu*).

2.tabula

Sārnates purva apmetnes inventāra izgatavošanai izmantotās koku sugas⁵⁹ (3.g.t. pirms Kr.)

Senlietas nosaukums	Skaitis	Izmantotā koka suga
šķēpi	6	osis, kļava
šaujāmie loki	10	osis
bumerangi	4	osis
slēpe	1	viksna
airi	36	osis, retāk kļava
ezerriekstu dauzāmās vāļītes un kapļi	23 un 6	osis, kļava, alksnis, lazda
lāpstīņa	1	osis
skulptūras	?	osis, ozols
skalū murdi	6	priede

Kā redzams no 2.tabulas, Sārnates purva apmetnē saimniecībā izmantoti galvenokārt platlapji. Tik liels platlapju sugu lietojums norāda par to lielo pieejamību. Tas daļēji ir izskaidrojams platlapju procentuālā daudzuma samazinājumam apmetnēm tuvās teritorijās. Jāuzsver, ka platlapju īpatsvara samazinājums to izciršanas dēļ varēja būt manāms tikai tad, ja izciršanu kādā platībā atkārtoja vairākkārtīgi. Lapu koki pēc izciršanas veidoja celmu atvases (ozols, osis, kļava, vīksna, goba, bērzs, alksnis, liepa) vai arī sakņu atvases (apse), ar kurām tie ļoti sekmīgi atjaunojās. Attīstoties lopkopībai, dabiskā mežu atjaunošanās apdzīvoto vietu tuvumā tika kavēta: jaunos koku dzinumus nomīdīja un apgrauza mājlopi (īpaši kazas).

Salīdzinājumā ar aprakstīto periodu vēl izteiktāk cilvēku darbības ietekme uz mežu izpaudās **vēlajā neolitā** (2100. līdz 1500.g. pirms Kr.). Uzskata, ka šajā periodā Latvijas teritorijā ienāca pirmās indoeiropiešu ciltis, kuras nodarbojās ar vietmaiņas lopkopību.⁶⁰ Saskaņā ar asimilācijas gaitā jaunienācēju saimniecība ietekmēja arī vietējo iedzīvotāju jauno saimniecības nozaru: lopkopības un zemkopības attīstību. Rezultātā vācējsaimniecības nozaru: zvejas un medniecības līdzšinējā nozīme sāka samazināties, lai gan līdz akmens laikmeta beigām noteicošo ietekmi cilvēku saimnieciskajā dzīvē vēl nezaudēja. Iedzīvotāju skaita pieaugums un notiekošās saimniecības nozaru pārmaiņas, savukārt, izraisīja apkārtējo vidi, tai skaitā, mežu ietekmējošā antropogēnā faktora, negatīvās ietekmes veidu attīstību un intensitātes palielināšanos. Līdz šim antropogēnā faktora ietekmes zona bija galvenokārt lokalizējusies ap gadsimtiem ilgi vienā vietā pastāvošām apmetnēm, kas atradās ezeru vai upju tiešā tuvumā. Attīstoties ražotājsaimniecībai, t.i., zemkopībai un lopkopībai, kā arī sekojot ienācēju cilšu piemēram, daudzu līdz šim pastāvīgo apmetņu iedzīvotāji sāka meklēt saimnieciski izdevīgākas vietas. Tām vajadzēja būt ne vien pie zvejošanai piemērotiem ūdeņiem un medījumiem bagātiem mežiem, bet arī lopkopībai piemērotu zālainu zemiņu un zemkopībai atbilstošu augšņu tuvumā.

Bronzas laikmeta (1500. līdz 500. g. pirms Kr.) iedzīvotāju dzīves vietas vai ar tām saistītie arheoloģiskie atradumi atklāti jau visā Latvijas teritorijā, arī vairāku nelielu upju sākumposmu tuvumā. Pieaugot zemkopības un lopkopības nozīmei uztura sagādē, aizvien augstāku novērtējumu guva teritorijas ar auglīgām augsnēm. Vairumā gadījumu šajās teritorijās auga lapkoku, īpaši platlapju meži. Šādos konkrētos Latvijas apstākļos vienīgais iespējamais zemkopības attīstības veids varēja būt lidumu zemkopība.⁶¹

Lidumu lišanā kā galveno darba rīku turpināja izmantot akmens cirvi. To koku ciršanai un apstrādei izmantoja jau agrajā neolitā. Osas apmetnē atrasta 2,5 m gara no lapu koka darināta sitamā vāle. Tās roktura daļa aptēsta ar akmens cirvi, un tas jau skaidri pierāda par tā izmantošanu gan koku ciršanai, gan to apstrādei.⁶²

Ar akmens cirvi sagatavotie lidumi sākumā bija nelieli. Tomēr pamazām gūtā darba pieredze, iespēja lauku atbrīvošanai no kokiem izmantot uguni, bet zemes apstrādei – arklus, 1.g.t. pirms Kr. beigās ļāva zemkopībai Latvijas teritorijā kļūt par noteicošo saimniecības nozari.⁶³

Līdz ar zemkopības un lopkopības rašanos būtībā sāka mainīties cilvēku attieksme pret mežu. Ja savācējsaimniecības dominēšanas laikā mežs bija viens no būtiskākajām pārtikas sagādes vietām, tad, pārejot uz lopkopību un īpaši – uz zemkopību, tas sāka jaunajām saimniecības nozarēm jūtami traucēt. Līdz pārejai uz ražotājsaimniecību kokus cirta galvenokārt kokmateriāla iegūšanas nolūkā un ciršana notika izlases veidā. Sākoties lidumu zemkopībai, kokus sāka cirst ne tikai

kokmateriālu, bet arī brīvas zemes platības iegūšanai. Te vislabāko efektu deva platību vienlaidus atbrīvošana no kokiem, it īpaši no platlapjiem.

Mūsdienu zinātne pierādījusi to, ko senie iedzīvotāji novēroja empīriskā ceļā: platlapu koki aug ne tikai auglīgākās teritorijās, bet to pelni dod zemei labāku minerālvielu papildinājumu nekā skujkoki un šaurlapu koki (*sk. 3.tabulu*). Jāpiebilst, ka visvairāk pelnu, līdz ar to minerālvielu, dod tieši jaunie koki, visvairāk: miza, lapas, galotnes un zaru koksne.⁶⁴ Tāpēc no atmatās saaugušajim krūmiem un jaunajiem kokiem iegūtie pelni sniedza gandrīz līdzvērtīgu augsnes uzlabojumu kā pieaugušo audžu koku pelni.

3. tabula

Pelnu ķīmiskā sastāva salīdzinājums lapu un skuju kokiem (%)⁶⁵

	K ₂ O ₅	P ₂ O ₅	CaO
Lapu koki	8,4 – 13,3	3,4 – 7,1	36,3 – 75,4
Skuju koki	6,9 – 12,9	2,0 – 7,3	31,8 – 42,3

Tanī pat laikā, veidojot līdumus, tika nodedzinātas visas augos no zemes uzņemtās un uzkrātās organiskās vielas. Augsne kļuva minerālvielām bagātāka, bet organiskām vielām nabadzīgāka. Pēc kultūraugu novākšanas barības vielu daudzums zemē saruka vēl vairāk, t.i., zeme tika noplicināta. Tāda, kultūraugu turpmākai audzēšanai šķietami nederīga, tā tika atstāta apaugšanai ar mežu. Ar laiku mežs šajās platībās atjaunojās, tikai citā kvalitātē: noplicinātās augsnes nebija piemērotas augšanas apstākļu ziņā prasīgo koku sugu augšanai. Atkarībā no augsnes un tās noplicināšanas pakāpes tajās parasti atauga priede, bērzs vai balttalksnis. Mākslīgi izraisītā koku sugu maiņa norisa lielās platībās, jo sakarā ar augsnes noplicināšanos vairākkārt izmantotā tīrumā, to varēja izmantot tikai 2 – 5 gadus (ļoti auglīgās augsnēs: līdz 8 gadiem). Tad līdumu līda citā vietā. Aprēķināts, ka līdumu saimniecības apstākļos vienlaikus izmantoja tikai 1/25 – 1/40 daļu no aramzemes, bet visu pārējo tās daļu sedza dažāda vecuma atmatas (atauguši koki un krūmi). Lai iegūtu labāku ražu, kārtējam līdumam meklēja jaunu piemērotu platību arī līdz tam neskartā mežā.

Lielas mežu platības tika iznīcinātas arī ārpus paredzētajām līduma platībām, jo ne vienmēr uguns bija apvaldāma. Pēc mežu ugunsgrēkiem, apdegot arī celmiem, bija likvidēta arī lapkoku veģetatīvās atjaunošanās iespēja. Vienīgie koki, kas pēc meža zemsēdes degšanas varēja saglabāt dzīvotspēju, bija pieaugušās priedes ar biezu mizas kārtu. Arī šajās platībās pēc ugunsgrēkiem sākumā parasti atjaunojās tikai bērzs un priede.

Atklāto bronzas laikmeta pieminekļu izvietojums liecina, ka šajā laikā cilvēku darbības dēļ meža kopējā apjoma samazināšanās un antropogēni izraisītās audžu sastāva pārmaiņas norisušas galvenokārt teritorijās gar Daugavu, Lielupi, Gauju, mazāk: gar Aivieksti, Salacu, Abavu, Ventu un arī vairākām mazākām upēm apdzīvotu vietu tuvumā (*sk. 7.att.*). Šeit meža platību pakāpeniska samazināšanās turpinājās arī sakarā ar koksnes kā celtniecības materiāla izmantošanas pieaugumu. Tas īpaši attiecas uz nocietinātajām apmetnēm, kuras veidojās par ekonomiskajiem un administratīvajiem centriem, kā arī atbalsta punktiem, rodoties nepieciešamībai aizsargāt ekonomiski izdevīgākas teritorijas. Koksnes patēriņš pieauga gan katras mītnes būvēšanā un apkurināšanā, gan arī plaši lietotās keramikas apdedzināšanai.

Mezolīts, agrais un vidējais neolīts

Vēlais neolīts

Bronzas laikmets

Agrais dzelzs laikmets

Vidējais dzelzs laikmets

Vēlais dzelzs laikmets

7.att. Galvenie zināmie antropogēni ietekmētie rajoni Latvijas teritorijā laikā no akmens laikmeta līdz vēlajam dzelzs laikmetam (pēc atklātajiem arheoloģiskajiem pieminekļiem)

Mītņu apkurināšanas ilguma palielināšanos un jūtami arī to celtniecības attīstību noteica klimata maiņas: tas sāka kļūt vēsāks.

Klimata pārmaiņas visstraujāk notika aptuveni pirms 2800 gadiem, kad visā Viduseiropā un Ziemeļeiropā ne vien pazeminājās gaisa temperatūra, bet ievērojami palielinājās arī nokrišņu daudzums.⁶⁶ Sākot ar šo laiku, izdalīts pēdējais klimatiskais laika posms: **subatlantiskais periods** (SA, 800. g. pirms Kr. līdz mūsdienām). Tā sākums noteikts vienlaicīgi ar Baltijas jūras pastāvēšanas sākumu.

Perioda pirmais posms (SA₁) pastāvēja pirms 2800 līdz 1600 gadiem, t.i., līdz 400. gadam pēc Kristus. Līdz ar nokrišņu palielināšanos, atjaunojās zemāko platību pārpurvošanās process, un tas skāra arī meža platības. Pazeminoties temperatūrai,

no visas Latvijas teritorijas, tāpat kā no visas Ziemeļeiropas, gandrīz pilnīgi izzuda ezerrieksts (mūsdienās Latvijā ezerrieksts pavisam nelielā daudzumā vēl sastopams 3 aizaugušos ezeros⁶⁷), ļoti samazinājās īves, efejas, dižskābarža, skābarža u.c. augu izplatība.⁶⁸ Skābarža atkāpšanās gan nenotika pilnībā no visas Latvijas teritorijas, t.i., tas saglabājās teritorijas dienvidrietumu daļā. Mitrajā klimatā, ceļoties upju ūdenslīmenim, daudzās zemākās piekrastes vietās gāja bojā krastu meži, kuru sastāva galvenā suga bija ozols. Konstatēts, ka Daugavas krastos pie Daugavpils un Rīgas, Gaujas krastos (pie Siguldas un citur) kā arī Raunas, Pededzes u.c. mazāku upju ielejās lielā daudzumā sastopami ar upju sanesumiem aprakti lieli ozolu (tā dēvēto melno ozolu) stumbri. Anaerobos apstākļos šo ozolu koksne saglabājusies ļoti labā stāvoklī. Tas liecina, ka ozoli nav gājuši bojā pamazām, bet gan iznīcināti straujos plūdus.⁶⁹ Atradnē pie Daugavpils atklāto ozola stumbru diametrs sasniedz 0,65 m. Putekšņu analīžu rezultāti pierāda, ka jaukts mežs ar ozolu kā valdošo sugu pie Daugavpils pastāvējis apmēram no atlantiskā laikmeta beigām līdz subatlantiskā laikmeta vidum, t.i., aptuveni no 3000. g. pirms Kr. līdz 500. g. pēc Kr.⁷⁰ Uzskata, ka ozoli, kas vēl nelielās audzēs sastopami Pededzes un Lisinas upes piekrastēs, ir seno ozolmežu relikti, kas saglabāties līdz pat mūsu dienām.⁷¹ Par valdošo sugu Latvijas teritorijā subatlantijas laikmeta pirmā posma laikā izvirzījās bērzs, tikai dažos laikposmos piekāpdamies priedei. Izplatības maksimuma brīžos vietām bērza īpatsvars sasniedza pat 60–70%.⁷² Jāuzsver, ka bērza izplatība pēdējo 1600 gadu laikā arvien biežāk izskaidrojama ar meža ugunsgrēkiem, kuri bieži izcēlās, līžot mežus. Piemēram, Teiču purva apkārtnē bērza īpatsvars šajā laikā palielinājās par aptuveni 20% (sk. 4.att.). Pēc ugunsgrēkiem bērzs bieži ieviesās kā pirmā, t.s., pionieru suga. Mērenā klimata joslā bērzs sevi pierādījis kā universālāko pioniersugu, kas ieviešas gandrīz jebkurā augtenē. Apse šajā ziņā ir prasīgāka suga. Pioniersugas izveidoja t.s. sekundārās mežaudzes, ko ar laiku atkal nomainīja jaunajiem apstākļiem piemērotas koku pamatsugas: galvenokārt priedes un egles. Pamatsugu audžu sastāva nostabilizēšanās dažkārt ilga pat vairākus simtus gadus.⁷³

Līdzās negatīvajai ietekmei, ko izraisīja cilvēku darbība, ozolu un pārējos platlapjus, iestājoties vēsajam un mitrajam klimatam, sāka negatīvi ietekmēt arī

8.att. Īve.

Лесная энциклопедия. Т. 2 – М., 1986. – с. 456.

9.att. Efeja.

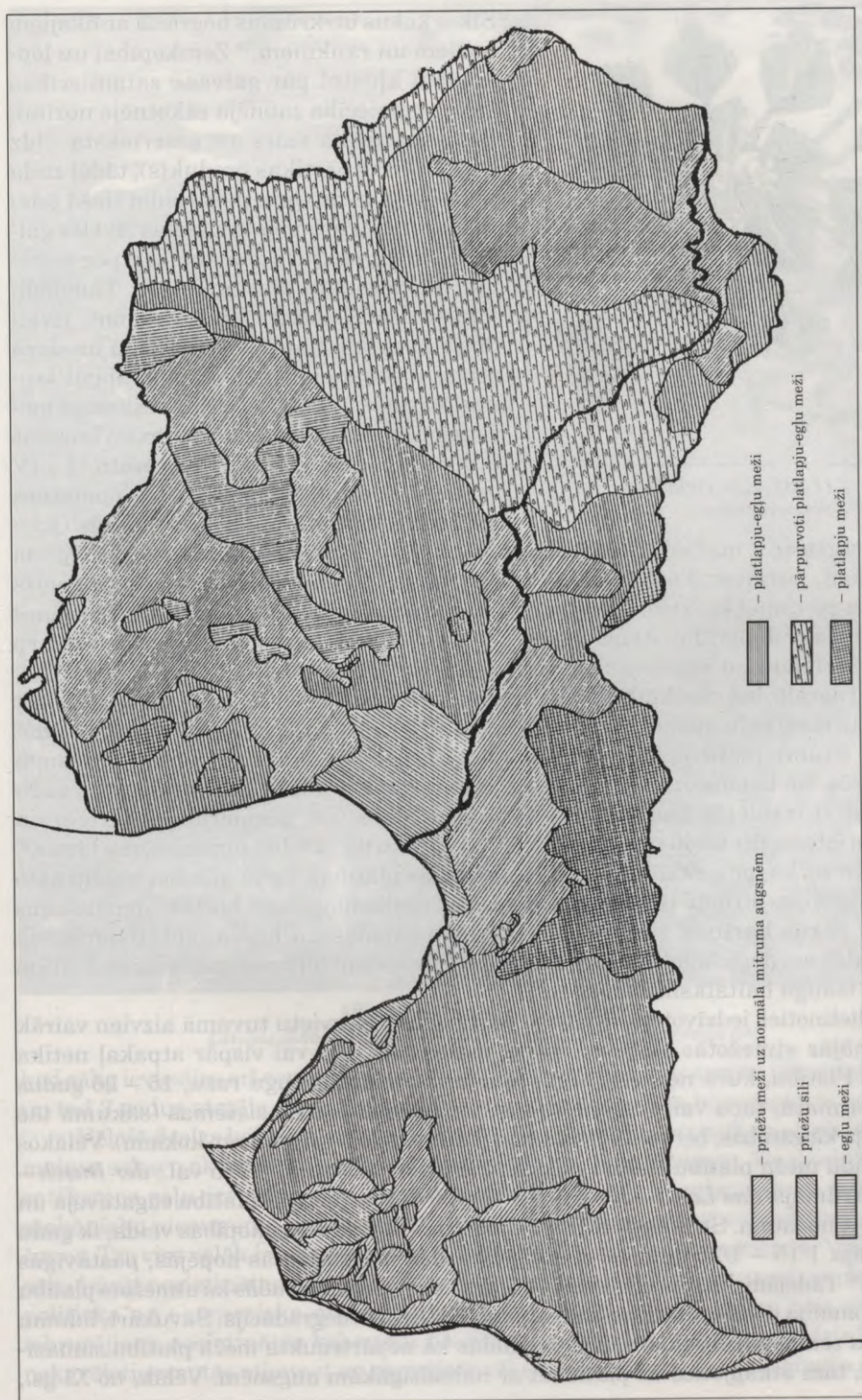
LPSR Sarkanā grāmata. – 115. lpp.

vairāki sekundāri faktori. Par būtiskāko te jānosauc augsnes kvalitātes pazemināšanās; tā izpaudās ne tikai kā mitrāko platību pārpurvošanās, bet arī kā intensīva izskalošanās (podzolēšanās). Augšņu podzolēšanos un skābuma palielināšanos vēl vairāk pastiprināja skujuoku īpatsvara pieaugums. Daļēji par negatīvu faktoru jāuzskata arī egles klātbūtne: tā ar apēnojumu un tādējādi: ar augsnes temperatūras pazemināšanos, negatīvi ietekmē ozolus jaunības periodā.⁷⁴ Egle ir koku suga, kas samērā sekmīgi izplatās, ieņemdama jaunas platības, bet pēc tam laika gaitā degradē augsni un veido citu konkurējošo koku sugu augšanai nepiemērotus apstākļus. Platlapju atkāpšanās un padošanās eglei subatlantiskā laikmeta sākumā izskaidrojama ar šo koku sugu konkurences spēju ātru samazināšanos klimatisko apstākļu pasliktināšanās un ar to saistītās augšņu degradācijas dēļ. Šādā veidā izplatīdamās, egle savu otro maksimumu sasniedza subatlantiskā laikmeta otrajā posmā (SA₂, pirms aptuveni 1600 līdz 1000 gadiem).

Subatlantiskā laikmeta pirmie divi posmi (800. g. pirms Kr. – 1000. g. pēc Kr.) bija pēdējie, kuros Latvijas teritorijas mežu sastāva noteikšanā galvenā ietekme bija dabiskajai sugu maiņai. Kaut pamazām, bet aizvien vairāk mežu sastāvu sāka ietekmēt ne vien tiešā, bet arī netiešā antropogēnā ietekme. Tā izpaudās kā antropogēni mainītas apkārtējās vides faktoru ietekme.

Lai varētu salīdzināt, kādas pārmaiņas mūsu mežus skārušas pēdējos 1500 gados, 1950. gadu vidū Latvijas Zinātņu akadēmijas Bioloģijas institūtā tika izstrādāta Latvijas karte, kura galvenajos vilcienos uzrāda meža sastāvu pirms sākotnējo agrokultūru ieviešanas. Tā sastādīta, pamatojoties uz daudzu materiālu analīzi. To skaitā bija starp kultūraugiem saglabājušos pirmatnējās veģetācijas atlieku uzskaites un izpētes materiāli, augšņu izpētes dati, arheoloģisko pētījumu dati u.c. (sk. 10.att.).⁷⁵ Karte parāda, ka pirms 1500 gadiem lielāko daļu Latvijas teritorijā aizņēma platlapju-egļu meži, t.i., teritorijas rietumu pusē: uz normāla mitruma augsnēm, bet austrumu pusē: vairāk uz paaugstināta mitruma un pārpurvotām augsnēm. Priežu audzes augušas galvenokārt jūras piekrastes, Daugavas lejasceces un teritorijas ziemeļu daļas rajonos. Zemgales līdzenumā un ap tag. Limbažiem, kā arī ap tag. Aloju un Staičeli, domājams, augušas platlapju audzes. To galvenā suga bijis ozols. Raksturīgi, ka priežu meži, tāpat nabadzīgākās augsnes uzrādītas galvenokārt rajonos, kur mūsdienās, īpaši XX gs. pirmajā pusē, saglabājušās lielākās mežu platības. Savukārt Zemgales līdzenums, kura auglīgajā augsnē auga ozolu meži, bija viena no visātrāk atmežotajām platībām.

Subatlantiskā klimata pirmie divi posmi laika ziņā ir tuvi Latvijas vēsturiskajā periodizācijā izdalītajam **dzelzs laikmetam** (500. g. pirms Kr. – XII gs. pēc Kr., t.i., dzelzs laikmets ir par 2 – 3 gadsimtiem tuvāk mūsdienām). Tā laikā galvenais seno iedzīvotāju sasniegums bija dzelzs ieguves un lietošanas apgūšana. Dzelzs darbarīku lietošana ļāva straujāk attīstīties saimnieciskajai darbībai. Īpaši tā ietekmēja zemkopības un lopkopības attīstību, kā arī amatniecības pilnveidošanos. Pateicoties maiņas turpmākai attīstībai, arī nelielās saimes varēja pastāvēt kā patstāvīgas ražošanas vienības, tām atdaloties no lielajām. Šīs mazās saimes apmetņu ierīkošanai sāka apgūt jaunus apvidus.⁷⁶ Jaunajos apstākļos, kad cilvēku rīcībā parādījās tādi dzelzs darba rīki kā cirvis, rauknis, kaplis, sirpis, nazis, vēlāk arī izkaps un arkla lemesis, tīrumu ierīkošana, ližot mežus, kļuva daudz ražīgāka.⁷⁷ Galvenie darbarīki, kas atvieglāja mežu lišanu, bija uznavas (Latvijas teritorijas rietumu daļā) vai šaurasmens cirvji (austrumu daļā), ar kuriem cirta lielos kokus.

10.att. Latvijas teritorijas galveno meža tipu izvietojuma rekonstrukcija
(ap 500. gadu pēc Kr.)

11.att. Ezerrieksts.

LPSR Sarkanā grāmata. – 123. lpp.

Sīkos kokus un krūmus nogrieza ar likajiem nažiem un raukņiem.⁷⁸ Zemkopībai un lopkopībai kļūstot par galveno saimniecības bāzi, zvejniecība zaudēja sākotnējo nozīmi. Bez tam nebija vairs arī ezerrieksta (līdz tam: būtisks pārtikas produkts), tādēļ zuda nepieciešamība apmetnes veidot tiešā ūdeņu tuvumā. Par apmetņu vietas izvēles galveno kritēriju kļuva zemkopībai, pēc iespējas, piemērotāku platību izvēle. Tādējādi, līdz ar dzelzs darba rīku ieviešanos, izveidojās apstākļi, kas pavēra iespēju un deva stimulu senajiem iedzīvotājiem apgūt jaunas platības līdz tam cilvēku neskartos meža masīvos. Atšķirībā no neolīta un bronzas laikmeta, **agrajā dzelzs laikmetā** (I – IV gs.) cilvēki savas nenocietinātās apmetnes ierīkoja augstākās, sausākās vietās (pārsvarā augstieņu malās), pēc iespējas izvairoties no zemkopībai neizdevīgiem smiltājiem, purviem, kā arī smago mālzemju apvidiem.⁷⁹ Kā liecina agrā dzelzs laikmeta pieminekļu izvietojums, atzītākie rajoni bija Austrumkursas augstienes austrumu un dienvidaustrumu daļa, Zemgales zemienes malas un josla starp piejūras zemienu un Vidzemes augstieni Vidzemē (sk. 7.att.)^{80 1}

Jau agrajā, bet izteiktāk **vidējā dzelzs laikmetā** (V – VIII gs.), mežos pieaugot skujkoku, īpaši egļu, īpatsvaram, kā arī pieaugot vajadzībām un iespējām apstrādāt lielākas tīrumu platības, līdumus sāka ierīkot ne vien platlapju, bet arī citu sugu kokaudzēs. Kā liecina etnogrāfiskie materiāli, vēlākos laikos konkrētu kultūraugu audzēšanai izvēlējās konkrētu koku sugu audzes. Tā, piemēram, miežiem un kviešiem ieteica list ozolu mežus, rudziem: skujkoku mežus, bet liniem: bērzu birzis.⁸¹ Sakarā ar to, ka mežam sāka atņemt auglīgākās platības, vietā atstājot noplicināto zemju platības, pirmās tūkstošgades pēc Kr. noslēgumposmā biežāk apdzīvotajos apvidos sākās barības vielu ziņā pieticīgās priedes un bērza izplatīšanās. Ja pamestajās vai degušajās platībās augsne barības vielu bija nedaudz vairāk, vietām pirmais ieauga baltalksnis vai apse.

Palielinoties iedzīvotāju skaitam, pastāvīgu dzīvesvietu tuvumā aizvien vairāk paplašinājās atmežotās platības, kuras mežam tik drīz vai vispār atpakaļ netika atdotas. Platību, kurā nevarēja iegūt apmierinošu kultūraugu ražu, 15 – 20 gadus atstāja atmatā, taču vairs neizslēdza no līdumzemkopības sistēmas (sākumā tās izmantoja kā ganības, bet vēlāk ļāva aizaugt ar krūmiem un jauniem kokiem). Vēlākos laikos šādu meža platību Baltijā mēdza saukt par "bušlandi" (vācu val.: *der Busch* – krūms, krūmājs; *das Land* – zeme). Pēc 15 – 20 (25) gadiem šo platību sagatavoja un izmantoja no jauna. Strādājot pēc šā t.s. līdumu – atmatu zemkopības veida, ik gadu apstrādāja 1/15 – 1/20 daļu no zemkopības sistēmā iekļautās kopējās, pastāvīgās platības.⁸² Tādējādi, līduma zemkopības sekas ārēji vairāk izpaudās kā atmežoto platību secīga nomaiņa un tās rezultātā izraisītā audžu sastāva degradācija. Savukārt, līdumu – atmatu zemkopības sekas vairāk izpaudās kā nepārtraukta meža platību samazināšanās, tam atkāpjoties uz platībām ar nabadzīgākām augsnēm. Vēlāk, no XI gs.,

12.att. Peldošais ezerrieksts.

Latvijas daba. Aizsargājамie augi. I daļa. – 1978. M. Kundziņa foto.

kad sāka ieviesties arī zemkopības papuvju sistēma, pēc kuras augsni izmantoja 1 gadu un tad 3 gadus atstāja atpūtā (papuvē), mežs no aramzemes bija izspiests pavisam.

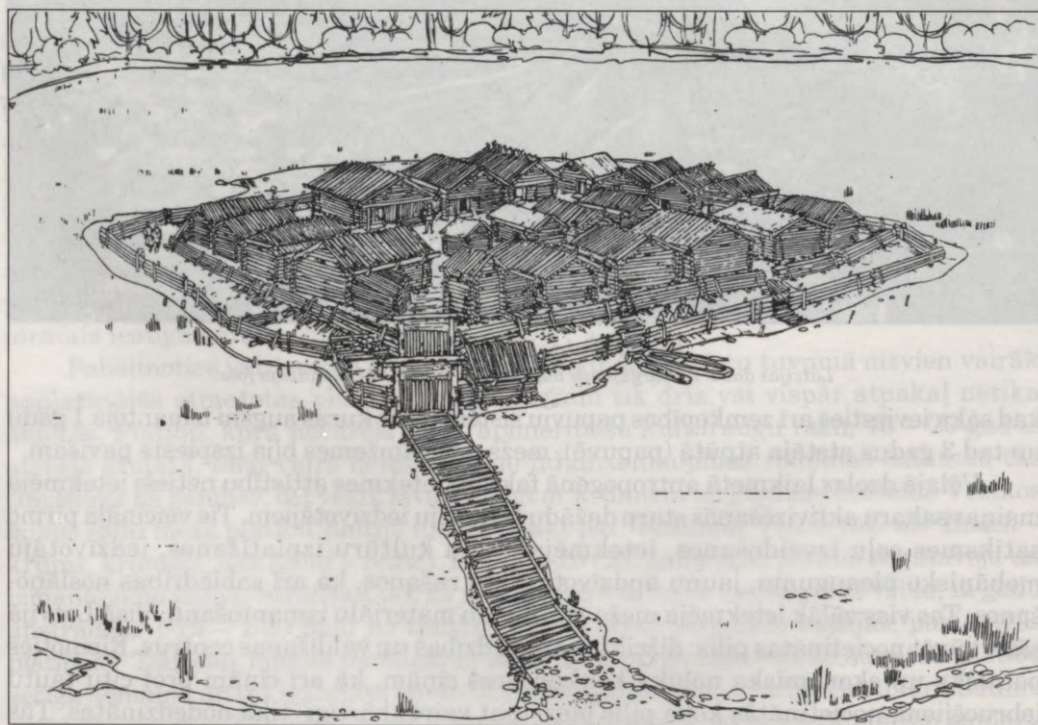
Vēlajā dzelzs laikmetā antropogēnā faktora ietekmes attīstību netieši ietekmēja maiņas sakaru aktivizēšanās starp dažādu teritoriju iedzīvotājiem. Tie veicināja pirmo satiksmes ceļu izveidošanos, ietekmēja jaunu kultūru izplatīšanos, iedzīvotāju mehānisko pieaugumu, jaunu apdzīvoto vietu rašanos, kā arī sabiedrības noslāņošanās. Tas viss vēlāk ietekmēja meža platību un materiālu izmantošanu. Visā Latvijā sāka būvēt nocietinātas pils: dižciltīgo aizsardzības un valdīšanas centrus. Risinoties politiska un ekonomiska nolūka konkurences cīņām, kā arī cīņām pret citu tautu iebrucējiem, nocietinātās koka pils bieži (pat vairākkārtīgi) tika nodedzinātas. Tās nekavējoties centās atjaunot un nocietināt vēl stiprāk. Vienlaikus tam būvēja arī nocie-

tinātas apmetnes. Visu šo būvju – piļu, apmetņu ēku un nocietinājumu – galvenais būvmateriāls, kā arī kurināmais materiāls, bija koks; to piegādāja no apdzīvoto vietu apkaimes.

Pilnīgāku informāciju par koka izmantošanas veidiem un apjomiem 1. g.t. pēc Kr. nogalē sniedz atklājumi ezermitnēs un ezerpilīs.⁸³ Šo celtnu būvēšanai galvenokārt izmantoti skuju koki (egle un (vai) priede). Tas apliecina konstatējuma pareizību par šo koku sugu plašo izplatību Vidzemē VIII – X gadsimtā. Lapu koki: bērzs, ozols, kā arī melnalksnis vai apse, izmantoti jūtami mazākā skaitā.⁸⁴ No šo arheoloģisko pieminekļu grupas plašāk pētīta ir Āraišu ezerpils (IX – X gs.). Tajā izdarītie atklājumi ļauj gūt konkrētāku priekšstatu par kokmateriālu patēriņu **vēlā dzelzs laikmeta** (IX – XII gs.) celtnēs.

Āraišu ezerpils I apbūvē izmantoti galvenokārt egles būvkoki. Pamatu režģoga sienās bija likti arī bērza un resni priežu baļķi (daži: līdz 0,65 m diametrā), bet pamatklāsts veidots gan no egles, gan bērza 4 – 7 m gariem baļķiem, kuru diametrs resgalī bija 0,16 – 0,18 m.⁸⁵

Pamatojoties uz informāciju, kas gūta Āraišu ezerpils celtnu palieku izpētes procesā, ir izstrādāts un jau daļēji īstenots ezerpils I apbūves brīvdabas rekonstrukcijas (mērogā 1:1) projekts (sk. 13.att.).⁸⁶ Pēc tā ir aprēķināts, ka ezerpils pamatklāsta un I apbūvei atbilstošo 22 celtnu būvniecībai vien nepieciešams vairāk nekā 480 m³ būvkoku, kā arī egļu krijas 13160 m² kopplatībā (ēku jumtu noseģšanai vidēji 3 kārtās). Ieskaitot nepieciešamos būvkokus uzejas, žogu un aizsardzības būvju izbūvei, to daudzums sasniedz jau 500 – 600 m³. Teorētiski aprēķinātā vidējā būvkoka caurmērs ir ap 0,15 m un vecums: ap 60 gadiem.⁸⁷ 500 – 600 m³ koksnes

13.att. Āraišu ezerpils (IX gs.) rekonstrukcija

iegūšanai, šāda vecuma un caurmēra egļu tīraudze jānocērt 2 – 2,5 ha platībā.⁸⁸ Tātad, vismaz šādā platībā bija jāizcērt mežs, lai uzbūvētu Āraišu ezerpils pirmo apbūvi. Pārējo četru apbūvju celšanai nepieciešamos būvkokus turpināja cirst, tiesa, mazākā apjomā, apmēram ik pēc 15 – 20 gadiem.⁸⁹

Iepriekš nosauktie skaitļi palīdz aptuveni iztēloties salīdzinoši lielos koksnes apjomus, ko vēlajā dzelzs laikmetā izlietoja būvniecībā. Zinot, ka X – XII gadsimtā Latvijas teritorijā bija ap 200 – 250 vienlaicīgi apdzīvotu piļu⁹⁰ (konstatēto pilskalnu kopējais skaits: ap 470) un pieņemot, ka vienas pils būvei izmantots vidēji ap 400 – 500 m³ kokmateriālu, var noteikt, ka vienlaicīgi apdzīvoto piļu būvei kopumā izlietos orientējoši ap 80 000 – 125 000 m³ koksnes jeb kopā izcirsts ap 300 – 600 ha mežu. Bez tam pie lielākajiem pilskalniem atradās arī senpilsētas, kas sastāvēja no vairākām celtnu grupām. Lielākā daļa lauku iedzīvotāju mīta ciemos. Savukārt, mežu un purvu vidū bija izveidotas viensētas. Kādā skandināvu sāgā, kas ataino vikinga Egila Skalagrimsona iebrukumu un gaitas tagadējā Kurzemes teritorijā ap 920. gadu, sacīts, ka Kurzeme toreiz bijusi pārklāta lieliem mežiem, kuru vidū kā salas atradušās zemnieku sētas. Katrā sētā bijušas vairākas ēkas, celtas no lieliem, "svarīgiem" kokiem: dzīvojamā ēka (arī vairāktelpu, dažreiz ar augšējo stāvu), labības klēts, lauku virtuve kā namiņš – slietenis...⁹¹ Mežs tās izolēja vienu no otras un tādējādi pasargāja no biežiem nevēlamiem viesiem. Arī šeit pieminētajām būvēm un celtnēm vienīgais nesošais un galvenais pildošais un sedzošais būvmateriāls bija koks.

Atsauces

¹ LD., 1995., 3.sēj., 103.lpp.

² Берзенкова И.И. Об изменениях климата в позднем вюрме – голоцене (последние 20 тысяч лет) // Исследование изменений климата и влагооборота. Л, 1990, вып. 348, 71.lpp.

³ P. Galenieks. Latvijas floras vēsture // Latvijas zeme, daba un tauta. Latvijas daba, II sēj., 1936., 22. – 23.lpp.; Zagorska I. Salaspils laukskolas akmens laikmeta apmetne // AE. R, 1994., 16.laid., 18. – 19.lpp.; Stelle V. Latvijas augu valsts veidošanās posmi. Dabas un vēstures kalendārs 1998. gadam. – Rīga, 1997. – 90.–99.lpp.

⁴ Šeit un turpmāk par kokaudžu īpatsvaru no visas augu valsts – M. geol. L. Kalniņas dati.

⁵ Galenieks P., 1936., 23.lpp.

⁶ Turpat, 22.lpp.

⁷ Lacis A., Kalnina L. The history of bogs development in Teichi (Teiči) Reserve and their geological structure. R, 1996 – in press.

⁸ Zagorska I., 1994., 16.lpp.

⁹ LA., R, 1974., 19.lpp.

¹⁰ LD., R, 1994., 1.sēj., 114.lpp.

¹¹ Latvijas vēsture gadskaitļos / sast. A. Vasks, V. Pāvulāns, M. Auns // LVĪŽ. – 1991., Nr.1., 149. – 165.lpp.

¹² LA., 1974., 19.lpp.

- ¹³ Loze I. Lubāna ezera ieplakas akmens laikmeta apmetnes un to apdzīvotāju iztikas ekonomika // LVIZ. – R, 1995., Nr.2.; 19.lpp.
- ¹⁴ Pleyer R. Herstellung und Einsatz von spätneolithischen Hirschgeweihäxten // Experimentelle Archäologie. – Oldenburg, 1995., 161. – 164.lpp.
- ¹⁵ Trasoloģiskajos pētījumos noskaidro uz virsmas atstāto pēdu izcelsmi, tās likumsakarības un mehānismu.
- ¹⁶ LD., R, 1994., 1.sēj., 114.lpp.
- ¹⁷ Левковская Г.М. Природа и человек в среднем голоцене Лубанскй низины. – Р, 1987., 48.lpp.
- ¹⁸ Eesti metsad / sast. U. Valk, J. Eilart – Tallin, 1974., 38.lpp.
- ¹⁹ LD., R, 1995., 3.sēj., 244.lpp.; Liepa. I., Mauriņš A., Vimba E. Ekoloģija un dabas aizsardzība. – R, 1991., 255.lpp.; EV., R, 1991., 1.sēj., 437.lpp.
- ²⁰ Galenieks P., 1936., 25.lpp.
- ²¹ Turpat, 26.lpp.
- ²² Turpat, 25.lpp.
- ²³ Pie platlapjiem pieskaitāmas šādas lapu koku sugas ar līdzīgu ģeogrāfisko izplatību un līdzvērtīgām ekoloģiskām prasībām: ozols, liepa, osis, kļava, vīksna, goba kā arī skābarža. Sk.: Eiche V. Latvijas meži // LZDT. – R, 1936., 2.sēj., 166.lpp.
- ²⁴ Левковская Г.М., 1987., 8.lpp.
- ²⁵ Turpat, 50.lpp.
- ²⁶ Turpat, 48.lpp.
- ²⁷ Kiršteins K., Eiche V. Baltā skābarža (*Carpinus betulus* L.) dabiskā izplatība un oikoloģija Latvijā // LUR., Lauksaimniecības fakultātes sērija – R, 1933., 2.sēj., Nr. 17., 406.lpp.
- ²⁸ Galenieks P., 1936., 25.lpp.
- ²⁹ Galeniece M. Dažu Kurzemes purvu stratigrāfija un ģenēze // Latvijas PSR veģetācija. – R, 1960., 3.sēj., 38.lpp.
- ³⁰ Лозе И. Поселения каменного века Лубанской низины (мезолит, ранний и средний неолит). Р, 1988., 110., 112.lpp.
- ³¹ Загорскис Ф.А., Эберхардс Г.Я., Стелле В.Я., Якубовская И.Я. Оса – многослойное поселение эпох мезолита и неолита Лубанской низине // Археология и палеография мезолита и неолита Русской равнины. М, 1984., 64.lpp.
- ³² Te vēl jānorāda, ka liepu putekšņu procentuālais daudzums parasti ir mazāks par to izplatību. Tas izskaidrojams ar to, ka liepa ir entomofīls (svešapputei ar kukaiņu starpniecību piemērots augs, kas zied vasarā, kad citi koki jau ir salapojūši). (Sk. Galeniece M, 1960., 38.lpp.)
- ³³ Eiche V., 1937. – 135. lpp.
- ³⁴ Левковская Г.М., 1987., 86.lpp.
- ³⁵ Миклаев А.М., Долуханов П.М., Гуманс М.А. Усвяты IV, Наумово – озерные поселения эпох неолита и бронзы в верховьях Западной Двины // Археология и палеография мезолита и неолита Русской равнины. – М, 1984., 73.lpp.
- ³⁶ Ковалевский Ю.Н. Стихийные бедствия и катастрофы. – Р, 1986., 82.lpp.
- ³⁷ Левковская Г.М., 1987., 58.lpp.
- ³⁸ Turpat, 25., 59.lpp.
- ³⁹ Kiršteins K. Ozols (*Quercus robur* L.) Kurzemē // Mežsaimniecības Rakstu Krājums. – R, 1936., 14.sēj., 45.lpp.

- ⁴⁰ Galenieks P., 1936., 27.lpp.
- ⁴¹ Левковская Г.М., 1987., 56.lpp.
- ⁴² Turpat, 47.lpp.
- ⁴³ LD., R, 1995., 3.sēj., 81.lpp.
- ⁴⁴ Galenieks P., 1936., 26.lpp.
- ⁴⁵ Ванкина Л.В. Торфянико́вая стоянка Сарна́те. Р, 1970., 156.lpp.
- ⁴⁶ LA., 1974., 36.lpp.
- ⁴⁷ Latvijas vēsture gadskaitļos. 1991., 150.lpp.
- ⁴⁸ LA., 1974., 52.lpp.
- ⁴⁹ Turpat, 36.lpp.
- ⁵⁰ Latvijas vēsture gadskaitļos. 1991., 150.lpp.
- ⁵¹ Левковская Г.М., 1987., 86.lpp.
- ⁵² Loze I., 1995., 22., 23.lpp.; Ло́зе И., 1988., 114., 115.lpp.
- ⁵³ Iversen J. The influence of prehistoric man on vegetation // *Danmarks geol. undersogelse.* – 1949. – vol. 3. – Nr. 6., 1. – 25.lpp.
- ⁵⁴ Левковская Г.М., 1987., 58.lpp.
- ⁵⁵ Turpat.
- ⁵⁶ Гири́нинкас А. Кря́туона́с: сре́дний и по́здний неолит // *Археология Литвы.* – Вильнюс, 1990., 43.lpp.
- ⁵⁷ Ванкина Л.В., 1970., 131., 156., 157.lpp.
- ⁵⁸ Turpat; Левковская Г.М., 1987., 63. – 64.lpp.
- ⁵⁹ Ванкина Л.В., 1970., 158.lpp.
- ⁶⁰ Latvijas vēsture gadskaitļos. 1991., 150.lpp.
- ⁶¹ LA., 1974., 88.lpp.
- ⁶² Turpat, 33.lpp.
- ⁶³ Turpat, 88.lpp.
- ⁶⁴ Vaņins S. Koksnes zinātne. – R, 1950., 66.lpp.
- ⁶⁵ Lauksaimniecības enciklopēdija. – R, 1969., 3.sēj., 499.lpp. Jāpiezīmē, ka vienas un tās pašas koku sugas koksnes pelnu ķīmiskais sastāvs ir mainīgs atkarā no augsnes apstākļiem, gada laika u.c. faktoriem. Tāpēc literatūrā uzrādīto dažādu koku sugu koksnes pelnu ķīmisko sastāvu grūti salīdzināt un apkopot. Vēl sk.: Vaņins S., 1950., 67.lpp.; O.A. Pelnu nozīme lauku mēslošanā // *Zemkopis.* – 1921., Nr.26., 222.lpp.; Dindons P. Pelni kā kālija mēslu veetas izpildītāji // *Zemkopis.* – 1921., Nr.26., 341.lpp.; Bambergs K. Vietējie mēslošanas līdzekļi, to uzkrāšana un lietošana. – R, 1947., 39.lpp.; *Краткий справочник по удобрениям.* – М, 1961., 82.lpp.
- ⁶⁶ LD., 1995., 2.sēj., 157.lpp.
- ⁶⁷ Leinarte M. Ezeri deg. – R, 1988., 57.lpp.
- ⁶⁸ Galenieks P., 1936., 28.lpp.
- ⁶⁹ Turpat, 29.lpp.
- ⁷⁰ Turpat.
- ⁷¹ Turpat, 30.lpp.
- ⁷² Turpat.
- ⁷³ Bušs K. Meža ekosistēmas. – R, 1989., 25.lpp.
- ⁷⁴ Kiršteins K., 1936., 14.sēj., 73.lpp.
- ⁷⁵ Галени́це В., 1959., 29. – 45.lpp.
- ⁷⁶ LA., 1974., 127.lpp.

- ⁷⁹ Dažos eksperimentos pierādīts, ka, cērtot ar tērauda cirvi, darba ražīgums ir 1,5 – 2 reizes lielāks nekā cērtot ar vara cirvi. Savukārt, cērtot ar vara cirvi, ražīgums bijis 2 – 3 reizes lielāks nekā cērtot ar akmens cirvi. Te gan uzreiz ir jāteic, ka šie skaitļi ir stipri nosacīti, jo ciršanas ražīgumu nosaka ļoti daudzi faktori. Sikāk par šo jautājumu sk.: Малинова Р., Я. Малина. Прыжок в прошлое. – М, 1988., 149. – 151.lpp.; M. Adameck, M. Lund, K. Martens. Der Bau eines Einbaums // Experimentelle Archäologie in Deutschland. – Oldenburg, 1990., 201. – 207.lpp.; M. Meier. Das Arbeiten mit neolithischen Felsgesteinbeilen // Experimentelle Archäologie in Deutschland. – Oldenburg, 1990., 273. – 278.lpp.; H. Holsten, K. Martens. Die Axt im Walde. Versuche zur Holzbearbeitung mit Flint-, Bronze- und Stahlwerkzeugen // Experimentelle Archäologie. – Oldenburg – 1995., 231. – 243.lpp.
- ⁷⁸ LPE., 1984., 5.sēj., 2.grām., 135.lpp.
- ⁷⁹ LA., 1974., 100., 128.lpp.; Strods H. Zemkopības sistēmu attīstība Latvijā. – R, 1957., 17.lpp.
- ⁸⁰ LA., 1974., 128.lpp.
- ⁸¹ Strods H., R, 1957., 18.lpp.
- ⁸² Сарма П.Э. Динамика лесных фитоценозов в Латвийской ССР // Растительность Латвийской ССР. – Р, 1959., 2.sēj., 19.lpp.; Strods H., R, 1957., 26.lpp.
- ⁸³ Tas ir koka ēku komplekts, kas celts ezeru sēkļos un salās uz koka klāsta platformas. Pamata konstrukciju nosēšanās un ezeru ūdens līmeņa celšanās dēļ, šo būvju paliekas jau apmēram 1000 gadus atrodas zem ūdens un anaerobā vidē ir ļoti labi saglabājušās. Latvijā zināmas kopskaitā 10 šādas ezermītnes un ezerpilis. Tās atklātas nelielā teritorijā, kas daļēji ietilpst Cēsu, Madonas un Gulbenes rajonā.
- ⁸⁴ Apals J. Klāstu mītnes Latvijas PSR teritorijā // LPSR ZA Vēstis. – R, 1965., Nr.5., 45. – 58.lpp.
- ⁸⁵ Apals J. Par Āraišu ezerpils pirmās apbūves plānojumu // LPSR ZA Vēstis. – R, 1987., Nr.5., 84., 96.lpp.
- ⁸⁶ Āraišu ezerpils. – Cēsis, 1993., 11.lpp.
- ⁸⁷ Aprēķinos izmantoti dendrohronoloģiskajai izpētei nodoto 300 koksnes paraugu dati.
- ⁸⁸ Mežsaimniecības tabulas / sast. R. Sacenieks, J. Matuzānis. – R, 1964., 206.lpp.
- ⁸⁹ Relatīvo dendrohronoloģisko datējumu dati (nepublicēti).
- ⁹⁰ Latvijas PSR vēsture / A.Drīzuļa red. – R, 1986., 1.sēj., 32.lpp.
- ⁹¹ Zutis J. Agrie viduslaiki Latvijā. – R, 1948., 24.lpp.; Asaris J. Kurzemes pilskalni // Kurzeme un kurzemnieki. – R, 1995., 12. – 17.lpp.; Kundziņš P. Latviešu senceltnes // Latvijas arhaioloģija / Fr. Baloža red. – R, 1926., 126.lpp.; Balodis Fr. Vēlais dzelzs laikmets // Latvijas arhaioloģija / Fr. Baloža red. – R, 1926., 80.lpp.

III. Senlatvija XI – XIII gadsimtā

Arheoloģiskajos izrakumos iegūtā informācija par koku sugu izvēli X – XII gs. celtnēm nav tik pilnīga, lai to izmantotu galveno izmantojamo koku sugu izplatības noteikšanā. Vairumā gadījumu tas izskaidrojams ar: a) celtnu bojā eju ugunsgrēkos (īpaši – pret Baltijas zemēm vērsto krustkaru laikā XII gs. pēdējā ceturksnī līdz XIII gs.); b) iepriekšējās apbūves palieku iznīcināšanu, būvējot jauno apbūves kārtu; c) tā laika koksnes vājo saglabāšanos līdz mūsdienām. Līdz ar to Latvijas arheoloģijā, vismaz līdz XX gadsimta 20. gadu vidum, seno būvju un mītņu pētīšanai netika pievērsta pienācīga uzmanība.¹ Arī turpmākajos gados koka suga noteikta tikai nozīmīgākajām koka senlietām vai būvdetaļu paliekām, kas te labi saglabājušās. Tomēr arī tie daži fakti, kas iegūti arheologu rīcībā, ļauj apstiprināt un papildināt konstatējumus par X – XII gs. Rietumlatvijas un Austrumlatvijas mežu atšķirībām to sastāva ziņā. Izpētes rezultāti apstiprina, ka vēlā dzelzs laikmeta būves visbiežāk celtas no skuju kokiem. Ozola izmantošana pagaidām konstatēta tikai atsevišķās vietās, lai gan to izturīgās koksnes dēļ turpmāk uzskatīja par piemērotāko koku sugu celtnu pamatnīcu veidošanai (*sk.* tautasdziesmu Nr. 7, 155.lpp.).² Ozola plašāka izmantošana pagaidām konstatēta arheoloģiskajos izrakumos bijušajā kuršu maztautas teritorijā Kurzemes pusē (Talsu pilskalnā)³ un nedaudz aiz robežas: Lietuvā (Impiltes pilskalnā)⁴, kā arī Daugavas piekrastē (Jersikas pilskalnā).⁵ Tērvetes pili ozols izmantots grīdām.⁶ Asotes pils būvdetaļas galvenokārt darinātas no priedes koka, daļēji tās būvē izmantots arī bērzs, bet atsevišķas detaļas veidotas no ozola.⁷ Tērvetes pils celtnu sienām izmantota priede un egle.⁸ Senās Rīgas celtnēm daudz izlietota egle. Tajās priedes baļķi pārsvarā iebūvēti kopā ar egles baļķiem, bet vienas pašas priedes lietošana līdz šim konstatēta reti. Atšķirībā no Rīgas, Krievijas pilsētās, piemēram, Novgorodā un Polockā, seno ēku būvē visvairāk bijusi lietota priede.⁹ Acīmredzot, izšķirošā nozīme priedes vai egles izvēlē bijusi to pieejamībai un stumbra kvalitātei. Šķiet, ka vairumā gadījumu Rīgas tiešā tuvumā, t.i., smiltajos augušās priedes sakarā ar to stumbra neapmierinošo kvalitāti ēku celtniecībai nav bijušas piemērotas; tāpēc būvkoki transportēti (pludināti) no apkārtējiem vai tālākiem novadiem. Pēc Dr. P. Kundziņa domām, Latvijas teritorijā guļbūvju celtniecībai galvenokārt egles izvēlētas tāpēc, ka tās ir samērā izturīgas pret trūdēšanu un ir ar taisnu stumbru, kas ir ļoti svarīgs noteikums guļbūvju būvē.¹⁰ Vidzemes pusē ēkām pagaidām atzīmēts tikai skujkoku lietojums: Raunas Tanīskalna ēkām izmantota priede un egle¹¹, bet Kauguru Pekaskalnā atklātajai ēkai: tikai egle.¹² Kaut arī nepārliciecināmi, tomēr šī informācija apstiprina palinoloģiskajos pētījumos gūto konstatējumu, ka arī X – XII gs. Austrumlatvijā bija lielāks skujkoku īpatsvars nekā Rietumlatvijā. Tas bija gan kontinentālāka klimata, gan augšanas apstākļu, un arī jau iepriekšējos gadsimtos uzkrātās antropogēnā faktora tiešās un netiešās ietekmes rezultāts.

Kā jau iepriekš uzsvērts, informāciju par Latvijas vēsturi, sākot no X gs., sniedz arī **pirmie rakstītie avoti**. Raksturojot vēsturisko notikumu vietas apstākļus, tā laika autori savos darbos nereti pieminējuši arī mežu un tā materiālu lietošanu. Šie rakstītie avoti nesniedz ziņas par mežu izplatību un sastāvu, bet gan dažreiz norāda par to esamību konkrētu apdzīvotu vietu tuvumā. Šo informāciju apkopojot, var gūt vērā ņemamu priekšstatu par mežu kādreizējo stāvokli konkrētos apvidos. Viens no būtiskākajiem un daudz citētajiem rakstītajiem Latvijas vēstures pirmavo-

tiem ir Latviešu Indriķa hronika (1226.g.), kurā aprakstīti notikumi, kas saistīti ar vācu, arī dāņu un zviedru feodāļu īstenoto Baltijas tautu pakļaušanu XII gs. beigās un XIII gs. sākumā. Tajā minēts, ka plašie un vietām "tumšie" (egļu? – M.Z.) meži Mežotnes, Ikšķiles, Lielvārdes, Aizkraukles, Jersikas, Turaidas, Lēdurgas un Metsepoles (netālu no tag. Mazsalacas), Imeras (tag. – Valmieras raj.; uz dienvidiem no Burtnieku ezera), Trikātas, Braslas upes, Gaujas pie Jelgavas kalna, Sidgundas, Kubeseles (tag. Krimuldas pag.) apkārtne bija kalpojuši par paslēptuvēm gan vietējiem iedzīvotājiem ienaidnieka uzbrukuma gadījumos, gan par slēpņiem karapulkiem, sagaidot pretiniekus vai slēpjoties no viņiem.¹³ Labas kokmateriālu sagādes iespējas bijušas Cēsu pilij blakus esošā Riekstu kalna apkārtne.¹⁴ Plaši meži uzrādīti rajonā no Beverīnas (nenoskaidrota pils vieta, šķiet, tag. Cēsu raj. ziemeļu vai Valmieras raj. dienvidu daļā) līdz Igaunijai un tālāk ziemeļu virzienā.¹⁵ Latviešu Indriķa hronikā ir rakstīts, ka XIII gs. pašā sākumā meži vēl bijuši arī pašreizējās Rīgas centrālās daļas teritorijā: "Rīgā (1203.g.)... pie Senā kalna (atradās pie tag. Esplanādes laukuma) cirta mežu"¹⁶ un "... Rīgā vēl bija neliels skaits vīru un viņi tuvējo mežu dēļ visur baidījās no slazdiem..."¹⁷. Vēlāko laiku rakstītie avoti, folkloras materiāli, kā arī senie Rīgas attēli, liecina, ka Rīgai visapkārt bijuši "smilšu kalni". Tas nav pretrunā ar iepriekš teikto: pēc Indriķa hronikas var konstatēt, ka Rīgas celšanai tiešām "ierādīta" vieta klajā laukā. Senais kalns atradies tālāk, jādoma, uz ziemeļiem no šā lauka. Tur, spriežot pēc augšanas apstākļiem, varēja augt priedes. Tās pēc varbūtējas atkārtotas izciršanas, iespējams, neatjaunojās.

Gan Indriķa hronikā, gan t.s. Atskaņu (Rīmju) hronikā (ap 1290.g.), teikts par bieziem mežiem, kas vēl tolaik sastopami Zemgalē. Hronikās ir runa par koku aizcirtumiem mežu ceļa malās un mežos, kā arī par karotāju slēpņiem pie šiem aizcirtumiem.¹⁸ Atskaņu hronikas autors piemin mežus Embūtes, Durbes, Dobeles, Jelgavas, Tērvetes, Svētes upes (Lietuvas pusē), Ventas augšteces labā krasta un kreisā krasta (no Kuldīgas uz augšu) kā arī Ikšķiles apkārtne.¹⁹ Darba tulkojumā vietām lietots meža apzīmējums "vēris" un "sils". Diemžēl šajā gadījumā apzīmējumi neļauj raksturot meža augšanas apstākļus un valdošo koka sugu, jo tie lietoti arī attiecībā uz vienu un to pašu mežaudzi.²⁰ Aprakstot vēsturiskos notikumus Kurzemē, hronikas autors piemin "negantus mežus un purvus", sliktus ceļus bez tiltiem un bez laipām.²¹ Tas norāda, ka vēlajā dzelzs laikmetā Ventas baseina augšdaļa bija samērā maz apdzīvota. Jau XX gs. 20.gados konstatēja, ka pilskalnu skaits bijis mazs tajos apvidos, kur zemi norobežoja purvi, vai senāk stiepās nepieejami pirmatnējie meži.²² Tomēr jau XIII gadsimtā Kurzemes mežos bijušas: "...Tai paradumi dažkārt dīvi, Tā: vienkopus tie neved dzīvi, Bet mežos savrūp iebūvējas..."²³.

Par Kurzemes rietumu daļas iedzīvotājiem un viņu ietekmi uz mežu, īpaši VIII – XIII gadsimtā, netieši stāsta senās hronikas, kurās pieminēti slavenie Kurzemes kuģotāji: kurši (*Curi*, *Curones*). Piemēram, Livonijas hronikā rakstīts, ka 1211.gadā vācieši ieguvuši kā kara laupījumu "gandrīz trīs simti pagānu pirātu kuģus, neskaitot mazos"²⁴. Zināms, ka laivveida kuģi, kas Indriķa hronikā apzīmēti par "piratica", būvēti vairākās piejūras apdzīvotajās vietās (Lūšciemā, Irbē, Košragā, Pitragā). Šo laivveida kuģu apšuvumam bija izmantoti ozola dēļi.²⁵ Tā kā Kurzemē tajā laikā ozolu vēl netrūka, domājams, ka kuģiem izmantoti vietējie ozoli, kas cirsti Ziemeļkurzemē. Ja pieņem, ka minētie laivveida kuģi pēc izmēriem bijuši līdzīgi t.s. trešajam "Rīgas kuģim", tad katra šāda kuģa apšuvumā izmantoti 12 pāri ozola dēļu.²⁶ Šāds ozola dēļu daudzums bija nepieciešams, lai veidotu apšuvumu 14,3 m

garam, 4,9 m platum un vidusdaļā līdz 2,4 m augstam kuģim ar celbspēju virs 30 tonnām.²⁷ No viena slaida ozola stumbra varēja izgatavot tikai divus šādus apšuvuma dēļus (tos ieguva, ar ķīļiem pārplēšot stumbru gareniski uz pusēm un pēc tam no katras stumbra puses iztēšot pa dēlim).²⁸ Tādējādi katra šāda kuģa apšuvuma būvei bija nepieciešams nocirst vismaz 12 ozolus, t.i., hronikā minēto 300 kuģu būvei vajadzēja aptuveni 3600 ozolus. Kā liecina arheoloģiskie atradumi, arī kuģu ribas un priekšējais vadnis darinātas no ozola koka.²⁹ Literatūrā ir teikts, ka senā laivveida kuģa būvei izlietoti pat ap 50 ozolu dēļi, bet nav uzrādīts, cik lielam kuģim šāds dēļu daudzums nepieciešams.³⁰ Izteikta doma, ka senajām laivām un kuģiem izmantota ne vien svaigi cirsta, bet arī ilgi ūdenī gulējuša: melnā ozola koksne. No tā darinātas detaļas, kurām žūstot un samirkstot, nebija pieļaujama liela izmēru maiņa.³¹

Tātad attīstoties kuģniecībai, sākās ozolu audžu papildus izciršana. VIII – XII gadsimtā šim mērķim vairāk ozolu tika izcirsts tieši Kurzemes pusē.

Viens no faktoriem, kas IX – XII gadsimtā varēja ietekmēt Kurzemes mežu apdzīvotību un līdz ar to izmantošanas apjomu, bija klimatiskie apstākļi. Tolaik Eiropā bija t.s. "mazais klimatiskais optimums".³² Aprēķināts, ka tā laikā samazinātā nokrišņu daudzuma dēļ Vācijā upju vidējā notece sasniedza tikai 75% no mūsdienu noteces; tas nozīmē, ka vidējā nokrišņu summa gadā nepārsniedza 400 mm (mūsdienās Vācijas zemienēs nokrišņu daudzums gadā ir ap 500 – 800 mm).³³ Šis klimata īslaicīgās maiņas skārušas arī Latvijas teritoriju. To pierāda, piemēram, sfagnu sūnu daudzuma samazinājums Teiču purvā, kā arī tas, ka vismaz IX un X gadsimtā Āraišu ezera līmenis bijis par 1,4 – 1,5 m zemāks nekā mūsdienās.³⁴ Tas nozīmē, ka IX – XII gadsimtā arī Kurzemē apstākļi dzīvošanai bija kļuvuši piemērotāki un no mūsdienu skatījuma dzīve starp mežiem: reālāka. Minētās klimata pārmaiņas izraisīja meža platību daļēju nosusināšanos un līdz ar to: purvu platību samazināšanos. Apžuvušajās purvu platībās sāka papildus ieaukt galvenokārt priede un bērzs. Uzlabojoties augsnes mitruma apstākļiem, palielinājās arī egļu un citu lapu koku īpatsvars. Šo klimata maiņu ietekme uz mežu nebija tik būtiska, lai sāktos pārmaiņas audžu sastāvā, taču tieši 2. g.t. mūsu mežu platība un sastāvs ir mainījies ļoti jūtami. Šajā periodā antropogēnā faktora visa veida ietekme uz mežu mainījusies ļoti strauji un vienlaikus arī komplicēti. Kvantitatīvās un kvalitatīvās pārmaiņas Latvijas teritorijas mežos izpaudās nevienmērīgi. Objektīvāku priekšstatu par šīm pārmaiņām sniedz to detalizētāka iepazīšana pa īsākiem laika periodiem, lielāku uzmanību pievēršot antropogēno faktoru vairāk ietekmētajām teritorijām. Šim nolūkam vairs nevar izmantot pašreizējo palinoloģisko pētījumu rezultātus, jo tie spēj sniegt patiesu informāciju par kokaugu sastāvu tikai par tām teritorijām, kurās nav veikta augsnes kultivēšana (piemēram, purvos un ezeru salās), tajos fiksētas tikai lielākās pārmaiņas un tie nav tik precīzi datejami. Teorētiski būtu iespējams gūt drošāk pamatotus secinājumus par mežu pārvērtībām pēdējā tūkstošgadē arī pēc palinoloģisko pētījumu datiem, bet tad Latvijas teritorijā būtu jāveido biezs paraugu ņemšanas vietu tīkls un apkopotie rezultāti jāanalizē vienlaikus ar arheoloģiskajiem, kā arī augšņu un pašreizējo mežu izplatības datiem. Par šādu pētījumu nepieciešamību tika izteiktas domas jau šā gadsimta 30. gados.³⁵ Raksturīgi, ka jau pašreizējās purvu putekšndiagrammas uzrāda kokaugu putekšņu īpatsvara straujāku samazināšanos, sākot no aptuveni XV / XVI gs. mijas.³⁶ Kā turpmāk atklāsies, tam ir savs pamatojums.

Daļēji priekšstatu par mežam atņemtām platībām senatnē var gūt, analizējot datus par kultūraugšņu izplatību: "...Vietas ar lielākām kultūraugšņu platībām ir tās, kurās zemkopība jau sirmā senatnē ir bijusi iedzīvotāju galvenā nodarbošanās, jo podzolaugšņu pārvēršanās kultūraugsnes prasa ilgāku laiku, vismaz dažus gadu simteņus"³⁷. Šādi, piemēram, 30. gados konstatēts, ka vairāki meža nogabali Tērvetes pils apkārtnē aizņem kādreizējās kultūraugsnes, un apstiprināts, ka Zemgales centrālā daļa jāvērtē par senu lauksaimniecības kultūras apvidu, kur mežu jau bijis retums daudzus gadsimtus.³⁸ Neapšaubāmi, kultūraugšņu un to izplatības datu kompleksa analīze var sniegt papildus informāciju par kādreizējo ilglaicīgi izmantoto aramzemju izplatību, t.i., informāciju par platībām, kas atmežotas jau pirms vairākiem gadsimtiem.

Diemžēl, rakstītos avotos konkrēti dati par Latvijas teritorijas mežu platību un sastāvu atrodami, sākot tikai no XVII gs., bet vispārināti apraksti saglabājušies no XVI gs. Jau XIX gs. sākumā konstatēts, ka "...visi Livonijas vēstures aprakstītāji no vēlākiem laikiem apgalvo, ka senatnē šo apvidu sedza neizmērojami meži", bet nekad nav minēti šīs informācijas iegūšanas avoti.³⁹ Tas, ka rakstisku ziņu par mežu stāvokli līdz XV gs. beigām ir ļoti maz, apstiprināts arī XX gs. 30. gadu mežkopības zinātniskajā literatūrā.⁴⁰ Tomēr, lai gūtu objektīvu priekšstatu par vietējo mežu sastāva kvantitatīvajām un kvalitatīvajām pārmaiņām laikā līdz XVI gadsimtam, vairāk jāiepazīst tie minētā laika konkrētie vēsturiskie procesi un cilvēku darbība, kam bija liela ietekme arī uz mežiem. Noskaidrojot mežus ietekmējošo antropogēno faktoru iedarbes veidus un intensitāti, ir iespējams, kaut aptuveni, uzzināt kādreizējo mežu sastāva un izplatības pārmaiņu galvenās tendences.

Atsauces

- ¹ Kundziņš P. *Latviešu senceltnes* // *Latvijas arhaioloģija* / Fr. Baloža red. – R, 1926., 126.lpp.
- ² *Turpat*, 141.lpp.
- ³ LA., 1974., 182.lpp.
- ⁴ *Turpat*, 183.lpp.
- ⁵ *Turpat*, 218.lpp.
- ⁶ *Turpat*, 208.lpp.
- ⁷ *Turpat*, 219.lpp.
- ⁸ *Turpat*, 193.lpp.
- ⁹ Цауне А. *Жилища Риги XII – XIV вв.* – Р, 1984., 46.lpp.
- ¹⁰ Kundziņš P. *Dzīvojamā rija Latvijā* // LUR, *Arhitektūras fakultātes I sērija*, Nr. 7. – R, 1934., 445.lpp.
- ¹¹ LA., 1974., 218.lpp.
- ¹² Balodis Fr., 1926., 79.lpp.
- ¹³ *Indriķa hronika* / Ā. Feldhūna tulk., Ē. Mugurēviča priekšv. un komentāri. – R, 1993.
- ¹⁴ *Turpat*, 141.lpp.
- ¹⁵ *Turpat*, 163.lpp.
- ¹⁶ *Turpat*, 69.lpp.

- ¹⁷ *Indriķa hronika* / Ā. Feldhūna tulk., Ē. Mugurēviča priekšv. un komentāri. – R, 1993, 71.lpp.
- ¹⁸ *Turpat*, 117.lpp.
- ¹⁹ *Atskaņu hronika* / atdzej. J. Saiva. – ASV, 1960.
- ²⁰ *Turpat*, 64., 182.lpp.
- ²¹ *Turpat*, 290.lpp.
- ²² *Balodis Fr.*, 1926., 75.lpp.
- ²³ *Atskaņu hronika*, 1960., 9.lpp.
- ²⁴ *Indriķa hronika*. – R, 1993., 157.lpp.
- ²⁵ *Zalsters A.E. Senās Kurzemes kuģniecība* // *Kurzeme un kurzemnieki*. – R, 1995., 18. – 26.lpp.
- ²⁶ *Caune A. ..Pati Rīga ūdenī*. – R, 1992., 76.lpp.
- ²⁷ *Turpat*.
- ²⁸ *Skudra P. Mežā*. – R, 1996., 5.lpp.
- ²⁹ *Caune A. Kuģu atradumi senajā Rīgas ostā* // *DVK 1975. gadam*. – R, 1974., 194. – 198.lpp.
- ³⁰ *Skudra P.*, 1996., 5.lpp.
- ³¹ *Zalsters A.E.*, 1995., 18. – 26.lpp.; *Caune A.*, 1992., 80.lpp.
- ³² *Борисенков Е.П. Пасецкий В.М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI – XVII вв.* – Ленинград, 1983., 24.lpp.
- ³³ *Goldmann K. Zum Umweltgestaltung während der Spätbronzezeit Mitteleuropas* // *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte*. – Potsdam, 1986. – Bd. 20.; 137. – 141.lpp.; *LPE.*, R, 1987., 10.sēj., 1.grām., 195., 202.lpp.
- ³⁴ *Apals J.*, 1987., 82.lpp.
- ³⁵ *Eiche V.*, 1937., 138.lpp.
- ³⁶ *Turpat*, 140.lpp.
- ³⁷ *Vītiņš J. Kadastrālās vērtēšanas dati. Talsu apriņķis*. – R, 1942., 24.lpp.; *Dunsdorfs E., Spekke A. Latvijas vēsture 1500 – 1600*. – Stockholm, 1964., 210.lpp.
- ³⁸ *Eiche V.*, 1937., 138.lpp.
- ³⁹ *Löwis A. von, Ueber die ehemahlige verbreitung der Eichen in Liv- und Ehtland*. – Dorpat, 1824., 101.lpp.
- ⁴⁰ *Eiche V.*, 1937., 140.lpp.; *Kiršteins K. Glabāsim mežu vēstures vērtības* // *Meža Dzīve*. – 1933., Nr.97.

IV. Livonija XIII – XVI gadsimtā

Cilvēka darbības turpmāko ietekmi uz mežu būtiski noteica politiskās, tiesiskās un ekonomiskās situācijas straujās pārmaiņas Baltijā XIII – XIV gadsimtā sakarā ar tās teritorijas iekarošanu un Livonijas konfederācijas izveidošanos. Lielu ietekmi uz aplūkojamā perioda Latvijas teritorijas mežiem izraisīja Rīgas kā Livonijas galvenās pilsētas un tirdzniecības centra straujā attīstība. Pēc privilēģiju piešķiršanas citzemju tirgotājiem braukšanai uz Rīgu un cauri Rīgai (1211.g.), strauji palielinājās ne vien tirdzniecības apmēri, bet arī Rīgas pastāvīgo iedzīvotāju skaits un līdz ar to: Rīgas celtnu būvēšanas apjomi. Samērā īsā laikā, no 1201. līdz 1230.gadam, pilsētas platība sasniedza jau vairāk nekā 20 ha; tāda tā saglabājās līdz pat XVI gs.¹ Šajā platībā uzbūvēja ne vien nozīmīgas mūra celtnes, bet arī dzīvojamās un saimniecības ēkas, kuras no koka turpināja būvēt un atjaunot līdz pat XIV gadsimtam (ieskaitot). Apbūve bijusi samērā blīva, par ko liecina tas, ka ugunsgrēku gadījumos uguns viegli pārsviedusies no celtnes uz celtni, tā nodedzinot lielu vai pat lielāko pilsētas daļu. Kā liecina arheoloģisko izrakumu rezultāti, līdz XIII gs. beigām senajā Rīgā vietām celtnes pārbūvētas līdz pat 7 reizēm.² Tāpēc, lai novērstu biežos postošos ugunsgrēkus, XIII gs. beigās Rīgā centās aizliegt turpmāk celt koka ēkas.³

Rīgā kokmateriālus lielā daudzumā izmantoja ne tikai ēku, bet arī zemes seguma un koka klāstu celtniecībā. Slaidi un bezzaraini ozola stumbri, kas bija līdz 40 cm diametrā, XIII gs. sākumā izmantoti Rīgas upes jeb Rīdziņas ostas krastmalu izbūvei.⁴ Pieaugot iedzīvotāju skaitam, palielinājās arī koka kā kurināmā patēriņš. Kopumā Rīga izveidojās par galveno koksnis patērētāju Latvijas teritorijā, un tas ietekmēja mežu izciršanas apjomus vairākās konkrētās teritorijās. Meža materiālu piegādes rajonus noteica divi apstākļi: 1) mežu bagātība ar atbilstošiem to materiāliem un 2) koku pludināšanai derīgās upes. Šādas upes bija ļoti svarīgs apstāklis, jo kokmateriālus pārvadāt pa sauszemes ceļiem lielākā attālumā bija ļoti grūti, vai pat neiespējami.⁵

Senākās ziņas, kas liecina pat par malkas koku nepietiekamību Rīgas tuvākajā apkaimē, saglabājušās no 1255. gada. Par to norāda informācija, ka malka Rīgas iedzīvotāju vajadzībām gādāta Kaņiera un Slocenes upes apkārtnē (Tukuma rajona austrumu daļā) un pa Lielupi vesta uz Rīgu.⁶ Tātad, jau XIII gadsimtā Rīgas vajadzībām būvkokus, lietaskokus un pat kokus malkai sāka izcirst ūdensceļu (galvenokārt upju) piekrastes mežos. Sākumā tos cirta lielo upju – pārsvarā Daugavas un Lielupes, kā arī Gaujas, pat Salacas, krastos.

Mežu izciršana pastiprinājās ap Latvijas teritorijā jaunveidotajiem iekarotāju atbalstpunktiem: mūra pilīm (neskaitot Rīgu). XIII gs. pirmajā pusē tās vispirms cēla gar Daugavu un Gauju (Ikšķilē, Salaspilī, Lielvārdē, Aizkrauklē, Koknesē, Cēsīs, Siguldā, Turaidā, Valmierā), vēlāk – arī citur. Laikā no XIII līdz XV gs. Latvijas teritorijā uzbūvēja pavisam ap 90 šādas pilis; no tām ap 30 – XIII gadsimtā; ap 50 – XIV gadsimtā.⁷ Viduslatvijā un Austrumlatvijā vācu pilis bieži tika celtas senajos vietējo iedzīvotāju pārvaldes centros tūlīt pēc to nopostīšanas. Tas nozīmē, ka šajās teritorijās turpināja izmantot ierīkotos tīrumus un laukus, bet koksnis materiālus galvenokārt ieguva, cērtot mežus ap toreizējām nemeža zemēm. Turpretī Rietumlatvijā vācu mūra pilis parasti vietējo pilskalnu vietās nebūvēja.⁸ Līdz ar to, domājams, meža izciršanu un lišanu veica mazāk skartā apvidū un lielākos apjomos.

XIII gs. nogalē un XIV gadsimtā Latvijas teritorijā papildus Rīgai un Cēsīm sāka veidoties arī citas pilsētas: Koknese (pie Daugavas), Aizpute (pie Tebras), Limbaži (pie Lielezera un Dūņezera), Valmiera (pie Gaujas), Straupe (pie Braslas), Rauna (pie Raunas upes), Kuldīga un Ventspils (abas pie Ventas). Tātad, XIV gs. sākās pastiprināta mežu izciršana arī ap šīm pilsētām un nosauktajām upēm.

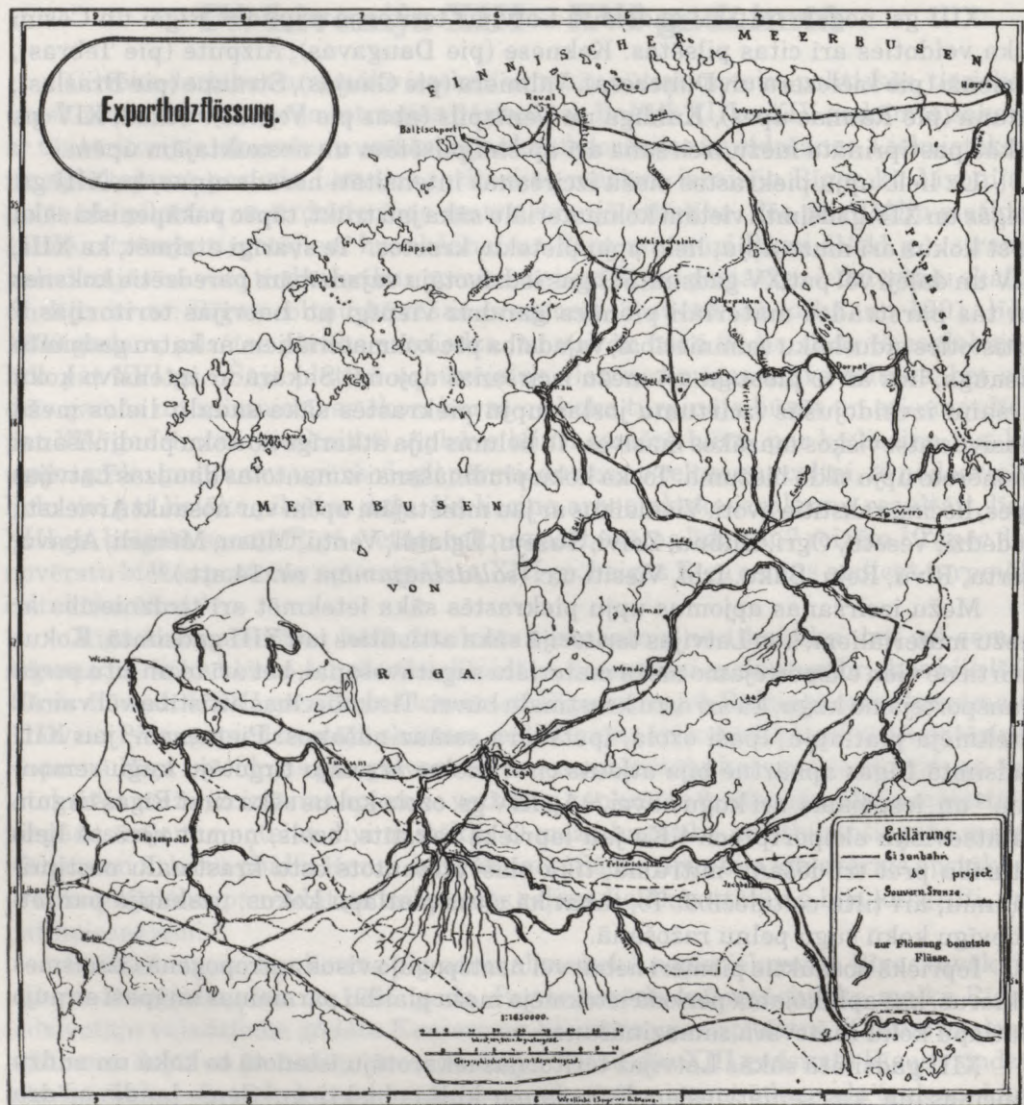
Uz lielo upju piekrastes mežu izciršanas intensitāti norāda ziņas, ka XIII gs. beigās un XIV gadsimtā vietām kokmateriālu sāka jau trūkt, tāpēc pakāpeniski sāka cirst kokus arī mazo upju, lielo upju pieteku, krastos.⁹ Te svarīgi atzīmēt, ka XIII, XIV un daļēji vēl pat XV gadsimtā Rīgas iedzīvotāju vajadzībām paredzētie koksnes un tās pārstrādes materiāli pienāca gandrīz vienīgi no Latvijas teritorijas.¹⁰ Attīstoties viduslaiku saimniecībai, vajadzība pēc kokmateriāliem ar katru gadsimtu pieauga, līdz ar to pieauga arī mežu izciršanas apjomi. Sakarā ar intensīvo koku ciršanu izveidojušās izcirtumu joslas upju piekrastēs sāka sadalīt lielos meža masīvus atsevišķos mazākos masīvos. To lielums bija atkarīgs no koku pludināšanai piemēroto upju tīkla biežuma. To, ka koku pludināšanai izmantotas daudzas Latvijas upes, liecina rakstītie avoti. Vienlaikus ar jau minētajām upēm var nosaukt Aivieksti, Pededzi, Vesetu, Ogri, Dubnu, Zalvi, Susēju, Eglaini, Ventu, Mūsu, Mēmeli, Abavu, Bārtu, Rīvu, Roju, Saku, Irbi, Viesīti u.c. (*salīdzinājumam sk.* 14.att.).¹¹

Mežu izciršanas apjomus upju piekrastēs sāka ietekmēt arī tirdzniecība ar mežu materiāliem, kas Latvijas teritorijā sāka attīstīties jau XIII gadsimtā. Kokus izcirta ne vien eksportējamo meža materiālu sagatavošanai, bet arī to un citu preču transportējamo kuģu, kā arī ostu krastmalu būvei. Tirdzniecības attīstība vēl vairāk ietekmēja platlapju, īpaši ozola, īpatsvara samazināšanos. Piemēram, jau XIII gadsimtā Rīgas apkārtnē bija atļauts cirst ozolus ārzemju tirgotāju kuģu remontam¹² un, iespējams, arī kuģu būvei.¹³ Ap XIV gs. ozola kokus sāka cirst Rīgas tirgum kā atsevišķu eksportpreci.¹⁴ Kā jau iepriekš rakstīts, ozols, ņemot vērā tā lielo izturību pret trūdēšanu mitrumā, tika plaši izmantots ostu krastmalu nostiprinājumu, arī tiltu celtniecībā. To, tāpat kā citus platlapu kokus, uzskatīja par ļoti izdevīgu koku sugu pelnu ražošanā.

Iepriekš nosauktie piemēri nebūt vēl neatspoguļo visus antropogēnās izcelsmes faktoros, kas aplūkojamā periodā ietekmēja meža platību pārmaiņas un īpaši strauju platlapu koku īpatsvara samazināšanos.

XIII gadsimtā sākās Latvijas teritorijas iekarotāju īstenotā to koku un audžu iznīcināšana, kas senlatviešiem kalpoja par kulta objektiem. Senie ļaudis mēdza piešķirt kultisku nozīmi tiem dabas objektiem, kas ar kaut ko īpašu atšķīrās no pārējiem. Latvijas folklorā un rakstu avotos vien pieminētas 44 audzes, t.s. upurbizis un svētmeži (līdz mūsdienām nav saglabājušies).¹⁵ Tās parasti atradās uz pauguriem, lai būtu redzamas no liela attāluma. To platība bija ap 1 – 3,5 ha.¹⁶ Vairumā gadījumu par upurbizīm izraudzītas sastāva ziņā bagātas lapu koku audzes ar lielu pameža dažādību. Galvenā koku suga šajās audzēs parasti bija ozols vai liepa. Cilvēki ticēja, ka šādā audzē mājo auglības un dzīvības spēks vai dievības, kurām ziedoja un kuras pielūdza. Tāpēc šādas audzes saudzēja pat gadsimtiem ilgi, uzskatot par svētumu: "...Viņi turējuši par svētumu arī dažus krūmājus, kur neviena koka nav drīkstējuši cirst. Viņu māņticība bijusi tik liela, ka tam, kurš aizliegtā svētnīcā nocirstu kādu koku, bijis tūlī jāmirst."¹⁷

Mūsdienu izpratnē, svētās audzes tika izvēlētas vietās, kur visizteiktāk bija saglabājušies atlantiskajā periodā radušos platlapu koku mežu relikti. Tādējādi

— pludināšanai izmantotās upes

14.att. Eksporta koksnes pludināšanai izmantotās upes XIX gadsimtā

ziņas par kādreizējo upurbiržu vai svētmežu atrašanās vietu vairākos gadījumos var būt arī norādes par daudz plašāku platlapju mežu augšanu konkrētajos apvidos vēl senākos laikos. Tādas vietas bijušas, piemēram, Kuldīgas rajonā (Araldes svētbirzs) – ziņas no XIV gs. sākuma; Madonas rajonā (Bērzaunes upurbirzs) – XIV gs. beigas; Valmieras rajonā (Zilaiskalns un Elku sala); Limbažu rajonā (pie Kuiķuļu mājām), Gulbenes rajonā – (Jaungulbene); Ogres rajonā (Birzgales tuvumā); Talsu rajonā (Strazde); Ventspils rajonā (Zlēkas un Tārgale – XV gs. pirmā puse); Dobeles rajonā Zebrenes pagastā (Elkukalns) u.c. Zīmīgi, ka nav atrastas

konkrētas ziņas par svētmežiem un upurbirzīm Latgalē. Daļēji to var izskaidrot ar to, ka platlapju īpatsvars Latgalē bija mazāks nekā citur Latvijas teritorijā. Tomēr tam galvenais cēlonis ir ātrāka Latgales tautas elkticības nomaiņa ar kristīgo ticību salīdzinājumā ar citiem novadiem. Tas nenozīmē, ka Latgalē upurbirzis un svētmeži nebūtu bijuši vispār. Rakstītie avoti pierāda to esamību Latgalē pat vēl XVII gs. sākumā.¹⁸

Par svētajiem kokiem visbiežāk izraudzīti apmēros ražīgākie ozoli un liepas. Nīdējot pagānismu, mācītāji šos svētos kokus lika nocirst, svētās audzes un mežus: nodedzināt. Tādējādi tika iznīcinātas daudzas ražīgākās kokaudzes, kā arī vareni ozoli un liepas. Vietējie iedzīvotāji kulta objektus sameklēja citur. Jāatgādina, ka vismaz XV gs. sākumā fiksēta kuršu paraža mežā vai birzī sadedzināt mirušos ozolkoka sartos.¹⁹ Kulta objektu pielūgšana turpinājās vismaz līdz XVI – XVII gadsimtam.

Svētaudžu un svētkoku iznīcināšana neatstāja būtisku ietekmi uz visas Senlatvijas teritorijas mežainumu. Te vairāk cieta vecie ozoli, liepas un sastāva ziņā bagātas, tomēr nelielas platības audzes. Galvenās negatīvās sekas šai iznīcināšanai bija tās, ka ar to tika uzspiesta cilvēku attieksmes maiņa attiecībā pret mežu un tā elementiem: kokiem. Bagātākos mežus, birzes un dižākos kokus, ko agrāk vismaz Baltijas teritorijā uzskatīja par dievu mājokļiem, tātad – par svētiem, ko nedrīkst ne līst, ne cirst, aizvien vairāk ļaudis sāka uztvert gandrīz vai vienīgi par izmantošanas un patērēšanas objektiem.

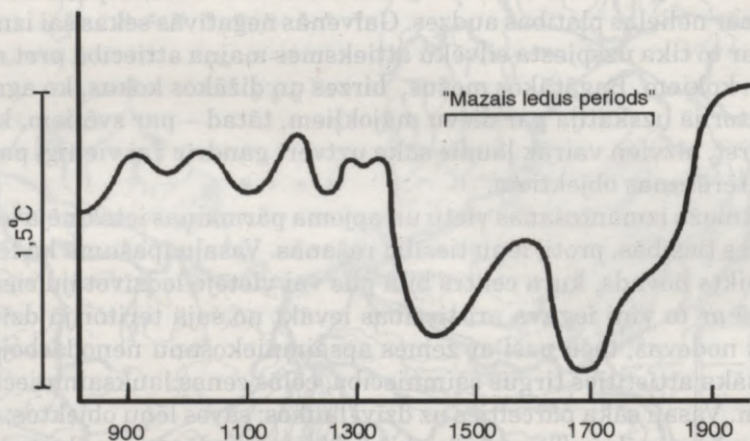
Būtiski mežu izmantošanas vietu un apjoma pārmaiņas ietekmēja ievērojamās maiņas zemes tiesībās, proti, lēņu tiesību rašanās. Vasaļu īpašumā kā lēņa objekts nonāca noteikts novads, kura centrs bija pils vai vietējo iedzīvotāju ciemā būvēta muiža. Reizē ar to viņi ieguva arī tiesības ievākt no šajā teritorijā dzīvojošajiem zemniekiem nodevas, taču paši ar zemes apsaimniekošanu nenodarbojās. Ar XIV gs. beigām sāka attīstīties tirgus saimniecība, cēlās cenas lauksaimniecības un arī meža precēm. Vasaļi sāka pārcelties uz dzīvi laukos: savos lēņu objektos; organizēja savu muižu saimniecības. Tās muižniekiem kļuva par dāsnu ienākuma avotu. Lai veidotu plašākas un labākas kvalitātes muižu zemes, sākās pakāpeniska iekopto zemnieku zemju atņemšana. Vispirms muižnieki tās ieguva, pārņemot karu, epidēmiju un bada dēļ pamestos ciemu zemnieku tīrumus, vai vienkārši padzenot zemniekus no viņu labākajām zemēm. Ciemu zemniekiem vajadzēja sev iekopt jaunus tīrumus, ļoti daudzos gadījumos – līdzšinējā mežu platībā.²⁰ Jāpiebilst, ka līdz šim laikam, t.i., periodā no XIII gs. līdz XV gs., mežu lišanas intensitāte Latvijas teritorijā bija mazinājusies. To izskaidro tādējādi, ka tauta pēc ilgajiem kariem bija skaitliski samazinājusies un jaunajos apstākļos nevarēja būt tik saimnieciski aktīva.²¹ Mežu lišana lielās platībās atjaunojās, sākoties seno ciemu izjukšanas un viensētu veidošanās procesam. Tas pastiprināja mežu platību tālāku sadrumstalošanos. Vidēji vienai zemnieku saimniecībai vien bija nepieciešami 8 – 9 ha aramzemes. Bez tam apkārtnes mežus, tāpat kā pļavas, kaimiņu saimniecības izmantoja kopīgi gan kokmateriālu un malkas ciršanai, gan arī ganībām.²²

Uz mežu platību rēķina sev piederošās lauku un tīrumu platības palielināja arī muižnieki. Šis process sākās jau XV gadsimtā, kad muižas arvien vairāk sāka eksportēt kokmateriālus un lauksaimniecības preces, pēc kā bija liels pieprasījums Nīderlandē, Spānijā un Portugālē. Šo muižu un zemnieku saimniecību platību veidošanās un paplašināšanās straujo procesu mēdz dēvēt par Livonijas iekšējo

agrāro kolonizāciju. Tās tiešās sekas bija lielo un neskarto mežu masīvu pakāpeniska izzušana.²³

To, ka mūsdienās Latvijas mežos ozols un osis kopā aizņem tikai 1% mežiem apklātās platības²⁴, ka skābardis savvaļā pašreiz aug vienīgi Liepājas raj. Dunikas pagastā, nebūtu pareizi uzskatīt tikai par iepriekš minētās intensīvās mežu izciršanas un lišanas sekām. Jūtama ietekme uz meža sastāva pārmaiņām bija arī atšķirīgajiem klimatiskajiem apstākļiem laikā no XIII līdz XIX gs.

Viduseiropā aptuveni no 1300. līdz 1600.g. no jauna izdalīta klimata sausumfāze²⁵, kas zināmā mērā attiecināma arī uz Latvijas teritoriju. Jādama, ka tā izsauca priedes un bērza platību nelielu palielināšanos, nedaudz samazinoties purvu platībām. Bez tam šajā laikā (Latvijas teritorijā: apmēram no XIII / XIV līdz XIX gs.) visā Zemes ziemeļu puslodē sākās temperatūras pazemināšanās. Šo Viduseiropā ap 400, bet Austrumeiropā ap 600 gadus ilgo laikposmu mēdz dēvēt par "mazo ledusperiodu" (sk. 15.att.).²⁶ Zemes ziemeļu puslodē ikgadējā gaisa vidējā tempera-

15.att. Gada vidējās temperatūras relatīvās pārmaiņas pēdējos 1000 gados (pēc datiem par ziemu raksturu Austrumeiropā)

tūra samazinājās tikai par 1 – 1,5°C, tomēr dabā šī temperatūras starpība izpaudās diezgan jūtami: ziemas pārsvarā bija bargākas kā mūsu laikos, palielinājās sauszemes un jūras ledāju platības, bet vasarās pastiprinājās laika apstākļu anomāliju: ilgstošu sausuma periodu, stipru vētru un negaisu vai arī ilgstošu lietusgāzu skaits.²⁷ Tās klimata pārmaiņas, kas Viduseiropā bijušas pēdējās tūkstošgades laikā, meža raksturu būtiski mainīt nevarēja.²⁸ Gada vidējās temperatūras svārstības 1,5°C ietvaros kokaugiem nav kritiska, ja vien tā nenoslīd zem minimālās temperatūras, kāda nepieciešama noteiktas koku sugas augšanai. Tomēr straujas un ilgstošas vidējās temperatūras maiņas dotajā intervālā var iedarboties ļoti nelabvēlīgi, ja kokaugi šajā laikā ir spiesti piemēroties jauniem, mazāk piemērotiem augšanas apstākļiem, kuros bez tam ir daudz asāka konkurences cīņa ar citām mazākprasīgām koku sugām.

Viskrasāko klimata pasliktināšanos attiecina uz XV gs., kad Norvēģijas ziemeļu daļā nepiemērotie laika apstākļi neļāva nodarboties pat ar zemkopību.²⁹ Par tiešo sala ietekmi uz kokiem Livonijā var lasīt R. Barberīni aprakstītajos

ceļojuma iespaidos (1565.g.): "...esmu dzirdējis naktīs kokus mežā pārplīstam un saplaisājam, tāpat kā istabu balķus..."³⁰ Lielais sals šā perioda daudzās ziemās nevarēja neietekmēt tādas sala jūtīgas koku sugas kā osi, ozolu, skābardi, dižskābardi un egli. Tolaik egles, ozola, oša, kā arī melnalkšņa dīgsti un dzinumi cieta no pavasara un rudens salnām vairāk nekā mūsdienās. Īpaši tas attiecas uz izcirtumiem, kur pavasaru salnu laikā temperatūra ir par 2 – 3° zemāka nekā mežaudzēs. Lielajos izcirtumos bargajās ziemās un pavasara salnās minēto sugu koku dīgsti un sējeņi izsala itin bieži. Piemēram, egles dīgsti nosalst jau –3...–5°C temperatūrā, bet toties kļavas dīgsti salnas pacieš līdz pat –7°C.³¹ Arī pēc mūsdienu pieredzes zināms, ka sevišķi bargās ziemās mērenās klimata zonas kokiem var būt sala bojājumi. Piemēram, 1939./40. un 1955./56. gada ziemā Latvijas mežos ievērojami cieta egles un oši. Šajās ziemās cietušajām eglēm pavasarī konstatēja nobrūnējušas skujas, kas pakāpeniski nobira. Visvairāk cieta zemās un mitrās vietās augušās, īpaši no vējiem neaizsargātās un kūdras augsnēs augušās egles. Daļa no šīm eglēm, ja tām skujas bija bojātas 40 līdz 60% apmērā, nokalta pavisam.³²

Iepriekš teiktais liecina, ka "mazajā ledusperiodā" daudzu sala jūtīgu sugu koku nosalšana nebija reta parādība. Visvairāk šo koku īpatsvara samazināšanos ietekmēja negatīvu faktoru vienlaicīgā ietekme uz to atjaunošanos pēc to intensīvās izciršanas, proti: auglīgo meža augšņu platību samazināšanās, nelabvēlīgo klimatisko apstākļu biežā atkārtotāšanās un līdz ar to nespēja konkurēt ar tādām apstākļu ziņā pieticīgākām sugām kā, piemēram, priedi un bērzu, kā arī apsi un baltalksni. Pati par sevi gada vidējās temperatūras pazemināšanās "mazajā ledusperiodā" nevarēja būt tiešs cēlonis platlapju īpatsvara papildus sarūkšanai. Piemēram, ozols vēl var izplatīties, ja gada vidējā temperatūra nav zemāka par +2°C (ja vien nav krasas novirzes no normas).³³ Mūsdienās Latvijā gada vidējā temperatūra ir 4,2° – 6,6° C.³⁴ To zinot, nav grūti aprēķināt, ka "mazajā ledusperiodā" gada vidējā temperatūra bija pietuvojusies kritiskajai robežai, bet tā vēl nevarēja tieši ietekmēt ozolu aizņemto platību samazināšanos.

Līdzās tam, mežu kvantitatīvās un kvalitatīvās maiņas XII – XVI gadsimtā vēl iespaidoja vairāki citi pastāvīgi vērā ņemami faktori: vējš, uguns, kaitēkļi, meža dzīvnieki u.c. Šo faktoru ietekme uz dažādu sugu kokiem izpaudās atšķirīgi. To apliecina daudzu mūsdienās veiktu pētījumu rezultāti (sk. 4.tabulu)³⁵.

Šīs tabulas dati atspoguļo Vācijā veikto novērojumu rezultātus, bet vairumā gadījumu piemērojami minētās riska pakāpes vērtēšanai arī Latvijas apstākļos.³⁶ Tie norāda koku sugu apdraudētības pakāpi, konkrēta nelabvēlīga vides faktora ietekmes gadījumā. Var spriest, ka kopumā no minēto dabas faktoru nelabvēlīgās ietekmes visvairāk apdraudēta bijusi egle, bet vismazāk: alkšņu un bērzu sugas. Tabula tāpat liecina: kopumā osis un ozols no uzrādīto faktoru kaitīgās ietekmes ir bijis mazāk apdraudēts nekā skujkoki un dižskābardi. Tas ir vēl viens pierādījums antropogēnā faktora un tā darbības ietekmē radušos augšņu pārmaiņu lielajai ietekmei uz abu koku sugu īpatsvara lielo samazināšanos.

Vēl viens nozīmīgs antropogēnas dabas faktors, kura ietekmi uz mežiem XIII – XVI gadsimtā nedrīkstētu ignorēt, bija Latvijas teritorijas iedzīvotāju migrācija un viņu skaita nevienādā dinamika dažādos novados. XIII gadsimtā bija raksturīga tīrumu un lauku aizaugšana ar kokaugu pioniersugām iznīcināto vai pamesto piļu, ciemu un viensētu teritorijā. Šis process bija atkarīgs no vietējo iedzīvotāju pretošanās cīņu intensitātes un viņu skaita zaudējumiem. Vismazāk tas izpaudās

Abiotisko un biotisko faktoru kaitīgās ietekmes riska pakāpe attiecībā uz galvenajām koku sugām

Faktors	Egle	Priede	Ozols	Osis	Dižskābardis	Liepa	Alksnis, bērzs
Vējš	4	1	1	1	3	2	1
Sniegs	4	4	1	1	3	2	3
Sals	3	3	3	4	4	2	1
Karstums	3	1	2	2	3	2	2
Sausums	4	1	2	2	2	2	1
Krusa	3	3	3	1	1	2	3
Dūmgāzes	3	1	1	4	1	3	1
Uguns	3	4	3	1	1	2	1
Sēnes	4	4	3	2	3	2	3
Peles	3	1	2	3	4	1	1
Dzīvnieki	4	3	3	3	3	2	1
KOPĀ	38	26	24	24	28	22	18

latgaļu apdzīvotajā teritorijā (Latvijas teritorijas rietumu un ziemeļrietumu daļa), vairāk – sēļu (dienvidrietumu daļa) un libiešu apdzīvotajās teritorijās (abās pusēs Rīgas jūras līcim). Stipri cieta kuršu (Latvijas teritorijas rietumu un dienvidrietumu daļa), bet visvairāk: zemgaļu apdzīvotās teritorijas (Latvijas videne).³⁷ Zemgaļu novadi palika gandrīz neapdzīvoti pēc tam, kad notika liela mēroga zemgaļu izceļošana uz Lietuvu (1289.–1290. g.). To izraisīja krustnešu rīcība, kuri sistemātiski postīja zemgaļu tīrumus, lai piespiestu zemgaļus padoties vai atstāt novadu.³⁸

XIV gadsimtā no Kurzemes un Rīgas jūras līci aptverošām teritorijām uz auglīgo, bet pamesto Zemgales teritoriju pārcēlās daudz kuršu un libiešu. Ieceļotāji no jauna iekopa pamestos laukus, neļaujot mežiem Zemgalē atjaunoties. Iespējams, ka ļaužu pārceļošanu organizēja Livonijas ordenis un biskapi, kuri bija ieinteresēti iegūto zemju maksimālā apstrādē.³⁹

Gan iedzīvotāju migrācijai, gan palielinātai mirstībai cēlonis bija arī nelabvēlīgie klimata apstākļi, t.i., tie izraisīja biežus neražas gadus un badu, pēc kā nereti sākās mēra un citu slimību epidēmijas. Tas, savukārt, novados ļoti nevienādi ietekmēja meža platību īslaicīgo pārmaiņu dinamiku, jo vietām tika pārtraukta lauku apstrāde; tie sāka aizaugt, bet citur, kā aprakstīts iepriekš, tika veikta pastiprināta mežu izciršana.

Jauns iedzīvotāju pastiprinātas migrācijas vilnis atsākās XV gadsimtā. Zemnieku tiesiskā un materiālā stāvokļa pasliktināšanās noveda pie tā, ka sākās muižu

un savu ēku pamešana, lai meklētu labākus dzīves un darba apstākļus. Pēc dažādu aktu datiem konstatējams: XV gs. beigās un XVI gs. sākumā daudzos muižu pagastos bija pamestas 1/3 – 1/2 no zemnieku sētām, kādēļ pietrūka tīrumu apstrādātāju.⁴⁰ Zemnieki lielā skaitā pārgāja uz dzīvi mežos: viensētās. Kopumā šis process vēl vairāk ietekmēja vienlaidus lielo meža masīvu izzušanu. Jāpiebilst gan, ka līdz tam lielie meža masīvi bija kalpojuši kā dabīga robežšķirtne starp Livonijas teritorijā dzīvojošām tautībām. Šai robežšķirtnei pakāpeniski izzūdot, uzlabojās apstākļi šo tautību saplūšanai un latviešu nācijas izveidei.⁴¹

Vērā ņemamu informāciju par aplūkojamo laika periodu sniedz latviešu folklorā, bet it īpaši: **tautasdziesmas** jeb tā dēvētās dainas. Meža tematika latviešu tautasdziesmās aplūkota ļoti plaši. Pēc būtības tās atspoguļo daļu no Latvijas meža vēstures. Senajās tautasdziesmās, kuras saglabājušās līdz mūsdienām, pieminēti gan plašie, vēl neiznīcinātie lapu koku meži, gan to lišana un izciršana, gan to iznīcināšanas sekas. Vairākās dainās ir sastopamas dažas norādes par konkrētā meža tipu, piemēram: "sils", "egliene", "bērzu birzs", "vēris" un "gārša" (domājams, ka ar nosaukumiem "vēris" un "gārša" apzīmēts jaukts egļu un lapu koku mežs mitros augšanas apstākļos), "tērcē" (pamitrs krūmājs upju ielejās), "alksnājs", "apšājs", "kļaviene", "liepene" u.c.⁴² Latviešu tautasdziesmās sniegts kādreizējo mežu sastāvā ietilpušo koku un krūmu pilnīgākais uzskaitījums. No skuju kokiem minēta priede, egle un paeglis, taču nav izdevies rast norādījumus par īvi. Iespējams, ka tas izskaidrojams ar to, ka īves izplatības apgabals aizņem agrākos lībiešu apdzīvotos novadus Latvijas ziemeļrietumu daļā.⁴³ No lapu kokiem tautasdziesmās visvairāk apdziedāts ozols un liepa. Līdzās tiem dažādu laiku tautasdziesmās pieminētas šādas koku, kā arī krūmu, sugas: kļava, osis, āra bērzs, purva bērzs, iespējams, arī zemais bērzs, melnalksnis, baltalksnis, apse, lazda, ieva (*Padus racemosa*), mežābele (*Malus sylvestris*), vīksna (ar to, acīmredzot, domāta arī goba), vītols (*Salix alba* u.c.), kārkls (*Salix cinerea* u.c.), blīgzna (*Salix caprea*), šķetra (*Salix pentandra*), pīlādzis (*Sorbus aucuparia*), krūklis (*Frangula alnus*), pabērzs (*Rhamnus cathartica*), irbene (*Viburnum*).⁴⁴ Jāpiezīmē, no pieminētajām koku un krūmu sugām latviešu mītos un teikās visbiežāk nosauktas 13 koku sugas: ozols, liepa, kļava, osis, bērzs, lazda, ieva, mežābele, vītols, pīlādzis, priede, egle un paeglis.⁴⁵

Daudzās tautasdziesmās sniegts mežu raksturojums, uzsverot, ka tie ir "augsti", "lieli", "biezi", "diži", "gari", "tāli", "melni", "tumši", "zaļi", "raibi", "skuju", "lapu", "smalki", "skraji". Ja tautasdziesmā ietverts konkrētu teritoriju norādošs ģeogrāfisks nosaukums (piemēram, upes nosaukums), iespējams aptuveni noteikt šīs teritorijas kādreizējo mežu raksturojumu. Tomēr vēl ir veicams liels apkopojošs darbs, lai noteiktu, vai un cik lielā mērā iespējams konkretizēt tautasdziesmās pieminēto mežu atrašanās rajonu, vadoties pēc tautasdziesmu pierakstīšanas vietas. Bieži vien ir neiespējami precīzi atbildēt uz jautājumu par attiecīgo tautasdziesmu rašanās laiku.

Šā darba ierobežotais apjoms ļauj citēt tikai dažas informācijas ziņā būtiskas latviešu tautasdziesmas, kuras raksturo kādreizējos mežus un cilvēku darbības ietekmi uz tiem. Par piemēriem izvēlētas tās tautasdziesmas, kuras labi ilustrē, kādu informāciju no tām var iegūt, kā arī ļauj saprast, kādi jautājumi vai problēmas var rasties, tautasdziesmas izmantojot par informācijas avotu:

- 1) Aiz Daugavas lieli meži
Sarkaniem ziediem zied,
Šai malā kuplas liepas
Pazeltītām lapiņām.

LFk, Z 1617, 146

Ilūkste, Demene

(Jādomā, ka raksturoti meži Latvijas dienvidaustrumu daļā ap tagadējo Daugavpili: uz ziemeļiem no Daugavas bijuši lieli egļu meži, bet dienvidu pusē: vairāk liepu audzes.)

- 2) Ozolīti, zemzarīti,
Kamdēļ augi Gaujmalā,
Ik rudenī ziedu devi
Gaujmaliešu meitiņām?

LZA III, 10882

Alūksne

(Šī tautasdziesma, šķiet, ir radusies ne ātrāk par XVII gs., jo tajā ozols raksturots jau kā koks, kuram ir zems zarojums. Kā zināms, ozoli ar slaidiem stumbriem šajā un iepriekšējos gadsimtos, īpaši lielo upju tuvumā, tika intensīvi izcirsti. Ļoti iespējams, ka tautasdziesmā minēti ozoli, kas auguši Gaujas upes labajā krastā tās augšteces rajonos.)

- 3) Priedes vien, egles vien
Līdz mani brālīšiem;
Nav nevienas bērzu birzes
Sudrabiņa lapiņām.

LD III₃, 26519

Seces

(Ja tautasdziesmā minētais mežs bijis Seces apvidū, tad raksturots mežs Daugavas kreisajā pusē, iepretī Koknesei.)

- 4) Caur ošiem saule lēca,
Caur bērziem norietēja ...

LD II, 12472

Sēlpils

(Sēlpils atrodas aptuveni 16 km attālumā no Seces. Tautasdziesmā teikts, ka austrumos bijusi ošu, bet rietumos, tātad, virzienā uz Seci: bērzu audze. Ļoti iespējams, ka bērzu audze bija radusies kā sekundāra audze pēc primārās audzes iznīcināšanas, jo īpaši, Sēlpils apkārtnē. To, vai šī tautasdziesma tiešām attiecas uz kādreizējo Sēlpils apkaimes mežu un vai tas kādu laiku pastāvējis vienlaicīgi arī ar iepriekš citētājā tautasdziesmā pieminēto skujkoku mežu, nav iespējams noteikt.)

- 5) Oši vien, kļavi vien,
Kur tie āra ozoliņi? ...

LD III₂, 18911

Krustpils

vai

- 6) Liepas vien tai mežā,
Kur cirtišu vezumiņu?...

LD II, 11262

Sauka

(Abu tautasdziesmu rindās uzdots viens un tas pats jautājums: kur ir ozols? Patiesībā šis jautājums ir uzdots kā salīdzinājums un ir pakārtots galvenajam jautājumam: kur palikuši brašie bālēliņi? Šajā gadījumā pieminētās koku sugas var arī neatspoguļot konkrētu mežaudžu sastāvu.)

- 7) Veci vīri padomam,
Ozoliņi pamatam. ...

LD III₃, 27277

Rokaiži

(Arī šajā tautasdziesmā sniegts salīdzinājums, bet, atšķirībā no iepriekšējā piemēra, tās informatīvā vērtība ir neapšaubāma: koka celtnēm pamatus bieži vien cēla no ozola, jo tie izrādījās izturīgāki pret pūšanu.)

- 8) Saucat ļaudis, saucat ļaudis,
Sili deg, sili deg;
Kā nedegs, kā nedegs,
Kad bij' sausa vasariņa.

DTDz III, Ltv 10638v

Aizpute

(Šajā tautasdziesmā minēts gan konkrēts mežu augšanas tips, gan konkrēts faktors kā mežaudzes bojāejas cēlonis. Diemžēl, šā notikuma laiku un vietu konkretizēt nav iespējams.)

- 9) Citi gani āriņā,
Es āriņa maliņā.
Es āriņa maliņā
Ar savām telitēm.

LFk, 327, Nr.805

(Tautasdziesmā ar jēdzienu "ārs" apzīmēta platība ārpus meža, bet ar vārdiem "āriņa maliņā" – platība meža malā. Samērā droši var teikt, ka šajā gadījumā runa ir par mežam atņemtu platību.)

Arī par XVI gs. Latvijas teritorijas mežiem, to platību, sastāvu un stāvokļa maiņām var spriest tikai ļoti aptuveni, jo konkrētu raksturojošu datu par šā perioda mežiem nav. Ir saglabājušies vairāki ceļojumu vai darījumu braucienu apraksti, kuros Livonija XVI gs. vidū jau raksturota kā zeme, kurā ir daudz lauku. Lūk, kā to raksturo R. Barberīni 1565. gadā: "Livonija ... slavens apgabals, liels un ļoti bagāts ar labību un mājlopiem, pilns labi apstrādātiem laukiem, bet pirms 10 – 12 gadiem ļoti izpostīts un nabadzībā novests lielo karu dēļ ..."46. Vācietis Kihels 1586. gadā raksta: "... nobraukušiem (no Bauskas – M.Z.) 5 jūdzes, bija jāapmetas uz lauka un no lietus jāpatveras zem kalešas vai vāģiem"47. Arī itāliešu diplomāts F. Talduči 1582. gadā apliecina, ka "Livonijā ... daudz apstrādātas zemes, ļoti bieži sastopamas pilis, kādēļ arī tā, iekams Maskavietis to nebija ieņēmis, bija ļoti bieži apdzīvota ..."48. Šie piemēri liecina par Latvijas teritorijas Livonijas daļas mežainuma samazināšanos.

XVI gadsimtā visā Livonijā pastiprinājās koku izciršana tirdzniecības vajadzībām. Eiropas valstīs īpaši pieauga pieprasījums pēc ozola koksnes, kas tolaik bija galvenais materiāls kuģu būvei. Saglabājušās ziņas, ka XVI – XVII gadsimtā ozoli cirsti apvidos, kuros tos mūsdienās vairs nesastop (piemēram, Ogres raj. Ķeguma pilsētas lauku teritorijā ap Tomi un Madonas raj. Ļaudonas pagastā), vai tie sastopami nelielā skaitā (piemēram, Lubānas un Talsu apkārtnē).⁴⁹ Par spīti ozola audžu plašajai izciršanai un izdedzināšanai lidumos, kā arī par spīti daudzajām bargajām ziemām un bieži nelabvēlīgajam laikam vasarās, periodā kopš XIII gs. beigām, XVI gadsimtā ozola audzes vēl nebija retums. Piemēram, 1570.gadā Jürgensburgā (tag. Zaube) galvenokārt no ozola baļķiem tika uzcelta baznīca, kurai pēc 18 gadiem vēl uzstādīja ozolkoka torni. Nokavēta remonta dēļ tā ilgi nepastāvēja. Tās vietā 1696.gadā atklāja jaunu, vēl lielāku ozolkoka baznīcu, kurā arī visi soli bija darināti no ozola.⁵⁰ Līdzīgi piemēri minēti vairākkārt arī turpmākā laikā.

Daudz koku nocirta malkas sagādei. Novērtējot "mazā ledusperioda" laika apstākļus un ņemot vērā rakstiskās liecības, ka ziemās "... krāsnis istabās ... tā sakurinātas, ka elpa raujas ciet ..."⁵¹, var konstatēt, ka koksne kā galvenais kurināmais aprakstāmajā laikā patērēta jau samērā lielos vairumos. Ja pieņem, ka viens iedzīvotājs tolaik gadā nokurināja vidēji tikpat daudz malkas, cik XX gs. sākumā, t.i., 1,3 m³, tad XVI gs. vidū Latvijas teritorijā gadā nokurināja ap 525 200 m³ malkas.⁵² Kā liecina vēlāk pieņemtie likumi, gan lietkoku, gan malkaskoku ciršana bijusi ļoti izšķērdīga. Līdz pat aptuveni XVIII gs. mežā lietkokus cirta galvenokārt izlases veidā, pie tam no tiem izmantoja tikai vajadzīgā garuma stumbra daļu, pārpalikumu atstājot uz vietas mežā.⁵³ Malkas ciršana bieži vien bijusi nesaudzīga: "... caur to bezprātīgu un posta ciršanu viss mežs ar kokiem pilns, kas velti sapūst ... un jo vairāk mežs top izcirsts, jo vairāk aukas kokus pie zemes gāž"⁵⁴. Malku cērtot, veidojušās skaidu kaudzes, kas "bijušas tikpat lielas kā malkas grēdas"⁵⁵. Meža pielūzņojums, savukārt, sekmēja kaitēkļu un ugunsgrēku izplatīšanos. Tā kā malkas sagāde tika veikta katru gadu, tad tās vajadzībām izcirstās koksnes apjomu tieši ietekmēja iedzīvotāju skaita pārmaiņas. Līdz XIX gs. mežu mākslīgo atjaunošanu praktiski neveica, un tāpēc, izcērtot lielākas malkas koku platības, nereti gadā izcirsto un bojā gājušo mežu kopējā platība pārsniedza dabiski atjaunojušos mežu kopējo platību. Šādā gadījumā tika sekmēta nemeža zemju kopplatības kārtējā palielināšanās.

Iedzīvotāju skaita dinamika noteica ne tikai tiešo koksnes patēriņu celtnēm un to apkurei, bet arī iekopto lauku kopējo platību, mājlopu skaitu (tie daļēji ietekmēja meža dabisko atjaunošanos) u.tml. Pēc ļoti aptuveniem aprēķiniem, XVI gs. vidū Livonijā varēja būt vidēji ap 404 000 iedzīvotāju (no viņiem Vidzemē: ap 179 000; Kurzemē un Zemgalē: ap 135 000; Latgalē: ap 90 000).⁵⁶ Vidzemē iedzīvotāju blīvums tad varēja būt vidēji 5,82 iedzīvotāji uz 1 km², bet Kurzemē un Zemgalē – vidēji ap 4,5 iedzīvotāji uz 1 km².⁵⁷ Šie skaitļi liecina, ka antropogēnā faktora ietekme uz mežu Latvijas teritorijā tolaik bijusi būtiski mazāka nekā Rietumeiropas zemēs. Piemēram, Vācijā toreizējo iedzīvotāju blīvumu vērtē ap 30,0 cilvēku; Anglijā – ap 26,5; Velsā – ap 12,8 iedzīvotāji uz 1 km².⁵⁸ Tas daļēji izskaidro to laiku rietumzemju nepieciešamību un ieinteresētību importēt koksni no austrumu zemēm.

Par nemeža zemju platību papildus palielināšanos XVI gadsimtā liecina dati par muižu skaita maiņām. Konstatēts, ka Vidzemē vien laikā no 1500. līdz 1561.gadam muižu skaits palielinājies no 123 līdz 333 muižām.⁵⁹ Palielināta mežu eksplua-

tēšana XVI gadsimtā sākās arī jaunveidoto pilsētu apkaimē, t.i., ap Daugavpili, Jelgavu, Pilteni, Sēlpili un Valku. Tomēr pilsētu attīstības sākuma fāzē to iedzīvotāju ietekme uz apkārtējiem mežiem vēl nebija liela. Piemēram, vairākās no Kurzemes, Zemgales un Latgales pilsētām dzīvoja tikai daži simti iedzīvotāju. Tanī pat laikā Rīgā tad jau dzīvoja 10 000 – 15 000 iedzīvotāju.⁶⁰

XVI gs. otrajā pusē iedzīvotāju skaits un līdz ar to viņu ietekme uz mežu strauji samazinājās. Ap 1550.g. Livonijas iedzīvotāji stipri cieta no mēra epidēmijas, kas ilga aptuveni 5 gadus. Drīz vien izraisījās Livonijas karš (1558. – 1583.), kura laikā Livonija tika ļoti izpostīta. Kara laikā gāja bojā vairāk nekā 1/3 no vietējiem iedzīvotājiem. Dažos novados, piemēram, Ziemeļvidzemē, daudzās muižās neapdzīvotas palika 1/2 – 3/4 no visām zemnieku sētām.⁶¹ Tāpēc pēc kara lielas lauku platības palika bez apstrādātājiem. Kopumā šajā karā visvairāk cieta Latgale; pēc tās – Vidzeme; salīdzinoši vismazāk – Kurzeme.⁶² Kā liecinājis kāds ceļotājs, kurš 1586. gadā braucis caur Vidzemi, šajā novadā "tīrumi bij' apauguši ar jaunu mežu un zemnieki aiz zirgu trūkuma jūguši 3 – 4 sievietes arklā ...".⁶³ Tādējādi, jau sākot ar kara laika 2. pusi, daudzos apvidos, īpaši Latgales un Vidzemes pusē, audžu pioniersugas atkal sāka atkarot iepriekš mežiem atņemtās platības.

Līdz ar Livonijas karu visas Livonijas zemes sev pakļāva jauni iekarotāji. Livonijas konfederācija bija sabrukusi, un pēc kara gandrīz visa pašreizējās Latvijas teritorija nonāca Polijas – Lietuvas varā. Lai varētu ierobežot vietējo vācu muižniekus, jaunā vara tagadējās Vidzemes teritorijā 1583. – 1599. gadā veica muižu revīziju, tā pārbaudot muižnieku tiesības uz viņu valdījumiem. 1582. un 1590. gadā revīzijas aktos apstiprināts, ka muižu ēkas, tīrumi un pļavas gandrīz visur ir aizlaistas galīgā postā un vairākās muižās aramzemes vispār vairs nav.⁶⁴ Vidzemē vēl joprojām lielas pamesto zemju platības bija konstatētas Smiltenes (52,1%), Gulbenes (48,5%), Dzērbenes un Raunas (abās pa 32,5%), Kokneses (31,0%) kroņa saimniecībās. Mazās platībās pamestā zeme bija palikusi Ērgemes (2,8%), Cēsu (3,8%) un Mālpils (5,5%) kroņa saimniecībās.⁶⁵ Tanī pat laikā tūlīt jau pēc kara muižnieki centās atjaunot muižu tīrumus un pēc iespējas tos vēl paplašināt, "pieņemot klāt" tukšo zemnieku sētu zemi. Tātad, ja arī XVI gs. otrā pusē tika līstas jaunas, neskartas mežu platības, tad tas notika salīdzinoši ļoti mazās platībās.

Atsauces

- ¹ Caune A. *Rīga zem Rīgas*. – R, 1985., 39.lpp.
- ² *Turpat*, 33.lpp.
- ³ *Turpat*, 20.lpp.
- ⁴ Caune A., 1992., 54.lpp.
- ⁵ Pāvulāne V. *Meža materiālu piegādes rajoni Rīgas eksporta tirdzniecībai XVII – XVIII gs.* // *LPSR ZA Vēstis*. – R, 1969., Nr.10., 72.lpp.
- ⁶ Pāvulāns V. *Pa mūsu plostu ceļiem* // *DVK 1989. gadam*. – R, 1988., 206. – 208.lpp.
- ⁷ *LA*, 1974., 287.lpp.
- ⁸ *Turpat*.
- ⁹ Pāvulāns V., 1988., 206. – 208.lpp.

- ¹⁰ Pāvulāne V. Rīgas tirdzniecība ar mežu materiāliem XVII – XVIII gs. – R, 1975., 63.lpp.
- ¹¹ Pāvulāns V., 1988., 206. – 208.lpp.; Sivers M. von. Die Forstlichen Verhältnisse der Baltischen Provinzen (dargestellt auf Grundlage der baltischen Forstentquete). – R, 1903., 48.lpp.
- ¹² Kronītis J. Latvijas meži senatnē // Mežsaimniecība un Mežrūpniecība. – R, 1989., Nr.5.; 7. – 9.lpp.
- ¹³ Stalidzāns R. No pirmajiem medību likumiem līdz mūsdienām // Mežs. – R, 1992., Nr.2
- ¹⁴ Pāvulāne V., 1975., 43.lpp.
- ¹⁵ Arheologa Dr.hist. Jura Urtāna ieteiktie apzīmējumi. Par svētmežiem nodēvētas svētaudzēs, kurās var mājot meža dzīvnieki.
- ¹⁶ Urtāns J. Latvijas svētvietas un upurbirzis // Mežs. – R, 1991., Nr.3.; 9.lpp.
- ¹⁷ Rusovs B. Livonijas hronika / tulk. E. Veispals. – ASV, 1976., 14.lpp.
- ¹⁸ Urtāns J., 1991., Nr.3.; 9.lpp.; Urtāns J. Svētmeži, svētbirzis, svētkoki // DVK 1988. gadam. – R, 1987., 225. – 227.lpp.
- ¹⁹ Turpat.; Spekke A. Latvieši un Livonija 16. gs. – R, 1995., 95.lpp.
- ²⁰ Klišāns V. Livonija 13. – 16. gs. pirmajā pusē. – R, 1992., 43.lpp.
- ²¹ Eiche V., 1937., 140.lpp.
- ²² Dunsdorfs E., Spekke A., 1964., 335.lpp.
- ²³ Klišāns V., 1992., 45.lpp.
- ²⁴ Gavrilovs U.G., 1994., Nr.3.; 4. – 5.lpp.
- ²⁵ Willerding U. Über Klima-Entwicklung und Vegetationsverhältnisse im Zeitraum Eisenzeit bis Mittelalter // Das Dorf der Eisenzeit und des frühen Mittelalters / Hrsg. von H. Jankuhn, R. Schützeichel, F. Schwind. // Abh. Akad. Wiss. Göttingen, 3.Folge, Nr.101. – Göttingen, 1977., 374.lpp.
- ²⁶ Хотон Дж.Т., Морель П. Всемирная программа исследования климата // Глобальный климат / под. ред. Дж.Т.Хотон. – Ленинград, 1987., 15.lpp.; Имбри Д., Имбри К.П. Тайны ледниковых эпох. – М, 1988., 209.lpp.; Boruks A. Zemnieks, zeme un zemkopība Latvijā. – R, 1995., 54.lpp.
- ²⁷ Хотон Дж.Т., Морель П., 1987., 15. – 16.lpp.; Алисов Б.П., Полтараус Б.В. Климатология. – М, 1974., 254.lpp.
- ²⁸ Bertsch K. Geschichte des deutschen Waldes. – Jena, 1951., 113.lpp.
- ²⁹ Алисов Б.П., 1974., 254.lpp.
- ³⁰ Spekke A., 1995., 108.lpp.
- ³¹ Skudra P., Dreimanis A. Mežsaimniecības pamati. – R, 1993., 37.lpp.
- ³² Turpat, 37. – 38.lpp.
- ³³ Лесная энциклопедия. – М, 1985., 1.сēj., 293.lpp.
- ³⁴ LPE., 1984., 5.сēj., 2.grām., 54.lpp.
- ³⁵ Skudra P., Dreimanis A., 1993., 108.lpp.
- ³⁶ Turpat.
- ³⁷ Klišāns V., 1992., 57.lpp.
- ³⁸ Slaidiņš J. Tautas senākā pieredze agronomijā // DVK 1969. gadam. – R, 1968., 76. – 79.lpp.
- ³⁹ Klišāns V., 1992., 58.lpp.
- ⁴⁰ Дорошенко В.В. Основные проблемы аграрной истории Латвии в XVI веке. – Р, 1964., 12. – 13.lpp.

- ⁴¹ Klišāns V., 1992., 58.lpp.
- ⁴² Malta N. Mežs un koki latvju daiņās // *Latvju Tautas Daiņas*. – R, 1928., 1.sēj., 1. – 10.lpp.
- ⁴³ Turpat, 5.lpp.
- ⁴⁴ Turpat.
- ⁴⁵ Šmits P. Koku loma mītos // *Latvju Tautas Daiņas*. – R, 1928., 1.sēj., 11. – 16.lpp.
- ⁴⁶ Spekke A., 1995., 107.lpp.
- ⁴⁷ Turpat, 113.lpp.
- ⁴⁸ Turpat, 111.lpp.
- ⁴⁹ Сакс К.А. Широколиственные леса Латвийской ССР // *Растительность Латвийской ССР*. – Р, 1955., 178.lpp.
- ⁵⁰ Löwis A. von, 1824., 255. – 256.lpp.
- ⁵¹ Dunsdorfs E., Spekke A., 1964., 579.lpp.
- ⁵² Eiche V., 1937., 140.lpp.; Dūmistabās esošajās krāsnijs malku patērēja vidēji ap 1/3 mazāk nekā krāsnijs, kas apgādātas ar skursteni, bet, tā kā ziemas bija bargākas un malka ne vienmēr izžāvēta, tās patēriņš, savukārt, palielinājās.
- ⁵³ Kronītis J., 1989., 9.lpp.
- ⁵⁴ Baher A. Mezcha teesa preeksch teem Stokmanischeem, Rihterischeem un Kohknescheem. – 1801., 16.lpp.
- ⁵⁵ Rudzītis J. No Vijciema mežsaimniecības pagātnes // *Meža Dzīve*. – R, 1936., Nr.135.
- ⁵⁶ Dunsdorfs E., Spekke A., 1964., 218.lpp.
- ⁵⁷ Turpat, 210. – 218.lpp.
- ⁵⁸ Turpat.
- ⁵⁹ Klišāns V., 1992., 60.lpp.
- ⁶⁰ Dunsdorfs E., Spekke A., 1964., 217.lpp.
- ⁶¹ Latvijas PSR vēsture, 69.lpp.
- ⁶² Dunsdorfs E., Spekke A., 1964., 210. – 218.lpp.
- ⁶³ Švābe A. Latvijas vēsture. R, 1990., 1.daļa, 160.lpp.
- ⁶⁴ Latvijas PSR vēsture, 69. lpp.
- ⁶⁵ Dorošenko V. Kara postījumu sekas Vidzemes un Latgales lauksaimniecībā XVI gs. otrajā pusē // *Vēstures problēmas*. – R, 1960., 3.laid., 26.lpp.

V. Latvijas teritorija XVII – XVIII gadsimtā

XVII gadsimts mežu vēstures pētniecībā ir nozīmīgs, pirmkārt, ar to, ka šo laiku var uzskatīt par Latvijas mežsaimniecības sākumposmu un, otrkārt, ar to, ka šajā laikā pirmo reizi Latvijas teritorijā vienlaikus ar zemes īpašumu uzskaiti un novērtēšanu tika veikta arī mežu daļēja apsekošana un novērtēšana. Šīs pārbaudes, t.s. arklu revīzijas, bija tieši saistītas ar tā laika politiskajiem notikumiem, kuru sekas netieši, bet būtiski ietekmēja mežu stāvokli. Vispirms jāmin trīsdesmit gadu ilgais poļu – zviedru karš (1600. – 1629.), kurā kārtējo reizi krita liela daļa Latvijas iedzīvotāju. Gan abu karu dēļ, gan bada un biežu epidēmiju dēļ iedzīvotāju skaits samazinājās tik tāl, ka 1625.gadā 53% lauksaimnieciski izmantojamās zemes bija bez ļaudīm, bet daudzās Ziemeļvidzemes draudzēs, kā Alojā, Rūjienā u.c., tika apstrādāta tikai trešā daļa no zemes platības.¹ Līdz ar to, kā vēstī zviedru zemes revīzijas dati, vēlāk Lielvidzemes 22 draudzēs puse no tīrumu platībām bija aizaugušas ar mežiem un krūmiem.² Vietām mežs pamestajās tīrumu un lauku platībās sāka atgriezties atkārtoti. Platībās, kurās nebija pagūts atjaunot tīrumus no Livonijas kara laikiem, jau nobrieda pieauguša vecuma kokaudzes. Baznīcu vizitācijas protokoli liecina par to, ka arī baznīcas dažviet apaugušas ar bieziem mežiem, un aiziet līdz tām varējuši tikai labi ceļa zinātāji.³

Pēc Livonijas sabrukšanas 1561.gadā **Kurzemes** un **Zemgales** teritoriju aizņēma Kurzemes hercogiste – Polijas lēņu valsts. Savos 233 pastāvēšanas gados Kurzemes hercogiste piedzīvojusi 10 karus kopumā 81 gadu garumā un 9 epidēmiju uzliesmojumus.⁴ To dēļ hercogistes teritorijā bieži gāja bojā liela daļa iedzīvotāju. Mežu ekspluatēšana norisa ar pārtraukumiem; to platības šo pārtraukumu laikā palielinājās.

Līdzīgas sekas Kurzemē un Zemgalē bija arī pēc poļu – zviedru kara. Taču tūlīt pēc miera atjaunošanas Kurzemes hercogistes, Vidzemes, kas nonāca kara uzvarētāju – zviedru valdījumā, un t.s. Polijas Vidzemes jeb Inflantijas (tag. Latgale) muižnieki atkal centās ātri atjaunot tīrumu un lauku platības. Tās attīrīja ne tikai no ieaugušajiem krūmiem un kokiem, bet veidoja arī jaunus līdumus. Nenovēršami bija arī meža ugunsgrēki. Līdz mūsdienām nonākuši nostāsti par sauso 1630. gada vasaru, kurā Kurzemē izdegušas lielas mežu platības: "Visa Kurzeme vienos dūmos, ka saule redzama kā nespodra ripa". Degšana beigusies tikai tad, kad sākušās rudens lietavas. Ziņas par to, ka XVII gs. ugunsgrēkos arī gājušas bojā jau ar likumu aizsargātās vairākas priežu mastu koku audzes, šķiet, attiecināmas jau uz gadsimta otro pusi.⁵

Kurzemes mežu platības stipri samazinājās arī turpmākajos gadu desmitos. Kā cēlonis tam vispirms jānosauc pārmaiņas visas Kurzemes hercogistes saimnieciskajā dzīvē, kas iedibinājās hercoga Jēkaba valdīšanas laikā (1642. – 1682.). Šajā periodā vērojams zemkopības un lopkopības uzplaukums. Daudzajās manufaktūrās veiktās rūpnieciskās ražošanas, t.sk. kuģu būvniecības, un ārējās tirdzniecības attīstība prasīja milzīgus koksnes resursus. Ļoti daudz ozolu audžu izcirta kuģu būves vajadzībām. Galvenajā, t.i., Ventspils kuģu būvētavā vien uzbūvēti 79 tirdzniecības kuģi (lielākie: pat ar vestspēju virs 200 t) un 44 karakuģi.⁶ Aprēķināts, ka vairākmastu burinieka būvei bija jāizmanto aptuveni 2000 slaidu ozolu. Teorētiski, no šādu ozolu tīraudzēs 1 km² kopējās platības varēja iegūt ozolkoka materiālu 8 šādu kuģu būvei.⁷ Vēl lielākā skaitā ozoli bija nepieciešami Rietumeiropas valstu

kuģiem, ar kuriem veica tālos jūras braucienus. Jau XVI gs. beigās angļu flotes kuģa būvei izmantoja ap 4000 Baltijas ozolu. Jāpiebilst, ka ar šiem kuģiem varēja veikt līdz Dienvidamerikai vai Āfrikai un atpakaļ tikai 2 – 3 reisos, jo pēc tiem kuģu korpusi bija kokurbēju tārupu sagrauzti.⁸

Ļoti daudz malkas patērēja tādas manufaktūras kā dzelzceplī (kopā 17), vara ceplī (7), darvas (ap 100), stikla, ķieģeļu ceplī u.c. Piemēram, Baldones dzelzceplī ik dienas patērēja 72 mucas kokogļu, iegūstot 6 mucas čuguna (t.i., 12 mucas kokogļu 1 mucas čuguna iegūšanai).⁹ Par koksnes patēriņu šajā dzelzceplī liecina fakts, ka 1687. gadā Baldones un Biržu dzelzceplu amatnieku darbu zviedrs B. Strems (*Ström*) atzina kā nemākulīgu un izšķērdīgu: Baldonē un Biržos no 40 asīm malkas ieguva 12 – 15 lastus ogļu, toties Zviedrijā no tāda paša daudzuma malkas varot iegūt 80 lastus ogļu.¹⁰ Pārreķinot mūsdienu mēra vienībās, iznāk, ka Baldones dzelzceplī ik dienas sadedzināja ap 37 – 47 m³ malkas. Tā kā darvas ieguvei izmanto skujkoku koksni, tad darvas ceplu atrašanās vietas parasti norāda arī kādreizējo skujkoku mežu augšanas vietas. Kurzemes hercogistes bijušajā teritorijā precīzi zināmas 25 darvas ceplu kādreizējās atrašanās vietas: Skrundas Darvdedžos, Raņķu t.s. Krāsmutes ganībās, Turlavas Dedžos, Vārmas Darvdedžos, Jaunpagasta Degšņās, Kandavas Dedžos, Matkules t.s. Dārdedžu pļavā, Grenču Darvceļos, Iecavas Darvdedžos, Rucavas Dardeģos, Zālītes Jaundedžos, Sērpils Dardzānos, Seces Degļos, Sēres Degās, Ozolnieku Balpēteros, kā arī Kuldīgas, Rendas, Zūru, Bārtas, Nicas, Grobiņas, Taurkalnes, Biržu, Tomes un Tadaikļu iecirkņos.¹¹ No kokrūpniecības manufaktūrām, savukārt, īpaši jāuzsver mucinieku darbnīcas, kuras parasti iekārtoja ozolu mežu tuvumā. Zināms, ka tās bijušas Skrundā, Tomē, Engurē, Sērenē, Rendā, Iecavā, Baldonē, Biržos, iespējams Nīcā, un vēl vairākās citās vietās.¹²

No XVII gs. kariem vēl jāuzsver krievu – poļu – zviedru karš jeb t.s. Mazais ziemeļu karš (1655. – 1660.), pēc kura pirmskara ražošanas apjomus ne hercogam Jēkabam, ne viņa pēctečiem atjaunot vairs neizdevās. Līdz ar to mežu ekspluatācija samazinājās visā Kurzemes hercogistē. Kopumā vērtē, ka hercoga Jēkaba valdīšanas laikā Kurzemes hercogistē tīrumu un lauku kopplatība palielinājusies no aptuveni 20% līdz 24%.¹³ Ņemot vērā, ka no Kurzemes un Zemgales kopējās platības purvi aizņēma aptuveni 8%¹⁴, bet ezeri – aptuveni 1%¹⁵, iznāk, ka pārējā platība aizņēma ap 67%. Atskaitot vēl upju un jūras piekrastes aizņemto platību, atklājas, ka XVII gs. otrajā pusē visā Kurzemes hercogistē meža zemju platības aizņēma aptuveni 64 – 65%.

Līdz ar koksnes pieprasījuma palielināšanos un mežu platību samazināšanos, muižnieku – mežu īpašnieku interesēs bija: 1) pasargāt mežu no svešiem un nelegāliem tā izmantotājiem; 2) nosargāt mežu no neplānotiem koksnes zudumiem; 3) ierobežot koksnes patēriņu zemnieku vajadzībām; 4) sekmēt ātrāku mežu atjaunošanos. Tāpēc Kurzēmē jau XVI gadsimtā dažviet centās noorganizēt mežu uzraudzību, bet hercoga Jēkaba laikā tika izveidots jau īpašs meža pārvaldes aparāts ar mežkungiem – mežziņiem, t.s. meža junkuriem (jādomā, mežziņu palīgiem) un mežsargiem¹⁶, kuriem, līdzās citiem uzdevumiem, kā jau atklājas I nodaļā, ļoti stingri bija jāuzmana, lai bez atļaujas netiktu cirsti ozoli un netiktu dedzināti jauni lidumi.¹⁷ Tātad, runa ir jau par mērķtiecīgu, aktīvu mežu apsardzību un meža saimniecības organizēšanu. To gan pastāvošās varas veica, lai nosargātu tiesības uz mežiem nevis uz ekoloģisku vai ar dabas aizsardzību saistītu apsvērumu pamata. Tomēr mežu

apsardzības un saimniecības organizēšanas mērķis bija mežu priekšlaicīgas iznīcināšanas aizkavēšana un to dabiskās atjaunošanās sekmēšana, un, tāpat, kā faktors tā mežu ietekmēja pozitīvi.

Neraugoties uz organizēto mežu aizsardzību un noteiktajiem ļoti stingrajiem sodiem par aizliegumu pārkāpšanu, tomēr gan Kurzemē, gan visā Latvijas teritorijā XVII gadsimtā notika un arī vēlāk turpinājās mežu nelikumīgā izciršana un arī lidumu ierīkošana. Protams, asākie pārmēti bija vērsti pret zemniekiem, kuri "pretēji likumam uzdrošinās izcirst ozolus ne tikai savām vajadzībām, bet arī izpārdošanai zāģmateriālu veidā pilsētās"¹⁸. Piemēram, Ekonomijas valdē pienāca daudzas sūdzības par meža nelikumīgu lišanu, kā arī par izraisītajiem ugunsgrēkiem Raunas, Trikātas, Vijciema, Kokneses un citos mežos. Mežsargi sūdzējās arī par muižnieku patvaļīgo rīcību, piemēram, par baļķu koku mežu lielu platību nolīšanu Kokneses un Iršu novadā.¹⁹ Regulāri tika nelikumīgi cirsti koki Daugavas un tās pieteku krastos un līdz ar likumīgi atļautajiem kokiem pludināti uz Rīgu. Konstatēts, ka vismaz XVIII gs. pirmajos gados vienam otram zemniekam izdevies paslepus no kroņa mežiem uz Rīgu aizpludināt ap 100 asīm (t.i., ap 400 m³) koksnes.²⁰ Gandrīz katru dienu bijuši sastopami arī ļaudis, kas kroņa mežos cirstus kokus, t.sk. ozolus un ošus, veduši pārdot uz Rīgu vai citām pilsētām. Piemēram, no Aizkraukles, Skrīveru, Lielvārdes un Salupes mežiem šos kokus veda gan uz Rīgu, gan pāri Daugavai uz Jaunjelgavu.²¹

Interesanta ir Aizkraukles barona 1699.gadā rakstītā sūdzība. Viņš raksta, ka daudz malkas jau patērējot Daugavas krastā esošie kaļķu ceļi, bet tā kā zemnieki vēl cērtot Aizkraukles mežus pludināšanai uz Rīgu, tad šajā apvidū gar Daugavu vairs neesot pat mežu, kur sameklēt ikgadējo malkas daudzumu. Vēlāk noskaidrojās, ka barons pats licis zemniekiem daudzus ozolus cirst muižas vajadzībām, un daļu no tiem licis vest un turēt zemnieku mājās, acimredzot, kā "pierādījumu".²²

Minētie piemēri liecina par to, ka, pieaugot koksnes un labības cenai, ar koku nelikumīgu ciršanu un neatļautu lidumu ierīkošanu Latvijas teritorijā tiecās nodarboties gan nabadzīgie, gan bagātie. Arī šis faktors pastiprināja mežu platību samazināšanos, īpaši upju krastos, pa kurām bija iespējama koku pludināšana uz pilsētām. No Kurzemes upēm, kuras kā ūdensceļus XVII gadsimtā izmantoja īpaši aktīvi, koku pludināšanai par galvenajām 1648.gadā tika atzītas Venta, Abava, Roja un Bārta.²³ Īpaši Abavas tuvumā augošos mežus, kurus purvu josla padarīja grūti pieejamus, ietekmēja arī tā dēvētie "meža ļaudis". Viņi bija zemnieki, kuri pārcēlās uz dzīvi mežos, lai tur patvertos no pieaugošās muižnieku varmācības, kā arī no kariem un epidēmijām. Ļaudis mežā uzbūvēja mītnes, ierīkoja tīrumus un dzīvoja nošķirti no pārējiem iedzīvotājiem.²⁴

Par XVII gs. mežu stāvokli **Vidzemē** un karu seku ietekmē tur notikušo meža platību atjaunošanās procesu aptuvenu informāciju jau var gūt no tā laika aculiecinieku pierakstītajiem novērojumiem. Piemēram, holandiešu ceļotājs J.Strauss, kurš 1668. g. rudenī devās no Rīgas caur Valmieru uz Pleskavu, liecina, ka ceļā no Rīgas līdz Valmierai redzējis krūmājus un mežus mijamies ar daudzām purvainām vietām. Aiz Valmieras atradies labības lauks, bet pāris jūdzes tālāk bijis jādodas cauri tik biežam mežam, ka "turpat vai saule nevarēja izspīdēt cauri". Kopējo Vidzemes ainavu viņš raksturojis šādi: "...Tur visos laikos ceļo cauri neapdzīvotiem mežiem un purviem, un zemnieki tikai šur un tur krūmājos iekopuši nelielus laukus"²⁵. Līdzīgu raksturojumu sniedzis arī J.A.Brands, kurš šo ceļa posmu

šķērsojis 1673.gadā: "... Zeme lielākoties ir apaugusi ar lieliem meža biezokņiem, kuros ir egles, gari bērzi un daudz kadiķu, kā arī ne mazums pauguru un purvainu ieleju". Arī pēc viņa vērtējuma Vidzeme ir samērā neapdzīvota. Savukārt Adams Olearijs (*A. Olearii*), kurš vairākkārt apmeklējis Vidzemi XVII gs. 30.gados, norāda, ka te "ik gadus daudz krūmu un mežiņu tiek nodedzināti un atkal pārvērsti par tīrumiem".²⁶ Tātad, apvidus virzienā no Rīgas līdz Valmierai attēlots kā stipri mežains, bet būtu nepareizi to attiecināt uz visu Vidzemi. Jāpievienojas A.Lēvisa secinājumam, ka no stipri apdzīvotām zemēm nākušajiem J.Strausam un J.A. Brandam Vidzeme šķitusi neapdzīvotāka nekā patiesībā tā bija. Pieminētie "krūmāji", "mežiņi" un "bērzi" tieši liecina par bijušajām aizaugušajām kultūraugsnēm vai arī izcirtumiem. Pēc kariem un epidēmijām iedzīvotāju skaits ar laiku atjaunojās arī Vidzemē. Līdz gadsimta beigām tas bija pieaudzis apmēram līdz 153000 iedzīvotājiem.²⁷ Atmatās aizaugušās platības tika apgūtas no jauna. Aprēķināts, ka aramzemes kopplatība vien, tajā iekļaujot tīrumu, atmatu un līdumu platību, šajā laikā Vidzemē sasniedza ap 148000 ha jeb 6,5% no Vidzemes platības (*sk.* 16.att.).²⁸ Gan XVII, gan XVIII gadsimtā praktiskajā literatūrā bija doti norādījumi par mežu platību sagatavošanu tīrumiem un, cita skaitā, bija ieteikts meža lišanu veikt paaugstinājumos ozolu vai jauktās egļu – lapkoku audzēs.²⁹ Šādi norādījumi pat veicināja ozolu un citu vērtīgu koku sugu izskaušanu.³⁰ Vienlaikus uzskatīja, ka laba augsne ir arī vietās, kur auga melnalksnis, lazda un mežābele (to gan centās pasaudzēt).³¹ Par to, ka ozolu platības bija būtiski sarukušas jau XVII gs. 60.gados, liecina 1664.gadā izdotsais likums par pienākumu par katru nocirsto ozolu, dižskābardi, mežābeli, kā arī pilādzi un ievu, iestādīt 2 jaunus kokus vietā.³² Ja XVII gs. vidū Vidzemi vēl varēja uzskatīt par mežiem bagātu zemi, tad līdz XVII gs. nogalei mežu platības tajā jau bija jūtami samazinātas. To pierāda Vidzemē veikto t.s. arklu revīziju dokumenti. Lai gūtu priekšstatu, kādu informāciju par mežiem šie vēsturiski vērtīgie dokumenti var sniegt un kāda informācija līdz šim ir iegūta, tie jāiepazīst nedaudz sīkāk.

Jau pēc pirmajiem panākumiem zviedru – poļu karā Sēdermanlandes hercogs Kārlis (nākamais Zviedrijas karalis Kārlis IX), likdams noskaidrot ziņas par Vidzemes muižu zemnieku saimniecisko stāvokli un spēju maksāt nodokļus, uzdeva iegūt informāciju arī par izlēņoto, to skaitā zemnieku, kā arī brīvo zemju platībām un to iedalījumu. Zemnieku nodokļu un klaušu apjomu noteica pēc zemnieku sētas iespējamiem ienākumiem, t.i., saimnieciskās jaudas, kas bija atkarīga no sējumu un lauku platības, darbaspējīgo zemnieku un zirgu, mājlopu skaita u.c. Šo saimniecisko jaudu izteica t.s. arklos un tās lielumu noteica arklu revīzijās. No XVII gs. vairākkārt veiktajām zviedru arklu revīzijām meža vēstures pētniecībā nozīmīgākā ir pēdējā, t.s., Lielā zviedru revīzija jeb Lielais zviedru kadastrs (1681. – 1710.g.). Šo revīziju veica pēc Zviedrijas karaļa Kārļa XI pasludinātās daudzu bijušo valsts muižu redukcijas (atsavināšanas) un to zemju pārvēršanas par valsts domēnēm, izdarot zemes novērtēšanas un ienākumu noteikšanas pārbaudi.³³

Lielā zviedru kadastra laikā veica visas Vidzemes teritorijas uzmērīšanu, pie tam: divas reizes. No pirmā mērījuma (1681. – 1684.) saglabājusies dokumentēto rezultātu lielākā daļa un 43 kartes. Tā kā agrāko dažu Vidzemes novadu uzmērījumu apraksti un kartes gandrīz visi gājuši bojā, tad XVII gs. nogalē veiktā 1. uzmērojuma datus var uzskatīt par vecākajām eksaktajām ziņām Latvijā par tās zemes sadalījumu un raksturu.³⁴ Jāpiebilst, ka jau revīzijas laikā zemes uzmērīšanā tika

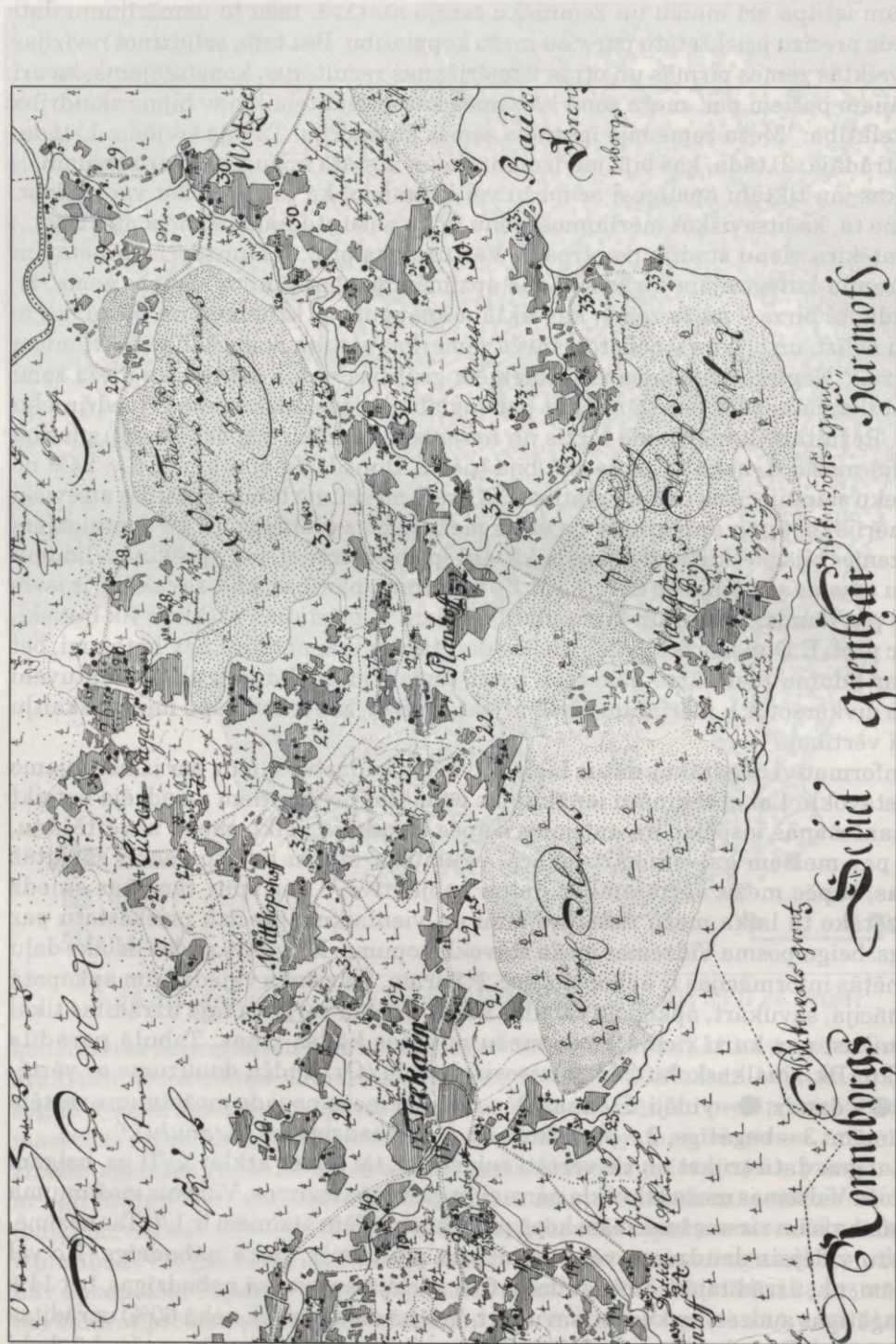
16.att. Aramzeme, purvi un meži Vidzemē un Igaunijā XVII gs. beigās

konstatētas neprecizitātes un kļūdas, tāpēc karalis Kārlis XI lika uzmērīšanu veikt atkārtoti. Otrā zemju uzmērīšana norisa laikā no 1687. līdz 1696.g., un no tās saglabājusies dokumentācija un 22 kartes. Šajās kartēs jau precīzi uzrādītas mežu masīvu robežas, kā arī vietām sniegts mežu raksturojums (piemēram, ar speciālām zīmēm apzīmēti lapkoku un skujkoku meži, uzrādīts priežu mežs, purvainis mežs ar egli u.tml.). Dažiem mežiem norādītas to saimnieciskās izmantošanas iespējas (baļķiem, malkai u.tml.). Cik zināms, līdz mūsdienām ziņas par atsevišķu koku sugu izplatību XVII gadsimtā, sakarā ar uzrādītās informācijas fragmentāro raksturu, nav apkopotas. Tāpat nav bijis iespējams, izmantojot Lielā zviedru kadastra datus, noskaidrot precīzu meža platību apjomu. Tas ir izskaidrojams ar to, ka, pirmkārt, nav saglabājušies vai zināmi dati par visām Vidzemes muižām un, otrkārt, revīzijas laikā uzmērīja tikai muižām un zemniekiem piederošo zemi kopumā, kā arī pa tās atsevišķajām kategorijām, bet visas mežu platības vēl neuzmērīja. Daļa no mežu

platībām ietilpa arī muižu un zemnieku zemju sastāvā, taču to uzmērījumu dati nesniedz precīzu priekšstatu par visu mežu kopplatību. Bez tam, salīdzinot revīzijas laikā veiktās zemes pirmās un otrās uzmērīšanas rezultātus, konstatējams, ka arī mērītājiem pašiem par meža zemi kā zemes kategoriju tolaik nav bijusi skaidrība un noteiktība: "Meža zeme bija īpatnēja zemes kategorija. Tā bija trejāda: 1) tāda, ko apstrādāja, 2) tāda, kas bija jau izmantota un atstāta apaugšanai ar mežu un 3) tāda, kas jau tiktālu apaugusi ar mežu vai krūmiem, ka to var nolist vai nošķīst. Nelaime tā, ka atsevišķos mērījumos vienu un to pašu stadiju apzīmēja atšķirīgi ... vai neatšķīra vienu stadiju no otras"³⁵. Vēsturnieks prof. E.Dunsdorfs minētajām meža zemju kategorijām atradis šādus apzīmējumus: a) līdums – meža zeme, ko apstrādā; b) birzs – meža zeme, kas tiktālu apaugusi ar krūmiem un mežu, ka to var jau nolist, un c) nora – nelietotā meža zeme, kas atstāta apaugšanai ar krūmiem un mežu.³⁶ Nepieredzējušajiem mērniekiem grūtības radīja arī tas, ka meža zemi parasti lietoja kopēji; par to norāda pat saglabājies tās apzīmējums "biedrinieku zeme". Rezultātā 1. mērījumā birzis un noras netika izšķirtas, bet līdumu platību uzrādīja mazāku, nekā tā patiesībā bija (pēc E.Dunsdorfa aprēķina), t.i., 24% no zemnieku saimniecības tīrumu platības.³⁷ Otrajā mērījumā līdumu platību atsevišķi neuzmērīja, bet gan aprēķināja no visas meža zemes platības. Tā kā zemniekiem meža zemes bija piešķirtas lielākas nekā viņi spēja apstrādāt, tad aprēķināto līdumu platību apjoms sastādīja ap 80% (! – M.Z.) no tīrumu platības, kas, savukārt, ir ievērojami par daudz.³⁸ Noru un biržu platības 1. un 2. mērījumā atšķiras tik būtiski, ka, pēc prof. E.Dunsdorfa vērtējuma, šie dati turpmākai analīzei nav lietojami, bet dati par līdumu platībām – jākorrigē, proti, jāpieņem, ka līdumu platība aptuveni atbilda divkārtotai 1. mērījuma vērtībai (tātad 48%), kas ir tuvu abu minēto skaitļu vidējai vērtībai.³⁹

Informatīvi bagātākus datus Lielais zviedru kadastrs sniedz par izmantojamo mežu stāvokli. Lai aprēķinātu ienākumus no meža, revidentiem vajadzēja noteikt to izmantošanas iespējas un apjomus. Tāpēc vajadzēja veikt mežu novērtēšanu. Ziņas par mežiem galvenokārt ievāca, uzklusot muižu amatpersonu sniegtās liecības, tāpēc mežu vērtējums ir daļēji subjektīvs.⁴⁰ Par spīti tam, tās sniedz detalizētāko tā laika mežu raksturojumu un vienlaikus: precīzu priekšstatu par XVII gs. beigu posma Vidzemes mežu stāvokli kopumā. XX gs. 30.gados lielāko daļu no minētās informācijas ir apkopojis doc. P.Sarma. Šā raksta vajadzībām apkopotā informācija, savukārt, apkopota tabulas veidā. Jāņem vērā, ka tajā uzrādītas tikai tās muižas, par kuru rīcībā esošo mežu minētas kādas ziņas. Tabulā parādīts būvkoku (Bk), malkaskoku (M) un atsevišķi ozolu (Oz) audžu daudzums ar vērtējumu: ● – daudz, ● – vidēji, ○ – maz, N – nav, bet meža novada mežainums vērtēts ar atzīmēm: 3 – bagātīgs, 2 – pietiekošs un 1 – nabadzīgs (sk. 5.tabulu).⁴¹

Lai gan datu trūkst un tie vērtēti subjektīvi, tie tomēr atklāj XVII gs. beigām atbilstošā Vidzemes mežu stāvokļa pārmaiņu galvenās ievirzes. Vidējais mežainuma vērtējums visām virsmežniecībām kopā pēc pieņemtajām atzīmēm ir 1,7. Tas nozīmē, ka mežu vidējais daudzums vēl bijis drīzāk pietiekošs, nekā nabadzīgs. No vēl esošajām, t.i., uzrādītajām ozola audzēm 64% vērtējamas jau kā nabadzīgas, bet 14% – kā bagātīgas audzes, no kurām, savukārt, lielākā daļa (vairāk nekā 60%) uzrādītas Aiviekstes un Pededzes upes baseinā. Gadījumu vairākumā muižu mežos būvkoki jau ir bijuši nepietiekošā daudzumā (2% – vispār to nav, 50% – nepietiekošā daudzumā). Bagātīgā daudzumā to bijis tikai 4% no vērtējamo mežu skaita. Savu-

17.att. Trikatas-Vijciema (tag. Valkas raj.) apvidus mežu attēlojums ap XVII/XVIII gs. miju sastādītā kartē.
 Edgars Dunsdorfs – Melbourne, 1974. – S. 216–217.

18.att. Trikātas-Vīciema apvidus mežu attēlojums XX gs. sākumā zīmētā kartē.
 Latvijas karte. Oriģ. 1: 75000, sastādīta 1926/1927.g.

Vidzemes muižu mežu vērtējums pēc Lielā zviedru kadastra datiem

Virsmēžniecība	Meža novads/muiža	Bk	M	Oz	Kopvērt.	Piezīmes
Ainažu	Limšēnu				2	>Labi egļu baļķi. Meži, arī ozolu audzes pirms dažiem gadiem ievērojami cietušas lielā ugunsgrēkā (īpaši Viķu muižas mežu novadā).
	Rozēnu	●	●			
	Viķu	○	●			
	Ungurpils				2	>Zāgētava.
	Ungurpils	●	●			
Alūksnes	Ziemeru				2	>Alūksnes pils atjaunošanai vien izsniegti 2000 baļķu.
	Kornetu	○	○			
	Lāzberģu	●	●			>Noteikts, ka mežs turpmāk saudzējams.
	Šļukuma	●	●			
	Laicenes				1	>Agrākos gados daudz dedzināti pelni, bet mežam samazinoties un pēc pēdējās lielās degšanas, to pārtrauca darīt. Dažus gadus iepriekš stipri izcirstas ozolu audzes. Nepietiek būvkoku.
	Korvas	○	○			
	Apes		○			
	Repekalna	●	●			
	Rēzaku	●	●			>Agrākos gados daudz dedzināti pelni, bet mežam samazinoties un pēc pēdējās lielās degšanas, to pārtrauca darīt. Dažus gadus iepriekš stipri izcirstas ozolu audzes. Nepietiek būvkoku.
	Alūksnes				1	
	Alūksnes	○	○	●		
	Tūjas		●			
	Nēķenu	○	○	○		
Bīriņu	Babecka	●	○			>Galvenokārt malkas koku mežs, priedes baļķu būvkokiem maz. Mežains apgabals no Jaunās muižas līdz Carnikavas un Pabažu robežām.
	Sējas			N	1	
	Sējas	○	●			
	Jaunās	○	○			
	Pemperu	●	●			>Muižām aizliegts cirst kokus pārdošanai.
	Bīriņu				1	
	Skultes	●	●	○		
	Vidrižu	●	●	○		
	Vecaijažu		○			
	Murkužu	○	○			
	Kriðeneru		○			
	d.Lēdurgas *		◐			
	Turaidas				1	
	d.Lēdurgas		◐			
	Lodes		○			>Lielāki meži vienīgi gar Gauju pie Turaidas, kur sastopami arī ozoli.
	Inciema		○	○		
	Turaidas		●	○		

5. tabula
(turpinājums)

Virsmēžniecība	Meža novads/muiža	Bk	M	Oz	Kopvērt.	Piezīmes
Burtnieku	Ārciema				2	>Būvkociem visvairāk egles.
	Ārciema	○	●			
	Āsteres	○	○			
	Ozolu				1	>Acīmredzot, Burtnieku ezera rietumu piekraste stipri atmežota. Būvkoki uz vietas dabūnami vienīgi pie Dikļu, Braslavas un Ozolu muižām. Braslavas muižā būvkociem lieto tuvumā esošās apses.
	Alojas		●	○		
	Braslavas		○			
	Budenbrokas		○			
	Vecates	○	○			>Dedzināti pelni.
	Vilzēnu		○			>Dedzināti pelni.
	d.Ozolu		◐	◐		
d.Dikļu	◐	◐				
Pociema	Pociema	○	●		2	>Galvenokārt egles, izņemot Puikules muižas mežos.
	Puikules	○	●			>Galvenokārt apses un bērzi.
	d.Ozolu		◐	◐		
	Augstrozes				2	>Pārsvārā priede un bērzs, gan baļķiem, gan malkai.
	Augstrozes	○	●	●		>Vairāk lapu koku, būvēm izmanto apsi.
Cēsu	Daibes	●	●			
	Roperbeķu	○	○			
	Rozbeķu	●	●	○		
	Ruckas	○	○			
	Sprēstiņu	○	○			
	Vainižu	●	●			>Pārsvārā jaunās audzes, kas nedod baļķus.
	Gaujas				2	>Vairāk izcirsti Stalbes meži, kas dod vienīgi malku.
	Auciema	○	○			
Kūduma	Kūduma	●	●	○		>Sastopamie ozoli kvalitatīvā ziņā nav sevišķi labi.
	Rozulas	●	●	○		
Ungura	Ungura	○	●	○		>Sastopamie ozoli kvalitatīvā ziņā nav sevišķi labi.
	Cēsu				2	>Galvenokārt priežu meži, cietuši arī ugungrēkos.
Striķu	Striķu	●	●			
	d.Lenču	◐	◐			
Liepas	Liepas				1	
	Liepas	○	○			>Daudz malkas patērē kaļķu ceplis.
Amatas	Amatas				1	
	Āraišu		○			>Meža zemes ļoti maz, tās – ar jauniem bērziņiem un alkšņiem.
	Drabežu	●	●			>Vēl var iegūt būvkokus un malkas kokus.

Virsmēžniecība	Meža novads/ muiža	Bk	M	Oz	Kop- vērt.	Piezīmes
	Ieriķu	○	○			
	Spāres	●	●			>Vēl var iegūt būvkokus un malkas kokus.
	Rāmuļu				1	
	Rāmuļu	●	●			
Cesvaines	Druvienas				2	
	Druvienas	●	●			
	Cesvaines				2	>Mežu nepietiek vienīgi Grašu un Bikseres muižam.
	Apeltienas	●	○			
	Bučauskas	●	●	●		
	Grašu		○			
	Kārdabas	●	●	●		
	Kraukļi	●	●			
	Aizkūjas				2	>Būvkoki maz atrodami meža novada rietumu pusē. Ozoli vēl nedaudz sastopami Patkules un Sarkanu muižu mežos.
	Patkules	○	●	○		
Dzērbenes					?	>Ziņas tikai par dienvidu daļu (Kaivi), kur mežs stipri izcirsts.
Gaujienas	Gaujienas, Zvārtavas un				3	
	Libukalna					>No šiem 3 meža novadiem – mežiem bagātākais.
	Bormaņu	●	●			
	Gaujienas	●	●			
	Grundzāles	●	●			
Gulbenes	Tirzas				1,5	
	Adulienas	●	●			
	Tirzas	N	○			>Būvkokus saņem no Adulienes muižas mežiem.
	Pededzes				2	>Gar Pededzi diezgan daudz arī ozola audžu, lai gan labākās audzes iepriekšējos gados izcirstas. Pelnus tik daudz nededzina kā agrāk, jo vairums derīgo koku izcirsti vai nodeguši ugunsgrēkos.
	Gulbenes	●	●	●		
	Krapes	○	●			
Inčukalna	Vangažu				2	>Galvenokārt – priede.
	Inčukalna	○	●			
	Vangažu	●	●			
	Allažu				3	
	Allažu	●	●			
	Plānupes	●	●			
	Carnikavas				1,5	>Pa lielākai daļai jauns priežu mežs.
	Ādažu	N	○	○		

5. tabula
(turpinājums)

Virsmēžniecība	Meža novads/muiža	Bk	M	Oz	Kopvērt.	Piezīmes
	Carnikavas	○	○	○		>Zāģētava, papirdzirnavas. Ozoli vietām gar Gauju.
	Endzeļiņu				2	>Galvenokārt – priede. Ved uz Rīgu pārdošanai: malku, skalus, darvu un koka traukus.
	Endzeļiņu	●	●			
	Ropažu				1,5	>Ved uz Rīgu pārdošanai malku, skalus, darvu, lubas, koka traukus.
Kalsnavas						>Ziņas atrodamas tikai par dažu lielāko muižu mežiem.
	Jaunkalsnavas,				?	
	Ļaudonas,				2	>Meža nav ap apdzīvotām vietām un pie Aiviekstes krastiem. 1686. g. zemnieki izveduši uz Rīgu 129 lastus pelnu, 2957 priežu baļķus, 4275 egļu baļķus un priežu dēļus, bet muiža – 1100 egļu baļķus. 1681. un 1682. g. izcirsti ozolu meži kuģu būvniecībai.
	Mētrienas un				?	
	Veckalsnavas				?	
	Aburtu		○			
	Ļaudonas	○	●			
	Mārcienas		○			>Kokus pieved no lielāka attāluma. Malku ievēd pat no Ļaudonas mežiem, lai gan to nedaudz sūta arī uz Rīgu.
	Sāvienas	●	●			
	Toces	○	○			
Kokneses	Keipenes				2	>Ozoli vietām ap Lielo muižu.
	Mārciņu		○			
	Vatrānes		●			
	Lakstenes	○	●			
	Menģeles				2	>Egles būvkoki. Pietiekami daudz arī ozolu.
	Aderkašu	●	●			
	Menģeles	○	●	●		
	Plāteres	○	○			
	Taurupes	○	○			
	Bebru				2	
	Liepkalnes	●	●			
	Ozolu			○		
	Vecbebru	●	●	●		>Ozolu bijis vairāk, bet tie izcirsti un palikuši jauni un zaraini koki (tas pats sakams arī par Iršu muižas mežu).
	Vērenes	●	●	○		
	Kokneses				1	>Viss lielais ozolu vairums izcirsts, palikuši tikai mazvērtīgākie.
	Bilstiņu		○	●		>Stipri izcirsts. Koki pludināti pa Daugavu uz Rīgu.
	Kokneses	●	●			>Stipri izcirsts. Koki pludināti pa Daugavu uz Rīgu.

Virsmēžniecība	Meža novads/ muiža	Bk	M	Oz	Kop- vērt.	Piezīmes
	Pasta		○			>Stipri izcirsts. Koki pludināti pa Daugavu uz Rīgu.
	Stukmaņu				1	
	Rīteru		○			
	Stukmaņu	○	●			>Visvairāk mežu Stukmaņu mežu novadā.
Lejas	Līvu un Lizuma				2	
	Dūres	○	○			
	Lizuma	●	●			
Lubānas					3	>Pededzes un Aiviekstes krastos ir diezgan daudz ozolu. Kokus agrākos gados pludināja uz pilsētu (Rīgu?).
	Lubānas	●	●	●		
Madonas	Madonas				1	>Gandrīz visur novadā sastop ozolus, bet palikuši sliktākie. Lielākā daļā un labākie ozoli izcirsti jau iepriekšējos gados.
	Bērzaunes		○	○		
	Grostonas		●	○		>Baļķu koku tikpat kā vairs nav.
	Kusas		○	○		>Baļķu koku tikpat kā vairs nav.
	Lazdonas	○	●	●		>Baļķu koku tikpat kā vairs nav.
	Līderes		●			
	Madonas		●			>Baļķu koku tikpat kā vairs nav.
	Praulienas	●		●		>Dedzināti pelni lielos vairumos.
	Sarkaņu	○	●			
	Viesienas		○			
	Zelgauskas	●	○			>Dedzināti pelni.
	Ērgļu				1	
	Devēnas		●			>Saglabājušies ozoli, jo tie tālāk no upēm.
	Tolkas		○	○		>Atrodami paveci ozoli. Pārsvārā tikai jaunas egles.
	Vestienas		○			>Mežs stipri izdedzis.
Mazsalacas	Mazsalacas un Skulberģu				2	>Bauņu un Ates muižu tuvumā lietkoku nav. Pēc tiem jābrauc uz Burtnieku ezera ziemeļu piekrasti. Vecatē agrāk veikta arī pelnu dedzināšana.
	Košķeles	○	●			
Nitāures	Līgatnes				1	>Tā kā būvkokus grūti sameklēt, lieto arī apses baļķus. Labāki apstākļi novada dienvidu daļā: ap Jūdažiem, Allažiem.
	Gāles			○		
	Jūdažu	●	●	○		>Malku ved uz Rīgu pārdot. Sastop ozolu visā mežu platībā un vietām pie Gaujas arī citu muižu mežos.
	Kartužu		○	○		
	Nurmižu	○	●			
	Ramas	○	○			
	Siguldas	○	○			

5. tabula
(turpinājums)

Virsmēžniecība	Meža novads/muiža	Bk	M	Oz	Kopvērt.	Piezīmes
	Nītaures				1	>Labus lietkokus vietējos mežos grūti sameklēt.
	Akenstakas		○			
	Kosas			○		
	Ķeču	○	●			>Ir arī ozoli, bet kvalitatīvā ziņā mazvērtīgi.
	Lakšu	○	○			
	Nītaures		●			>Ir arī ozoli, bet kvalitatīvā ziņā mazvērtīgi.
	Zerbiņu		○			Tas pats arī Kartužu muižas mežos.
	Slipes	●	●	○		
	Mālpils				2	>Ne katrā vietā ir priedes būvkoki. Tāpēc izmanto arī egles un apses būvkokus. Vibrokas ciemati kokus gādā Siguldas mežos.
	Bukas		○			
	Mālpils	○	○			>Būvkokiem izmanto apsi.
	Pulakas		○			
	Rikteres	○	○			
	Šķiliņu	●	●			
	Vites	○	○			>Malkai jācērt jauni un tievi kociņi.
	d.Kniediņu	◐	◐			
	Zaubes				2	
	d.Kniediņu	◐	◐			
	Zaubes	○	●	○		
Raiskuma	Raiskuma				3	
	Raiskuma	●	●			
	d.Lielstraupes	◐	◐			
	Straupes				1,5	
	Riebiņu	○	○			>Nelielā daudzumā ap Riebiņu muižu sastopami arī ozoli.
	Stalbes			○		
	Mazstraupes	○	●			
	d.Lielstraupes	◐	◐			
Rembates	Suntažu				2	>Egles un vietām arī ozoli, kvalitatīvā ziņā mazvērtīgi. Labās ozolu audzes Ogres pusē iepriekšējos gados cietušas ugunsgrēkos.
	Suntažu	○	●	○		
	Lauberes				3	
	Baldiņu	●	●			
	Lauberes	●	●			>Cērt kokus arī pārdošanai.
	Ozolu	●	●	○		
	Zādzenes	○	●			
	Skrīveru				1	>Kā jau meža novads pie pludināmās upes, stipri izcirsts.

Virsmēžniecība	Meža novads/muiža	Bk	M	Oz	Kopvērt.	Piezīmes
	Krapes	○	●	●		>Priedes baļķus iegūst pie Vērenes robežām, pret ko sāk iebilst. Labākie ozoli(?) dedzināti pelnos un izmantoti kuģu būvei.
	d.Lieljumpravas	◐	◐	◐		
	Rīmaņu	○	●	●		>Šeit un Aizkraukles muižas mežos pēdējos gados daudz koku izcirsts pludināšanai uz Rīgu. Visi labie ozoli jau sen izcirsti.
	Skrīveru	N	○			
	Jumpravas un				1,5	>Abos meža novados stāvoklis pasliktinājies pēdējos gados, kad liels vairums koku izcirsts pludināšanai uz Rīgu pārdošanas nolūkā. Ozoli palikuši maz, to audzes vēl sastop gar Ogru un Suntažu robežām. Vinkelmaņu muižas meži stipri cietuši ugunsgrēkā.
	Rembates				1,5	
	Rembates	●	●	●		
	Sprēstiņu	○	○			
	d.Lieljumpravas	◐	◐	◐		
Stāmerienes	Ādamu	●	●		2	
	Zeltiņu	●	●		2	
	Beļavas	●	●		2	
Strenču	Jērcēnu				2	
	Jaunjērcēnu	○	●			
	Oliņu un				1,5	>Oliņu m.n. apdzīvotu vietu tuvumā mežs jau stipri izcirsts. Trikātas m.n. jāpieved koki no attālākiem mežu masīviem.
	Trikātas	○	○	○		
Valmieras	Rencēnu				2	
	Rencēnu	○	●			>Dedzināti pelni.
	Burtnieku				1	>Dūres un Briežu muižām mežu nav. Dūres muižai bijuši meži ar ozoliem, bet visi izcirsti.
	Burtnieku		○			
	Eiķina		○			
	Labrenču	○	●			>Būvkokiem vietām jāizmanto bērzu, apšu un alkšņu baļķi.
	Lizdēnu		○			
	Sauļu	○	●			>Būvkokiem vietām jāizmanto bērzu, apšu un alkšņu baļķi.
	Kauguru				1,5	>Apdzīvotu vietu tuvumā mežu platības jau samazinājušās.
	Brenguļu		●			>Būvkoki jāpiegādā pa Gauju no Strenču un Trikātas mežiem.
	Kauguru		○			>Būvkoki jāpiegādā pa Gauju no Strenču un Trikātas mežiem.
	Mūrmuižas	○	●			
	Vecvāles		○			>Būvkoki jāpiegādā pa Gauju no Strenču un Trikātas mežiem.
	Kokmuižas				1	>Arī ozoli palikuši maz.
	Ķieģeļu	○		●		
	Mazbrenguļu		●			

5. tabula
(turpinājums)

Virsmēžniecība	Meža novads/muiža	Bk	M	Oz	Kopvērt.	Piezīmes
	Podzēnu		●			
	Vaidavas		●			
	Veļķu	○	○			
Vecsalacas	Liepupes				2	>Nereti bijuši ugunsgrēki.
	Duntes	○	○			
	Liepupes	●	●			
	Menkuļu	●	●			>Bijis lielākais ugunsgrēku skaits meža novadā.
	Sproģu		○			
	Tūjas	○	●	○		>Ozoli samērā mazvērtīgi. Malku cērt pārdošanai pilsētās.
	Vecmuižas	○	●			
	Ķirbižu				2	
	Blomes	○	●	○		
	Ķirbižu	●	●	○		>Dzirnavas ar zāģētavu, kur ražo zāģmateriālus muižai.
	Mētaku	●	●			
	Sveiciema				2	
	Sveiciema	●	●	●		
	Vecsalacas	●	●	●		>Ozolu meži cietuši pēdējos lielajos ugunsgrēkos.
Rīgas pilsētas						>Rīgas tuvākā apkārtnē un uz Daugavas salām mežu nav.
	Dreiliņu					>Ap Dreiliņiem un Mīlgrāvi mežu nav.
	Buļļu					>Kropļas priedes un alkšņi; aiztur plūstošās smiltis.
	Baložu					>Saņem kokus no Ādažu meža.
	Juglas					>Malku saņem no sava (Ropažu) meža.
	Bērges					>Malku saņem no sava (Ropažu) meža.
	Doles					>Salā pietiek tikai koki malkai.
	Ķekavas					>Kokus saņem no attālākiem mežiem.
	Mangaļu					>Agrāk zemnieki kokus pārdeva, tagad trūkst pašiem.
	Bērzmentes					>Kokus saņem no Kurzemes mežiem.
	Pulkārtnes					>Kokus saņem no Kurzemes mežiem.
	Salaspils					>Malkas koku ir pietiekoši, baļķus pērk no plostniekiem.
	Stopiņu	●	●			>Agrāk mežu bijis pietiekami, bet pēdējos gados izdedzis.
	Ulbrokas	●	●			>Līdz šim bijis daudz meža, bet cietis ugunsgrēkā, to izlaupa.
	Ikšķiles					>Kokus saņem no Kurzemes mežiem.

Virsmēzniecība	Meža novads/muiža	Bk	M	Oz	Kopvērt.	Piezīmes
	Tīnūžu	●	●			>Meži pietiekošā daudzumā. Kokus ved uz Rīgu pārdot.
	Berkavas	○	○			>Divas zāģu sudmalas, kurās dēļos zāģē atpludinātos baļķus.
	Turkalnes	○	○			

* - d. = daļēji

kārt malkas koku vairumā gadījumu bijis pietiekoši (52%), bagātīgi tie konstatēti 7%, bet nepietiekošā daudzumā – 41% no aprēķinos iekļautajiem muižu mežiem. Ja var ticēt literatūrā sniegtajiem datiem, tad ap XVII / XVIII gs. miju Vidzemē ar mežu aizņemtās platības bija ap 59% no tās teritorijas. Lielvidzemes Igaunijas daļā mežainums tad sasniedz vairs tikai 35%.⁴² Arī šos skaitļus jāpieņem kā nosacītus, jo nav zināms, vai aprēķinos izmantotie izejas dati bijuši precīzi. Visticamāk, ka tie tomēr iegūti no Lielā zviedru kadastra materiāliem.

Par Latgales XVII gs. mežu stāvokli ziņu trūkst. Zināms, ka apvidos, kas bija tālu no Daugavas un citām koku pludināmajām upēm, muižu ar lielām aramzemes platībām nebija daudz.⁴³ Tādējādi šajās teritorijās meži bija vairāk sastopami. Apkopojošus datus par Latgales mežiem sniedz dokumenti, kas saglabājušies no XVIII gs. beigām.

Atsauces

- ¹ Latvijas PSR vēsture, 1986., 1.sēj., 79.lpp.
- ² Сарма П.Э., 1959., 2.sēj., 19. – 20.lpp.
- ³ Turpat.
- ⁴ Juškevičs J. Hercoga Jēkaba laikmets Kurzemē. – R, 1932., 9.lpp.
- ⁵ Kronītis J., 1989., 8.lpp.
- ⁶ LPE, 1984., 2.sēj., 2.grām., 156.lpp.
- ⁷ Skudra P., 1996., 5.lpp.
- ⁸ Schweingruber F.H. Jahrringe und Umwelt. – Birmensdorf, 1993., 342.lpp.
- ⁹ Juškevičs J., 1932., 169.lpp.
- ¹⁰ Jakovļeva M. Kurzemes hercoga dzelzsmānufaktūras // LVIZ. – 1992., Nr.4.; 32.lpp.
- ¹¹ Juškevičs J., 1932., 193. – 194.lpp.
- ¹² Turpat, 186.lpp.
- ¹³ Juškevičs J., 1932., 496.lpp.
- ¹⁴ Nomals P. Latvijas purvi // LZDT. – R, 1936., 2.sēj., 311.lpp.
- ¹⁵ Slaucītājs L. Latvijas ezeri // LZDT. – R, 1936., 1.sēj., 159. – 191.lpp.
- ¹⁶ Morics E. Par mežsargiem Latvijā // Mežsaimniecība un Mežrūpniecība. – R, 1991., Nr.2.; 20.lpp.

- ¹⁷ Šreinerts P. Kurzemes hercogistes mežsaimniecība un mežu likumi 16. un 17. gs. / / LUR., Lauksaimniecības fakultātes sērija. – R, 1939., 4.sēj., Nr.5.; 393.lpp.
- ¹⁸ Šreinerts P. Mežsaimniecības likumdošana zviedru laikos Vidzemē // Mežkopja darbs un zinātne. – R, 1940., 1/2 sēj., 31.lpp.
- ¹⁹ Turpat, 33.lpp.
- ²⁰ Turpat, 39. – 40.lpp.
- ²¹ Turpat.
- ²² Turpat, 41.lpp.
- ²³ Pāvulāns V. Latvijas ūdensceļi viduslaikos // DVK 1969. gadam. – R, 1968., 188.lpp.
- ²⁴ Kronītis J. 1983., 8.lpp.
- ²⁵ Löwis A. von, 1824., 226. – 229.lpp.
- ²⁶ Turpat, 233.lpp.
- ²⁷ Dunsdorfs E. Latvijas vēsture. 1710 – 1800. – Sundbyberg, 1973., 282.lpp.
- ²⁸ Dunsdorfs E. Vidzemes zviedru kadastrs kā saimniecības vēstures avots. – 1942., 54.lpp. (nepublicēts); Dunsdorfs E. Lielvidzemes kartes (17. un 18. gadsimtenī). – Melburnā, 1986., 93.lpp.
- ²⁹ Сарма П.Э., 1959., 2.sēj., 19.lpp.
- ³⁰ Sarma P. Dažas ziņas par Vidzemes mežu stāvokli pēc 1690. g. arklu revīzijas datiem // Lauksaimniecības Akadēmijas Raksti. – R, 1940., Mežsaimniecības fakultāte. 1.sēj., Nr.2.
- ³¹ Сарма П.Э., 1959., 2.sēj., 19.lpp.
- ³² Latvijas meži / sast. M. Bušs, J. Vanags. – R, 1987., 33., 34.lpp.
- ³³ Latvijas PSR vēsture, 1986., 1.sēj., 86.lpp.
- ³⁴ Dunsdorfs E., 1942., 38.lpp. (nepublicēts).
- ³⁵ Turpat, 39, 40., 44.lpp.
- ³⁶ Turpat, 41.lpp.
- ³⁷ Turpat, 51.lpp.
- ³⁸ Turpat.
- ³⁹ Turpat, 51., 52.lpp.
- ⁴⁰ Sarma P., 1940., 1.sēj., Nr.2.
- ⁴¹ Turpat.
- ⁴² Neuschäffer H. Forstgeschichte des Baltikums – Lettland und Estland. – Bonn, 1991., 30.lpp.
- ⁴³ Latvijas PSR vēsture, 1986., 1.sēj., 99.lpp.

VI. XVIII gadsimts

XVIII gs. vēstures avotos visvairāk ir uzietas ziņas par vēsturiskajiem notikumiem un norisēm, kas gan tieši, gan netieši ietekmējušas Kurzemes hercogistes un Vidzemes mežus. Savukārt intensīvās izmantošanas konkrēto ietekmi uz mežu, kā arī konkrēto koku sugu izplatību aprakstāmajā laika posmā precīzāk atspoguļo Latgales vēsturiskie materiāli. Par XVIII gs. Kurzemes hercogistes un Vidzemes mežiem tik izsmeļošas informācijas nav.¹ Iepazīstot XVIII gs. mežu izmantošanas veidus un intensitāti Kurzemē un Vidzemē, kā arī Latgales mežu raksturojumu XVIII gs. beigās, var galvenos vilcienos rekonstruēt tā laika mežu raksturojumu un pārmaiņu gaitu arī visai Latvijas teritorijai.

XVII gs. beigās un XVIII gs. sākums Latvijas iedzīvotājiem bija ļoti traģisks: cits citam sekoja t.s. Lielais bads (1695. – 1697.), Lielais Ziemeļu karš (1700. – 1721.gadā, Latvijas teritorijā tā darbība beidzās ap 1710.g.) un Lielais mēris (1710. – 1711.). Kārtējo reizi gāja bojā ļoti liels skaits iedzīvotāju, kara laikā daudzi bija aizvesti gūstā uz Krievijas iekšieni. Aprēķināts, ka Lielajā badā miruši gandrīz 20% iedzīvotāju², bet pēc Ziemeļu kara un Lielā mēra, piemēram, 1712.gadā Cēsu apriņķī iedzīvotāju skaits bijis vairs tikai 58%, bet Rīgas apriņķī – 26% no pirmskara laika iedzīvotāju skaita.³ Līdzīgi kā pēc iepriekšējām iedzīvotāju skaita straujas samazināšanās reizēm, notika mežu izmantošanas samazināšanās un vienlaikus – to platību palielināšanās uz aizaugušo lauku rēķina. Šajā sakarā 1722. gadā Lielvidzemes (t.i., Vidzeme kopā ar tās Igaunijas daļu) ekonomists I.Fišers ciniski izteicies, ka "Lielvidzemē nav ko baidīties no mežu iznīcināšanas, jo par to sargāšanu parūpēsies pats Dievs tas kungs ar kara un mēra palīdzību"⁴.

Iedzīvotāju skaita pārmaiņas novados ietekmēja arī viņu migrācija. Sakarā ar smago apspiešanu, pēc Ziemeļu kara gan no Vidzemes, gan arī no Kurzemes muižām notika zemnieku bēgšana. XVIII gs. 40.gados tā kļuva pat masveidīga.⁵ Vidzemē daudzās muižās trūka darbaspēka, un viņu bijušie tūrumi turpināja aizaugt ar mežu. Tanī pat laikā Latgales teritorijā ieradās ne vien zemnieku bēgļi no Kurzemes un Vidzemes, bet arī no Krievijas un Baltkrievijas.⁶ Tas nozīmē, ka XVIII gs. pirmajā pusē mežu platību samazināšanās Latgalē salīdzinājumā ar pārējām Latvijas teritorijām, notika ātrāk. Ap XVIII gs. vidu, kad Vidzemē iedzīvotāju skaits beidzot sasniedza pirmskara līmeni, cilvēka faktora ietekme uz mežiem visos Latvijas kultūrvēsturiskajos rajonos jau bija vienādi augsta. Tā kā pēc kara XVII gs. organizētā mežsaimniecība (tās sākuma stadijā) panīka, valsts īpašuma meži un to platības tika nekontrolēti izmantotas un izlaupītas. Bija atkal atsākusies mežu lišana un ar to tik bieži saistītie mežu ugunsgrēki. Piemēram, jau XVIII gs. pirmajā pusē ļoti stipri izdega Barkavas meži (Madonas raj).⁷ Gadsimta otrajā pusē līdumu lišana paplašinājās tik strauji, ka kļaušiniekiem vajadzēja rīkot regulāras talkas, lai ar to tīktu galā.⁸ Tādējādi, daudzās vietās Vidzemē XVIII gs. muižas aramzeme palielinājās 1,5 – 2 reizes.⁹

Aprakstāmajā periodā jūtami pieauga koksnes tirdzniecības apjomi. Raksturīgi, ka šajā gadsimtā strauji palielinājās malkas patēriņš degvīna dedzināšanai.¹⁰ Piemēram, ja Kurzemē XVIII gs. otrajā pusē un XIX gs. pirmajā pusē katram kroņa muižas zemniekam katru gadu bija muižai jāsaģādā 1 – 3 asis (ap 4,3 – 12,9 m³) malkas, tad degvīna dedzināšanai katram zemniekam papildus lika piegādāt muižai vēl 2 – 5 asis malkas.¹¹ Vidēja muiža šai vajadzībai izlietojusi gadā ap 200 asis

(850 m³) malkas.¹² Malka dažādām vajadzībām tika nodedzināta tik lielos apjomos, ka muižnieki nereti likuši to pievest no tāliem mežiem.¹³

Vietām malkas koku nepietiekošā daudzumā bijis arī agrāk. 1715./1716.g. Vidzemes arklu revīzijas dokumenti liecina, ka Lielā Ziemeļu kara laikā meži bijuši tā nopostīti, ka malkas trūkuma dēļ vajadzējis pārtraukt ķieģeļceplu darbību Iršos (Aizkraukles raj.), Kokmuižā (Dobeles raj.), Liepasmuižā (Cēsu raj.) u.d.c.¹⁴ Šāda postoša ietekme uz mežiem bija arī iepriekšējiem kariem, tomēr, attīstoties kara tehnikai un ugunsieročiem, tā kļuva tiešāka un izteiktāka.

Nestrādāja arī lielākā daļa no pārējām manufaktūrām, kurās izmantoja malku vai apstrādāja kokmateriālus. Tomēr līdz gadsimta beigām tās pamazām tika ierīkotas no jauna, pie tam, daudzas – jaunās vietās, pēc iespējas tuvu mežiem un galvenajiem ūdensceļiem. Piemēram, XVIII gs. beigās Kurzemes hercogistē jau atkal darbojās 47 ķieģeļu ceplī, 42 kaļķu ceplī, 17 darvas ceplī, viena (Popē) potašas un papīra fabrika.¹⁵ Lielos apjomos atjaunojās malkas sagāde, kā arī koksnes sagatavošana papīra un potašas ražošanai. Vēlāk, ap 1860.gadu, Kurzemes guberņā dakstiņu un ķieģeļu apdedzināšanai vien gadā izlietoja ap 35000 m³ malkas. Tolaik malkai visvairāk cirta egli, priedi (mikstā malka), bērzu un alksni (cietā malka).¹⁶ Šajā gadījumā malkas koki visvairāk tika cirsti Lielupes baseina mežos. Kaļķus ražoja galvenokārt muižās, kas atradās Lielupes, Daugavas, Abavas un Ventas krastos.¹⁷

No pārējām koksni patērējošām manufaktūrām vēl jāpiemin muižu kokzāģētavas. Tās, atšķirībā no Rīgas kokzāģētavām, kokmateriāliem izmantoja vietējos būvkokus. Par to apstrādes apjomiem var gūt priekšstatu, iepazīstoties ar 1798.gadā Kurzemes muižnieku iesniegtajām ziņām par savām kokzāģētavām. Piemēram, Bēnes muižā (tag. Dobeles raj.) sazāģēti 100 baļķi, Dundagas muižā: 160 – 180, Ugāles muižā: 300 – 400 baļķi gadā. Arī Pastendes, Stendes, Pūres Cērkstes, Sēmes un Vānes muižās būvkoki zāģēti tikai savām vajadzībām. Vienīgā Kurzemes kokzāģētava, kas eksportēja vietējo būvkoku materiālus, bija Popē. Tajā ik gadus sazāģēja 2000 – 3000 baļķu.¹⁸ Salīdzinot ar Vidzemi, Kurzemē XVIII gs. otrajā pusē manufaktūras nebija tik attīstītas, tāpēc to vajadzībām koksni patērēja mazāk.¹⁹

Pieaugot iedzīvotāju skaitam (XVIII gadsimtā: aptuveni no 465 tūkst. līdz 873 tūkst.), palielinājās arī kokmateriālu izmantošana celtnēm.²⁰ Zemnieki dzīvojamās un saimniecības ēkas joprojām būvēja no koka. No XVII gs. 70.gadiem saglabājies J.A.Branda ceļojuma apraksts liecina: Kurzemē zemnieku nelielās ēkas celtas no resniem priežu baļķiem.²¹ Savukārt Dr. P.Kundziņš konstatējis, ka XVIII gs. vismaz 70% gadījumu senās lauku ēkas celtas no egles būvbaļķiem. Priedes būvbaļķi izmantoti 15% no pārbaudītajām ēkām, un tās celtas galvenokārt tag. Cēsu rajona Stalbes pagastā, kur ir smilšaināka augsne. Pārējos 15% ēku iebūvēti jauktā veidā gan egles, gan priedes baļķi.²² Par būvkoku toreizējo trūkumu Vīpes pagastā (tag. Jēkabpils raj.) liecina 2 dzīvojamās rijas: tās būvētas tikai no apses koka. Par unikālu jāuzskata 1720.g. Cesvainē līdzās bērzu birzī celtā rija no purvā cirstiem bērzu celmiem (! – M.Z.). Acīmredzot, pēc Ziemeļu kara tur piemērotākus būvkokus nav bijusi iespēja dabūt, tāpēc izvēlēts purva bērzs, kurš ir izturīgāks pret trupi. Rija nokalpojusi gandrīz 180 gadus.²³ Vidzemes muižnieki bija iedomājušies būvkokus taupīt, aizliedzot zemniekiem celt plašākas istabas, liekot vairākām ģimenēm dzīvot vienā telpā, dažreiz – kopā ar mājlopiem.²⁴ Ģenerālgubernators G. Brauns Vidzemes landtāgam 1765.gadā pat rakstījis, ka lielākām pilsētām un upēm tuvākajos

novados, it īpaši Tērbatas un Rīgas apriņķī, jau esot tik liels būvmateriālu trūkums, ka zemnieki sev dzīvošanai rokot pazemes mītnes...²⁵

Daudz koksnes materiāla no pilsētām un upēm tuvējiem mežiem izlietoja pilsētu ēku celtniecībā. XVIII gs. pilsētās koks vēl joprojām bija galvenais būvniecības materiāls. Piemēram, Kuldīgā pirmais mūra nams celts tikai XVIII gs. beigās. Ap 1810. gadu tur mūra nami bija tikai 10% no visu namu kopskaita.²⁶ Vēl 1857. gadā Kurzemes guberņas pilsētās no to 3772 dzīvojamām ēkām 87% bija koka ēkas.²⁷ Jāņem vērā, ka līdz XVIII gs. beigām Latvijas teritorijā bija pieaudzis arī pilsētu skaits. XVII gadsimtā bija nodibinātas vairākas jaunas pilsētas: Bauska, Grobiņa, Jaunjelgava, Jēkabpils un Liepāja; XVIII gadsimtā to skaitam pievienojās Ludza, Rēzekne, Sloka un Tukums (savukārt, Koknese un Straupe Ziemeļu kara laikā gāja bojā).²⁸ Līdz ar to pilsētu apkārtnē koksnes patēriņš pieauga gan būvmateriāliem, gan malkai. Piemēram, Rīgā (1728. gadā tajā bija aptuveni 10 000 iedzīvotāju), malkas patēriņš bija 3500 asis (aptuveni 15 000 m³).²⁹

Visi iepriekš nosauktie piemēri, protams, atspoguļo tikai daļu no patiesā koksnes patēriņa veidiem un apjoma XVIII gadsimtā, bet tie vien jau liecina, ka koksni, gan kā materiālu, gan kurināmo, tad izmantoja ļoti plaši. Par to, kādu ietekmi tas atstāja uz mežu, skaidri parāda Latgales pilsētu un apriņķu zemju apraksti, kas bija veidoti 1784. gadā veiktās ģenerālmērīšanas laikā. Zemju uzmērīšana norisa pēc Latgales pievienošanas Krievijai 1772. gadā. Jau 1765. gadā Krievijas ķeizariene Katrīne II bija izdevusi manifestu par zemes ģenerālmērīšanu visā Krievijā, un, Latgalei tiekot iekļautai Krievijas sastāvā, uzmērīšanu lika veikt arī Latgales teritorijā.³⁰

1784. gadā Latgalē meži aizņēma šādas platības (pārrēķināts hektāros)³¹:

6. tabula

	Daugavpils	Rēzeknes	Ludzas	KOPĀ
Apriņķis	434667,6 32%	411766,9 30%	515920,1 38%	1362354,6 100%
Būvkoku meži	75889,4 46% 42%	6728,7 4% 4%	82926,4 50% 28%	165544,5 100% 25%
Malkas koku meži	106619,3 22% 58%	170058,5 35% 96%	211969,8 43% 72%	488647,6 100% 75%
Meži kopā	182508,7 42% 100%	176787,2 43% 100%	294896,2 57% 100%	654192,1 48% 100%

Kā redzams no 6. tabulas, XVIII gs. nogalē Latgales meži aizņēmuši vidēji 48% no tās teritorijas. Latgales lielākajā daļā mežainums bija vēl mazāks, t.i., vidējo mežainuma vērtību palielinājis Ludzas apriņķa augstais mežainums (57%). Izrādās, ka gan Ludzas apriņķa, gan Latgales mežainuma vidējo vērtību pozitīvi visvairāk ietekmējuši meži, kas auguši Ludzas apriņķa ziemeļdaļā (ap Viļaku, Baltinavu, Balviem un Liepnu). No šajā apvidū iemērītās 227106,2 ha teritorijas, kas aizņēma tikai 44% no Ludzas apriņķa kopplatības, meži aizņēma 195 089,4 ha jeb 86%. Pārējā lielākajā daļā no Ludzas apriņķa teritorijas ar mežu apklātā platība aizņēma vidēji

tikai 35%, tātad, vēl mazāk nekā vidēji Daugavpils un Rēzeknes apriņķī. Ar mežu aplāto platību īpatsvars ir tiešā saistījumā ar iedzīvotāju skaitu konkrētajā teritorijā. Piemēram, 1784. gada ģenerāluzmērīšanas laikā visā Ludzas apriņķī viens cilvēks dzīvoja vidēji 9,0 ha platībā, minētajā mežainajā apvidū – vidēji 26,2 ha platībā, bet atmežotajā apvidū – tikai vidēji 6,3 ha platībā. Acīmredzot, masveida ļaužu ieceļošana Ludzas apriņķa ziemeļdaļas teritorijā iepriekš nebija notikusi sakarā ar labu ūdens satiksmes ceļu trūkumu; daļēji cilvēku ienākšanu atturēja šie paši lielie meži (vēl XVI gs. beigās jezuīts Posevīns rakstīja par milzīgajiem mežiem "200 jūdžu platumā", t.i., ap 1500 km – virzienā no Livonijas uz Maskavu³²). Pēc Lielā Ziemeļu kara un Lielā mēra no Krievijas, Baltkrievijas un Lietuvas ienākušie iedzīvotāji vairāk aizņēma senāk iekoptās platības.

Lai gan būvkoki Ludzas apriņķī aizņēmuši tikai 28% no kopējās ar mežu aplātās platības, šī platība (75905 desetīnas, t.i., 82926,4 ha) tomēr veido pusi no kopējās būvkoku aizņemtās platības visā Latgalē. Ludzas apriņķī būvkokiem noderīgās priežu, egļu un ozolu audzes toreiz bija sastopamas minētajos lielajos mežos ap Viļaku, Baltinavu, Balviem un Liepnu: 71232 ha, kā arī teritorijā starp Kārsavu un Ludzu: Mežvidu, Salnavas, Malnavas un Mērdzenes pagastu robeždaļā: 461 ha platībā (d. 35 – 40 cm), Blontu un Mērdzenes pagastā: 2715 ha platībā (d. 44 – 57 cm), pie Blontiem (tag. Blontu pagastā): 93 ha platībā (d. 44 – 57 cm), Bērzpils un Lazdukalna pagastā: 7327 ha, pie Zaļmuižas (tag. Miglinieku pagastā): 115 ha, pie Kārsavas (tag. Salnavas un Malnavas pagastā): 261 ha, Zvirgzdenes un Pušmucovas pagastā: 284 ha un pie Malnavas: 438 ha. Pārējā Ludzas apriņķa daļā (72%) XVIII gs. nogalē bija sastopami tikai t.s. malkas koku meži. Kā lietkoki (būvkoki) visvairāk atzīmēta priede, pēc tās: egle un ozols. Malkas koku mežos parasti kā valdošā suga visvairāk atzīmēts bērzs, daudz retāk: priede vai egle. Tālāk seko apse vai melnalksnis, bet pārējo sugu koki un krūmi dažādās audzēs bija sastopami atšķirīgos daudzumos. To skaitā nosaukta liepa, krūklis, ieva, pilādzis, goba, vīksna, kļava, lazda un pat ozols (piemēram, Zvirgzdenes un Pušmucovas pagastā).

Ļoti neliels būvkoku mežu īpatsvars atzīmēts Rēzeknes apriņķī: tikai 4%. Patiesībā būvkoku mežu Rēzeknes apriņķī bija vairāk. Prof. B. Brežgo apkopotajos 1784. g. ģenerāluzmērīšanas materiālos uzrādītajā Rēzeknes apriņķa būvkoku meža kopplatībā nav ieskaitīta tag. Dricānu un Rikavas pagastā augušo būvkoku mežu platība, kas atsevišķi sarakstā nav uzrādīta, tāpēc to precīza platība nav zināma.³³ Līdz ar to būvkoku mežu īpatsvars Rēzeknes apriņķī bijis nedaudz lielāks. Ieblokām Dricānu un Rikavas pagastam priede, egle, ozols un bērzs (d. 18 – 26 cm) bija sastopams arī audzēs ap Varakļāniem: 5291 desetīna (5780 ha); ozols un priede (d. – 18 – 26 cm) – audzēs ap Ezerniekiem: 868 desetīnas (948 ha) kopplatībā. Salīdzinot ar Ludzas apriņķi, Rēzeknes apriņķī Varakļānu, kā arī Dricēnu un Rikavas, apkārtnē malkas koku sastāvā vairāk kļavu un lazdu, kas liecina par labāku augsni un senāk iespējamām ozolu audzēm.

Daugavpils apriņķī XVIII gs. nogalē bija konstatēts vismazākais mežainums, t.i., 42%. Tas izskaidrojams ar Daugavas, galvenā ūdensceļa, klātbūtni. Ar to arī izskaidrojams malkas koku mežu īpatsvara samazinājums (58% no apriņķa mežiem jeb tikai 22% no Latgales malkas koku mežu kopplatības). Apriņķī būvkoku meži bija sastopami plašā apkārtnē ap tag. Krustpili: kopumā 33 164 desetīnas (36 231 ha), ap Preiļiem un Vārkavu: kopumā 22 300 desetīnas (24 363 ha), ap Likсну un Nīcgali: kopumā 13 300 desetīnas (14 530 ha), kā arī ap Jersiku: 700 desetīnu

(765 ha) platībā. Secinājumi par Vidzemes mežainumu XVIII gs. beigās ir visai atšķirīgi. Literatūrā rakstīts, ka tas 1794. gadā bijis 32% un tānī pat laikā – 1795. gadā – ap 50,5% (Igaunijā: tikai 28,5%; Krievijā: vidēji 47,4%).³⁴ Šāda nesakritība varētu būt izskaidrojama ar to, ka 1) mežainums aprēķināts pēc platības atšķirīgām teritorijām. Autori nav precizējuši, vai ar apzīmējumiem "Vidzeme" un "Livland" domāta visa tās teritorija vai tikai tās Latvijas daļa. Līdz ar to nav zināms, vai ar apzīmējumu "Igaunija" domāta visa Igaunijas teritorija vai tikai tās daļa ārpus Lielvidzemes; 2) nav zināms, vai mežu procentuālais daudzums aprēķināts pret visu apgabala teritoriju vai tikai pret tās sauszemes daļu; 3) nav zināms, vai, veicot uzmērījumus un izmantojot aprēķinos izejas datus, izšķirta "ar mežu apklātā platība" no "mežu zemes", kā arī 4) nav zināms, pie kādas zemju kategorijas pieskaitītas atmatas. Pieņemot, ka pastāvēja aptuvena apgriezta sakarība starp konkrētās teritorijas iedzīvotāju skaitu un mežainumu un zinot aprakstāmā laika iedzīvotāju vidējo blīvumu Vidzemē, Latgalē un tās apriņķos, var aprēķināt, ka Vidzemē izvērtes laikā mežainums bijis no 41% līdz 54% ietvaros vai vidēji – ap 48%.³⁵ Aprēķina rezultāts ir ļoti aptuvenš, bet tas ļauj secināt: ja Latgales zemju uzmērījumi ir samērā precīzi, tad no abiem Vidzemes mežainumu raksturojošiem skaitļiem patiesībai tuvāks ir pēc vērtības lielākais skaitlis (50,5%).

Straujā mežu platību un lietkoksnes daudzuma samazināšanās un vienlaikus koksnes patēriņa nemitīgais pieaugums izraisīja nepieciešamību līdzās apsardzībai labāk organizēt arī mežu izmantošanu un atjaunošanu, t.i., veidot valsts mežu saimniecību. Nodibināja pirmās mežniecības (Vecbrenguļos, tag. Brenguļu pagastā, 1773. gadā, tad Vijciemā, Ūdriņos – tag. Trikātas pagastā u.c.). Šajā laikā ļoti liela nozīme bija arī Mežu pārvaldes izveidošanai, jo līdz ar to sākās pakāpeniska mežu atšķiršana no lauksaimniecības zemēm.³⁶ Sākās arī mežu mērīšanas, ierīcības (piemēram, Kurzemē: 1797. gadā) un sistemātiski veiktie mežu mākslīgās atjaunošanas darbi.³⁷

Lai izaudzētu lidumzemkopībai un malkai noderīgas jaunaudzēs, jau XVIII gs. otrajā pusē vairāki muižnieki lika zemniekiem apsēt noplicinātās zemes ar ātraudzīgo koku šķirņu sēklām. Piemēram, Kurzemē tad jau ir veikta papeļu ieaudzēšana.³⁸ No Vācijas (Darmštates) ieveda pat priežu sēklas cerībā iegūt ātrāku koksnes pieaugumu. Diemžēl, kopējais rezultāts iznāca pretējs: sākumā labi augušās priedes jau pēc 20 – 30 gadiem sāka nikuļot un iznīkt. Daļa no tām bargākās ziemās izsala.³⁹ Šajā laikā Latvijas teritorijā uzsāka arī koku introdukciju parkos.⁴⁰ Atgādināšu: sistemātiskāka svešzemju koku sugu ieaudzēšana Latvijas mežos uzsākta vēlāk: XIX gs. beigās. Kopumā līdz mūsdienām mežu kultūrās ieviestas pāri par 20 svešzemju koku sugas.⁴¹

Atsauces

¹ Галенице М.П. Геоботаническая карта Латвийской ССР. Р, 1959., 2.сēj., 29. – 45.лpp.

² Dunsdorfs E. Latvijas vēsture. 1600 – 1710. – Uppsala, 1962., 196.лpp.

³ Boruks A., 1995., 104.лpp.

⁴ Latvijas meži, 1987., 34.лpp.

⁵ Latvijas PSR vēsture, 1986., 1.sēj., 103.лpp.

- ⁶ Latvijas PSR vēsture, 1986., 1.sēj., 110.lpp.
- ⁷ Pāvulāne V. Latvijas mežu bagātību izmantošana feodālismā // DVK 1969. gadam. – R., 1968., 193. – 194.lpp.
- ⁸ Strods H. Lauksaimniecība Latvijā (pārejas periodā no feodālisma uz kapitālismu, 18.gs. 80.gadi – 19.gs. 60.gadu sākums). – R., 1972., 39.lpp.
- ⁹ Latvijas PSR vēsture, 1986., 1.sēj., 117.lpp.
- ¹⁰ Turpat.
- ¹¹ Strods H. Kurzemes kroņu zemnieku klaušas XIX gs. pirmajā pusē // Vēstures problēmas. – R., 1960., 65. – 66.lpp.
- ¹² Kronītis J., 1989., 9.lpp.
- ¹³ Strods H., 1972., 38.lpp.
- ¹⁴ Zeida Ā. Ķieģeļu un kaļķu cepļi Latvijā feodālisma laikā // Vēstures problēmas. – R., 1962., 5.sēj., 117.lpp.
- ¹⁵ Latvijas PSR Vēsture. – R., 1953., 1.sēj., 278.lpp.
- ¹⁶ Pāvulāne V., 1975., 153.lpp.
- ¹⁷ Jenšs J. No Latvijas rūpniecības attīstības vēstures 18.gs. beigās – 1860.g. // Vēstures problēmas. – R., 1962., 5.sēj., 247.lpp.
- ¹⁸ Turpat, 196.lpp.
- ¹⁹ Turpat.
- ²⁰ Dunsdorfs E., 1973., 282.lpp.
- ²¹ Latvijas PSR Vēsture. – R., 1953., 1.sēj., 295.lpp.
- ²² Kundziņš P., 1934., 445.lpp.
- ²³ Turpat.
- ²⁴ Latvijas PSR Vēsture. – R., 1953., 1.sēj., 296.lpp.
- ²⁵ Strods H., 1972., 38.lpp.
- ²⁶ Juškevičs J., 1932., 507.lpp.
- ²⁷ Материалы географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Курляндская губерния / составил А.Орановский. – Санктпетербургъ, 1862., 266.lpp.
- ²⁸ LME. – 1968., 2.sēj., 90.lpp.; LME. – 1970., 3.sēj., 139.lpp.
- ²⁹ Pāvulāne V., 1968., 193.lpp.; Rīga. – R., 1988., 32.lpp.
- ³⁰ Brežgo B. Latgolas inventari un generalmērejšonas zem'ū aproksti. 1695. – 1784. – Daugavpils, 1943., XIX lpp.
- ³¹ Turpat, XXIII lpp.
- ³² Spekke A., 1995., 112.lpp.
- ³³ Brežgo B., 1943., 189.lpp.
- ³⁴ Latvijas meži, 1987., 34.lpp.; Neuschäffer H., 1991., 45.lpp.; H. Stroda aprēķins pēc Arseņjeva, Jansona un Vilsona datiem.
- ³⁵ LKV. – R., 1933. – 1934., X sēj., 20425.sleja.; LPE. – R., 1984., 5.sēj., 2.grām., 167.lpp.
- ³⁶ Kalniņš M. No Latvijas mežu vēstures // Darba Karogs. – 1979., 17.nov.
- ³⁷ Latvijas meži, 1987., 35.lpp.
- ³⁸ Strods H., 1972., 41.lpp.
- ³⁹ Ieviņš I. Uz mežu – ar mīlestību un zināšanām. – R., 1987., 38.lpp.
- ⁴⁰ Сарма П.Э., 1959., 2.sēj., 17. – 28.lpp.
- ⁴¹ Pirāgs Dz. Eksoti Latvijas mežos // DVK 1974.gadam. – R., 1973., 131. – 135.lpp.

VII. Meži Latvijā no XIX gs. līdz 1940.gadam

XIX gadsimtā mežu platības Latvijas teritorijā tomēr turpināja samazināties. Pirmie lielākie meža postījumi radās Tēvijas kara laikā (1812.g.). Tāpat kā iepriekšējos gadsimtos, lieli meža zudumi bijuši arī meža ugunsgrēku dēļ. Īpaši postoši ugunsgrēki atzīmēti XVIII gs. beigās (1794.g.), kā arī 1858. un 1868.gadā, kad "meži deguši visu vasaru".¹ Ap 1830.gadu Vīciema meža novadā bijuši lieli vētras postījumi. Mežu savlaicīgas nesakopšanas dēļ savairojušies kaitēkļi un mežus iznīcinājuši vēl 300 ha platībā (šo platību pēc tam mākslīgi apmežoja).² Milzīga priežu mūķenes epidēmija visā Latvijas teritorijā bijusi 1845. – 1867.gadā, kad Vidzemē un Kurzemē meži nopostīti "ārkārtīgā apjomā"³. Nokaltušo koku izvākšana Blīdenes, Zantes, Plāņu, Aizupes u.d.c. novados pēc tam ilga vairākus gadus. Tolaik no mūķeņu straujās savairošanās cieta arī citas zemes: Polija, Prūsija un Krievijas rietumu guberņas. Piemēram, Prūsijā vien mūķenes dēļ gāja bojā 129 milj. m³ koksnes.⁴

Šie un vēl citi kaitēkļu masveida savairošanās gadījumi daļēji izskaidrojami arī ar skujkoku tīraudžu īpatsvara pieaugumu. Būtībā meži arvien vairāk turpināja zaudēt savu dabiskumu. XIX gs. otrā pusē muižnieki savos mežos egli un bērzu sāka uzskatīt jau par "nezāļu" sugām; par to liecina arī raksti vietējos laikrakstos, piemēram, ar nosaukumu : "Nost ar egli, lai dzīvo priede!"⁵ Tā kā egles atjaunošanās netika sekmēta, daudzās vietās pēc kailcirtēm egles bijušās platības ieņēma šaurlapu koki (bērzs un apse). Egli par vērtīgu koku sugu sāka uzskatīt tikai XIX gs. beigās, attīstoties celulozes un papīra rūpniecībai. Arī tad 90% no visām meža kultūrām aizņēma priedes kultūras.⁶ Tātad, koksnes atražošanā aizvien lielāku nozīmi guva vienas koku sugas kultūras. To priekšrocība bija vienkāršāka un ātrāka atjaunošana un izaudzēšana (ieguva vienāda vecuma audzes!), kā arī ciršu izpilde un kokmateriālu sagatavošana realizēšanai.

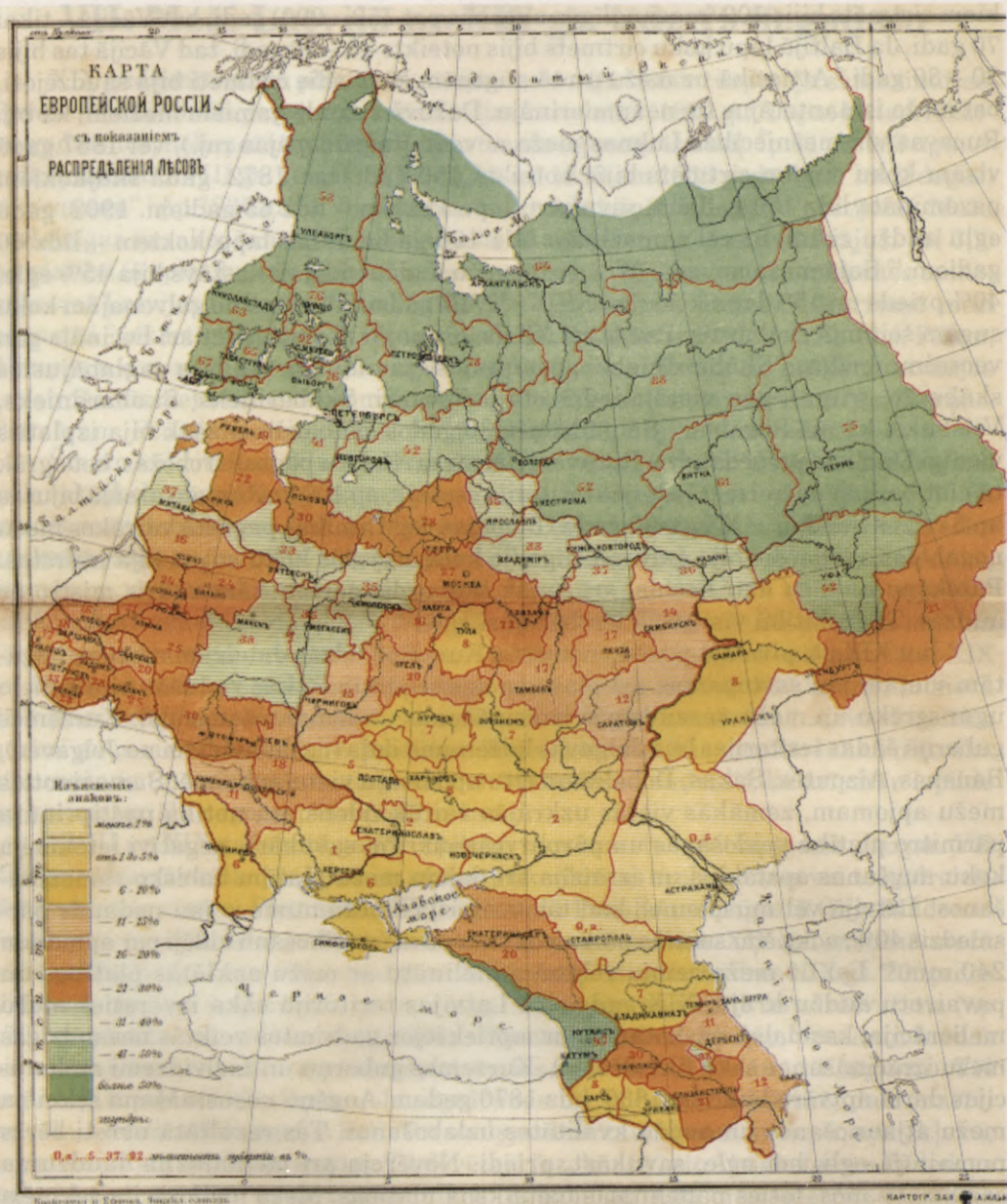
XVIII un XIX gadsimtā gandrīz pilnīgi tika izcirstas platlapju koku sugas. Vēl XIX gs. sākumā mežkopis A.Lēviss atzīmējis konkrētas ozolu audzes vai to kādreizējās atrašanās vietas. Piemēram, XVIII gs. vidū Praulienas pagastā (tag. Madonas raj.) bijusi uzcelta dzīvojamā māja no netālā meža ozoliem. XIX gs. sākumā meža vietā palikuši tikai atsevišķi spēcīgi ozoli. Skaistākās ozolu audzes XIX gs. 20. gados Vidzemē bija pie Augstrozes muižas (tag. Umurgas pag.): 1,5 kvadrātverstis (ap 170 ha) platībā, ar nelielu mežābeles, viksnas un gobas, kļavas, apses un lazdas piemistrojumu (resnāko stumbru apkārtmērs bijis virs 10 pēdām, t.i., ap 3 m). Vēl ozoli bijuši izplatīti Gulbenes, Jaungulbenes un Lubānas apkārtnē; daži masīvi vairākus kvadrātkilometrus lieli. Tur ozols audzis mistrojumā ar liepu, apsi, kļavu, osi, melnalksni u.c. koku sugām. Tā dēvētajā "ozolmežā" pie Aiviekstes un Pededzes auga skaisti ozoli ar apkārtmēru līdz 15 pēdām (ap 4,35 m diametrā). Mazākas audzes minētas pie Mazās Juglas upes Stopiņu tuvumā, pie Gaujas (pie bij. Aumeisteru bij. muižas robežas), kādreizējā ozolu meža pēdas bija saglabājušās pie Burtnieka ezera starp Rūjas un Sedas ietekām, Ozolmuižas, Zaubes, Praulienas, Biriņiem, Nurmīžiem, Piebalgas, Plāteres, Valmieras un Cēsu apkārtnē u.c. Hupels ozolus vēl piemin Vestienas, Mālpils u.c. draudzēs.⁷

XIX gs. 2. ceturkšņa sākumā daži Vidzemes muižnieki, minētā A.Lēvisa vadīti, propagandēja noplicinātās augsnēs audzēt bērzu un ozolu. Tomēr ieteikums netika atbalstīts, jo šīs koku sugas pārāk lēnu augot.⁸ Šo argumentu var saprast, jo Baltijas mežos bija noteikti salīdzinoši ļoti augsti cirtmeti. XIX gs. sākumā Baltijā skujko-

kiem cirtmets bijis 100 (mazauglīgās augsnēs pat 150 – 200) gadi, bet Vācijā – tikai 70 gadi. Ja Baltijā lapu koku cirtmets bijis noteikts 40 – 50 gadi, tad Vācijā tas bijis 20 – 30 gadi.⁹ Attiecībā uz mežu un tā augsnēm šādi vēlie cirtmeti bija saudzējoši, bet meža izmantotājus tie neapmierināja. Dažuviet saudzējamiem mežiem, kā bij. Rucavas virsmežniecības Luknas meža novadā (tag. Liepājas raj.), vēl 1867.gadā visām koku sugām cirtmets bijis noteikts 150 gadi, bet 1872. gadā skujkokiem pazemināts līdz 120 gadiem, savukārt, lapu kokiem – līdz 65 gadiem. 1902. gadā egļu audžu cirtmetu vēl samazināja līdz 100 gadiem, bet lapu kokiem – līdz 60 gadiem.¹⁰ Šajā meža novadā 1872.gadā mežu audžu vidējais sastāvs bija 45% egle, 40% priede un 15% lapu koki, bet XVII – XVIII gadsimtā viena no galvenajām koku sugām šeit bija skābardis. Par to vēl XX gs. pirmajās desmitgadēs arī liecināja gan vecsaimniecības "Skābardnieki" nosaukums (tās laukos vēl bija saglabājusies skābaržu grupa), gan vietējo iedzīvotāju uzvārdi: Skābernieks, Skābardnieks, Veisbuks, kā arī Skrable.¹¹ Šā gadsimta 30.gados skābardis plašāk bija izplatīts vienīgi Dunikas un nedaudz – Rucavas, Bārtas un Kalētu pagasta robežās, bet agrāk tā platības pat pašreizējā Latvijas teritorijā esošajā, ap 100 km² lielajā areālā bijušas ap 5 reizes lielākas.¹² XX gs. 20.gados Liepājas raj. Dunikas pagastā vairākos mežu nogabalos skābardis bija galvenā suga, jo konkurējošās koku sugas bija izcirstas. Putekšņu analīžu dati liecina: arī senāk skābardis galvenokārt audzis mistrotās audzēs. Tā izplatību visvairāk ierobežojusi egle.¹³

Jau XIX gs. pirmajā pusē konstatēts: Kurzemē līdzās daudzām mežiem bagātām vietām jau sastopamas arī plašas nemeža platības, kas radušās bijušo lielo ugunsgrēku un mežu nesaudzīgās iznīcināšanas un izmantošanas dēļ. Kurzemes guberņā šādas teritorijas bija Jelgavas lidzenuma daļa (uz dienvidiem no Jelgavas), Bauskas, Aizputes, Sakas, Dobeles un citu apdzīvotu vietu apkaimē. Samazinoties mežu apjomam, zemākās vietās uzkrājās vairāk ūdens, un notika pastiprināta pārmitro platību veidošanās un pārpurvošanās. Tā, savukārt, negatīvi ietekmēja koku augšanas apstākļus un izraisīja arī daļēju mežu platību dabisko samazināšanos. Latvijā vēl mūsdienās, kad tās teritorijas mežainums ir jau nedaudz pārsniedzis 40%, nokrišņu summa pārsniedz summāro iztvaikošanu vidēji par apmēram 240 mm.¹⁴ Lai uz meža zemju rēķina palielinātu ar mežu aplātās platības un pavairotu audžu krāju, XIX gadsimtā Latvijas teritorijā sāka izvērsties mežu meliorācija, kas daļēji uzskatāma par iepriekšējos gadsimtos veiktās nesaudzīgās mežu iznīcināšanas seku likvidēšanu. Kurzemes guberņu un Lielvidzemi meliorācijas darbi aptvēra laikā no 1830. līdz 1870.gadam. Augšņu nosusināšana sekmēja mežu atjaunošanos un audžu kvalitātes uzlabošanos. Tās rezultātā nereti bērzs nomainīja egli, bet egle, savukārt, priedi. Novēroja arī melnalkšņa daudzuma samazināšanos, toties palielinājās baltalkšņa platības. Meža meliorācija sekmēja arī ozola un oša kopējo platību palielināšanos (palielinājās mākslīgai pavairošanai piemērotās platības). Sakarā ar mežu kultūru ieviešanu, mežu meliorācijas ietekme uz audžu sastāva maiņu samazinājās (Latvijas dažādos apriņķos pirmās mežu kultūras ierīkotas laikā no 1823.g. līdz 1870.g.¹⁵).

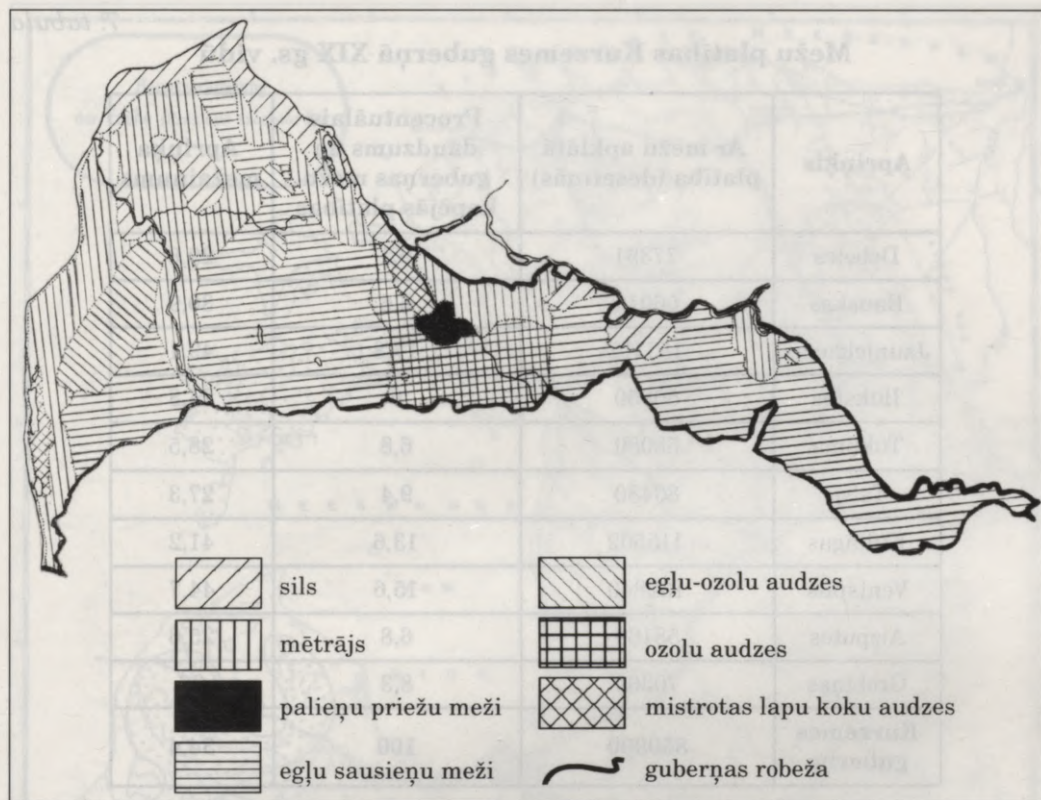
Kā īpašs pasākums Kurzemes valsts mežu apsaimniekošanā jānosauc smiltāju nostiprināšana un apmežošana. Tā kļuva nepieciešama tad, kad nesaudzīgās mežu izcirstānos dēļ Baltijas jūras piekrastē daudzās vietās sākās smilšu pārvietošanās no krasta uz zemes iekšieni (līdz tam smilšu pārvietošanos kavēja priežu silu un uz normāla mitruma augsnēm augošu priežu mežu josla) (sk. 10.att.). Sniegtas ziņas,

19.att. Austrumeiropas valstu mežainums XIX gs. beigās.

Энциклопедическій словарь. Томъ XXVII⁴, полутомъ 54. - С.-Петербургъ, 1899. - с. 256 - 257.

ka XVIII – XIX gadsimtā uz dienvidiem no Liepājas plūstošās smiltis 13 km garā un 50 – 1200 m platā joslā jau bija apbērušas daļu no iekoptiem tīrumiem un 15 zemnieku mājas. 1637. gadā izdota karte liecina, ka tur, kur atrodas augstākā kāpa, t.i., 70 m augstais Ķupu kalns (tag. Nīcas pagastā), agrāk bijusi Septiņkalnes muiža un baznīca (! – M.Ž.).¹⁶ Plūstošās smiltis pārvietojās arī pie Irbes upes grīvas (tag. Tārgales pagastā), jūrmalā pie Dundagas, Ventspils jūrmalā (it īpaši uz dienvidiem

20.att. Kurzemes guberņas mežaudžu tipi XIX gs. otrajā pusē

no Būšnieka ezera; ap 40 km gara josla 2024 ha platībā), iepretī Liepājas ezeram (1,5 kvadrātverstis, t.i., ap 171 ha), pie Daugavas un Gaujas ietekas jūrā (kopā ap 2601 ha) un citur. Ceļojošās kāpas 1872.gadā konstatēja pat Engures ezera austrumu krastā.¹⁷ Agrāk ezera apkārtnē bija slavēti ar mežiem, kuros auga izslavētās Rīgas priedes.

Lai nepieļautu turpmāku mežu izciršanu jūras piekrastē un līdz ar to – smilšu sanesumu pārvietošanos, Vidzemes guberņas pārvalde 1838.gadā gar visu Baltijas jūras piekrasti noteica augsnes aizsardzības meža joslas saglabāšanu vai, kur nepieciešams, izveidošanu 320 m platumā, bet sevišķi bīstamās vietās: līdz pat 510 m platumā.¹⁸ Pēc cita literatūras avota ziņām aizsardzības meža joslas noteiktas attiecīgi 150 asu (t.i., ap 270 m) un no 250 asu līdz 2 verstu (ap 450 – 2130 m) platumā.¹⁹ Tiesa, smilšu nostiprināšana un apmežošana bija uzsākta jau pāris gadus iepriekš (iepretī Liepājas ezeram). Darbs turpināts arī XX gadsimtā, līdz tagad smilšu pārvietošanās beidzot ir apturēta. Smiltāju apmežošanā par vislabāko tika atzīta priede, bet mazākās platībās – arī kārkls. Arī šis darbs būtībā bija iepriekšējās gadsimtos veiktās piekrastes mežu iznīcināšanas seku likvidēšana. To analizē atklājās līdz tam nepietiekami novērtētā piekrastes mežu nozīme ne vien augsnes, bet arī teritorijas lietderīgās platības, t.i. iekšzemes mežu saglabāšanā.

Konkrētu priekšstatu par mežu stāvokli Kurzemē un Vidzemē XIX gs. vidū sniedz Krievijas ģenerālā štāba veidotie ģeogrāfijas un statistikas materiāli.²⁰ Minētie materiāli liecina: aprakstāmajā laikā Kurzemes guberņā tīraudzes veidojušas galve-

Mežu platības Kurzemes guberņā XIX gs. vidū

Apriņķis	Ar mežu apklātā platība (desetīnās)	Procentuālais daudzums no guberņas mežu kopējās platības	Apriņķa mežainums
Dobeles	77391	9,1	29,6
Bauskas	56016	6,6	30,9
Jaunjelgavas	151112	17,8	49,1
Ilūkstes	50950	6	24,8
Tukuma	58080	6,8	28,5
Talsu	80480	9,4	27,3
Kuldīgas	115502	13,6	41,2
Ventspils	132840	15,6	44,7
Aizputes	58169	6,8	25,6
Grobiņas	70360	8,3	36
Kurzemes guberņa	850900	100	34,4

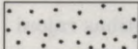
nokārt 5 koku sugas, t.i., priede, egle, melnalksnis, bērzs un ozols (sk. 20.att.).²¹ Viksna, goba, liepa, kļava, osis, apse gandrīz vienmēr sastopama tikai mistrojūmā ar citām sugām. Līdzās tam minētas tādas kokaugu sugas kā baltalksnis, paeģlis, kārkli un vītoli (gandrīz 50 (! – M.Z.) sugas, t.i., jādomā, ka kļūda, jo Latvijā mūsdienās zināmas tikai 20 *Salix* sugas)²², lazda, ieva, pilādzis, pabērzs, melnā papele (*Populus nigra*: ievesta suga!), asinssarkanais grimonis (*Cornus sanguinea*). Skābardis nosaukts tikai iepriekš minētajos Rucavas mežos. Dundagas un Engures mežos atzīmēta iive; mežos, upju krastos un uz lauka sastopamas dažas mežābeles. Stādījumos konstatēta zirgkastaņa un lapegle. Ozols vairs sastopams tikai atsevišķi vai nenozīmīgās audzēs, no kurām lielākās bijušas valsts mežos pie Nicas, Rucavas un Skrundas.

1856. gadā Kurzemes guberņā mežu platība uzrādīta aptuveni 850 900 desetīnas (ap 929600 ha). Šīs platības sadalījums pa apriņķiem dots 7. tabulā.

No 7. tabulas redzams: XIX gs. vidū meži aizņēma tikai aptuveni 1/3 no visas Kurzemes guberņas platības. Mežiem bagātākie bija tie apriņķi (Jaunjelgavas un Ventspils apr.), kuros arī vēlāk konstatēts mazāks iedzīvotāju blīvums (sk. 24.att.).²³ Pārējos apriņķos (piemēram, Aizputes apr.) mežainuma vērtība bija tuvu vai jau sasniegusi zemāko reģistrēto limeni (salīdzināts ar 8. tabulu).

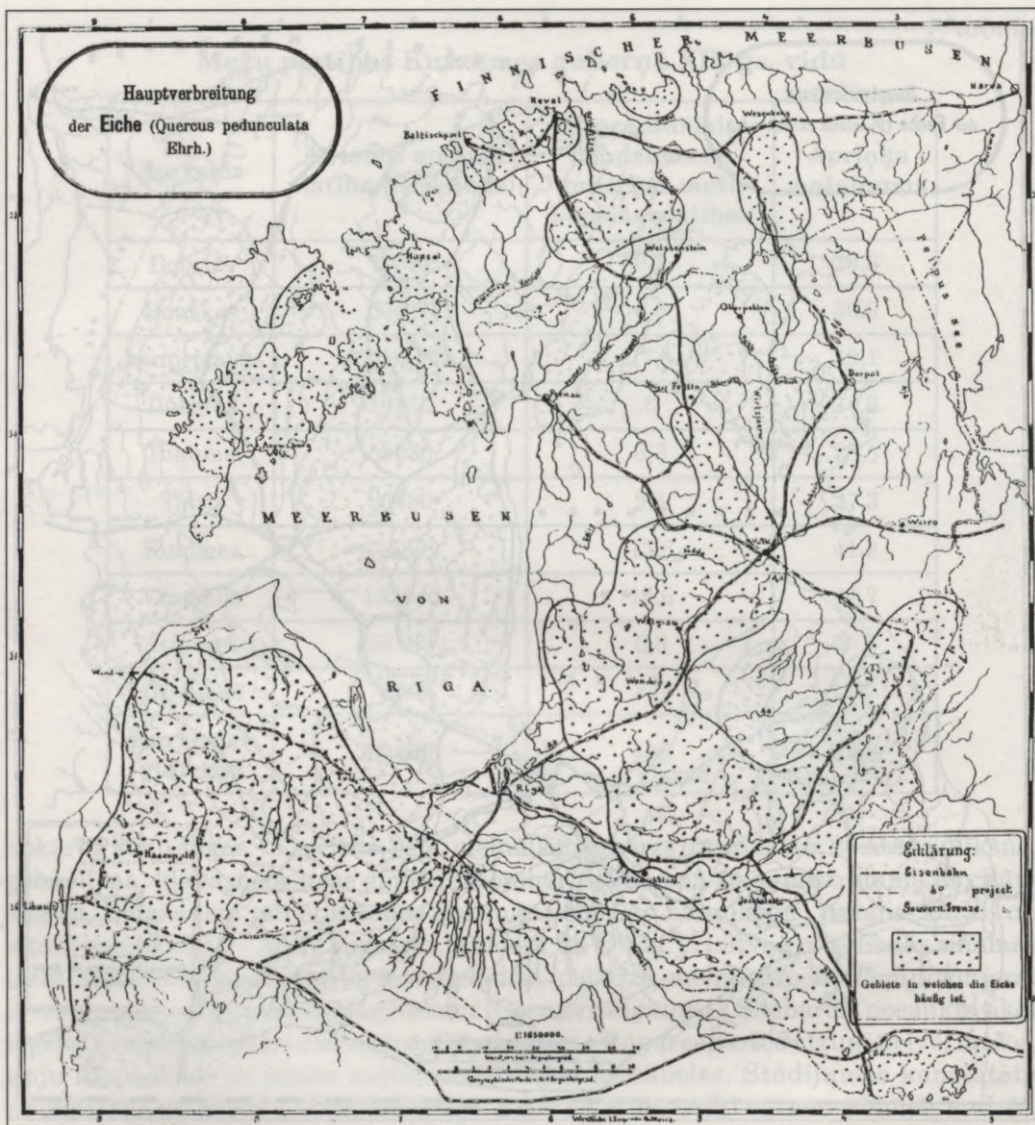
Līdzīgi dati apkopotī arī par Vidzemi. Vidzemē lieli meži atzīmēti Valmieras un Cēsu apvidos. Ap Valmieru vispār esot grūti atrast ainavu bez meža, bet Cēsu apkārtnē mežu neesot tikai reljefa paaugstinājumos.²⁴ Vidzemē galvenās koku sugas pēc izplatības sarindojamas šādi: priede, egle, bērzs, melnalksnis, ozols, apse, osis, goba, viksna, kļava, ieva, pilādzis un vītols. Oši ar gariem stumbriem visvairāk

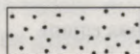

 – oša izplatības rajoni

21.att. Oša galvenie izplatības rajoni Kurzemes guberņā un Lielvidzemē (ap 1900. g.)

sastopami Lubānas un Gulbenes apkaimē. Skujkoku meži visvairāk sastopami Vidzemes Igaunijas daļā: Pērnavas apkārtnē, bet Latvijas daļā: gar Rīgas jūras līci un teritorijā ap Gaujas vidusteci. Lapu koki vairāk sastopami gar Aivieksti, Pededzi un Ogres upi, pie Gulbenes, Lubānas. Ozoli lielos apmēros, ar apkārtmēru līdz 29 pēdām (ap 8,5 m), bijuši sastopami pie Cēsīm, Valmieras (28 pēdas) un Piebalgas (24 pēdas). Kā lielākā ozolu audze novērtēta audze pie Augstrozes muižas (tā pati audze, ko gadsimta sākumā bija aprakstījis A. Lēviss). Šoreiz lielāko ozolu apkārtmērs vērtēts jau ap 15 pēdām (ap 4,3 m).²⁵ Arī pārējās norādītās teritorijas ar lielākajām ozolu audzēm ir tās pašas, ko minējis A. Lēviss. Par priedes, egles, ozola

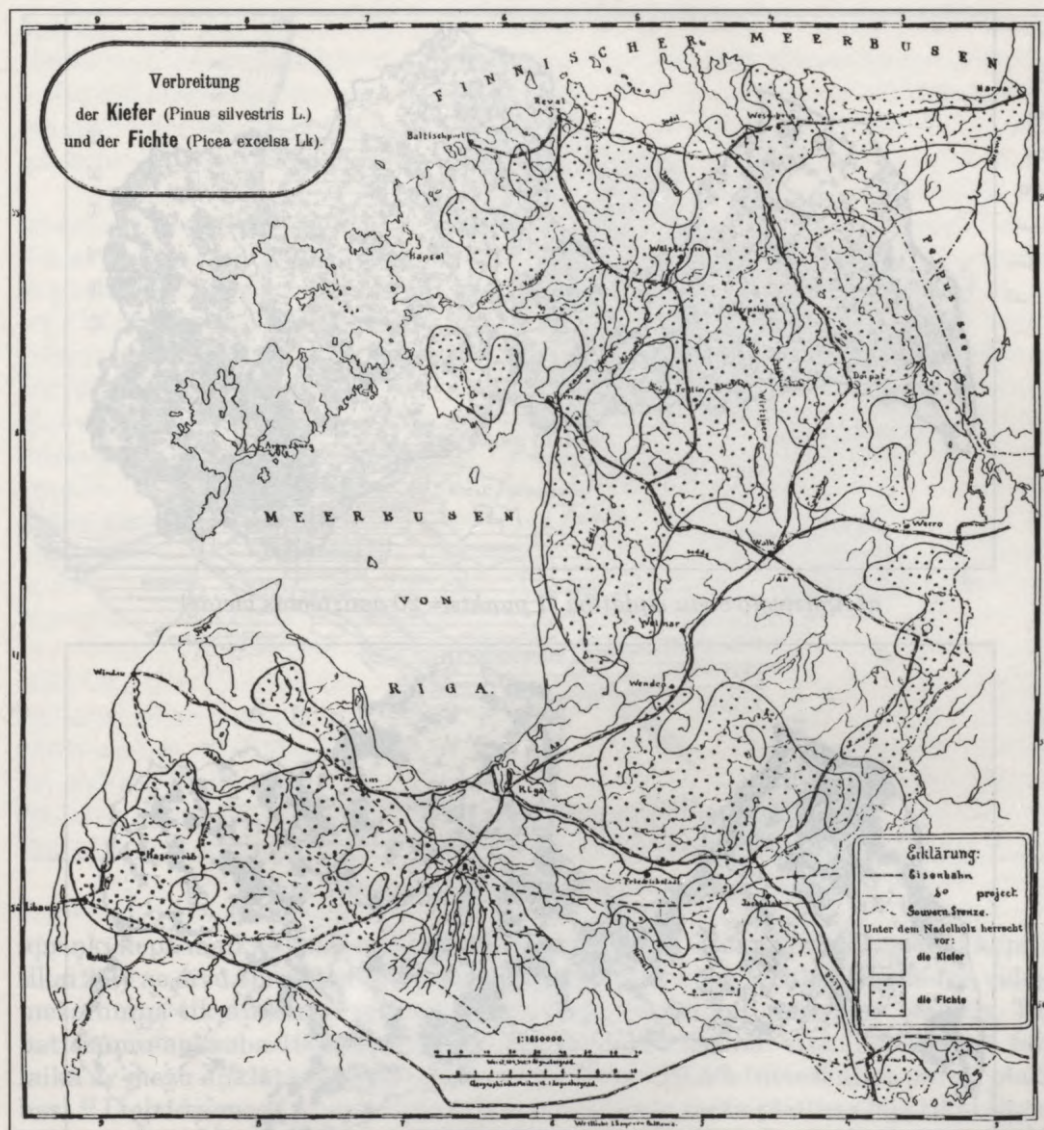

 – ozola izplatības rajoni

22.att. Ozola galvenie izplatības rajoni Kurzemes guberņā un Lielvidzemē (ap 1900. g.)

un oša sastopamību pārējos Latvijas un arī Igaunijas teritorijas apvidos nedaudz vēlāk (ap XIX / XX gadsimtu miju) aptuvenu priekšstatu sniedz M.Siversa sastādītās šo koku sugu izplatības kartes (sk. 21., 22. un 23.att.).²⁶

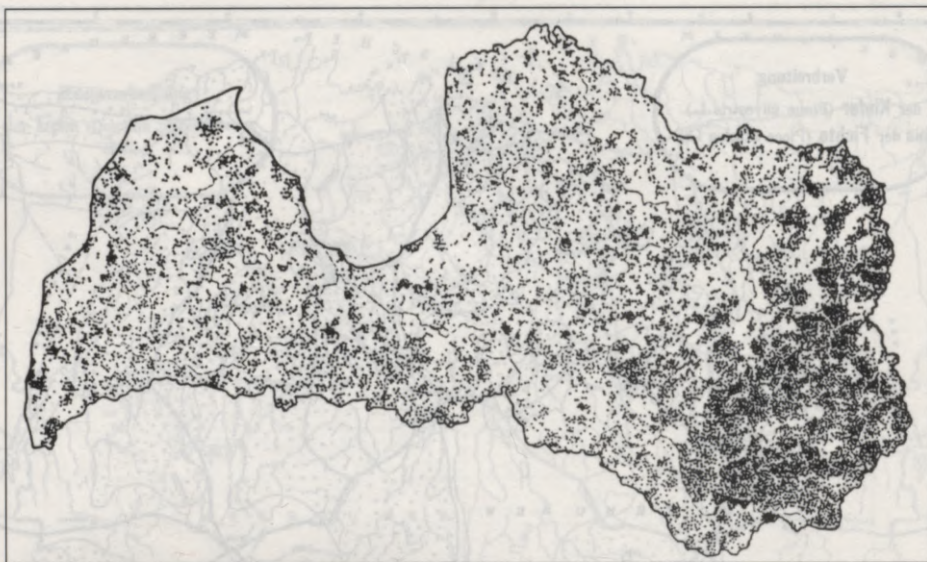
Visā Lielvidzemē (ieskaitot Igaunijas Vidzemes daļu) vidējais mežainums XIX gs. 60.gados dots 42,8%. Attiecīgi Rīgas un Valmieras apriņķī kopā meži aizņēmuši 513 005 desetīnas un 1126 kvadrātasis (560 458,5 ha) jeb 50,6%, bet Cēsu un Valkas apriņķī – 540 496 desetīnas un 1223 kvadrātasis (590 492,4 ha) jeb 50,3% no kopējās teritorijas.²⁷ Igaunijas daļā mežainums šajā laikā bija vidēji 40%, bet Krievijas Eiropas daļā: ap 45%.^{28, 29}

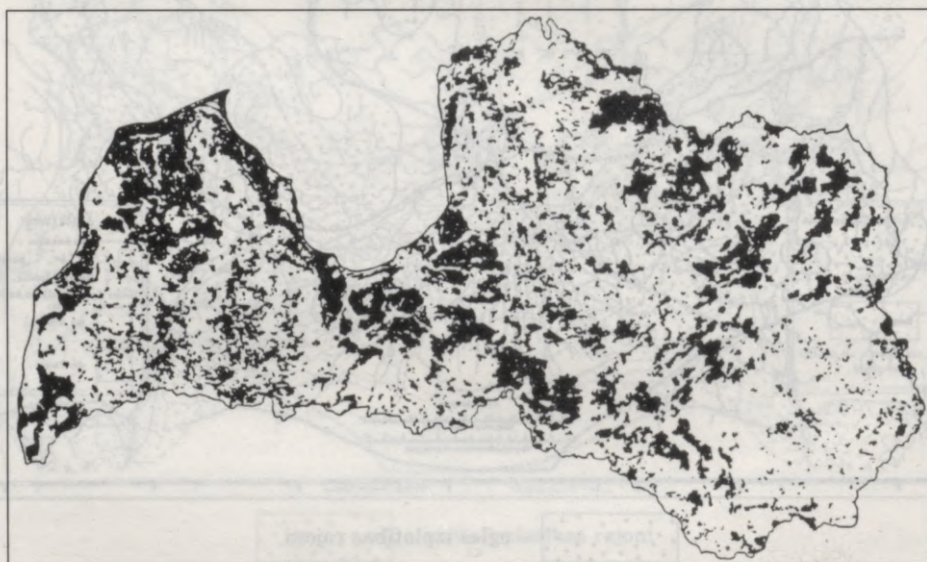
- egles izplatības rajoni
- priedes izplatības rajoni

23.att. Priedes un egles galvenie izplatības rajoni Kurzemes guberņā un Lielvidzemē (ap 1900. g.)

Kas attiecas uz mežainumu, kas uzrādīts Kurzemes guberņai (34,4%), tad apmēram šāda vērtība iegūstama, kopējo mežu platību (850 900 desetīnas) attiecinot pret Kurzemes guberņas platību 1905.gadā. Savukārt, to attiecinot pret Kurzemes guberņas platību 1877.gadā, mežainuma skaitliskā vērtība palielinās līdz 35,9%.³⁰ 1911.gadā arī K.Melderis atzīmēja, ka minētajiem Kurzemes guberņas mežu izplatības datiem nevar būt augsta ticamības pakāpe.³¹ Vēl lielāka korekcija

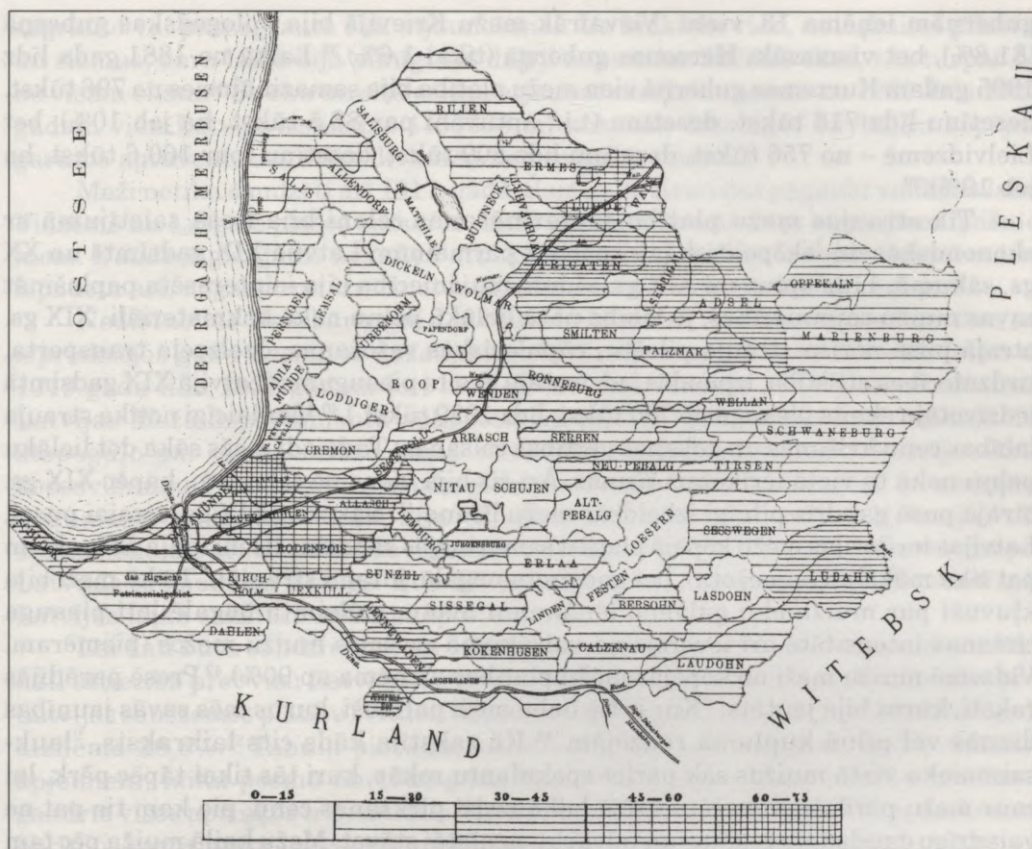
a) Apdzīvoto vietu izplatība (1 punkts = 20 apdzīvotās vietas)

b) Mežu izplatība

24.att. Mežu izplatības atkarība no apdzīvoto vietu izplatības Latvijā

izdarāma skaitlim, kas izsaka Vidzemes mežainumu. Visa kopējā ar mežu apklātā platība XIX gs. 60.gados dota 1 053 501 desetīnas un 2349 kvadrātasis.³² Attiecinot pret visu Vidzemes platību 1877.gadā, iegūst, ka mežainuma skaitliskā vērtība ir 57,6%... Iespējams, ka tik lielu Vidzemes mežainuma skaitlisko vērtību sniedz visas meža zemes, t.sk. arī ar mežu neapklāto platību ieskaitīšana ar mežu apklātajā platībā. Tomēr šādā gadījumā, šķiet, vajadzētu būt lielākam t.s. malkas koku mežu īpatsvaram. Minētie Krievijas statistikas materiāli liecina: Rīgas un Valmieras

25.att. Vidzemes pagastu mežainums XIX gs. beigās

apriņķī kopā malkas koku meži aizņēma 41,4%, bet Cēsu un Valkas apriņķī kopā – tikai 25% no divu apriņķu mežu kopējās platības. Vidzemes teritorijai uzrādītā vidējā mežainuma tik augstās vērtības objektivitāte un pamatojums nav zināma. Tās patiesumu apšaubā 1903. gadā publicētie dati, kas liecina: visā Lielvidzemē šajā laikā ar mežu aplātā platība aizņēma vairs tikai **20,5%** (neieskaitot purvu platības).³³ Lielvidzemes Latvijas daļā šajā laikā lielākās mežu platības bija tikai Rīgas patrimoniālajā apgabalā: 34658 pūrvietas (ap 12823 ha), pie Lubānas: 32390 pūrvietas (ap 11984 ha) un Trikātas draudzē: 30233 pūrvietas (tag. Valkas raj., ap 11186 ha).³⁴ Igaunijā šajā pašā laikā lielākās mežu platības bija saglabājušās tās dienvidrietumu daļā, netālu aiz tagadējās Latvijas – Igaunijas robežas: 109 649 pūrvietu (ap 40 570 ha) platībā. Joslā, kuru 1903. gadā veidoja Mazsalacas, Burtnieku, Matīšu, Dikļu, Valmieras, Limbažu, Skultes, Lēdurgas, Straupes, Āraišu, Nitaures, Skujenes, Vecpiebalgas, Liezeres, Liepas, Vestienas, Lazdonas pagasts un tag. Vaidavas un Rubenes apkārtnē, mežu vidējais īpatsvars pagastu robežās vispār nepārsniedza 15% (sk. 25.att.).³⁵ 1903.gadā uzrādītais Lielvidzemes mežainums (20,5%), domājams, ir uzrādīts tuvu patiesībai, jo pēc M.Siversa datiem ap 1903.gadu Lielvidzemes Latvijas daļā mežainums bijis **24%**, Igaunijas daļā: 19%, bet Kurzemes guberņā: **30%**.³⁶ 1907.gadā visā Lielvidzemē mežainums bijis **21,2%**, bet Kurzemes guberņā: **29,5%**.³⁷ Ar šādu mežainumu Kurzemes guberņa starp pārējām Krievijas

gubernām ieņēma 13. vietu. Visvairāk mežu Krievijā bija Vologodskas gubernā (81,8%), bet vismazāk: Hersonas gubernā (tikai 1,6%).³⁸ Laikā no 1881.gada līdz 1905.gadam Kurzemes gubernā vien mežu platība bija samazinājusies no 796 tūkst. desetīnu līdz 715 tūkst. desetīnu (t.i., aptuveni par 88,5 tūkst. ha jeb 10%), bet Lielvidzemē – no 756 tūkst. desetīnu līdz 609 tūkst. desetīnu (par 160,6 tūkst. ha jeb 19%).³⁹

Tik straujas mežu platību samazināšanās cēloņi bija tiešā saistījumā ar ekonomiskās un iekšpolitiskās situācijas pārmaiņām Latvijā XIX gadsimtā un XX gs. sākumā. Līdz aptuveni XIX gs. vidum muižniecība bija ieinteresēta paplašināt savas muižu saimniecības, jo labība nesa lielāku peļņu nekā kokmateriāli. XIX gs. otrajā pusē norisa strauja pilsētu, rūpnieciskās ražošanas, dzelzeļa transporta, tirdzniecības attīstība, izpaudās iedzīvotāju skaita pieaugums (Latvijā XIX gadsimtā iedzīvotāju skaits pieauga no 720 tūkst. līdz 1929 tūkst.).⁴⁰ Vienlaicīgi notika strauja labības cenu krišanās un koksnes vērtības celšanās. Tādējādi mežs sāka dot lielāku peļņu nekā tā vietā ierīkotais tīrums. Arī šis bija viens no cēloņiem, kāpēc XIX gs. otrajā pusē gandrīz pilnīgi izbeidzās mežu lišana.⁴¹ Sākoties XIX gs. otrajai pusei, Latvijas teritorijas mežu kopējā platība samazinājās salīdzinoši lēni (daļa no laukiem pat tika mākslīgi apmežota), bet gadsimta nogalē: jūtami straujāk. Tā kā meži bija kļuvuši par muižnieku galveno ienākumu avotu, gadsimta nogalē ļoti pieauga ciršanas intensitāte arī ievērojamā vairākumā esošajos muižu mežos (piemēram, Vidzemē muižu meži no kopējās mežu platības aizņēma ap 90%).⁴² Presē parādījās raksti, kuros bija jautāts: "Kur ir tie lielie meži palikuši, kurus mēs savās jaunības dienās vēl pilnā kuplumā redzējām"⁴³ Kā rakstīja kāds cits laikraksts, "lauksaimnieku vietā muižas sāk pāriet spekulantu rokās, kuri tās tikai tāpēc pērk, lai caur mežu pārdošanu varētu drīzā laikā izsist pirkšanas cenu, pie kam tie pat ne vajadzīgo daudzumu malkas un būvkoku neatstāj stāvēt. Mežu kailā muiža pēc tam tiek tālāk pārdota."⁴⁴

Mežu platību samazināšanās procesu vēl vairāk paātrināja Latvijas iekšpolitiskās norises XX gs. sākumā. Saasinoties revolucionārajai situācijai, muižu īpašnieki steidzās pārdot jau gatavus meža materiālus vai arī mežus nociršanai. To stimulēja darīt arī no ārvalstīm pienākošie pieprasījumi pēc kokmateriāliem. Piemēram, 1905. gadā lieli pasūtījumi par mežu materiālu piegādi tvaikoņu būvētavām un koku tirgotāju firmām tika saņemti no Anglijas.⁴⁵ Līdz ar to mežu izciršana izvērsās nepieredzētos apjomos: "Nepietiek vien ar mežiem, daži lielgruntnieki cērt un pārdod pat savus ilgus gadus audzētos un rūpīgi koptos muižu parkus. Ko agrākos laikos ne par kādu naudu nebūtu pārdevuši, tas šogad aiziet par puscenu."⁴⁶

Tādējādi 1903. gadā uzrādītais Vidzemes pagastu zemais mežainums aptuveni raksturo stāvokli, kādā bija nonākuši visas Latvijas meži XX gs. sākumā. Tāpat kā 3 iepriekšējo gadsimtu sākumā, arī šajā laikā mežus Latvijas teritorijā ietekmēja karadarbība un tās sekas. Tā kā frontes līnija apmēram 2 gadus atradās pie Daugavas, tad meži un ēkas visvairāk cieta tās apkārtnē. Kokmateriālus cirta apkures, dažādu nostiprinājuma būvju, zemiņu, tiltu, kara ceļu u.tml. vajadzībām. Gandrīz divkārtīgi palielinājās mežu izmantošana Kurzemē un Zemgalē, kad tās nonāca vācu militārās pārvaldes *Ober – Ost* valdījumā. Tad daļa zāģmateriālu tika nosūtīta pārdošanai Vācijā.⁴⁷ Jāņem vērā: kara laikā izcirstie meži netika apmežoti. Visvairāk cieta "kroņa" meži. No "kroņa" mežiem vēlāk arī visvairāk piešķīra būvkokus karā

sagrauto vai pussagrauto ēku atjaunošanai. Uz laukiem vien, neieskaitot pilsētas un ciemus, kara laikā bija pilnīgi vai daļēji nopostītas 182854 ēkas, t.i., turpat 1/4 no visām ēkām.⁴⁸ Šo ēku un citu celtnu atjaunošanai laikposmā no 1920. līdz 1925. gadam vien Latvijā izsniedza 4453368 m³ koksnes. Izsniegto būvbalķu kopējais garums aptuveni sasniedza divkārtu Zemes apkārtmēru!⁴⁹

Meži netika saudzēti arī 1917. gadā. Šajā gadā Krievijas pagaidu valdības laikā Vidzemē un Latgalē plašos apmēros sākās muižu atņemšana to bijušajiem īpašniekiem. Daudzos gadījumos negatīvā attieksme pret bijušajiem lielgruntniekiem tika izpausta arī, noganot un iznīcinot muižu laukus un izcērtot muižu mežus.⁵⁰

Nodibinoties Neatkarīgajai Latvijai (1918.gadā), tās mantojumā nonāca arī iepriekšējos gadu desmitos nesaimnieciski cirstie meži. Par to stāvokli laikā no 1919.gada līdz 1938.gadam ļoti izsmelošas ziņas sniedz 1919.gadā nodibinātā Latvijas Meža departamenta apkopotie un izdotie meža statistikas rādītāji. Tie atspoguļo par jaunu veiktu kompleksu mežu uzmērījumu un taksācijas datu kopsavilkumu. Nedaudz un nepilnīgie mežu novadu iepriekšējie plāni un uzskaites dokumenti pa lielākai daļai bija gājuši zudumā vai aizvesti uz Krieviju.⁵¹ To apzināšana un precīza analīze nākotnē varētu sniegt objektīvāku informāciju par Latvijas mežiem no XIX gs. līdz XX gs. sākumam. Mežu stāvokli Neatkarīgās Latvijas laikā raksturo šādi apkopotie dati (*sk. 8. tabulu*).

Lai dati būtu salīdzināmi, arī 1929. gada mežainumu izsakošie skaitļi pārreķināti attiecībā pret visu Latvijas teritorijas platību (literatūrā tie doti attiecībā pret Latvijas sauszemes platību). Attiecībā pret kopējo sauszemes platību meži 1929. gadā aizņēma 26,8%.⁵² Tabula pierāda, ka, neraugoties uz lielajiem mežu ciršanas apjomiem, laika posmā no 1929.gada līdz 1935.gadam mežu platību īpatsvars gandrīz visos apriņķos ir pieaudzis. Kā izņēmums jāmin Aizputes, Talsu un Ludzas apriņķi, kuros mežu īpatsvars norādītajā laikposmā ir samazinājies.

Salīdzinājumā ar citām Eiropas valstīm, šā gadsimta sākumposmā Latvija tomēr iedalāma ar mežu relatīvi bagātāko valstu skaitā.⁵³ Lai gan par šo laikposmu dati nav pārlicinoši, tomēr var konstatēt, ka Eiropā lielākie meži bija saglabājušies Skandināvijas pussalā (*sk. 9. tabulu*).⁵⁴

Laikā no 1929.gada līdz 1935.gadam kopējais Latvijas valsts mežu platību pieaugums bijis pavisam neievērojams, t.i., tikai par 0,03%. Pārējos mežos (privātajos un pašvaldību) platību pieaugums bijis par 5,0%. Faktiski valsts mežos norisa intensīvāka audžu nomaīņa: procentuāli vairāk audžu platības tika izcirstas, bet tani pat laikā arī vairāk atjaunotas. No 1922.gada līdz 1938. gadam valsts mežos izcirsts aptuveni 88 milj. m³ koksnes, dažādu iemeslu dēļ (ugunsgrēkos, kaitēkļu savairošanās reizēs, vējgāzēs un vējlauzēs, snieglauzēs, plūdos u.c., neieskaitot patvaļīgo ciršanu) nedaudz īsākā laikposmā – līdz 1935.gadam – bojāti 121 650 tūkst. ha meža. Meži visvairāk tika cirsti 1) būvkoku un lietkoku ieguvei (jāatzīmē, ka 80% no tālaika Latvijas ēkām bija no koka); 2) malkas ieguvei (laikā no 1931. līdz 1935.gadam vidēji gadā izsniedza ap 4,687 milj. sterus jeb 3,281 milj. m³ malkas); 3) koksnes un izejvielu ieguvei rūpnieciskajā ražošanā; 4) eksportam. Vidēji uz vienu iedzīvotāju gadā patērēja ap 2,4 m³ koksnes.⁵⁵

Lai pie tik intensīvas mežu izmantošanas un zudumiem nodrošinātu gandrīz nemainīgu mežu kopīgo īpatsvaru, bija jāveic mākslīgā un jāsekmē dabiskā mežu atjaunošanās. Kopumā valsts mežos laikā no 1922. līdz 1938.gadam bija atjaunota mežu platība gandrīz 324 tūkst. ha platībā. Jāuzsver, ka no šā perioda sākuma līdz

Latvijas mežu platība (ha) (1929. – 1935.g.)

Apriņķi un apgabali	Valsts meži 1929.g.	Pavisam 1929.g.	% 1929.g.	Valsts meži 1935.g.	Pavisam 1935.g.	% 1935.g.
Rīgas	144780	198996	29,85	130954	214229	32,13
Cēsu	48697	75167	23,20	48056	79286	24,47
Valmieras	73285	98286	21,26	76410	106488	23,03
Valkas	126719	155060	32,42	130375	162855	34,05
Madonas	77619	101073	25,48	81406	110896	27,96
Vidzeme	471100	628552	27,00	467201	673755	28,94
Liepājas	69152	74210	24,66	68652	75495	25,09
Aizputes	46760	52058	31,56	44466	49555	30,04
Kuldīgas	85612	91250	29,08	87048	95512	30,44
Ventspils	149876	154124	47,59	151017	157137	48,52
Talsu	71994	77372	35,58	69938	77079	35,44
Kurzeme	423394	449014	33,99	421121	454778	34,43
Tukuma	63303	69992	27,51	62368	71819	28,23
Jelgavas	80621	86651	24,62	83273	91689	26,05
Bauskas	55284	59589	25,88	53111	60435	26,25
Jēkabpils	89198	92192	30,60	92877	97112	32,23
Ilūkstes	38148	44648	19,91	38318	47140	21,02
Zemgale	326554	352772	25,90	329947	368195	27,03
Daugavpils	41369	58303	12,19	42515	70373	14,69
Rēzeknes	34108	51613	12,14	33212	53670	12,62
Ludzas	24841	34264	14,62	23169	33513	14,30
Jaunlatgales	65278	84705	19,74	73071	92875	21,64
Latgale	165596	228885	14,60	171967	250431	15,97
Latvija	1386644	1659223	25,22	1390236	1747159	26,56

1927.gadam atjaunoja vienīgi skujkokus, pie tam priedi: vidēji 72% apmērā. Sākot no 1928.gada, atjaunoja arī lapu koku audzes, pie tam, lielākās platībās nekā eglī. Tātad, arī 20. – 30.gados mežaudžu sastāvā mākslīgi tika veidots būtisks priežu pārsvars pār pārējām koku sugām. Latvijas valsts mežu sastāvu un tā pārmaiņas laikā no 1924. līdz 1935.gadam raksturo ar 10. tabula un diagrammas (sk. 26.att.).

9. tabula

Latvijas un Eiropas valstu teritoriju mežainuma salīdzinājums (%)

Teritorija	Ap 1913.g.	Ap 1930.g.	Ap 1935.g.
Zviedrija	52	56,5	51,7
Somija	42	73,5	65,0
Krievijas Eiropas daļa	33	29,7	24,5
Austrija	33	37,8	37,8
Bulgārija	32	28	26,2
Čehoslovākija		31,7	33,2
Dienvidslāvija		30,5	30,5
Latvija	28	25,3	26,8
Ungārija	27		12,6
Vācija	26	27	27
Šveice	23		23,6
Rumānija	21		24,2
Igaunija		20,5	20,9
Francija	18	18	18,1
Beļģija	18	18	17,2
Norvēģija	18		24
Itālija	17	18	17,4
Lietuva		15,6	15,4
Dānija	8	8,3	7,5
Holande	8	7,7	6,1
Anglija	4	5,5	5,2
Īrija		1,3	1,3
Polija			23,7
Portugāle			21,2
Grieķija			11,7
Spānija			9,9
Eiropa			25,1

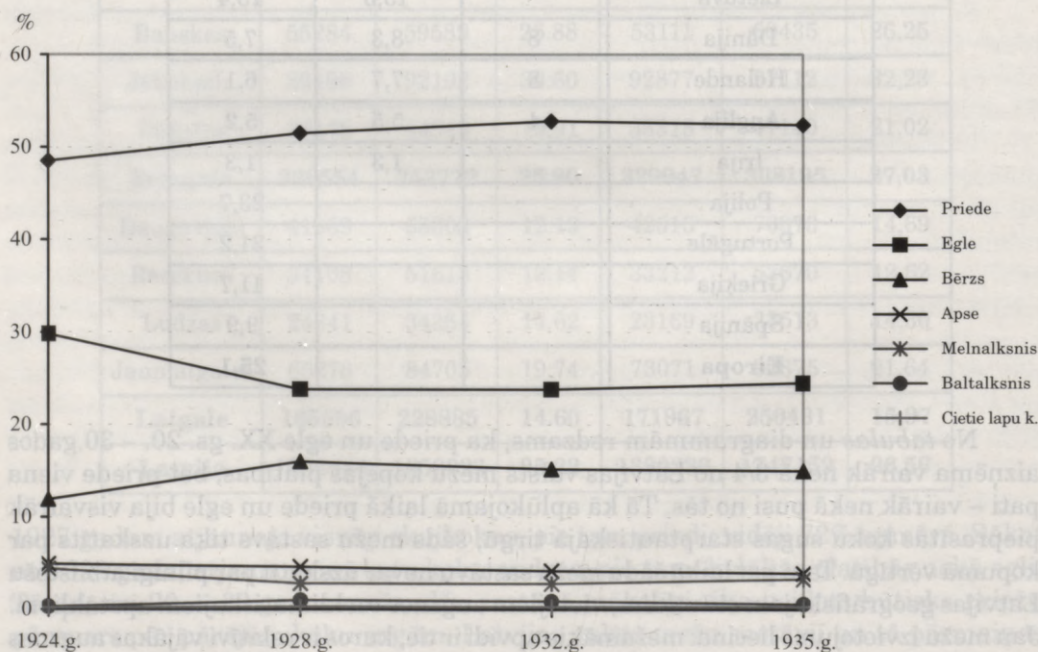
No tabulas un diagrammām redzams, ka priede un egle XX. gs. 20. – 30.gados aizņēma vairāk nekā 3/4 no Latvijas valsts mežu kopējās platības, bet priede viena pati – vairāk nekā pusi no tās. Tā kā aplūkojamā laikā priede un egle bija visvairāk pieprasītās koku sugas starptautiskajā tirgū, šāds mežu sastāvs tika uzskatīts par kopumā vērtīgu. Tanī pat laikā šādu mežu sastāvu nevar uzskatīt par pilnīgi atbilstošu Latvijas ģeogrāfiskajam stāvoklim, vietējiem augsnes un klimatiskajiem apstākļiem. Jau mežu izvietojums liecina: mežainākie apvidi ir tie, kuros ir relatīvi vājākas augsnes un salīdzinoši lielākas smilts un purvu platības. Tomēr jau 30.gados konstatēja, ka

Mežu sastāva dinamika Latvijā (%)
(1924. – 1935.g.)

	1924.g.	1928.g.	1932.g.	1935.g.
Priede	48.5	51.5	52.8	52.4
Egle	29.8	23.8	23.8	24.5
Bērzs	11.9	16	15.2	15
Apse	4.9	4.6	4.2	3.9
Melnalksnis	4.4	2.8	2.8	3.3
Baltalksnis	0.3	1	0.9	0.6
Cietie lapu k.	0.2	0.3	0.3	0.3

skujkoku audzes Latvijā aizņem pat tādas augsnes, uz kurām dabiskos apstākļos augtu platlapju koku audzes. Šādi gadījumi, ka skujkoku tīraudzes aug skujkoku-lapkoku audzēm piemērotās augsnēs, bija zināmi lielā skaitā.⁵⁶

Tātad, mežaudžu sastāvs, kurā vairāk nekā 75% aizņēma skuju koki, jau bija vairāk raksturīgs un atbilstošs nevis vietējiem, bet gan ziemeļos no Latvijas esošiem augšanas apstākļiem. Arī atlikušo lapu koku audžu sastāvs drīzāk atgādināja vairāk uz ziemeļiem augošu audžu sastāvu: laikā no 1900. līdz 1935.gadam Latvijā bija samazinājusies egļu audžu kopplatība no 34,3% līdz 24,5%, toties palielinājusies bērza kopplatība no 9,8% līdz 15%, aizņemot 65% no visas lapu koku aizņemtās

26.att. Mežu sastāva dinamika Latvijā (grafiskais salīdzinājums)

kopplatības (sk. 27.att.).⁵⁷ 30.gadu beigās bija saglabājušies tikai nelieli mežu masīvi ar pirmatnējam, dabīgam mežam līdzīgu raksturu. Tie bija Gulbenes – Lubānas gārša, Viļakas – Liepnas gārša, Lubānas niedrājs un purvājs, Moricsalas mežaudze, Slīteres meži, Vecmuižas virsmežniecības vecākās jauktās priežu – egļu audzes un Vidusgaujas baseina sili un purvāji Latvijas ziemeļu daļā.⁵⁸ No vairākkārt pieminētajām kādreizējām ozola audzēm bija saglabājušās vairs tikai nelielas audzes, t.i., Vidzemē kopumā ap 500 ha; Kurzemē: ap 400 ha; Zemgalē: ap 150 ha; Latgalē: ap 100 ha; visā Latvijā: ap 1150 ha.⁵⁹

Atsauces

- ¹ Eiche V., 1937., 15.sēj., 142.lpp.
- ² Kronītis J. Vijciema meža novada vēsturiskā nozīme // *Mežsaimniecība un Mežrūpniecība*. – 1989., Nr.5.; 24.lpp.
- ³ Melderis K. *Meža vakari*. – R., 1995., 41.lpp.
- ⁴ Melderis K., 1995., 41.lpp.
- ⁵ Сарма П.Э., 1959., 2.sēj., 22.lpp.
- ⁶ Turpat.
- ⁷ Löwis A. von., 1824., 263. – 266.lpp.
- ⁸ Strods H., 1972., 41.lpp.
- ⁹ Neuschäffer H., 1991., 66.lpp.
- ¹⁰ Kiršteins K., Eiche V., 1933., 351.lpp.
- ¹¹ Turpat, 349.lpp.
- ¹² Eiche V. *Latvijas meži* // LZDT. – R., 1936., 2.sēj., 171. – 172.lpp.
- ¹³ Kiršteins K. un Eiche V., 1933., 407.lpp.
- ¹⁴ Šķiņķis C. *Hidromeliorācijas ietekme uz dabu*. – R., 1992., 26.lpp.
- ¹⁵ Sivers M. von. – 1903., 24.lpp.
- ¹⁶ Sarma P. *No dabas aizsardzības vēstures* // DVK 1975. gadam. – R., 1974., 223. – 225.lpp.
- ¹⁷ Sarma P. *Latvijas PSR mežu ūdens glabātāja un augsnes aizsardzības nozīme* / *Mežsaimniecības Problēmu Institūta Raksti*. – R., 1953., Nr.7.; 11.lpp.
- ¹⁸ Sarma P., 1974., 223. – 225.lpp.
- ¹⁹ Sarma P., 1953., Nr.7.; 11.lpp.
- ²⁰ Материалы географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Курландская губерния / составил А.Орановский. – Санктпетербургъ, 1862.; Материалы географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Лифландская губерния / составил Ф.Веймарнъ. – Санктпетербургъ, 1864.
- ²¹ *Jāpiezīmē, ka statistikas materiālu autori atsevišķi minējuši ozolu (Quercus robur), kurš sastopams tikai mistrojūmā, un ozolu (Q.pedunculatus), kurš sastopams tīraudzēs. Mūsdienās abus apzīmējumus saprot kā sinonīmus. Iespējams, ka ar tiem apzīmētas parastā ozola divas atšķirīgas ekoloģiskās vai morfoloģiskās formas.*
- ²² Lange V., Mauriņš A., Zvirgzds A. *Dendroloģija*. – R., 1978., 137.lpp.
- ²³ Rutkis J. *Latvijas ģeogrāfija*. – Stocholma, 1960., 224., 283.lpp.
- ²⁴ Материалы географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Лифландская губерния / составил Ф.Веймарнъ. – Санктпетербургъ, 1864., 396.lpp.

- ²⁵ Turpat. 398.lpp.
- ²⁶ Sivers M. von. – 1903., 48.lpp., ieloc.kartes.
- ²⁷ Материалы географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Лифляндская губерния / составил Ф.Веймарнъ. – Санктпетербургъ, 1864., 399.lpp.
- ²⁸ Turpat, 399. – 400.lpp.
- ²⁹ H.Stroda aprēķins pēc Arseņjeva, Jansona un Vilsona datiem.
- ³⁰ LPE., 1984., 5.sēj., 2.grām., 167.lpp.
- ³¹ Мельдер X. Типологический очеркъ лесов Курляндской губернии. – Санктпетербургъ, 1911., 23.lpp.
- ³² Материалы географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Лифляндская губерния / составил Ф.Веймарнъ. – Санктпетербургъ, 1864., 399.lpp.
- ³³ Sivers M. von. Darstellung der forstlichen Verhältnisse Livlands im Jahre 1896., R, 1896., 4. – 5.lpp.
- ³⁴ Turpat, 5.lpp.
- ³⁵ Sivers M. von. Darstellung der forstlichen Verhältnisse Livlands im Jahre 1896., R, 1896., ieloc. karte.
- ³⁶ Sivers M. von., 1903., 25.lpp.
- ³⁷ Мельдер X., 1911., 22. lpp.
- ³⁸ Turpat.
- ³⁹ Turpat.
- ⁴⁰ Boruks A., 1995., 194.lpp.
- ⁴¹ LKV., X sēj., 20412.sleja.
- ⁴² Материалы географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Лифляндская губерния / составил Ф.Веймарнъ. – Санктпетербургъ, 1864., 399. – 400.lpp.
- ⁴³ Mežu nopostīšanas augļi // Darbs. – 1875., Nr.1.
- ⁴⁴ Mežu izskaušana Kurzemē // Dienas Lapa. – 1900., Nr.102.
- ⁴⁵ Par mežu iznīcināšanu Vidzemē // Balss. – 1906., Nr.38.
- ⁴⁶ Mežu postīšanas lietā // Balss. – 1907., Nr.81.
- ⁴⁷ Aizsilnieks A. Latvijas saimniecības vēsture. 1914 – 1945. – Sundbyberg, 1968., 70.lpp.
- ⁴⁸ Latvijas mežu statistika un Mežu departamenta darbība 20.III 1919. – 31. III 1925. – R, 1926., 1.sēj., 9.lpp.
- ⁴⁹ Turpat, 11., 85.lpp.
- ⁵⁰ Aizsilnieks A., 1968., 24.lpp.
- ⁵¹ Latvijas mežu statistika un Mežu departamenta darbība 20.III 1919. – 31. III 1925., 1926., 10.lpp.
- ⁵² LKV., X sēj., 20413.sleja.
- ⁵³ Turpat, 20414.sleja; Skujenieks M. Latvija. Zeme un iedzīvotāji. – R, 1927., 486.lpp.
- ⁵⁴ Eiche V., 1937., 252.lpp.; LKV., X sēj., 20414.sleja; Skujenieks M., 1927., 486.lpp.
- ⁵⁵ Par mežu postījumu intensitāti liecina arī šādi skaitļi: laikā no 1922.gada līdz 1938.gadam Latvijas valsts mežos bija reģistrēti 7589 meža ugunsgrēki, kuros bija bojāti 22 377 ha mežu, no tiem priežu audzes 72%, egļu audzes 4%, lapu koku audzes 24%. Daudz izsaka piemērs, ka 1936.gadā 40 virsmežniecībās nolasīts 1435 litri vai 559 kg lielo smecernieku (*Hylobius abietis*) un 4500 ha kopplatībā – vairāk nekā 12 tonnu maijvaboļu (*Latvijas mežu statistika un Mežu departamenta darbība 1.IV 1935. – 31.III 1936. – R, 1937., 72., 74.lpp.*)
- ⁵⁶ Eiche V., 1937., 15.sēj., 143.lpp.

⁵⁷ Latvijas meži, 1987., 39.lpp.; Eiche V. Latvijas mežu ģeogrāfisks iedalījums // Mežkopja darbs un zinātne. – R, 1940., I/II sēj., 2. karte.

⁵⁸ Eiche V., 1937., 15.sēj., 144.lpp.

⁵⁹ Kiršteins K., 1936., 14.sēj., 42.lpp.

Pieņemtie saīsinājumi

- LD. – Latvijas daba;
- LZDT. – Latvijas zeme, daba un tauta;
- LME. – Latvijas mazā enciklopēdija;
- DVK. – Dabas un vēstures kalendārs;
- LPE. – Latvijas padomju enciklopēdija;
- LA. – Latvijas PSR arheoloģija;
- AE. – Arheoloģija un etnogrāfija;
- LVIŽ. – Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls;
- EV. – Enciklopēdiskā vārdnīca;
- LUR. – Latvijas universitātes raksti;
- LKV. – Latvijas konversācijas vārdnīca.

Antropogēni maz ietekmētā platlapju audze Moricsalā. M. Laiviņa foto.

Noslēgumam

No iepriekš sniegtā izklāsta secināms, ka Latvijas teritorijas mežainuma samazināšanās un koku sugu sastāva vienkāršošanās straujāk norisinājusies īpaši pēdējos gadsimtos. Lai gan šajos procesos liela nozīme ir vides faktoru pārmaiņām, tomēr galvenā nozīme šajā laikā ir cilvēka darbībai – gan tiešajai, gan netiešajai. Cilvēks ne vien ierobežo, cērt un atjauno mežus, bet aizvien jūtāmāk ietekmē arī vides faktoros. Mūsdienās cilvēka ietekme uz mežaudžu attīstību ir ļoti daudzpusīga.

Ņemot vērā kokaugu augšanas salīdzinoši ilgo laiku, cilvēka darbības sekas attiecībā uz mežu nereti pamanāms tikai pēc laikposma, kurš pārsniedz pat vairāku cilvēka mūžu garumu. Zinot Latvijas mežu vēsturi ilgākam laikposmam, uzskatāmāk ievērojamas arī tās mežu kvantitatīvās un kvalitatīvās pārmaiņas, kuras viena cilvēka mūža laikā var tik krasi neizpausties. Piemēram, pašlaik jau var konstatēt, ka runājot par Latvijas mežu augšanas apstākļiem saimnieciski izdevīgām koku sugām, runa faktiski ir tikai par pašreizējam klimatam piemērotām koku sugām, kuras, ko jāuzsver īpaši, vēl spēj augt cilvēku darbības rezultātā vairāk vai mazāk degradētajās mūdienu mežu augsnēs. To sugu koku mākslīgā audzēšana, kurām pašreizējie augšanas apstākļi kļuvuši maz piemēroti, ir darbietilpīgāka un saimnieciski mazāk izdevīgāka. Audzinot galvenokārt skujkokus (atbilstoši apsaimniekošanas mērķiem) un veicot koku atkārtotu vienlaidus nociršanu, regulāri pārtraucot vielu dabīgo apriti dabā, meža augšanas apstākļi, labākajā gadījumā, paliek šķietami nemainīgi. Tomēr jāšaubās, vai tāds par tiem varētu būt mežsaimnieku vērtējums pēc 150, 300 vai 500 gadiem.

Šķiet, pamatojoties uz līdzīgām pārdomām, jau Neatkarīgās Latvijas laika mežzinātnieki sāka apsvērt jautājumu par lapu, īpaši platlapu koku audžu atjaunošanas lietderību. Minētajā laikā auglīgākās meža augsnes jau sen bija mežam atņemtas un, kā vēlāk pierādījās, augsnēs, kuras ilgāku laiku bijušas izmantotas lauksaimniecībā, vairumā gadījumu vismaz pirmajās paaudzēs kvalitatīvas mežaudzes vairs neizaug.¹ No idejas, atjaunot platlapju tīraudzes to kādreizējā kvalitātē, bija jāatsakās. Reālāka šķita doma par mistroto platlapju-skujkoku audžu atjaunošanu to nesen aizņemtajās, vēl pilnīgi nepodzolētajās augsnēs. Tās īstenošana solīja meža līdzsvara un dabiskās vides saglabāšanu un atjaunošanu, augšanas apstākļu uzlabošanu un līdz ar to – arī platlapju platību dabisku palielināšanu. Taču bija jāreķinās ar daļēju meža rentabilitātes samazināšanu un lielākām apsaimniekošanas un ekspluatācijas grūtībām. Tāpēc, kamēr mežs spēja dot pietiekami kvalitatīvu un ērti sagatavojamu produkciju, par ekonomiski izdevīgāku uzskatīja tā intensīvo izmantošanu un tādu atjaunošanu, kas atbilst vairāk saimnieciskiem mērķiem.

Arī mūsdienās mežu apsaimniekošana jāveic pēc iespējas rentabli. Iespēja salīdzināt mežu stāvokli tuvākā vai tālākā pagātnē un tagadējā laikā ļauj labāk saskatīt mežu kvantitatīvo un kvalitatīvo pārmaiņu tendences. Vienlaikus tā vēl skaidrāk ļauj apjaust problēmu, kas pastāv starp pieaugošo vajadzību pēc kvalitatīviem kokmateriāliem un meža kvantitātes un kvalitātes saglabāšanu, kā arī uzlabošanu ne vien tuvākai, bet arī tālākai nākotnei. Jācer, ka daļējās zināšanas par mūsu mežu vēsturi līdzēs šo problēmu risināt.

¹ *Vītiņš J. Kādi bijuši agrāk mūsu meži un mežu zemes? // Mežsaimniecības rakstu krājums. – R, 1925., 3.sēj., 3.lpp.*

Ievads

Pēc zoogeogrāfijas zinātnes atziņām Latvijas teritorijas dzīvnieku valsts kopā ar Baltijas jūras zemju reģionu ietilpst Palearktiskās faunas apgabālā, kas aptver Eiropas un Āzijas lielāko daļu. Šajā reģionā ir vairākas mežu pašu kopējas izcimes, kas nosaka Latvijas dzīvnieku valsts līdzību ar apkārtnes faunu. Dzīvnieku valsts Latvijā no vissenākajiem laikiem ir bijusi bagātāka, ar daudzveidīgu sēdētāju dažādību. Upes, ezeri, meži un purvi starp lauksaimniecības un dzīvnieku valstīm veidoja meža iemitniekiem noteiktu vidi. Latvijas teritorijā ir atrodami apmēram 300 putnu sugas un ap 60 zīdītājdzīvnieku sugas. Pašlaik daļa no šīm sugām ir izmirusi un ir nācīgā skaitā. Tāpēc Latvijas Sarkanajā grāmatā iekļautas vairākas dzīvnieku sugas.

Dzīvnieku izplatība kopumā, t.sk. Latvijā, atkarīga no dabisko izplatības centra ģeogrāfiskā stāvokļa iepriekš citiem apgabaliem. Šajā ziņā ir jāņem vērā un klimatiskie apstākļi, barības rezerves te dzīvnieku ekoloģiskās prasības utt. Ta kā Austrumbaltijai, atskaitot jūru rietumu pusē, dzīvnieku valstis, kas dzīvnieku ienākšanu te netraucēja ne augsti kalni, ne tādas dabas apstākļi, saprotams, ka dzīvnieku, īpaši putnu, izplatībai Latvijā šie dabas apstākļi ir labvēlīgi.

Šā raksta ietvaros būs aplūkotas tikai tās dzīvnieku sugas, kas ir atrodamas apkārtnē, īpaši mežu, gadsimtu gaitā bija lielāka, dabas apstākļos ir izveidojusies nozīme. Lai lasītājam rastos vispusīgs priekšstats par Latvijas dzīvnieku valsti, medību faunas vēsturi, uzsvērtā cilvēka attiecības ar dabas dzīvniekiem, to medības un iegūta medījuma izmantošana.

Katra dzīvnieka joma vēstures gaitā raksturota ar dzīvnieku kaulu (osteoloģiskā) materiāla, kas ir atrodams un pilnā kultūras slāni atrastos dzīvnieku kaulu atlikumos, kārtām. Katrā objektā vai ziemeņkiļi savākti apmēram 1000 kaulu atlikumi, kas ir procentus. Valdoties no katras dzīvnieku sugas kaulu atlikumu īpatsvars procentos.

III nodaļa

MEŽA DZĪVNIEKI LATVIJĀ

Latvijas apstākļos ir raksturīgi četrus laiku periodus: senleņķu laikmetu (9. – 2 g. p. Kr.), bronzas laikmetu (2. – 6 g. p. Kr.), dzelzs laikmetu (6. – 1. gs. p. Kr.) un viduslaiku laikmetu (1. – 16. gs. vidus). Katrā viduslaiku laikmetā ir iedalīti: senleņķu laikmetā (9. – 6 g. p. Kr.), bronzas laikmetā (6. – 1. gs. p. Kr.), dzelzs laikmetā (1. – 500 g. p. Kr.), viduslaiku laikmetā (1. – 16. gs. vidus). Jaunāko akmens laikmetu (6. – 1. gs. p. Kr.) iedala agrajā (4500. – 3000 g. p. Kr.), vidējā (3000. – 1500 g. p. Kr.) un jaunākajā (1500 g. p. Kr.) periodā. Arī dzelzs laikmetu iedala agrajā (1. – 400 g. p. Kr.), vidējā (400. – 300 g. p. Kr.) un jaunākajā (300. – 1. gs. p. Kr.) periodā. Viduslaiku laikmetu (1. – 16. gs. vidus) iedala agrajā (1. – 11. gs. vidus), vidējā (11. gs. vidus – 13. gs. sāk.) un jaunākajā (13. – 16. gs. vidus) periodā. Katrā laikmetā tekstā kaulu atradumi ir norādīti ar laiku periodu, kas ir raksturīgi šajiem laikmetiem vai periodiem. Katrā laikmetā ir norādīti arī nācīgie dzīvnieki.

III nodaļa

MEŽA DZĪVNIEKI LATVIJĀ

Ievads

Pēc zoogeogrāfijas zinātnes atziņām Latvijas teritorijas dzīvnieku valsts kopā ar Baltijas jūras zemju reģionu ietilpst Paleoarktiskās faunas apgabalā, kas aptver Eiropas un Āzijas lielāko daļu¹. Šajā reģionā ir vairākas mežu joslai kopējas iezīmes, kas nosaka Latvijas dzīvnieku valsts līdzību kaimiņzemju faunai. Dzīvnieku valsts Latvijā no vissenākajiem laikiem ir bijusi bagātīga, arī pateicoties reljefa dažādībai. Upes, ezeri, meži un purvi starp lauksaimniecībai kultivētām vietām veidoja meža iemītniekiem noteiktu vidi. Latvijas teritorijā novērotas vairāk kā 300 putnu sugas un ap 60 zīdītājdzīvnieku sugas². Pašlaik daļa no putniem un meža zvēriem ir niecīgā skaitā. Tāpēc Latvijas Sarkanajā grāmatā³ iekļautas retākās dzīvnieku sugas.

Dzīvnieku izplatība kopumā, t.sk. Latvijā, atkarīga no dzīvnieku izcelšanās centra ģeogrāfiskā stāvokļa iepretī citiem apgabaliem, kur piemēroti vides un klimatiskie apstākļi, barības rezerves šo dzīvnieku eksistencei un vairāki citi faktori. Tā kā Austrumbaltijai, atskaitot jūru rietumu pusē, nav dabīgu šķēršļu, tad dzīvnieku ienākšanu te netraucēja ne augsti kalni, ne tuksneši. To vērā ņemot, saprotams, ka dzīvnieku, īpaši putnu, izplatībai Latvijā nav dabīgu robežu.

Šā raksta ietvaros būs aplūkotas tikai tās dzīvnieku sugas, kuru iedarbībai uz apkārtejo vidi, īpaši mežu, gadsimtu gaitā bija lielāka, dažos gadījumos pat būtiska nozīme. Lai lasītājam rastos vispusīgs priekšstats par Latvijas pašreizējās meža medību faunas vēsturi, uzsvērta cilvēka attieksme pret meža dzīvniekiem, īpaši medības un iegūtā medījuma izmantošana.

Katra dzīvnieka loma vēstures gaitā raksturota, izejot no izrakumos iegūto dzīvnieku kaulu (osteoloģiskā) materiāla. Izrakumos senajās apmetnēs, pilskalnos un pilis kultūras slānī atrastos dzīvnieku kaulus sadala pa stratigrāfiski izšķiramām kārtām. Kādā objektā vai pieminekli savākto dzīvnieku kaulu kopums sastāda 100 procentus. Valdoties no katras dzīvnieku sugas kaulu daudzuma, tiek izrēķināts to īpatsvars procentos.

Latvijas apstākļos izšķir četrus hronoloģiski atšķirīgus periodus: akmens laikmetu (9. – 2.g.t. pr.Kr.), bronzas laikmetu (2.g.t. vidus – 1.g.t. vidus pr.Kr.), dzelzs laikmetu (1.g.t. otrā puse pr.Kr. – 12.gs. beigas pēc Kr.), viduslaikus (13.gs. – 16.gs. vidus). Katrs šis lielais laikmets tiek sadalīts posmos. Akmens laikmets iedalāms vēlajā paleolītā (9. – 8.g.t. vidus pr.Kr.), agrajā mezolītā (8.g.t. otrā puse pr.Kr.), vidējā mezolītā (7. – 6.g.t. vidus pr.Kr.), vēlajā mezolītā (6.g.t. vidus – 5.g.t. vidus pr.Kr.). Jaunāko akmens laikmetu jeb neolītu (5.g.t. vidus – 2.g.t. vidus pr.Kr.) savukārt iedala agrajā (4500. – 3000.g. pr.Kr.), vidējā (3000. – 2100.g. pr.Kr.) un vēlajā (2100. – 1500.g. pr.Kr.). Arī dzelzs laikmets ir sadalīts senākajā (500. pr.Kr. – 0.), agrajā (0. – 400.g.), vidējā (400. – 800.g.) un vēlajā (800. – 1200.g.). Vēlā dzelzs laikmeta pirmo posmu (9. – 11.gs. vidus) dēvē arī par vikingu laiku, kamēr šā laikmeta otro posmu (11.gs. vidus – 13.gs. sāk.) dažreiz dēvē par agrajiem viduslaikiem. Raksta turpmākajā tekstā kaulu atradumi tad bieži ir attiecināti uz minētajiem arheologu pieņemtajiem laikmetiem vai uz to konkrētajiem posmiem, jo bieži vien precīzāki datējumi arī nav iespējami.

Atsauces

- ¹ Sclater P.L. *On the General Geographic Distribution of the Members of the Class Aves, 1858*; Wallace A.R. *The Geographical Distribution of Animals, 1876*; Zooģeogrāfija. // *Latvijas padomju enciklopēdija (LPE)*, 10, R, 1987, 668.lpp.
- ² *Dzīvnieki, LPE*, 5, R, 1984, 84. – 90.lpp. Konkrētie dati un skaitļi par dzīvniekiem Latvijā arī turpmāk ņemti no šā raksta.
- ³ *Latvijas PSR Sarkanā grāmata. Retās un iznīkstošās dzīvnieku un augu sugas (SG)*. R, 1985; Lipsbergs J. *Mugurkaulnieki*. // *Populārzinātniskā Latvijas PSR Sarkanā grāmata*. R, 1990, 17. – 160.lpp.

I. Meža faunas veidošanās Latvijā (9.g.t. pr.Kr. – XX gs. 40.gadi)

Kvartara periodā, kas sācies pirms 0,7 – 1,7 milj. gadiem, lielu Eirāzijas un Ziemeļamerikas daļu sedza apledojušs. Taču tajā laikā norisā arī krasas klimata apstākļu maiņas. Bija periodi, kad apledojušs daļēji zuda, izraisot ģeogrāfisko zonu migrāciju. Piemēram, Mindeles – Risas starpledus laikmetā (pirms 300 000 – 200 000 gadiem) Austrumeiropu klāja lapu koku meži, bet Dienvidēiropā jau parādījās agrā paleolīta pirmie cilvēki. Bija sastopami arī dzīvnieki¹: meža ziloņi (*Elephas antiquus*), degunradži (*Dicerorhinus kirchbergensis*), agrais savvaļas zirgs (*Equus steinheimensis*) u.c. Vēlajā pleistocēnā Risa – Virma starpledus laikmetā (pirms 250 000 – 100 000 gadiem) Eiropā no lielajiem zidītājdzīvniekiem plaši sastopams bija mamuts², klaiņoja degunradzis. Kopumā ziloņi (*Elephantidae*), pie kuriem pieder mamuts, vēlajā pleistocēnā bijis svarīgākais medījuma objekts. Pēcledus laikmetā Baltijas jūra savā izveidošanās gaitā piedzīvoja četras lielākas attīstības stadijas, atstājot jūtamu iespaidu uz tā laika Latvijas faunu.

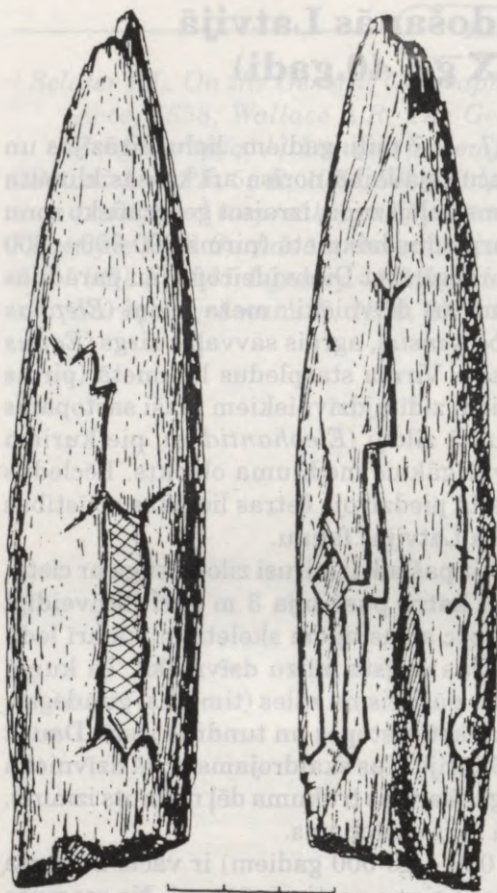
Mamuts (*Elephas primigenius Blumb.*) ir pašlaik izmirusi ziloņu suga ar cietu, biezu brūnganu spalvu. Mamuta augšžoklī katrā pusē bija 3 m garī ilknveidīgi priekšzobi uz augšu izliektā aplī³. Spriežot pēc atrastajiem skeletiem, kā arī ledū iesalušām paliekām, mamuts bijis trīs metrus augsts milzu dzīvnieks. Tā kuņģī atrastās barības paliekas liecina, ka mamuts pārticis no zāles (timians, gundegas, magones u.c.), kas augusi gar ledāja malu aukstās stepes un tundras joslā. Daudz mamuta kaulu, pat visa dzīvnieka, atrasti Sibīrijā. Tas skaidrojams ar šā dzīvnieka sekošanu kūstošajam ledājam. Taču vajadzīgās barības trūkuma dēļ mamuts izmiris. Tomēr vēl pirms 10 000 gadiem tas Sibīrijā bijis sastopams.

Jau vēlā paleolīta cilvēks (pirms 200 000 – 10 000 gadiem) ir vācis mamuta ilknus, lai no tiem celtu mājokļus un izlietotu sienu nostiprināšanai. No mamuta ilkņiem gatavoti darba rīki un ieroči⁴. Tajā laikā radušies zīmēti mamuti uz apdzīvojamo alu sienām.

Arī Latvijā⁵ ir konstatēti mamuta dzerokļu un priekšzobu atradumi Āraišos, Dzērbenē, Lodē, Burtņiekos, Ogrē, Lielsesavā, Krotē, Labragā, Murmastienā u.c. Latvijā pie Lielvārdes morēnu mālos 1861.gadā atrasts matainā degunradža augšstilba kauls⁶.

Latvijas teritorija no ledājiem atbrīvojās pleistocēna beigās (pirms 13 000 – 15 000 gadiem). Baltijas baseinā izveidojās ledus ezers, kura krastos bija arktiskais klimats. Latvijas teritoriju, tāpat kā tas konstatējams visā Austrumeiropā, sedza tundras, aukstās stepes augi, dienvidaustrumu daļā: arī skuju koku meži⁷. Vēlā driasa periodā (11. – 10 000 gadu pr.Kr.) uz dienvidiem, pašreizējās Polijas teritorijā bija izplatīta Svidru kultūra. Pirmie iedzīvotāji, kuri ienāca Latvijā, bija klejojošie mednieki. Daugavas ieleja kļuva par šo mednieku pārvietošanās ceļu⁸, par ko liecina pirmās akmens laikmeta apmetnes un atradumu vietas (Salaspils Laukskola, Skrīveru Lielrutuļi, Sēlpils, Dviete u.c.).

Līdz ar pirmo cilvēku parādīšanos sākās to aktīva iedarbība uz apkārtējo vidi: floru un faunu. Tā laika cilvēku apmetnēs iegūtais arheoloģiskais materiāls ļauj spriest par rīkiem un ieročiem, ar kuru palīdzību dzīvniekus medīja. Osteoloģiskais materiāls liecina par tā laika dzīvniekiem, ko cilvēki izmantoja uzturā.

1.att. Užavas upē (Ventspils raj.) atrastais akmens laikmeta kaula duncis ar stipri stilizētu ziemeļbrieža attēlu

kumu. Speciālistu vairākums uzskata, ka te mājajošais ziemeļbriedis pārstāv vienu sugu: tundras briedi (*tarandus L.*). Vai te kādu laiku uzturējies arī mežu joslas ziemeļbriedis (*valentinae Flerov.*), par to jāšaubas¹², jo šo jautājumu nevar izšķirt tikai pēc ziemeļbrieža ragu formas vien.

Ziemeļbrieži Austrumbaltijā izzuda sakarā ar temperatūras paaugstināšanos līdz 13–14°C vēlajā driasā (9.g.t. pr.Kr.) un ar strauju mežu pavairošanos. Par ziemeļbriežu mednieku kultūras pastāvēšanu Baltijas jūras dienvidaustrumu piekrastē liecina kāda uz kaula dunča (Užavas upe) iegravēta stipri stilizēta ziemeļbrieža figūra¹³. Atrastas arī no ziemeļbrieža ragiem gatavotās harpūnas¹⁴ (Lubānas ezers, Dviete u.c.).

Kopumā Latvijas dzīvnieku un augu valsts **akmens laikmetā** sākotnēji atgādināja pašreizējo Eiropas galējo ziemeļu floru un faunu. Vides apstākļi un fauna akmens laikmetā Latvijas teritorijā gan mainījās vismaz vairākas reizes. Sākumā bija tundra, kur līdzās ziemeļbriedim vēl mājāja lapsa, vilks un citi sikāki dzīvnieki.

Lapsa (*Vulpes vulpes L.*) Latvijas apstākļos konstatēta ar **agro mezolītu**. Arī citur Baltijas jūras areālā lapsa kā mežu dzīvnieks pratusi piemēroties arktiskajam

Preboreālajā periodā (9 000 g.t. pr. Kr.) Baltijas reģionā vēl bija sastopams ziemeļbriedis.

Ziemeļbriedis (*Rangifer tarandus*) ir liels dzīvnieks (garums 1,5 – 2,2 m, augstums 1 m, svars 100 – 200 kg) ar žuburotiem ragiem abiem dzimumiem. Tas ir poligāms dzīvnieks, kas uzturas baros⁹. Vasarā ēd zāli, kokaugu pumpurus, lapas, zarus, sēnes; ziemā: sūnas un ķērpjus. Pašlaik ziemeļbriedis sastopams Eirāzijā un Ziemeļamerikā tundras, mežatundras un taigas joslā. Ziemeļbriežus audzē gaļai un ādām. Ziemeļu tautas briežus izmanto transportam. Mātītes piens saldens un ļoti trekns, no tā var pagatavot sieru.

Klimatam kļūstot siltākam, ziemeļbriedis no Latvijas teritorijas atkāpās uz ziemeļiem. Atgādināsim, ka Mežu departaments XX ds. 20.gados ziemeļbriežus mēģināja reaktivizēt, taču šis pasākums Ziemeļkurzemē beidzās neveiksmīgi¹⁰.

Ziemeļbrieža kaulu, īpaši ragu atradumi¹¹ Latvijā, Igaunijā, Lietuvā un bijušajā Austrumprūsijā liecina par to, ka šis dzīvnieks Baltijas reģionā mājojis leduslaikmeta beigās, kad pastāvēja Baltijas ledus ezers un sāka veidoties Joldijas jūra. Tas ir laiks, kad bija izveidojušies skujkoku meži ar platlapju koku piejaukumu.

klimatam. Izrakumos iegūto tā laika īpatņu skaits ir pārējo medījumu vidū niecīgs, sastādot viena procenta daļas.¹⁵

Vilks (*Canis lupus L.*) Baltijas reģionā parādījies jau pēcledus laikmetā, jo to kauli un zobi atrasti mezolīta apmetnēs¹⁶. Tā kā vilka gaļu uzturā nelietoja, to kauli osteoloģiskajā materiālā arī neolītā¹⁷ veido tikai dažus procentus.

Vilku dzimtas pārstāvji ir **mājas suņa** (*Canis familiaris L.*) priekšteči. Savvaļas suns, ko cilvēks Eiropā¹⁸ ir pieradinājis jau agrajā mezolītā, Latvijas osteoloģiskajā materiālā konstatējams, sākot ar vidējo mezolītu. Neolītā suņa kauli veido 1 - 4% no visiem dzīvnieku kauliem¹⁹.

9. – 8.g.t. pr.Kr. sakarā ar siltāka laika iestāšanos tundru nomainīja bērzu un priežu meži, kur mita alnis, staltbriedis, stirna, lācis u.c.

Alnis (*Alces alces L.*) pieder pie tiem meža dzīvniekiem, kas gandrīz visos vēstures periodos medīts visvairāk. Tas izskaidrojams²⁰ ar to, ka no aļņa dzīvsvara (300 - 800 kg) ap 60% var izmantot gaļai, bet āda noderīga apavu, somu un citu ādas izstrādājumu izgatavošanai. Senāk karavīri bija iecienījuši aļņādas vestes; tās pat pistoles lodi nelaidušas cauri²¹.

Austrumeiropā alnis ir parādījies pēcledus laikmetā, kad veidojās subarktiskie meži²². Senākie Latvijā izrakumos iegūtie aļņa kauli attiecas uz pirmsboreālā perioda vidu (8. – 7.g.t. pr.Kr.). Tie atrasti dažās Lubāna un Burtnieku ezera apmetnēs²³ (Sūļegals, Zvejnieki II) un veido 85 – 91% no visiem medījumiem.

Staltbriedis (*Cervus elaphus L.*) pēcledus laikmetā Rietumeiropā bija galvenais medību objekts. Latvijas apstākļos tas atradās stipri aiz aļņa. Brieža kauli atrasti Zvejnieku II apmetnē, sākot ar vidējo mezolītu²⁴ (8. – 6.g.t. pr.Kr.). Plašāk briedis ieviesies agrajā neolītā²⁵, veidojot ap 10% no medījumiem (Zvidze).

Stirna (*Capreolus capreolus L.*) Baltijas reģionā ieviesusies pēcledus laikmetā boreālā klimata periodā²⁶ (7.g.t. pr.Kr.). Latvijas akmens laikmeta mezolīta apmetnēs²⁷ stirna vēl sastopama diezgan reti; tā nepārsniedza 1% no tā laika medījumiem.

Latvijas teritorijā **lācis** (*Ursus arctos L.*) sastopams jau ar agro mezolītu, kur osteoloģiskajā materiālā gan sastāda tikai procenta daļas.

Vēlajā **mezolītā** (5. – 4.g.t. pr.Kr.), kad dominēja platlapju meži, tur līdzās iepriekšminētajiem dzīvniekiem uzturējās baltais zaķis, cauna, āpsis, meža cūka, bebrs u.c. No mājas dzīvniekiem šai laikā atzīmējams vienīgi suns, kas bija cilvēka mitekļa sargs un palīgs medībās.

Latvijas teritorijā **baltais zaķis** (*Lepus timidus L.*) atrasts agrā mezolīta (8.g.t. pr.Kr.) osteoloģiskajā materiālā, tiesa gan, niecīgā skaitā, t.i., 0,1%.

Pētot zaķu izplatību arheoloģiskajos pieminekļos, paleozoologiem ir bijušas grūtības atšķirt baltā zaķa kaulus no pelēkā zaķa (*Lepus europaeus Pall.*) kauliem. Par šo problēmu jau rakstījis paleozoologs V.Calkins²⁸, kura darbā zaķu kauli pēc sugām nav šķiroti. Šajā ziņā paleozoologs K.Pāvers savā pētījumā²⁹ gājis tālāk un secina: Latvijas teritorijā agrāk konstatējams baltais zaķis, bet pelēkais zaķis Austrumbaltijā parādījies tikai viduslaiku sākumā. Baltā zaķa subfosilas skeleta paliekas abpus Baltijas jūrai atrastas kopš vēlā ledus laikmeta.

Upju bebrs (*Castor fiber L.*) ir lielākais no grauzējiem, kas senatnē un viduslaikos bija plaši sastopams Eirāzijā.

Bebru vērtīgā kažokāda, gaļa un ģenitāliju sekrēts (bebru pauti) (*castoreum*) kā noderīga dziednieciska viela, kļūva par cēloni bebru pastiprinātām medībām. Bebrs Latvijas teritorijā sastopams kopš agrā mezolīta (8.g.t. pr.Kr.). Tāpat kā

Skandināvijā, arī Latvijā bebrs ieviesies pēcledus laikmetā no dienvidu apgabaliem un bijis raksturīgs boreālo mežu faunas dzīvnieks. Visagrāk bebrs konstatēts Lubāna un Burtnieku ezera mezolīta apmetnēs, kur tas veido 5 – 12% no medījumiem³⁰. Domājams, ka bebrs šajā laikā bija izplatīts visā Austrumbaltijā. Starp medījumiem procentuālā ziņā stabili ieņem otro vietu aiz aļņa.

Meža cauna (*Martes martes L.*) ir vienīgā no caunām, ko var pētīt pēc osteoloģiskā materiāla. **Akmens cauna** (*Martes foina Erxl.*) Baltijas reģionā ir vēla ienācēja³¹.

Latvijā meža cauna parādījusies jau agrajā mezolītā. Mezolīta beigās un agrajā neolītā cauna procentuāli (5,9%) ir tūlīt pēc bebra, piemēram, Zvidzes apmetnē pie Lubāna ezera³². Ar 11,6% starp tā laika medījumiem cauna pārspēj citus kažokādu zvērus.

Āpsis (*Meles meles L.*) Austrumbaltijā parādījās boreālajā periodā, kad vēlajā mezolītā (6. – 5.g.t. pr.Kr.) klimats kļuva siltāks un sausāks (Zvejnieki II)³³. Āpšus medīja, lai iegūtu ādu, akotmatus un taukus, kas der kā ūdens necaurlaidīga ziede; arī to gaļa ir ēdama.

Pēcledus laikmeta vide pirms apmēram 12 000 gadiem sniega un sala dēļ bija pārāk barga **meža cūkai** (*Sus scrofa L.*). Tā parasti nav izplatīta ziemeļu virzienā tālāk par 60. paralēli. Senākie meža cūku kaulu atradumi sastopami mezolītā³⁴ (8.g.t. pr.Kr., Zvejnieki II); vēlajā mezolītā un agrajā neolītā meža cūka jau veido 44,5% no visiem medījumiem. Šajā laikā (t.i., 8. – 4.g.t. pr.Kr.) arī Skandināvijā plašāk sastopami meža cūku kaulu atradumi.

No medību rīkiem mezolītā tika lietotas kaula harpūnas, dunči, bultu un šķēpu gali. Katram medību rīkam bija sava nozīme³⁵. Harpūnas bija mezolīta metamais rīks, ko izmantoja lielu dzīvnieku: aļņu, briežu un stirnu medībās. Ir atrastas aļņu lāpstīņas ar harpūnas izsistiem caurumiem. Harpūnas iestiprināja koka kātā un ar auklu piesēja tā, ka, harpūnu metot uz dzīvnieku, kāts gan atdalījās, bet palika karājamies auklā un kavēja dzīvnieka aizbēgšanu. Dunči, kas izgatavoti no lielu dzīvnieku cauruļkauliem, izmantoti medījuma ādas nodīrāšanai un gaļas sadalīšanai. Metamie šķēpi un bultas veidoti ar asiem krama ieliktniem, lai varētu pāršķelt dzīvnieka ādu. Brieža vai aļņa ragu paplašinātās daļas izmantotas cirvju un kapļu izgatavošanai.

Visizplatītākās rotas mezolītā bija meža dzīvnieka zobu piekariņi³⁶. Šie zobi ir bijuši piestiprināti pie apģērba vai nēsāti kā kreļļu rotas ap kaklu vai pāri pleciem. Piekariņi izgatavoti no mežacūku, aļņu un savvaļas zirgu priekšzobiem vai arī briežu un aļņu dzerokļiem, kas sašķelti sikākos gabaliņos. Kā piekariņi nēsāti arī bebra kauliņi.

Neolītā (IV – II g.t. pr.Kr.) sastopami visi iepriekšējā perioda meža dzīvnieki. Tāpat kā vēlajā mezolītā, starp tiem dominēja mežacūka, samazinājusies aļņa, bet pieaugusi kažokādas dzīvnieku: caunas, ūdra, seska, bebra loma.

Ar neolītu Latvijas osteoloģiskajā materiālā konstatējami putnu kauli. Spriežot pēc Latvijas šā materiāla, meža cūka sevišķi izplatīta bija III – II g.t. pr.Kr.

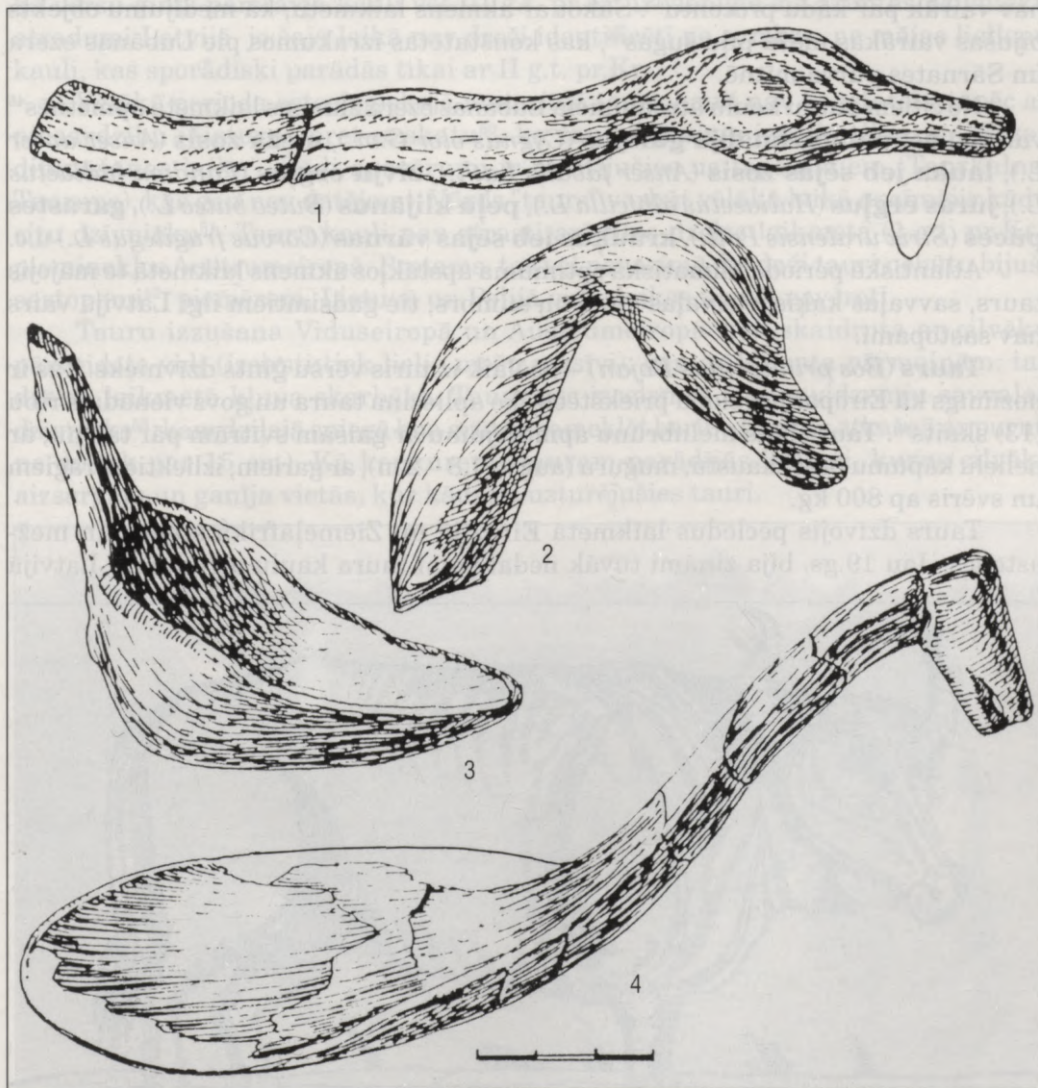
Tās kauli sastādīja 60–80 % no visiem medījumiem³⁷.

Līdzīgi tas ir ar kažokādu dzīvniekiem, piemēram bebru, kura loma neolītā sevišķi liela. Dažās Burtnieku ezera apmetnēs bebru kauli sastāda vairāk kā pusi no visa osteoloģiskā materiāla. Turpretī Lubāna ezera apmetnēs³⁸ bebrs šai laikā sastopams mazāk.

Šajās apmetnēs (Piestīņa, Malmuta) īpaši daudz caunu kaulu, vidēji 35% no medījumiem³⁹.

Kā liecina agrā mezolīta atradumi, tad **ūdrs** (*Lutra lutra L.*) ir dzīvnieks, kas ātri piemērojies subarktiskajiem dabas apstākļiem. Sākumā gan ūdrs starp akmens laikmeta medījumiem veido tikai procenta daļas; palielinājusies šā dzīvnieka loma neolīta beigās⁴⁰ (Abora, Malmuta, Leimanišķi). Ūdrus šajā laikā medīja ne tikai vērtīgajām kažokādām, bet arī gaļai, jo citādi medījums pilnībā nebūtu nogādāts cilvēku dzīvesvietā. Ūdra kauli atrasti gandrīz visās Ziemeļeiropas un Austrumeiropas akmens laikmeta apmetnēs.

Ar neolīta periodu (3. – 2.g.t. pr.Kr.) Latvijas osteoloģiskajā materiālā konstatēts **sesks** (*Mustela putorius L.*), kas gan ir niecīgā daudzumā, nepārsniedzot 1% robežu⁴¹.

2.att. Sārņates purva mītnē (Ventspils raj.) atrastie koka priekšmeti

1. gulbja galva
2. meža pīles galva
3. karotīte ar nolauztu rokturi
4. karote ar zvēra galvu roktura galā

No putniem meža faunā lielākā nozīme bijusi vistveidīgajiem, zosveidīgajiem un piekūnveidīgajiem putniem. Zinātnieki jau sen ir atzinuši, ka kaitīgie kukaiņi drīz vien iznīcinātu visu augu valsti, ja nebūtu putnu. Tāpēc putniem kopš akmens laikmeta bijusi svarīga ietekme meža faunā, kā arī cilvēku dzīvē.

Mednis (*Tetrao urogallus L.*) Lubāna klānu apmetnēs⁴² konstatēts jau agrajā neolītā (5. – 4.g.t. pr.Kr.), kad tas sastādīja pāris procentu no medītajiem putniem. Medņa kauli iegūti arī neolīta apmetnē pie Zebrus ezera Lejascīskās.

Par **mežirbju** (*Tetrastes bonasia L.*) izmantošanu pārtikā ir norādījumi, sākot ar mezolītu un neolītu (6. – 2.g.t. pr.Kr.), kaut gan starp medību putniem mežirbei nav vairāk par kādu procentu⁴³. Sākot ar akmens laikmetu, kā medījumu objekts bijušas vairākas meža piļu sugas⁴⁴, kas konstatētas izrakumos pie Lubānas ezera un Sārnates purva mītnē.

No citiem putnu kaulu atradumiem Lubānas ezera akmens laikmeta apmetnēs⁴⁵ var atzīmēt **paugurknābja gulbjus** (*Cygnus olor G.m.*), **meža zosis** (*Anser anser L.*), **lauka jeb sējas zosis** (*Anser fabalis Lath.*), **zivju ērgļus** (*Pandion haliaëtus L.*), **jūras ērgļus** (*Haliaeetus albicilla L.*), **peļu klijānus** (*Buteo buteo L.*), **garastes pūces** (*Strix uralensis Pall.*), **kraužus jeb sējas vārnas** (*Corvus frugilegus L.*) u.c.

Atlantiskā perioda klimatiskā optimuma apstākļos akmens laikmetā te mājojis tauris, savvaļas kaķis, savvaļas zirgs un sumbrs; tie gadsimtiem ilgi Latvijā vairs nav sastopami.

Tauris (*Bos primigenius Bojan*) – pašlaik izmiris vēršu ģints dzīvnieks. Tas ir nozīmīgs kā Eiropas govslōpu priekštecis, ko apliecina taura un govš vienāda ribu (13) skaits⁴⁶. Tauris bijis melnbrūnu apmatojumu ar gaišām svītrām pār taisnu, ar nelielu kāpumu pret skaustu, muguru (augst. 1,8 – 2 m), ar gariem, izliektiem ragiem un svēris ap 800 kg.

Tauris dzīvojis pēcleodus laikmetā Eirāzijā un Ziemeļāfrikā stepēs un mežastepēs. Jau 19.gs. bija zināmi tuvāk nedatējami taura kaulu atradumi⁴⁷ Latvijā

3.att. Tauris, ko zīmējis kāds mākslinieks Herberšteina grāmatai "Moscovia", izdota Bāzelē 1556.gadā

(Kokmuiža pie Valmieras, Allaži, Sabile, Zūras u.c.). Šajā gadsimtā izdarītajos izrakumos akmens laikmeta apmetnēs bez jau agrāk zināmā Riņņukalna (pie Burtņieku ezera) taura kauli iegūti no labi datētām apmetnēm pie Lubāna, Ludzas ezeriem u.c. Jaunais osteoloģiskais materiāls pavēra iespēju risināt taura izplatības un izzušanas problēmas. Noskaidrots, ka taurs Austrumbaltijā ir bijis vērtīgs medījumu objekts jau sākot ar mezolītu (Kunda, Zvidze) un ka tālāk uz ziemeļiem tas nav konstatējams⁴⁸.

Kā liecina neolīta (4. – 2.g.t. pr.Kr.) apmetņu pētījumi⁴⁹ (Piestiņa, Malmuta, Abora, Leimanišķi, Sārnate u.c.), taurs bijis izplatīts visā Latvijas teritorijā. Taura kā vērsu ģints pārstāvja kauli vēl III g.t. pr.Kr. ir vienīgie šīs dzimtas dzīvnieku atradumi Latvijā, jo šajā laikā nav droši identificēti ne sumbra, ne mājas liellopu kauli, kas sporādiski parādās tikai ar II g.t. pr.Kr.

Vēlākā perioda osteoloģiskajā materiālā taura kauli nav konstatēti, tāpēc ar piesardzību jāizturas pret uzskatu⁵⁰, ka taurs kā suga iznīcis tikai ap "Rīgas dibināšanas laiku". Šādi apsvērumi ir balstījušies uz toponīmiem (Taurkalne, Taurupe), kas gan nav datējami. Vārds "taurs" varbūt vēlākā laikā apzīmējis kādu citu dzīvnieku⁵¹. Taura kauli nav atrasti arī citos dzelzs laikmeta (1.g.t. pr.Kr.) pieminekļos Austrumeiropā. Protams, tas vēl nenozīmē, ka daži tauri nebūtu bijuši sastopami⁵², piemēram, Lietuvā un Polijā viduslaikos tie vēl novēroti.

Tauru izzušana Viduseiropā un Austrumeiropā tiek skaidrota ar cilvēku pārveidoto vidi (izcirsti tiek lieli mežu masīvi), gan ar klimata pārmaiņām: tas dzelzs laikmetā kļuva skarbāks. Taurs pēc izcelsmes ir dienvidzemju savvaļas dzīvnieks⁵³, kam dziļajā sniegā bija grūtāk sameklēt barību (sniegu atkašņā ar purnu ne dziļāk par 15 cm). Kā konkurenti tauram parādījās liellopi, kurus cilvēks aizsargāja un ganīja vietās, kur kādreiz uzturējušies tauri.

4.att. Brāļu Heku (Heck) izveidota liellopu šķirne, kas vistuvāk atspoguļo izmirušā taura īpašības.

Foto: U. Rotberga

Savvaļas zirgs (*Equus caballus L.*) ir mūsdienu zirga priekštecis, kas bija sastopams ziemeļu puslodē. Paleozoologiem ir problēma, kā un ar kādiem pārlicinošiem argumentiem pierādīt zirga pieradināšanas laiku konkrētās zemēs. Grūtības te ir atšķirt domestikācijas sākuma perioda savvaļas zirga izolētus kaulus no pieradinātā zirga kauliem.

Salīdzinošais materiāls no Skandināvijas liecina, ka neolīta (5. – 3.g.t. pr.Kr.) zirga kauli vēl ir no savvaļas dzīvnieka, bet eneolīta (vara laikmetā, kas beidzās 2.g.t. pr.Kr.) – jau konstatējama pieradināta zirga eksistence⁵⁴. Jaunākie pētījumi par meža stepes arheoloģisko un paleozooloģisko materiālu Piedņeprā liecina: zirgs Austrumeiropā varēja būt pieradināts pat 5. – 4.g.t. pr.Kr. To apstiprina lielais zirga kaulu vairākums kādā no eneolīta kultūrām (srednestogovaja) starp Dņepru un Donu, kur atrasti arī senākie kaula laužņi zirgam⁵⁵. Tomēr vēl 20.gs. sākumā Āzijā varēja sastapt savvaļas zirgus, kas baros uzturējās kalnos un tiem pieguļošajās stepēs.

Latvijas un Baltijas zirgu ģenēze⁵⁶ risusi sakarā ar tarpanu jeb tuksneša – stepju zirgu (*Equus gmelini*), meža – pļavu zirgu (*Equus robustus*) un varbūt ar Mongolijas zirgu (*Equus ferus jeb Eq. przewalskii*). Jaunākajā kvartārā tarpani salu veidā bija izplatīti līdz Rietumeiropai⁵⁷, t.sk. Austrumbaltijai. Latvijā atrastie savvaļas zirgu kauli pieder tarpaniem⁵⁸ (*Equus przewalskii sylvaticus*), kuriem skausta augstums bija 120 cm. Tie zināmi, jau sākot ar mezolītu (Zvejnieki, Zvidze, Osa)⁵⁹.

Bronzas laikmetā (1500 – 500 g. pr.Kr.), kā liecina Daugavas lejteces pilskalnu materiāls⁶⁰ (Ķivutkalns, Vinakalns), zirgs cilvēkam kalpojis jau kā mājdzīvnieks. Lielais zirga kaulu īpatsvars (16,4 – 18,6%) liecina par zirgu audzēšanu gaļai. Pēc V.Calkina⁶¹ pētījumiem šā laika mežu joslas pieradinātie zirgi bijuši maza auguma ar 120 – 128 cm skausta augstumu, retāk: ar skausta augstumu 136 – 144 cm (8%). Tātad, mājas zirgs salīdzinājumā ar tarpanu bija augumā lielāks.

5.att. Primitīvas poļu šķirnes zirgs, kas ir izmirušajam tarpānam pēc izskata un izturēšanās vislīdzīgākā esošā zirgu šķirne.

Foto: U. Rotberga

Ka savvaļas zirgs vēl bija saglabājies Austrumeiropas mežos, par to stāsta sengrieķu vēsturnieks Herodots (I g.t.vidus pr.Kr.), attēlojot Poļesjes apvidu⁶². Visilgāk savvaļas zirgs konstatēts Polijas, Baltkrievijas un Lietuvas teritorijā, kur to atzīmē 15. – 18.gs. autori⁶³. Savvaļas zirga tipiskā vide tā dzīves laikā bija platlapju koku meži ūdeņu tuvumā. Kā cēloņi⁶⁴ savvaļas zirga izzušanā tiek minētas klimata pārmaiņas, kuru dēļ platlapju koku mežus nomainīja skujkoku meži. Negatīvu iespaidu uz savvaļas zirga turpmāko eksistenci atstāja cilvēka darbība mežu izciršanā.

Savvaļas jeb meža kaķis (*Felis silvestris Schreb.*) mīt gandrīz visā pasaulē mežos, krūmājos un niedrājos. Savvaļas kaķi ir noderīgi tādējādi, ka tie ierobežoja kaitīgo grauzēju vairošanos. Austrumbaltijā savvaļas kaķis sastopams, sākot ar vēlo neolītu⁶⁵. Tā ir meža kaķu suga, kas plaši sastopama Eiropas akmens laikmeta pieminekļos (Francija, Skandināvija, Polija u.c.). Austrumbaltija ir šīs sugas tālākais ziemeļu izplatības apgabals. Meža kaķis Austrumeiropā kopumā ir reta parādība, tomēr tas sastopams vēl dzelzs laikmetā (Pleskava)⁶⁶. Savvaļas kaķa izzušana Eiropas ziemeļaustrumu daļā notika ar klimatisko apstākļu pasliktināšanos (vēsāks laiks, dziļāka sniega sega), mežu izciršanu un vispār cilvēku sabiedrības iedarbību uz apkārtējo vidi.

Neolīta beigās un bronzas laikmetā iebļakām govslapiem un zirgiem ieviesās arī citi mājas dzīvnieki (aita, kaza, cūka). To kauli konstatēti dažās Lubāna klānu apmetnēs (Abora I, Eiņi, Lagaža), tomēr sākuma periodā mājdzīvnieku kauli veido tikai nepilnu procentu no kaulu kopējā materiāla⁶⁷. Tātad joprojām galvenā vieta cilvēka uzturā gaļas ziņā bija meža dzīvniekiem.

Kā medību rīki lietoti kaula šķēpi un bultas, harpūnas. Jau kopš agrā neolīta bija sastopams bumerangs un lingas. Atrasti viengabala koka šķēpi ar apdedzinātu smaili. Ar vidējo neolītu palielinājās šķēpu un bultu daudzums, kur šo ieroču galus noslēdz krama uzgaļi. Loks, bultas, arī šķēpi tika attēloti tā laika klinšu zīmējumos, rādot dažādus medību skatus⁶⁸. Lielu dzīvnieku medībās līdzās ieročiem lietoja arī citus medību paņēmienus: izraktas bedres, kur dzīvniekus ievilināja vai iedzina, pēc tam ar šķēpiem un dunčiem nogalināja. Izplatīts paņēmiens bija cilpu izlikšana, it īpaši mazāku dzīvnieku medībās. Bieži medīja vai ķēra dažādus putnus: pīles, gārņus, gulbjus, medņus, pat vanagus un ērgļus⁶⁹. Rubeņu dzimtas putnus visvairāk medīja spalvu mešanas laikā; tad putni bija mazkustīgāki⁷⁰. Seno mednieku dzīvē bija izplatīts dažādu ūdensputnu un dzīvnieku kults, kas atspoguļojas izgatavotajās koka karotēs ar zoomorfo galu veidojumu⁷¹. Ar šiem zvēru un putnu atveidojumiem senais cilvēks centās panākt veiksmi medībās.

Akmens laikmeta pārejā uz bronzas laikmetu klimata subboreālajā periodā (2.g.t. pr.Kr.), kad izplatās egle, samazinoties platlapju koku mežiem, vērojamas pārmaiņas arī meža medību faunā. Samazinājās mežacūkas, savvaļas zirga izplatība, izzuda taurs, bet no jauna palielinājās aļņa noderīgums.

Ar II / I g.t. pr.Kr., **mājas cūkai** (*Sus scrofa domesticus*) ieviešoties, cilvēka uzturā Latvijas teritorijā strauji samazinās meža cūkas devums. Šis process atspoguļojas bronzas laikmeta un senākā dzelzs laikmeta pilskalnu materiālā (Ķivutkalns, Vinakalns). Pēc tajos veiktajiem izrakumiem var spriest: mājas cūka jau I g.t. pr.Kr. kļuva par svarīgu faktoru gaļas nodrošināšanā, veidojot 22% no visiem mājdzīvniekiem⁷². Tas nenozīmē, ka meža cūkas Latvijā būtu izzudušas. Tās sastopamas visā dzelzs laikmetā, kā arī viduslaikos.

Vēlajā mezolītā un neolītā (6. – 4.g.t. pr.Kr.), pieaugot citu meža zvēru (meža cūka, bebris) kā medijumu vērtībai, aļņa gaļai īpatsvars akmens laikmeta iedzīvotāju uzturā samazinājās līdz 12 – 18%. Neolīta beigās (2.g.t. pr.Kr.) arī pārējā Baltijas reģionā⁷³ samazinājās aļņa kaulu atradumi. Tas daļēji skaidrojams ar ražojošās saimniecības attīstību un mājlopu audzēšanu. Bronzas laikmetā un dzelzs laikmeta sākumā (I g.t. pr.Kr.) aļņa īpatsvars starp pārējiem medijumiem saglabājās 12 – 16% ietvaros. Neolītā stirnu skaits bija palielinājies, jo medījumos tās veido starp 4 – 5%⁷⁴. Tomēr salīdzinājumā ar alni stirnas bijušas sastopamas stipri retāk, iespējams, aptuveni vienādā vairumā ar staltbriežiem. Tas vērojams ne tikai Baltijas austrumu krastā⁷⁵, bet kopumā tā laika Eiropā.

Principiālas pārmaiņas šajā ziņā nenotika bronzas laikmetā un dzelzs laikmeta sākumā, jo stirnu medijumu skaits starp meža dzīvniekiem bija 2,7 – 6,4% ietvaros.

Austrumeiropā **meža cauna** akmens laikmetā⁷⁶ (10. – 2.g.t. pr.Kr.) bija izplatījusies līdz Urāliem, iepriekš nekā tur parādījās sabulis.

Īpaši daudz caunu konstatēts neolīta apmetnēs (Piestiņa, Malmuta)⁷⁷ Lubāna klānos, vidēji 35% no medijumiem.

Latvijas teritorijā caunas izplatība laikā līdz dzelzs laikmetam nebija vienāda ne hronoloģiski, ne teritoriāli. Bronzas laikmeta Daugavas lejteces pieminekļos, šķiet, piemērotu mežu trūkuma dēļ, caunas kauli nav atrasti, kamēr dzīvesvietās pa Daugavu uz augšu, kur bija šim dzīvniekam labvēlīgi apstākļi, cauna ir konstatēta.

Ja **lācis** medījumos vēlajā mezolītā un agrajā neolītā⁷⁸ bija pāris procentu starp meža zvēriem, tad bronzas laikmetā⁷⁹ tas medījumos jau bija līdz 5,3%.

Baltais zaķis bija palielinājies neolītā⁸⁰ (5. – 2.g.t. pr.Kr.), jo veidoja 2,4% no medītajiem šā laika zvēriem. Aptuveni līdzīga aina ir bronzas⁸¹ un dzelzs laikmetā. Mūkukalnā⁸² baltais zaķis starp pārējiem meža dzīvniekiem bija 4,3%.

Brieža kaulu atradumi neolīta beigās un bronzas laikmetā⁸³ (2. – 1.g.t. pr.Kr.) ir 3,8 – 8,5% no medijumiem (Apora, Ķivutkalns).

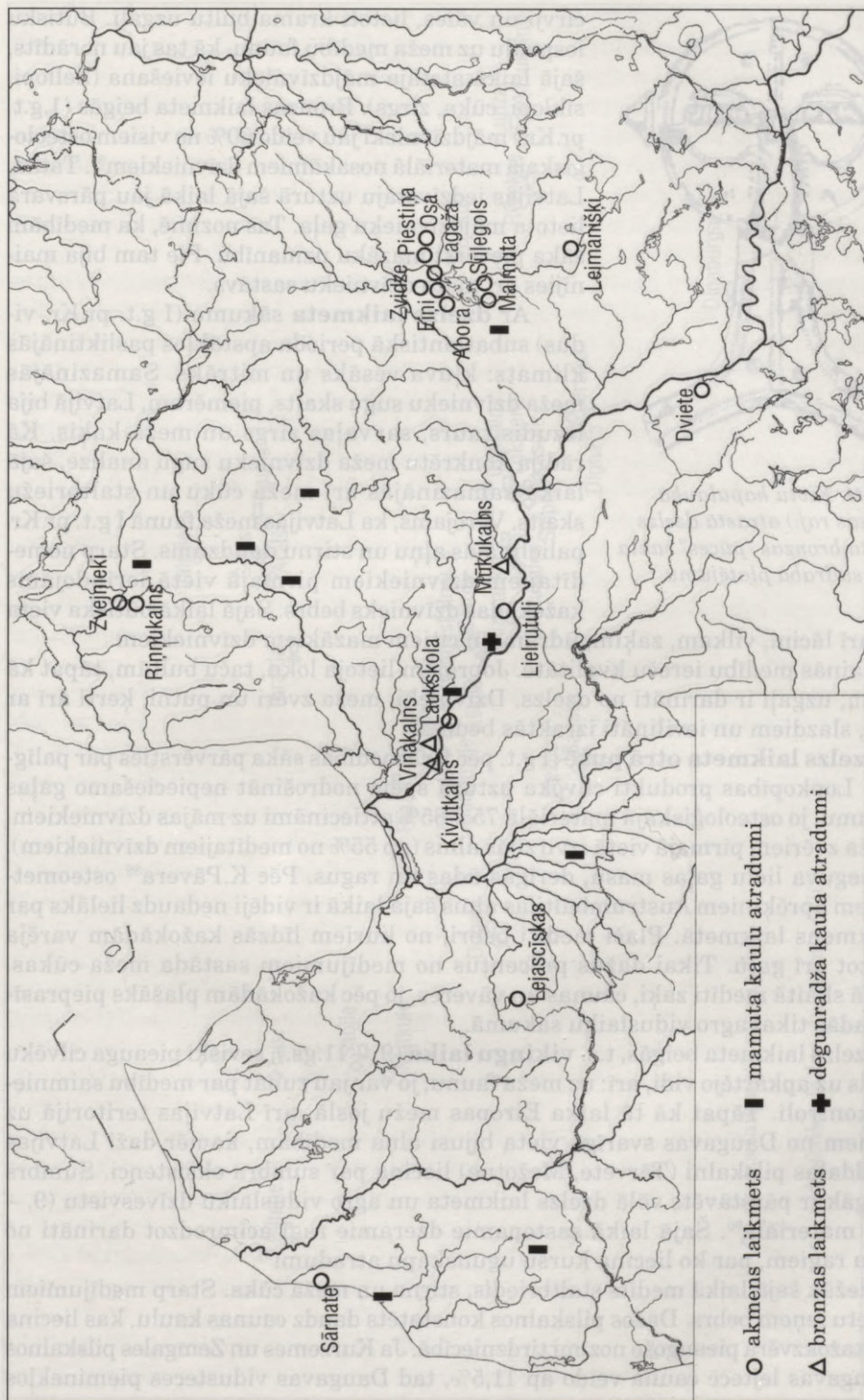
Bronzas laikmetā un dzelzs laikmeta sākumā savas vērtīgās kažokādas dēļ **bebris** starp medijumiem bija pirmajā vietā. Īpaši tas sakāms par Daugavas lejteces pilskalniem⁸⁴ (Ķivutkalns, Vīnakalns).

Šajā laikā starp medijumiem ieviesās sumbrs, kas lielāku nozīmi ieguva dzelzs laikmetā.

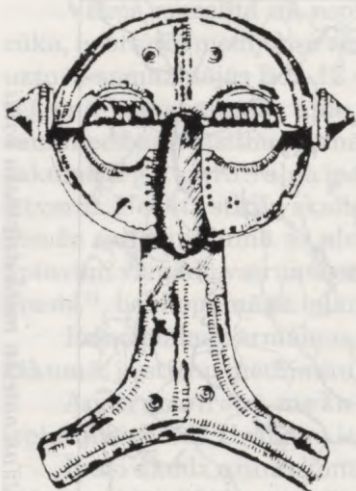
Sumbrs (*Bison bonasus L.*) ir zīdītājdzīvnieks dobradžu apakšdzimtā. Šis ir varenākais Eiropas mežu dzīvnieks ar iespaidīgiem ķermeņa apmēriem: garums līdz 3,5 m, skausta augstums ap 2 m, svars 500 – 1000 kg. Sumbrs ir brūnu apmatojumu, ēd kokaugu lapas, zarus, mīkstāku koku mizas un lakstaugus. Dzīvojis lapkoku un jauktajos mežos Eiropā un Kaukāzā⁸⁵.

Akmens laikmeta sumbrs ir bijis viens no medijumu objektiem, kas atspoguļots zīmējumos uz pirmatnējā cilvēka alu sienām. Sumbram radniecīgi ir Amerikas bizoņi, ko dēvē par bifeļiem. Šie pirmatnējie sumbri droši zināmi no Dienvidkrievijas. Daži Latvijas senākie atradumi, ko varētu attiecināt uz sumbru, nav droši datējami. Akmens un bronzas laikmeta pieminekļos Latvijā sumbrs nav konstatēts, atskaitot Ķivutkalnu⁸⁶. Arī šeit nav droši pasakāms, vai atrastie kauli ir sumbra vai taura. Līdzīgas šaubas ir Ķenteskalna⁸⁷ osteoloģiskā materiāla noteikšanā.

Bronzas laikmetā medībās joprojām lietoti kaula un raga šķēpi, bultas un harpūnas. Medībās varēja izmantot arī bronzas cirvjus, šķēpus un bultas, tomēr dārgā izejmateriāla dēļ bronzas ieroču skaits bija ļoti mazs. Joprojām sastopami arī akmens

6.att. Akmens un bronzas laikmeta apmetnes Latvijā (9.g.t. – 1.g.t.pr.Kr.), kur atrasti un noteikti meža dzīvnieku kauli

7.att. Kivtu kapulaukā (Ludzas raj.) atrastā dzelzs laikmeta bronzas "pūces" sakta ar sudraba platējumu

cirvi un vāles, lietoti krama bultu uzgaļi. Būtisku iespaidu uz meža medību faunu, kā tas jau norādīts, šajā laikā atstāja mājdzīvnieku ieviešana (liellopi, sīklopi, cūka, zirgs). Bronzas laikmeta beigās (1.g.t. pr.Kr.) mājdzīvnieki jau veido 60% no visiem osteoloģiskajā materiālā nosakāmiem dzīvniekiem⁸⁸. Tātad, Latvijas iedzīvotāju uzturā šajā laikā jau pārsvarā lietota mājdzīvnieku gaļa. Tas nozīmē, ka medībām sāka pievērst mazāku uzmanību. Pie tam bija mainīties arī meža dzīvnieku sastāvs.

Ar **dzelzs laikmeta** sākumu (1 g.t. pr.Kr. vidus) subatlantiskā perioda apstākļos pasliktinājās klimats: kļuva vēsāks un mitrāks. Samazinājās meža dzīvnieku sugu skaits, piemēram, Latvijā bija izzudis tauris, savvaļas zirgs un meža kaķis. Kā rādīja konkrētu meža dzīvnieku sugu analīze, šajā laikā samazinājās arī meža cūku un staltbriežu skaits. Vērojams, ka Latvijas meža faunā 1 g.t. pr.Kr. palielinājās aļņu un stirnu daudzums. Starp nomettajiem dzīvniekiem pirmajā vietā ierindojams kažokādas dzīvnieks bebrs. Šajā laikā būtiska vieta

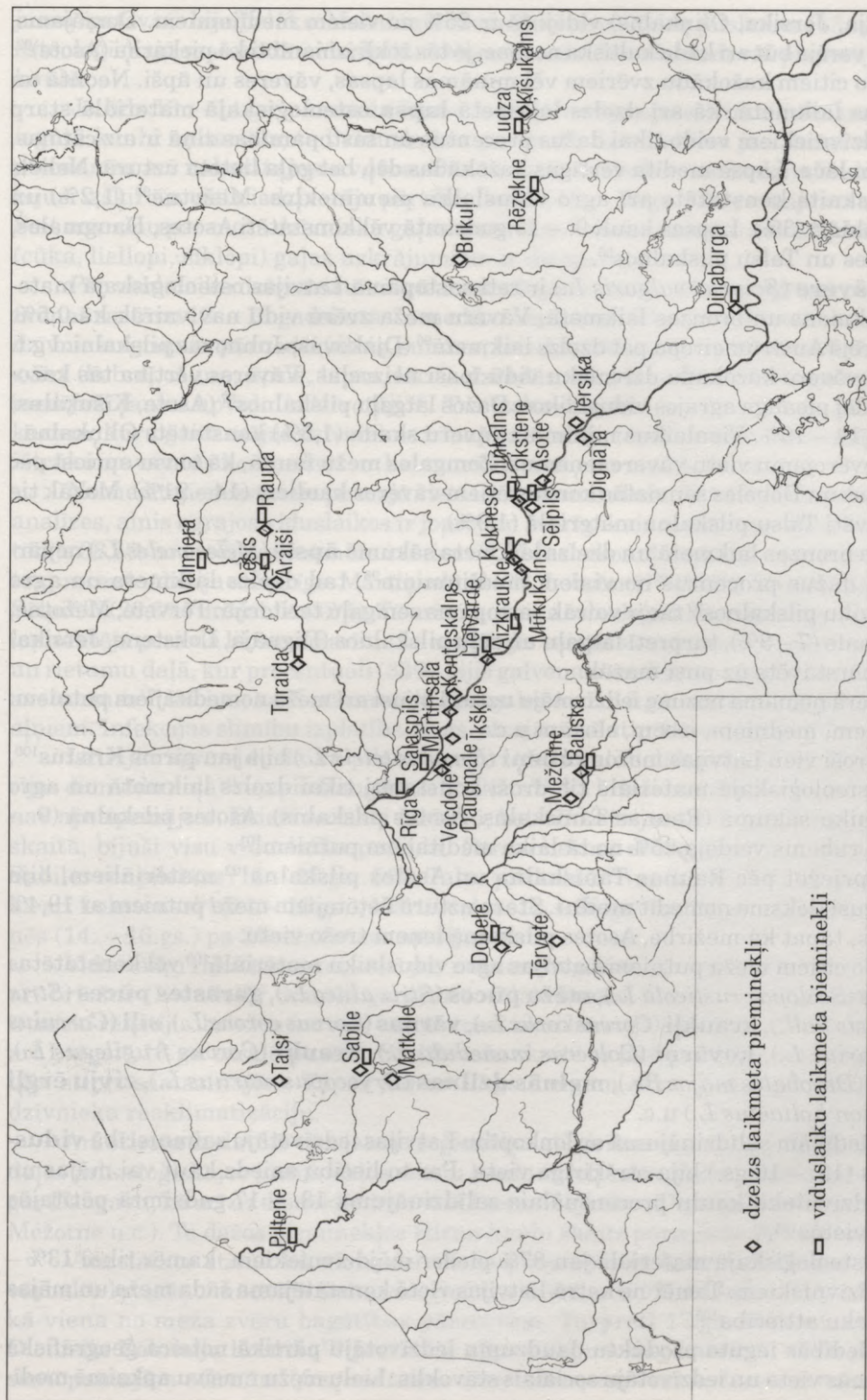
bijusi arī lācim, vilkam, zaķim, ūdram un citiem mazākiem dzīvniekiem.

Mainās medību ieroču kvalitāte. Joprojām lietoja loku, taču bultām, tāpat kā šķēpiem, uzgaļi ir darināti no dzelzs. Dzīvnieki, meža zvēri un putni, ķerti arī ar cilpām, slazdiem un ievilināti izraktās bedrēs.

Dzelzs laikmeta otrā pusē (1 g.t. pēc Kr.) medības sāka pārvērsties par palīgozari. Lopkopības produkti cilvēka uzturā spēja nodrošināt nepieciešamo gaļas daudzumu, jo osteoloģiskajā materiālā 75 – 85% attiecināmi uz mājas dzīvniekiem. No meža zvēriem pirmajā vietā izvirzījās alnis (ap 55% no medītajiem dzīvniekiem), no kā ieguva lielu gaļas masu, derīgas ādas un ragus. Pēc K.Pāvera⁸⁹ osteometriskajiem aprēķiniem Austrumbaltijas alnis šajā laikā ir vidēji nedaudz lielāks par alni akmens laikmetā. Plaši medīti bebri, no kuriem līdzās kažokādām varēja izmantot arī gaļu. Tikai dažus procentus no medījumiem sastāda meža cūkas. Mazākā skaitā medīti zaķi, caunas un vāveres, jo pēc kažokādām plašāks pieprasījums radās tikai agro viduslaiku sākumā.

Dzelzs laikmeta beigās, t.s. **vikingu laikā** (9. – 11.gs.), sevišķi pieauga cilvēku iespaids uz apkārtējo vidi, arī: uz meža faunu, jo var jau runāt par medību saimniecības kontroli. Tāpat kā tā laika Eiropas mežu joslā, arī Latvijas teritorijā uz ziemeļiem no Daugavas svarīga vieta bijusi aļņa medībām, kamēr daži Latvijas dienviddaļas pilskalni (Tērvete, Mežotne) liecina par sumbra eksistenci. Sumbra bagātīgāk ir pārstāvēts vēlā dzelzs laikmeta un agro viduslaiku dzīvesvietu (9. – 13.gs.) materiālā⁹⁰. Šajā laikā sastopamie dzeramie ragi acīmredzot darināti no sumbra ragiem, par ko liecina kuršu ugunskaņu atradumi⁹¹.

Biežāk šajā laikā medīts staltbriedis, stirna un meža cūka. Starp medījumiem otro vietu ieņem bebrs. Dažos pilskalnos konstatēts daudz caunas kaulu, kas liecina par šā kažokzvēra pieaugošo nozīmi tirdzniecībā. Ja Kurzemes un Zemgales pilskalnos un Daugavas lejtecē cauna veido ap 11,5%, tad Daugavas vidusteces pieminekļos

8.att. Dzelzs laikmeta un viduslaiku dzīvesvietas (apmetnes, pils), kur atrasti un noteikti meža dzīvnieku kauli

(Dignāja, Jersika, Oliņkalns) vidēji tā ir 25% no visiem medījumiem. Domājams, caunai varēja būt arī kāda kultiska nozīme, jo tās žokļi izmantoti kā piekariņi (Asote)⁹².

No citiem kažokādu zvēriem vēl mināmas lapsas, vāveres un āpsi. Neolītā un bronzas laikmetā, kā arī dzelzs laikmetā **lapsa** osteoloģiskajā materiālā starp plēsējdzīvniekiem veido tikai dažus procentus un sastopamības ziņā ir aiz caunas, ūdra un lāča. Lapsa medīta vērtīgās kažokādas dēļ, bet gaļa lietota uzturā. Neliels lapsu skaits konstatēts arī agro viduslaiku pieminekļos: Mežotnē⁹³ (1,2%) un Oliņkalnā⁹⁴ (3%). Lapsas kauli 9. – 13.gadsimtā vēl konstatēti Asotes, Daugmales, Tērvetes un Talsu pilskalnās⁹⁵.

Vāvere (*Sciurus vulgaris L.*) ir reti sastopama Latvijas osteoloģiskajā materiālā akmens un bronzas laikmetā. Vāveru meža zvēru vidū nav vairāk kā 0,5%. Arī pārējā Austrumeiropā pat dzelzs laikmetā⁹⁶ (Djakovas, Juhnovas pilskalni: I g.t. pr.Kr.) vāvere kažokādu dzīvnieku vidū īpaši neizceļas. Vāveres vērtība tās kažokādas dēļ pieauga agrajos viduslaikos. Dažos latgaļu pilskalnās⁹⁷ (Asote, Ķišukalns) tā bija 14 – 19%. Vienlaikus minimāls vāveru skaits (1,5%) konstatēts Oliņkalnā.

Ievērojamu vietu vāvere ieņēmusi Zemgales mežu faunā, kā to var spriest pēc Tērvetes un Dobeles senvietās konstatētiem vāveres kauliem (14 – 21%). Mazāk tie pārstāvēti Talsu pilskalna materiālā (1,9%).

Ja bronzas laikmetā un dzelzs laikmeta sākumā **āpsis** (*Meles meles L.*) nepārsniedz dažus procentus no visiem medījumiem⁹⁸, tad dzelzs laikmeta un agro viduslaiku pilskalnās⁹⁹ tas ir vairāk sastopams zemgaļu teritorijā: Tērvete, Mežotne, Daugmale (7 – 8%), turpretī latgaļu un sēļu pilskalnās (Dignāja, Lokstene, Jersika) āpsis pārstāvēts uz pusi mazāk.

Vērā ņemama nozīme iedzīvotāju uzturā bijusi arī mežā nomeditājiem putniem: rubeņiem, medņiem, irbēm, slokām u.c.

Droši vien Latvijas mežos **rubeņi** (*Lyrurus tetrax L.*) bija jau pirms Kristus¹⁰⁰, taču osteoloģiskajā materiālā tie droši konstatēti tikai dzelzs laikmetā un agro viduslaiku sākumā (Raunas Tanīskalns, Asotes pilskalns). Asotes pilskalnā (9. – 13.gs.) rubeņi veidoja 25% no tā laika medītajiem putniem¹⁰¹.

Spriežot pēc Raunas Tanīskalna un Asotes pilskalna¹⁰² materiāliem, bija pieaugusi tieksme nomedit **medņi**. Starp uzturā lietotajiem meža putniem ar 19,4% medņi, tāpat kā mežirbe, Asotes pilskalnā ieņem trešo vietu.

No citiem meža putniem Latvijas agro viduslaiku materiālā¹⁰³ vēl konstatētas **slokas** (*Scolopax rusticola L.*), **meža pūces** (*Strix aluco L.*), **garastes pūces** (*Strix uralensis Pall.*), **kraukļi** (*Corvus corax L.*), **vārnas** (*Corvus corone L.*), **siļi** (*Carrulus grandarius L.*), **kovārņi** (*Coloerus monedula L.*), **krauķi** (*Corvus frugilegus L.*), **dzeņi** (*Dryobates major Br.*), **melnās dzilnas** (*Dryocopus martius L.*), **zivju ērgļi** (*Pandion holiaëtus L.*) u.c.

Medībām salīdzinājumā ar lopkopību Latvijas iedzīvotāju saimniecībā **viduslaikos** (13. – 16.gs.) bija otršķirīga vieta. Par to liecību sniedz kaut vai mājas un meža dzīvnieku kaulu procentuālais salīdzinājums 13. – 17.gadsimtā pētītajās dzīvesvietās¹⁰⁴.

Osteoloģiskajā materiālā jau 87% pieder mājdzīvniekiem, kamēr tikai 13% – meža dzīvniekiem. Tomēr ne katrā Latvijas vietā konstatējama šāda meža un mājas dzīvnieku attiecība¹⁰⁵.

Medībās iegūto produktu daudzumu iedzīvotāju pārtikā noteica ģeogrāfiskā atrašanās vieta un iedzīvotāju sociālais stāvoklis. Lielu mežu masīvu apkaimē medi-

jumu īpatsvars bija lielāks. Mežainajā Ziemeļkurzemē Talsu pilskalna (13. – 14.gs.) osteoloģiskajā materiālā viduslaiku sākumā meža dzīvniekiem vēl piederēja 58 % kaulu.

Ja līdz 13. – 14.gs. par meža faunu Latvijā varēja spriest tikai pēc izrakumos iegūtā kaulu materiāla, tad viduslaikos par meža dzīvniekiem jau dažas norādes atrodamas arī **rakstītajos avotos**. Par to, ka viduslaikos meža dzīvniekiem nav bijusi izšķiroša vieta iedzīvotāju pārtikā, liecina 15. – 16.gs. piļu revīzijas materiāli. Šeit nav ziņu par meža dzīvnieku gaļas rezervēm, kamēr uzskaitē par mājdzīvnieku (cūka, liellopi, siklopi) gaļas uzkrājumiem ir diezgan pamatīga.

Pēc viduslaiku dzīvesvietās iegūtā osteoloģiskā materiāla var spriest par meža faunas sastāvu 13. – 16.gadsimtā un medību objektiem. Jāuzsver divas lielas medīto dzīvnieku grupas: pārnadži (alnis, sumbrs, briedis, stirna, meža cūka) un kažokādas zvēri (bebrs, cauna, āpsis, lapsa, lācis). Izrādās, ka pārnadžus (68%) galvenokārt medījuši lauku apvidu iedzīvotāji¹⁰⁶. Tas izskaidrojams ar 13. – 14.gs. biežajiem kariem, kuru gaitā mājas dzīvniekus izlaupija sirotāji, tāpēc vietējie iedzīvotāji gaļas iztrūkumu centās kompensēt ar lielo meža dzīvnieku medījumiem.

No medītajiem zvēriem pirmajā vietā ierindojams **alnis**. Kā rāda dzīvnieku kaulu analīzes, alnis agrajos viduslaikos ir joprojām svarīgākais medījumu objekts un sastādīja 38,3% no medījamiem meža zvēriem¹⁰⁷. Viduslaikos aļņu skaits atsevišķos objektos procentuāli bija atšķirīgs: Mārtiņsalā (44%), Lokstenē¹⁰⁸ (38%), Dinaburgā (22%), Sēlpilī¹⁰⁹ (28,6%) un Sabilē (32%). Tā arī viduslaiku osteoloģiskais materiāls apstiprina iepriekšējā perioda likumsakarību, ka alnis bijis vairāk sastopams Latvijas centrālajā un rietumu daļā, kur procentuāli (33%) bijis galvenais medījumu objekts. Arī rakstīto avotu ziņas¹¹⁰ liecina, ka Kurzemes un Zemgales meži 18.gs. sākumā bijuši bagāti ar aļņiem. Infekcijas slimību izplatība 18.gs. otrajā pusē stipri samazināja aļņu skaitu.

Latvijas agro viduslaiku pilskalnos **brīžu** kauli lielākā skaitā atrasti teritorijas dienvidu daļā¹¹¹ un pie Daugavas. Uzskats¹¹², ka brīži izzuduši jau pirms 13.gs., nav apstiprinājies. Brīži ne tikai Lietuvā, bet arī Latvijas teritorijā, kaut mazākā skaitā, bijuši visu viduslaiku periodu. Par to liecina osteoloģiskais materiāls no Sabiles senpilsētas (11. – 17.gs.: 5%), Talsu pilskalnā¹¹³ (apdzīvots līdz 14.gs.: 2,8%), kā arī Lokstenes¹¹⁴ (14. – 15.gs.), Mārtiņsalas (12. – 16.gs.) un Dinaburgas pilsapmetnēs (14. – 16.gs.) pa 2% no visiem medījumiem.

Viduslaiku rakstītie avoti vēstī par zvēriem bagātiem mežiem, kur varot sastapt arī brīžus (Elende)¹¹⁵, kamēr gadsimtu vēlāk Rozīns Lentīlijs (17.gs. 2.pusē)¹¹⁶ ironiski rakstījis: brīžus (*cervos*) varot atrast tikai hercogu ģerboņos. Brīži dzīvojuši arī Latgalē 18.gs. otrajā pusē¹¹⁷. Staltbrīžu skaits to pastiprinātas medišanas dēļ bija stipri samazinājies. Tāpēc jau ar 17.gs. beigām sāka domāt par šā skaistā dzīvnieka reaktivizāciju.

Arī **stirnu** izplatībā vērojamas reģionālas atšķirības. Austrumbaltijas ziemeļu daļas arheoloģiskajos pieminekļos stirnu kaulu ir ļoti maz. Vairāk to ir pieminekļos gar Daugavu, kā arī uz dienvidiem no tās (Asote, Oliņkalns, Dignāja, Jersika, Tērvete, Mežotne u.c.). Te dažos pieminekļos stirnu kaulu skaits pārsniedz 10% ietvarus.

Viduslaikos stirna kā meža dzīvnieks pieminēta tā laika rakstītajos avotos: vācbaltu luterāņu mācītāja Baltazara Rusova (1542. – 1602.) hronikā (16.gs. 2.puse) kā viena no meža zvēru bagātības pārstāvēm. Turpretī 17.gs. sākumā sacerētā Dionisija Fabricija hronika¹¹⁸ pretstatā aļņu lielajam daudzumam, vēstī par reti sastopamajām stirnām (*frequentiores sunt alces, capreae sylvestres rarae*). Šo

hronistu novērojumu var papildināt atrasto dzīvnieku kaulu analīžu materiāli. Viduslaikos stirnu kaulu atradumi, tāpat kā akmens laikmetā, nepārsniedza 10% ietvarus. Konkrētās dzīvesvietās stirnu medījumu sastopamība kultūras slāņos bija nedaudz atšķirīga: Mārtiņsalā (12. – 16.gs.): 2,6%; Dinaburgā (11. – 17.gs.): 4,4%; Sabilē (11. – 17.gs.): 4%; Lokstenē (14. – 15.gs.)¹¹⁹: 2%, Sēpilī (13. – 17.gs.)¹²⁰: 6 – 7%. Tātad, pēc osteoloģiskā materiāla stirnas sastopamība starp meža zvēru medījumiem ir samērā maza, vidēji 4%.

Zviedru likumu sakopojumā 1707.gadā¹²¹ atgādināti ģenerālgubernatora 1671.gada noteikumi, kad zemniekiem aizliedza medīt stirnas (*Rehe zu schlagen*). Tas arī norāda uz stirnu eksistenci Latvijas mežos 17.gs. un 18.gs. sākumā. A.Hupels¹²² 1777.gadā rakstījis, ka Latvijas teritorijā stirnas iekļūstot no Lietuvas un Krievijas. Latgales ģenerālmērīšanas zemju aprakstos 18.gs. otrā pusē stirnas nav minētas.

Stirnu populācijas sašaurināšanās Latvijā 17. – 18.gadsimtā izskaidrojama ar klimata pārmaiņām, jo ziemas kļuva bargākas, savairojās vilki.

Bronzas un dzelzs laikmeta pilskalnos un viduslaiku pilīs **vilku** kauli Latvijā tikpat kā nav atrasti, atskaitot Asotes pilskalnu un Dinaburgas pilsapmetni. Vilka kaulu atradumi ir ļoti reti arī citos Austrumeiropas pieminekļos¹²³.

Turpretī viduslaiku vēstures avoti liecina par vilku klātbūtni Latvijas mežos visu laiku. 14. – 16.gadsimtā ir norādījumi par vilku bedrēm (*fovea luporum, wulves kule*)¹²⁴, par vilku dārziem (*wolffesgarden*)¹²⁵, ar to saprotot atšķirīgus vilku ķeršanas paņēmienus. Ārzemju ceļotāji 16.gs. otrajā pusē¹²⁶ atzīmēja, ka vilki no ganāmpulka aiznesa aitas un 17.gs. saplosīja zirgus¹²⁷.

Salīdzinājumā ar dzelzs laikmetu viduslaikos konstatējama **meža cūkas** tālākā samazināšanās. Lokstenes pilskalna¹²⁸ 5. – 11.gs. slāņos meža cūkas kauli veido 3,2% no visiem izrakumos iegūtajiem dzīvnieku kauliem, 14. – 15.gs. tie ir 2,1%. Meža cūkas samazināšanos rāda arī Sēpils osteoloģiskais materiāls¹²⁹, no kura dzelzs laikmetā meža cūkai bija 4,3%, kamēr viduslaikos (13. – 17.gs.): tikai 1,2%. Šajā laikā par galveno gaļas dzīvnieku jau bija kļuvusi mājas cūka ar 25 – 30% no visu dzīvnieku kopskaita. Meža cūkas izzušana Latvijas teritorijā nav notikusi vienlaicīgi. Par to liecina kaut vai Salaspils Mārtiņsalas 12. – 15.gs. osteoloģiskais materiāls. Ja 12. – 13.gadsimtā meža cūka no visiem dzīvniekiem vēl bija daži procenti, tad nākamajos gadsimtos izrakumi meža cūku praktiski neuzrāda. Arī Sabiles senpilsētas osteoloģiskais materiāls rāda līdzīgu ainu. Meža cūka 13. – 14.gs. bijusi tikai 1,9%.

Ka meža cūka Kurzemē 17.gs. otrajā pusē vairs nav sastopama, to īpaši apgalvo memuāru autors Rozīns Lentīlijs¹³⁰: "...meža cūkas nekur neatrod" (*apros nuquam reperias*). Latvijas austrumu daļā meža cūkas saglabājušās ilgāk. Par to liecina Rēzeknes¹³¹ un Dinaburgas piļu viduslaiku materiāli. Rēzeknes pilsnovada revīzijā 1599.gadā ierakstīts¹³², ka mežos bijušas arī meža cūkas. Latgales ģenerālmērīšanas zemju aprakstā¹³³ 1784.gadā Ludzas apriņķa mežos vismaz vienu reizi pieminēta meža cūka. Tā kā meža cūkas slimoja ar cūku mēri, mutes un nagu sērgu¹³⁴, iespējams, ka tas bijis viens no cēloņiem to skaita straujai sarukšanai jau 17. – 18.gadsimtā.

Dzelzs laikmeta un agro viduslaiku faunā **lācis** ir sastopams visos Latvijas novados, par ko liecina tā kaulu atradumi pētīto pilskalnu¹³⁵ (Lokstene, Oliņkalns, Talsi, Tērvete, Mežotne u.c.) kultūras slāņos. Tur lāču skaits starp meža zvēriem ir 4,5 – 6%.

Viduslaikos lāča kauli atrasti gandrīz visās pētītajās dzīvesvietās (Mārtiņšala, Ikšķile, Koknese, Lokstene, Dinaburga, Sēlpils, Ludza u.c.), taču lāču skaits procentuāli atbilst aptuveni tam daudzumam, kāds bija dzelzs laikmetā, nepārsniedzot 10% ietvaros. Jāatzīmē, ka viduslaiku avotos samērā bieži rodamas ziņas par lāčiem Latvijā. 1599.gada revīzija¹³⁶ visos Latgales novados starp meža zvēriem atzīmē lāčus. Vidzemes zemnieki 17.gs. sūdzējās, ka lāči tīrumā noēdot auzas¹³⁷. To vērā ņemot, zviedru likumdošanā lāču medības bija atļautas bez ierobežojumiem. Kurzemē šādas lāču medības atļāva 1570.gada landtāga lēmums¹³⁸. Rozīns Lentijs¹³⁹ 17.gs. 2.pusē sīkāk apraksta šādu medību norisi.

Viduslaikos Latvijas teritorijā izzuda tādi meža dzīvnieki kā tīnis un sumbrs.

Tīnis jeb **āmrija** (*Gulo gulo L.*) Baltijas reģionā parādījies līdz ar subarktiskajiem bērzu mežiem. Latvijas teritorijā tīnis konstatēts, sākot ar vēlo neolītu (Riņņu kalns), kur atrasts kāds šā dzīvnieka zobs¹⁴⁰. No dzelzs laikmeta un agro viduslaiku atradumu vietām var nosaukt Asotes un Tērvetes pilskalnu¹⁴¹, kur iegūti daži tīņa kauli. Tie gan nav konstatēti Latvijas viduslaiku osteoloģiskajā materiālā. Ir ziņas par atsevišķu klejojošu tīņu ienākšanu 18.gadsimtā¹⁴², acīmredzot no Polijas, Baltkrievijas un Ukrainas mežiem, kur tie tajā laikā bija plaši sastopami. Vēlākā laikā tie Latvijā vairs nav sastapti, jo cilvēku darbības dēļ (medības, mežu izciršana) ir bijuši spiesti pārvietoties uz Eiropas ziemeļaustrumu apgabaliem.

Latvijas teritorijā arī **sumbrs** pēc 16. – 17.gs. nav droši pierādāms. Tātad, Latvijā sumbrs dzīvojis dzelzs laikmeta beigās un viduslaikos (5. – 16.gs.). Osteometriskie mērījumi liecina¹⁴³: sumbra priekšteči akmens laikmetā pēc saviem izmēriem gandrīz neatšķiras no saviem pēctečiem viduslaiku sākumā. Jaunajos laikos sumbrs bija pakāpeniski deģenerējies, kas izskaidrojams ar nelabvēlīgiem

9.att. Sumbrs

Foto: U. Rotbergs

apstākļiem: nepilnvērtīga barība, ierobežota pārvietošanās; tas viss noveda pie sumbra izmēru samazināšanās un izšaušanās¹⁴⁴. Tātad, sumbrs savvaļā Eiropā iznīcināts jau 20.gs. sākumā. Pašlaik sumbri pakāpeniski reaklimatizēti dažās valstīs, kur dzīvo aplokos un zooloģiskajos dārzos (Baltkrievija, Polija u.c.).

Agrajos viduslaikos¹⁴⁵ (11. – 12.gs.) no kažokādu dzīvniekiem medijumu vidū **bebrs** ir visbiežāk sastopamais meža zvērs. Šāds stāvoklis lielos vilcienos saglabājās visus viduslaikus (Lokstene, Sabile, Mārtiņsala). Dažās viduslaiku dzīvesvietās gar Daugavu (Koknese, Sēlpils, Ikšķile) bebru skaits gan ir mazāks un procentuāli atrodas ne tikai aiz aļņa, bet arī aiz zaķa, meža cūkas un stirnas (Koknese). 15. – 17.gs. apdzīvotajās pilīs, t.i., to teritorijās (Bauska, Ludza, Piltene), bebrs nemaz neparādās. Turpretī dažās pilīs Latvijas austrumu daļā (Rēzekne, Dinaburga) bebrs dominē. Te izpaužas bebra izplatības hronoloģiskās un reģionālās atšķirības. Bebra lielāku izplatību Austrumlatvijā apliecina arī poļu 1599.gada revīzija¹⁴⁶ Rēzeknes un Daugavpils novados. Atzīmēts, ka Lubāna baseina mežu upēs¹⁴⁷ medībās iegūti vairāki desmiti gan brūnu, gan melnu augstas kvalitātes bebru. Taču bebru ķeršanā ir jābūt speciāliem medniekiem.

Rakstot par Daugavpils novadu¹⁴⁸ 16.gs. beigās, ir uzsvērta mežu bagātība, kur starp mežiem pie iekoptiem tūrumiem dzīvojot zemnieki. Mežos esot daudz upju un strautu, kuros mītot bebrī (bobry zwykły się chovać). Gada laikā tiekot nomedīts 30-40 bebru, par tiem saņemot 80 florīnu. Te revidents pieļauj iespēju, ka stārastam pie tam bijusi nepilnīga informācija. Nesaudzīgās bebru medības izraisīja to, ka jau 17.gs. otrās puses avoti (Rozīns Lentīlijs u.c.) bebrus starp meža dzīvniekiem vairs nemin. To nav arī meža dzīvnieku vidū Latgalē 1784.gada ģenerālmērīšanas zemju aprakstos.

Lapsa ir samērā rets meža dzīvnieks pārējo medijumu vidū pēc 13.gs. Piemēram, Mārtiņsalā (13. – 16.gs.) tā ir 0,64%; Lokstenē un Sēlpilī: 4 – 7%. Pārsteidzoši daudz lapsu konstatēts vienīgi Livonijas ordeņa pili Rakverē¹⁴⁹ (Igaunija): 80% no plēsējzvēriem.

Lapsa kā medību dzīvnieks minēta viduslaiku un jauno laiku vēstures avotos. No Vācijas iebraukušais ārsts Rozīns Lentīlijs (1677. – 1680.) piemin lapsas Kurzemē¹⁵⁰. To gan neesot tik daudz, cik "lapsu" pašu vāciešu starpā. Šajā ironiskajā piezīmē apstiprināta lapsu kā meža zvēru eksistence 17.gs. otrajā pusē. Lapsu medības Vidzemē tolaik regulēja 1671.gada policijas noteikumi.¹⁵¹ Nomedīto lapsu ādas zemniekiem bija jānodod tās zemes valdītājam, kur zvēri nomedīti. Citādi mednieku sodīja kā zagli. Lapsas starp 18.gs. meža zvēriem samērā bieži nosauktas Rēzeknes un Ludzas apriņķos 1784.gada ģenerālmērīšanas zemju aprakstos Latgalē¹⁵². Izrakumos iegūto lapsu kaulu mērījuma datu analīze liecina, ka izrakumos iegūtie lapsas kauli pēc izmēriem principā neatšķiras no mūsdienu lapsas kauliem¹⁵³.

Latvijas austrumdaļas viduslaiku pieminētos **cauna** starp meža zvēriem bija 8 – 10% (Rēzekne, Dinaburga, Lokstene). Mazāk caunu bijis Latvijas vidusdaļā un rietumdaļā. Vienīgi Sabilē starp meža zvēriem 7,15% bija caunas. Asotes pilskalnā atrasts 128 caunu 391 kauls¹⁵⁴. Tas liecina par šā pilskalna iedzīvotāju plašu nodarbošanos ar kažokādu tirdzniecību 9. – 13.gadsimtā. Arheoloģe E.Šnore¹⁵⁵ min, ka caunādu cenas Volgas Bulgārā bija 2,5 dirhēmi par zvērādiņu. Metāla naudas trūkuma dēļ caunādas varēja izmantot arī naudas vietā. Caunādas izmantoja apģērba gatavošanā, īpaši galvassegām. Tautas dziesmās minētas caunu cepures¹⁵⁶.

Caunas samērā bieži nosauktas viduslaiku un jaunāko laiku vēstures avotos. Ar 14. – 15.gs. caunādas vērtētas kā svarīgs tirdzniecības objekts¹⁵⁷. Atzīmēts, ka

Lietuvas bagātību dodot caunu un sermulīņu ādas¹⁵⁸. Ap 16.gs. vidu¹⁵⁹ Lubānas, Krustpils un Purnovas mežos nometītās caunas kažokādas pielīdzināja 1 markai (*eine marder oder eine mark*). No 1599.gada¹⁶⁰ poļu revīzijas materiāliem uzzinām, ka viena caunāda maksājusi 1 florīnu. Šī revīzija liecina, ka Rēzeknes pilsnovada mežos bijusi liela caunu bagātība. Dionīsijs Fabrīcijs 17.gs. sākumā¹⁶¹ starp citiem meža zvēriem nosauc arī caunas (martes). 18.gs. otrajā pusē caunādu varēja pārdot par 1 rubli gabalā.

Viduslaiku osteoloģiskajā materiālā **vāvere** neparādās; tas nenozīmē, ka Latvijas mežos vāvere nav bijusi. Par vāverēm stāsta rakstītie avoti¹⁶², īpaši tas sakāms par Latvijas austrumu daļu 16. – 18.gadsimtā. Vāveri ir ievērojuši 18. – 19.gs. autori¹⁶³, kuri rakstījuši par Latvijas meža faunu. Par to, ka vāveru ādiņas bijušas iecienīts tirdzniecības objekts, apliecina kāds 15.gs. vidus dokuments¹⁶⁴, kur Kurzemē minēta 1000 vāverādiņu (*millearium hespriolarum*) vērtība, t.i., 40 markas. Tolaik mazo dzīvnieku zvērādas skaitīja tūkstošos¹⁶⁵. Kādā darījumā starp vācu un krievu tirgotājiem 1471.gadā minēts pat 17 540 vāverādiņu¹⁶⁶. Jautājums par vāverādiņām starp abām ieinteresētajām pusēm izskatīts mežiem bagātā Daugavpils novada centrā: Dinaburgas pilī.

Pārējo medījumu vidū **baltais zaķis** lielāku vietu Latvijas teritorijā ieguva viduslaiku sākumā, kad tas veidoja 7,3% no medītajiem meža zvēriem¹⁶⁷. Piedaugavas pilīs¹⁶⁸: Oliņkalnā (8. – 12.gs.) zaķis bija 13,9% no visiem medījumiem, taču Lokstenē (14. – 15.gs.) tikai 4%. Ja netālajā Sēlpilī¹⁶⁹ (11. – 17.gs.) zaķi sastāda 13%, varētu domāt, ka Lokstenes materiāls nav devis pietiekoši skaidru ainu. Ka viduslaikos zaķis medījumu vidū nav pārsniedzis 6 – 7% robežu, liecina arī Mārtiņsalas (12. – 16.gs.) un Sabiles (11. – 17.gs.) izrakumu osteoloģiskais materiāls. Šeit zaķis attiecīgi pārstāvēts ar 3,9% un 6%. Skaidrs, ka Sēlpilī samērā augstais zaķu procents iegūts, kopā ņemot dzelzs laikmeta un viduslaiku osteoloģisko materiālu. Tātad, viduslaikos un jauno laiku sākumā samazinājās baltā zaķa izplatība. To izraisīja mežu izciršana un lauksaimniecības zemju paplašināšana. Arī 19.gs. klimatisko apstākļu pasliktināšanās atstāja savu iespaidu.

Zaķi kā Latvijas meža dzīvnieki vēstures literatūrā minēti atkārtoti. Svešzemnieki bija pamanījuši to, ka baltais zaķis ir vienīgi ziemā pilnīgi balts. Parasti mugurpuse un sāni tam ir rūsgani. Kāds no ceļotājiem par to raksta šādi:¹⁷⁰ "Livonijā esot daudz mežu, kuros novērota brīnišķīga parādība, proti tā, ka zaķi, būdami vasarā pelnu krāsā, ziemā maina krāsu un paliek balti. Tas pats kā dzird notiek kādā Šveices daļā". Ap 16.gs. vidu Kurzemes mežos zaķu ir bijis liels daudzums, par to liecina landtāga lēmums 1570.gadā¹⁷¹. Ar to zaķu medības atļautas arī zemniekiem, ievērojot vienīgi taupāmo laiku no Lieldienām (marts – aprīlis) līdz Bērtuļiem (27.augusts). Arī 17.gs. hronisti minējuši zaķu lielo bagātību Latvijas mežos. Katoļu mācītājs, hronists Dionīsijs Fabrīcijs¹⁷² 17.gs. sākumā rakstījis par zaķu milzīgo daudzumu un to spalvas krāsas pārvērtību atkarībā no gadalaika. No Vācijas Kurzemē iebraukušais ārsts Rozīns Lentīlijs¹⁷³ (1657. – 1733.) zaķu sugu izplatību šķiroja pa Latvijas novadiem, norādot, ka baltie zaķi raksturīgi Vidzemei, bet pelēkie zaķi: Kurzemei. Iecienīta esot zaķu gaļa, bet vai tā izsaucot vietējo meiteņu skaistumu, kā daži domā, par to gan viņš šauboties.

Par zaķu lielo izplatību Latgalē liecina 1784.gada ģenerālmērīšanas zemju apraksti¹⁷⁴, kur gandrīz katras apdzīvotas vietas tuvējos mežos konstatēta zaķu klātbūtne. Šķiet, ka šī zaķu skaita palielināšanās Latgales mežos ir norisusi tieši 17. – 18.gadsimtā. 1599.gada Daugavpils, Rēzeknes un Ludzas pilsnovadu revīzijas

zaķus starp meža zvēriem neminēja. Zaķu kauli nav konstatēti arī Dinaburgas pilsapmetnes (12. – 16.gs.) paleozooloģiskajā materiālā.

Viduslaiku pieminekļos Rēzeknē, Dinaburgā un Sabilē nomedito **ūdru** skaits procentuāli (5,9%) ir augstāks nekā dzelzs laikmetā. Ir arī vairākas viduslaiku pilis (Lokstene, Mārtiņsala, Sēlpils, Koknese u.c.), kur ūdru kauli vispār nav atrasti.

Speciālisti¹⁷⁵ domā, ka nomedito zvēru ādas tika nodirātas un cilvēka uzturam nederīgais ķermenis pamests mežā. Tā dzīvesvietās nonāca kažokādas, bet zvēru kauli palika mežā. Tāpēc kultūras slānī atrastie kauli varētu rādīt nepareizu attiecību starp faktiski nomeditajiem kažokādu zvēriem.

Par ūdra eksistenci Latvijā viduslaikos liecina rakstītie avoti. Starp Livonijas tirdzniecības precēm 15.gs. vidū minētas ūdra ādas (Otter)¹⁷⁶. Pēc 18. – 19.gs. autoru informācijas ūdrs ir bijis parasts iemītnieks mūsu meža faunā¹⁷⁷.

Dzelzs laikmeta dzīvesvietās **lūsis** (*Felis [Lynx] lynx L.*) pārstāvēts vāji (Mūkukalns, Daugmale, Asote, Tērvete); tas ir tikai ap 1% no medījumiem¹⁷⁸. Arī viduslaiku pilis (Rēzekne, Dinaburga) osteoloģiskajā materiālā lūsis ir rets dzīvnieks.

Rakstītajos avotos 16.gs. beigās¹⁷⁹ lasāms, ka Latgales mūžamežos un biežokņos sastop lūšus. Šīs ziņas sakrīt ar arheoloģisko pētījumu rezultātiem Latvijas austrumu daļas pilis. Rozīns Lentilijs¹⁸⁰ 17.gs. rakstījis, ka Kurzemes mežos lūšus ķer diezgan lielā vairumā (*lynces in silvis ... in magis satis copia capiuntur*). Nomedito lūšu ādas pēc 1570.gada landtāga lēmuma¹⁸¹ bija jānodod zemes kungiem. Te atcerēsimies tautas dziesmās minētos lūšādas kažociņus¹⁸².

No citiem kažokādu dzīvniekiem vēl atzīmējams āpsis, sesks, sermulis un zebiekste.

Viduslaiku piļu izrakumos **āpsis** sastopams reti, vairāk tajos pieminekļos (Mārtiņsala, Lokstene), kur saglabājušās vietējās materiālās kultūras pazīmes. Arī citos Austrumeiropas viduslaiku pieminekļos āpšu kaulu atradumi ir reti. Vai šo parādību skaidrot ar āpša kaulu vājo saglabāšanos?

Salīdzinājumā ar iepriekšējo periodu **seska** (*Mustela putorius L.*) loma medījumos pieaug agrajos viduslaikos¹⁸³ (Tērvete, Talsi, Asote, Mežotne) vidēji līdz 2,5% no visiem tā laika medījumiem. Sesku kā pastāvīgu Latvijas dzīvnieku nosauc 18. – 19.gs. autori¹⁸⁴. Par seska izplatību Latvijā un tā aptuveno skaitu 20.gs. vidū var spriest no tā, ka šajā laikā valsts sagādē ik gadu nodots ap 2000 – 4000 seskādu¹⁸⁵.

Zebiekste (*Mustela nivalis L.*) izrakumos iegūtajā materiālā konstatēta tikai Asotes pilskalnā (9. – 13.gs.)¹⁸⁶. Lai gan zebiekstes kažokādai maza nozīme, tomēr tā minēta starp krievu un vācu savstarpējo darījumu tirdzniecības precēm. Kādā 15.gs. otrās puses dokumentā ir runa par 1200 ādiņām¹⁸⁷.

Sermulis (*Mustela erminea L.*) vai lielā zebiekste nav konstatēts Latvijas osteoloģiskajā materiālā. Rets tas ir arī pārējās Austrumeiropas mežu joslas izrakumos¹⁸⁸. Viduslaiku rakstītajos avotos Latvijā sermuļādas minētas kā vērtīga tirdzniecības prece. 1509.gadā Dinaburgas pili sastādītajā dokumentā minētas ap 240 sermuļu ādas (*6 tymmer hermelen*)¹⁸⁹, ko no Vitebskas veduši uz Rīgu. Ka tās bijušas iecienītas 15. – 16.gadsimtā, liecina arī vairāki citi dokumenti¹⁹⁰.

Par to, kādā veidā viduslaikos un vēlākajā periodā notika **medības**, kādi bija to noteikumi, kā arī par medījuma izmantošanu, informāciju var iegūt no rakstītiem avotiem.

Jāatceras, ka 16.gs. vidū Kurzemes landtāgs bija pieņēmis lēmumu, kas zemniekiem aizliedza medīt lielos zvērus, īpaši stirnas, meža cūkas un briežus¹⁹¹.

Pēc šiem noteikumiem zemnieki drīkstēja medīt zaķus, lāčus, vilkus, lūšus, bet ādas obligāti bija jānodod zemes kungam. Ar miesas sodu piedraudot, bija noliegts medīt briežus, meža cūkas un stirnas. Arī Vidzemes zemes noteikumos¹⁹² 1671. gadā bija ietverts aizliegums zemniekiem medīt aļņus, briežus, meža cūkas un stirnas.

To ņemot vērā, ir saprotams, ka Koknesē, kas bija viena no Rīgas arhibīskapijas pilīm, cietokšņa centrā lietota vairāk meža cūkas un stirnas gaļa. Iecienīti bijuši zaķa un meža putnu (irbe) cepeši, ja vajadzējis pacienāt tādu ciemiņu kā Livonijas ordeņmestrs¹⁹³. Tajā pat laikā Kokneses priekšpili¹⁹⁴, kur dzīvoja vietējie zemnieki, šādu gaļu lietoja stipri mazāk.

Par tā laika aļņu un briežu bagātību Latvijas mežos, kur tie bija savairojušies 17. – 18. gs. sākuma karu laikā, liecina amatpersonu ziņojumi¹⁹⁵. Vēsturnieks T. Jērne (1638. – 1678.) savā Baltijas vēsturē norāda par meža zvēru: lāču, vilku, briežu, lūšu, lapsu lielo bagātību, kā arī par atsevišķās vietās sastopamām meža cūkām, caunām, bebrim un sermulīņiem¹⁹⁶.

Par to, kādā veidā medīti meža zvēri, var uzzināt no 14. – 17. gs. rakstītajiem avotiem. Vilku bedru (*fovea luporum*) ierīkošana 14. gadsimtā¹⁹⁷ liecina par to, ka šos dzīvniekus mēģināja ievilināt iepriekš sagatavotās lamatās. Latviešu tautas dziesmās¹⁹⁸ vilks ir raksturots kā ļoti izplatīts plēsonīgs meža dzīvnieks, kam pieder arī krūmi un pļavas, kur tiek saplosīti mājdzīvnieki. Iebraucēji no citām zemēm liecina¹⁹⁹, ka nomedīto vilku āda (*lupina pelle*) labi noderot kažokiem un kamanu segām.

Sīkāk aprakstītas lāču medības 17. gadsimtā²⁰⁰. Ceļa malās starp diviem kokiem iestiprināja šķēpu, ko pārklāja ar zariem. Lāča pievilināšanai virs zariem novietoja ēsmu. Ja lācis mēģināja to apēst, tad, uzmidams uz virvēm, atsvabināja šķēpu, kas lācim ietricās ķermenī. Nomedīto lāču ādas izmantoja zirgu un kamanu segām, kāju apsegšanai (*pedum et equorum integumenta*). Tautas dziesmās lācis raksturots kā mežu valdnieks, kas ne tikai uz vietas pārtiek no augu barības, bet iet mieloties tīrumos, īpaši auzu laukā.

Viduslaikos medībām sāka lietot šaujamos ieročus. Par to liecina daži 16. – 17. gs. medību ierobežojumi. Piemēram, 1567. gadā landtāgs Kurzemes hercogistes zemniekiem aizliedza medībās izmantot šaujamos ieročus, to lietošanu pārvēršot par muižnieku privilēģiju²⁰¹. No jauna šis aizliegums tika atkārtots 1622. gadā, kā izņēmumu minot t. s. biseniekus²⁰². Tie bija brīvzemnieki – mednieki un putnu ķērāji (*Wildtschutze, Vogelfenger*), kuri muižai piegādāja medījumus. Šaujamos ieročus ar dzimtkunga atļauju drīkstēja lietot arī mežsargi. Svešā īpašumā viņi nedrīkstēja nošaut lielos meža zvērus, bet tikai putnus, kuru medībām nedrīkstēja celt novērošanas būdu²⁰³. Var spriest, ka Kurzemes zemniekiem līdz 16. gs. vidum bija zināmas medību tiesības, kas pakāpeniski tika sašaurinātas, līdz 1684. gada landtāgs tās pilnīgi atņēma, neskarot kuršu ķoniņu privilēģijas²⁰⁴. Arī Vidzemē 17. gs. zviedru laikos²⁰⁵ sāka ierobežot medību likumus. Bija aizliegts muižā turēt vairāk kā divus ar īpašām atļaujām apgādātus biseniekus, jo daudzo mednieku dēļ pārāk tīkiet iznīcināti meža zvēri. Uz citu īpašnieku zemes nedrīkstēja turēt medņu un rubeņu būdas. Sikos zvērus: zaķus, arī lūšus; putnus: irbes, pīles varēja brīvi medīt, tikai bija jāievēro saudzēšanas laiks.

Zemnieki meža dzīvniekus joprojām ķēra slazdos, cilpās un tīklos²⁰⁶. Lietuvas statutā (артыкуль 8), piedraudot ar lielu naudas sodu, bija ietverts aizliegums postīt piekūnu ligzdas, izņemt olas no gulbju perēkļiem un nozagt ķeramos tīklus. Pie tam

nebrīvie zemnieki savās mājās drikstēja turēt vienīgi savu dzimtkungu tīklus un cilpas, kā arī šos rīkus izmantot īpašnieku vajadzībām. Nomedīto dzīvnieku ādas bija jānodod muižniekam, no kura saņēma zināmu atlīdzību. Ja noteikumi nebija ievēroti, medniekus sodīja kā zagļus. Lietuvas statuts (артыкуль 9) noteica muižnieku īpašumā esošo bebru vietu (гоны бобровые) aizsardzību, aizliedzot zemniekiem tās aizskart un bebrus nogalināt. Jāpiebilst: salīdzinājumā ar brūno bebrī augstāk tika vērtēts melnais bebrs.

Lai izdotie noteikumi tiktu ievēroti, to uzraudzīja valdības ieceltais un ģenerālgubernatoram pakļautais mežu un medību pārzinis (*Forstmeister*)²⁰⁷. Viņa pienākums bija aizsargāt valsts mežus un raudzīties, lai medības nenotiktu bez valdītāju piekrišanas. Šim ierēdnim bija arī jā rūpējas, lai zemnieki piedalītos valdības rīkotajās vilku un lāču medībās, lai būtu medību rīki un izraktas t.s. vilku bedres. Uz vilku takām izraka un nomaskēja dziļas, šauras bedres, kurās vilka pievilināšanai novietoja sivēnu vai kādu kritušu dzīvnieku. Bedri pārsedza ar zariem un apbēra ar sniegu. Vilki, dzirdot sivēna kviecienu vai sajūtot maitas smirdoņu, steidzās uz šo vietu un iegāzās bedrē; tur vilkus nosita ar rungām. Otra metode vilku un briežu ievilināšanai bija ar stabiem nožogotā vietā (*Wolfsgarden*) novietota ēsma; pie tās steidzoties, zvērs nonāca sašaurinājumā, kur no mugurpuses aizkritušie vārtiņi tam neļāva atgriezties²⁰⁸. Ieviesa arī mežsarga (*Buschwächter*) amatu. Kāds mežsargs apsūdzēja Lubānas zemniekus par neatļautām briežu medībām, kurās tie gājuši ar suņiem, lietojuši bises, cilpas un piķus. Zemnieki gan taisnojās, ka piķi uzstādīti lāču dēļ, jo tiekot postīti meža tīrumi²⁰⁹. Kā notikušas putnu medības, par to interesantu informāciju 17.gs. otrā pusē sniedzis Rozīns Lentilijs²¹⁰. Rubeņus medījot ar izbāzeņa: no melnas drēbes izšūta "rubeņa" palīdzību, ko viņi saucot par balvānu (*ope gallinaginis e panno nigro consutilis Ballawan appellat*). Dzīvie rubeņi, kaislibu dzīti, steidzoties pie šā izbāzeņa, noturēdami to par īstu. Tuvumā paslēpies, to izmantoja mednieks; šādi viņš tā varēja viegli iegūt medījumu.

No 16.gs. otrās puses līdz 18.gs. otrai pusei Austrumbaltijā vērojamas klimatisko apstākļu pārmaiņas, kam raksturīga: vispārējas temperatūras pazemināšanās un bargākas ziemas²¹¹. Šie klimatiskie apstākļi un pastiprināta mežu izciršana izraisīja meža cūkas, stirnas un staltbrieža atkāpšanos uz dienvidu apgabaliem un šo sugu dzīvnieku stipru samazināšanos.

Par **putniem mežā** 17. – 18.gs. informāciju var iegūt no rakstītiem avotiem, īpaši no Latgales ģenerālmērīšanas zemju aprakstiem (1784.g.) un folkloras liecībām.

Rubeņi novēroti kā Latvijas rietumu²¹², tā austrumu daļa, kur tie uzskaitīti gandrīz katras apdzīvotas vietas tuvumā esošajos Latgales mežos 18.gs. otrā pusē²¹³. Tautas dziesmās rubeņi saukti arī par melno teteri. Par rubeņi varētu būt arī kāda tautas dziesma, kur piemin medni vai purugaili. Jāpaskaidro, ka apzīmējums purugailis attiecas uz rubeņi, kam spalvas krāsa ir balta²¹⁴. Vācbaltu ornitologs N. Tranžē (1886. – 1969.) uzskatīja, ka vēl pagājušajā gadsimtā purugailis Ziemeļeiropā bijis plaši sastopams, ko krievu valodā sauca par balto irbi.

Rozīns Lentilijs 17.gs. otrā pusē uzsvēris, ka Kurzemes mežos milzīga daudzums **medņu** (*myriades ... urogallorum*).

Lielā skaitā Kurzemē 17.gs. otrā pusē²¹⁵ novērotas laukirbes un **mežirbes** (*myriades perdicum, attagenorum*). Tulkojot putna nosaukumu "attagen" no latīņu valodas vācu valodā²¹⁶, ir pieļautas divas iespējas: vai nu šo vārdu attiecināt uz mežirbi, vai frankolinu.

Tā kā frankolini kā fazānu dzimts lielākā suga mājo galvenokārt Eirāzijas mežu dienvīdu daļā²¹⁷, ticamāk, ka vārds "*attagen*" Latvijas apstākļos attiecināms uz mežirbi. Tam par labu liecina arī Latgales ģenerālmērīšanas zemju apraksti²¹⁸, kuros starp biežāk sastopamiem meža putniem minēta tieši mežirbe.

Irbes minētas arī tautas dziesmās, bieži ar irbīti pārnestā nozīmē saprot tautu meitu²¹⁹.

Fazāni (*Phasianus*) izplatīti Āzijas dienvīdu daļā, kur ir to pirmdzimtene²²⁰. Latvijas teritorijā ievesti vairākkārt, sākot ar 16.gs., lai tos aklimatizētu, jo fazānu gaļa uzlūkojama par delikatesi. Fazāni ir mazāki par vistu, brūnu spalvu un līdz 0,5 m garu asti. Viduslaikos bijušas fazānu audzētavas; tām iznīkstot, fazāni pārgājuši savvaļā un turpmāk sastopami lapu koku mežos pie ūdens.

Paipala (*Coturnix coturnix L.*) ir vismazākā no vistveidīgajiem putniem. Viņa ir gājputns, kas ieradies pavasaros, dzīvo pa pļavām, ganībām, kur pārtiek no zāles, sēklām un kukaiņiem. Kā liecina Latgales ģenerālmērīšanas zemju apraksti²²¹, 18.gs. otrā pusē paipala bijusi plaši sastopams putns.

Senākie norādījumi par **lauku balodi** (*Columba palumbus L.*) ir tā atrastie kauli Asotes pilskalnā²²². Baložus kā vēstnešus pazina jau senatnē. Lai raksturotu no Līvzemes aizbraukušā un ceļā uz Romu pēkšņi mirušā Raceburgas bīskapa Filipa (miris 1215.g. rudenī) svētlaimīgo nāvi, hronists²²³ to simboliski salīdzina ar balodi (*colupna*), kas kā zibens pārlidojis Alpus un uz mieru apmeties bīskapa kapa vietā Ziemeļitālijā.

Meža balodis (*Columba oenas L.*) reti atstāj mežu. Tā balss izklausās pēc dobjas pūšanas, tāpēc tautas dziesmās meža balodim piedzejota īpašība smaga pūšana: "... pats tu savu bēdu pūti", kas paātrina tā perēkļa uziešanu²²⁴.

Latgales ģenerālmērīšanas zemju aprakstā 1784.gadā²²⁵ gandrīz katras apdzīvotas vietas tuvumā esošajos ūdeņos atzīmētas **savvaļas pīles** (*dikie utki*) un **slokas** (*kuļiki, bekasi*).

Tagad aizsargājamus dzīvniekus: **piekūnus** (*Falconidae*) senāk ķēra, speciāli audzēja un apmācīja medībām. Hercoga Jēkaba laikā (17.gs. otrā pusē) Kurzemes hercogistē (Jelgavas Ozolu muižā) bija ierīkota putnu audzētava, kur turēja pie Papes ezera saķertos piekūnus²²⁶. Sagūstītos putnus līdz to pieradināšanai turēja būros. Apmācītos piekūnus izlietoja medībām un dāvinājumiem ārzemju valdniekiem.

Nav skaidrs, uz kādu **ērgļu** sugu attiecas uz ziemeļiem no Ludzas 18.gs. otrā pusē mežos redzētie ērgļi (*orly*), kas reģistrēti Latgales ģenerālmērīšanas zemju aprakstā²²⁷. Jāuzsver: ērgļi un piekūni nav minēti latviešu tautas dziesmās. Šķiet, ka tie varētu būt pieskaitīti vanagiem, jo tautas mutē gandrīz katru laupītājputnu sauca par "vanagu".

Tautas dziesmas plēsīgos putnus mēdza apbrīnot, jo daudzinaja to labi attīstītās lidošanas spējas, droširdību, kāri laupīt. Minētas vairākas vispārīgas īpašības, pēc kurām grūti noteikt konkrētas sugas²²⁸. Izskata apraksti, piemēram, raibs vai pelēks, nesniedz neko tiešu sugas noteikšanai. Arī baltais ir tikai epitets vanagam, lai gan dažas sugas, vai vecāki putni, ir ar gaišu nokrāsu. Ir pareizs tautas novērojums, ka plēsīgie putni iznīcina mazos putniņus. Latviešu tautas dziesmās apzīmējums "vanags" bieži izmantots kā epitets "tautu dēla" raksturošanai. Ar kopēju apzīmējumu vanagi (*jastreba*) minēti visos Latgales novados 18.gs. otrā pusē.

Pūces minētas tautas dziesmās, tomēr pēc to apraksta grūti noteikt konkrētas sugas. Daudzināta lielā, apaļā galva, pelēkā krāsa, lielās acis; tas viss atbilst pūču

vispārējam raksturojumam²²⁹. Uztrauktas vai sadusmotas pūces skaļi klabina knābi, kā to var novērot pie sagūstītiem putniem. Uz šo klabināšanu norāda kāda tautas dziesma. Pūces (*sovy*) minētas kā meža iemītnieces Latgalē 18.gs. otrā pusē²³⁰ (Rāznas ezera apkārtnē).

Tautas dziesmās **strazdus** cienī galvenokārt to skaistās balss dēļ²³¹. Latgalē 18.gs. otrā pusē, spriežot pēc ģenerālmērīšanas zemju apraksta²³², vienādi plaši bijuši sastopami kā gan melnie (*skvorcy*), gan pelēkie (*drozdi*) strazdi, kas reģistrēti kā meža iemītnieki.

Tautas dziesmas²³³ par **cīruli** runā ar mīlestību, slavējot tā agro un čaklo dziedāšanu. Uztraukumā cīrulim saceļas stāvus spalviņas uz galvas tā, ka tās izskatās pēc cekula. Taču šīs tautas dziesmas, pēc ornitologa Tranzē domām, neattiecas uz cekulaino cīruli, kas principā nedzied.

Latgales ģenerālmērīšanas zemju apraksts 18.gs. otrā pusē pie tā laika apdzīvotām vietām min arī cīruļus (*žavoronki*), kas lielāko tiesu ierindoti starp putniem tīrumos; dažos gadījumos²³⁴ tie varētu būt arī sila vai cekulainie cīruļi.

Latvju tautas dziesmās²³⁵ **žagata** raksturota kā pļāpīgs putns, kas, zinādams citu putnu valodas, noder par vēstnesi. Glītā, garā aste tai neļauj ātri lidot, taču aste žagatai noderot "istabas izslaucīšanai" putnu kāzās.

Tautas ticējumos un folklorā **krauklis** dēvēts par gudru vizīni, saukts arī par nelaiemes un nāves vēstnesi²³⁶, to kauliņi atrasti pilskalnos.

Nav nosakāms, pie kādas **vārnu** sugas piederējušas Latgales ģenerālmērīšanas zemju aprakstā²³⁷ ļoti bieži minētās vārnas (*vorony*), kas 18.gs. otrā pusē uzskaitītas katras apdzīvotas vietas sastopamo putnu vidū.

Sili bieži min starp Latgales meža putniem 18.gs. otrā pusē. Latviešu tautas dziesmās²³⁸ ir teikts: "sīļi mežus apēduši", ar to acīmredzot saprotot to, ka sīļu pārtikā ir mežos sastopamie citu putnu pārstāvji un ozolzīles, bet ir grūti izskaidrot, kā "sīlis sīļu dedzināja".

Kovārņi Latvijas teritorijā zināmi vismaz no dzelzs laikmeta²³⁹. Tie labi pazīstami Latvijas austrumu daļā 18.gs. otrā pusē²⁴⁰. Pēc latviešu tautas ticējumiem²⁴¹ kovārņi nesot sliktu ziņu. Ja kovārņi lidinoties pār kādām mājām, tad tajā mājā kāds nomiršot. Pēc kovārņu lidojuma varot pareģot laika maiņas.

Lakstīgala (*Luscinia luscinia* L.) tautas dziesmās cildināta par visu dziedātājputnu "ķeizarieni"²⁴². Tā minēta kopā ar citiem meža putniem 18.gs. otrā pusē.

Ņemot vērā **zvirbuļveidīgo putnu** lielo daudzveidību Latvijā, šā darba ietvaros nav iespējams tos visus aplūkot, piemēram, ķivuļus, stērstes, svilpjus, tilbītes, žubītes, zilītes, zvirbuļus u.c. Var tikai atgādināt, ka tie kā meža putni, reizēm lauku putni, minēti jau Latgales ģenerālmērīšanas zemju aprakstā 18.gs. otrā pusē²⁴³ un sastopami Latvijas mežos mūsdienās.

Par **dzeņu** uzturēšanos Latvijas teritorijā ir ziņas vismaz no dzelzs laikmeta²⁴⁴. Latgalē dzeņi novēroti arī 18.gs. otrā pusē²⁴⁵. Latviešu tautas ticējumos²⁴⁶ dzeņa kalšanu kokā uzskata par krusta kalšanu, t.i., par nāves zīmi kādam cilvēkam. Galvenā nelaime, protams, esot tad, ja dzenis sāk kalt kokā māju tuvumā, tad kādam no tās iedzīvotājiem esot jāmirst.

Jau 14.gs. hronikās²⁴⁷ ir norādījums par **dzilnas** vai dzeņa izmantošanu vēstnešu lomā. Pēc tautas ticējumiem, ja dzilna kliez, tad ganiem pazūd lopi²⁴⁸.

Dzeguze (*Cuculus canorus*, *Kukuk*) diemžēl, māju tuvumā bieži vajāta, jo uzskatīta par nelaiemes vēstnesi²⁴⁹. Kūkodama dzeguze it kā paredzot nākamos

notikumus: cik reizes kūko, tik gadus dzirdētājs vēl dzīvošot. Ja dzeguze ieskrien mājā, tad no tās mājas kāds miršot²⁵⁰.

Latgalē, spriežot pēc ģenerālmērīšanas zemju aprakstiem²⁵¹, dzeguzes 18.gs. otrā pusē ir minētas bieži, tikai nav zināms, kādai sugai tās piederējušas. Taču, tā kā, pieminot dzeguži, atzīmēta tās kūkošana, protams, runa te gan ir par 16.gs. pirmā pusē Simona Grunava darbā²⁵² (*der vogil huhu genannt*) un arī 18.gs. minēto parasto dzeguži.

No 19.gs. otrās puses no jauna iestājās klimata maiņa, jo ledāju atkāpšanās dēļ ziemeļu puslodē kļuva siltāks. Tam par piemēru varētu kalpot gaisa temperatūras mērījumi kādā noteiktā punktā ilgākā laikposmā. Šādi fakti ir par Stokholmu beidzamo divsimt gadu laikā²⁵³: vidējā temperatūra te cēlusies par 2,5°C. Šādos labvēlīgākajos klimatiskajos apstākļos pavairojās stirnu, meža cūku un staltbriežu skaits²⁵⁴.

Pagājušā gadsimta otrā pusē sākās meža faunas rekonstrukcija, no jauna aklimatizējot vairākas dzīvnieku sugas: bebrus, staltbriežus, meža cūkas, kas pirms tam, tāpat kā lācis, gandrīz bija iznīkušas.

Sāka **brīežu** aploku, t.s. iršu dārzu (no vācu *Hirsch*), ierīkošanu dažu muižu mežos. No 18.gs. līdz 20.gs. sākumam Kurzemē un Zemgalē dažādā laikā pastāvēja vismaz 13 šādi dārzi²⁵⁵. No šiem dārziem daļa brīežu bija izkļuvuši brīvībā un sekmīgi vairojās. Arī Smiltenes mežos 30.gados tika ierīkots šāds aploks, bet vēlāk dzīvnieki izlaisti brīvībā. Līdz 1940.gadam Kurzemē un uz dienvidiem no Daugavas bija izveidojušies 4 staltbriežu teritoriāli grupējumi (Cīrava, Tome, Ugāle un Auce), kas aizņēma 9% no Latvijas teritorijas. 1938.gadā bija uzskaitīti 1540 staltbrieži²⁵⁶.

18.gs. otrā pusē **lāči** ir bijuši pabieži sastopami Rēzeknes un Ludzas apriņķī²⁵⁷. Pirms simts gadiem publicētajā kartē²⁵⁸ redzams, kā no 1860. līdz 1895.gadam pakāpeniski samazinās lāču izplatības areāls Vidzemē. 19.gs. 90.gados lācis vairs mājojis tikai mežos ap Salacu, Cēsaini un Balviem.

Vidzemē lāči visilgāk saglabājušies Lubānas, Gulbenes un Limbažu lielākajos mežos. Mežu pastiprinātas izciršanas un intensīvu medību dēļ lāči 20.gs. pirmajā pusē ir iznīcināti.

Pēc latviešu tautas tradīcijām lāča īpašības ir tuvas un saprotamas cilvēkam. 1606.gadā jezuīta P.J.Stribinga²⁵⁹ pārskatā par Ludzas un Rēzeknes latviešiem pieminēts, ka cilvēku dvēseles daļēji kļūstot par lāciem, vilkiem un dieviem (*partim in lupos, ursos, partim in deos*). Lācis varot būt ar cilvēku miesīgos sakaros. Tas atspoguļojas teikā par lāča nolaupīto sievieti un dēlu Lāčausi, kas manto tēva stiprumu un veic varoņdarbus, kā tas ir eposā par Lāčplēsi.

20.gs. sākumā Latvijā, kas ir **meža cūku** izplatības ziemeļu robeža Eiropā, tās gandrīz vairs nebija sastopamas²⁶⁰.

Meža cūku izplatīšanos vai samazināšanos ir iespaidojuši vairāki apstākļi. Klimatam paliekot vēsākam, samazinājās platlapju koku meži, kas atstāja nelabvēlīgu iespaidu uz meža cūku izplatību. Īpaši slikti apstākļi meža cūkām sāka veidoties līdz ar cilvēku veikto ozolkoka mežu izciršanu 17. – 18.gadsimtā. Bargajās ziemās, kad dziļi sasala zeme un to klāja vairāk kā 30 – 40 cm bieza sniega sega, bija apgrūtināta barības sagāde. Slimības, sērgas un savairojušos vilku uzbrukumi meža cūku dzīvi varēja padarīt neizturamu. Osteometriskie pētījumi liecina, ka viduslaiku mežacūka pēc izmēriem bijusi mazāka par akmens laikmeta cūku.

Latvijai, atrodoties Krievijas impērijas sastāvā (18.gs. – 20.gs. sāk.), spēkā bija te izstrādātie noteikumi. Lai gan 1892.gadā stājās spēkā Krievijas vispārīgais

medību likums, senāts 1894.gadā paskaidroja, ka tā neatceļ Baltijas provinču tiesībās paredzētos ierobežojumus zemniekiem. Medību tiesības pilnībā piederēja zemes īpašniekam savas teritorijas robežās, kur svešniekam bija atļauts medīt tikai ar īpašnieka piekrišanu²⁶¹. Medību tiesības zemniekiem bija atņemtas ar Vidzemes (1860.) un Kurzemes (1863.) zemnieku likumiem. Muižnieki savas medību tiesības paturēja arī zemnieku māju izpirkšanas līgumos. Tāpēc no likuma viedokļa katrs saimnieks, kas savas mājas tuvumā bija nošāvis kādu meža dzīvnieku, bija malu mednieks. Medību tiesības piederēja vienīgi kroņa muižu pagasta zemniekiem ar īpaši izsniegtu medību atļauju uz vienu gadu.

Lai izskaustu zvēru un putnu iznīcināšanu, iepriekšminētajos noteikumos bija iekļauts dažu meža dzīvnieku taupīšanas laiks, pilnīgi aizliegtas bija vēl saglabājušos sumbru medības. Turpretī vairākas dzīvnieku sugas: vilkus, lapsas, caunas, āpšus, seskus, ērgļus, vanagus, kraukļus, žagatas, vārnas varēja medīt visu sezonu un ar jebkuriem līdzekļiem, atskaitot noindēšanu. Uzraudzība par medību noteikumu ievērošanu bija uzticēta meža ierēdņiem un policijai.

Par meža dzīvnieku pārmaiņām un konkrētu sugu pieauguma dinamiku interesantus datus sniedz Latvijas Valsts Mežu departamenta izdarītā skaitīšana 20. – 30.gados²⁶². Tā kā pastāvēja īpaši noteikumi par medībām, tad šie aizsardzības soļi veicināja medījumu pieaugumu.

Visstraujāk bija palielinājies **aļņu** skaits. Iepriekšējā perioda mežu izciršana, pāreja uz meža zvēru vajāšanu bija novedusi pie aļņu populācijas samazināšanās, pat deģenerēšanās pēc pirmā pasaules kara. To pastiprināja arī lielāko aļņu buļļu izšaušana. Taču 1938.gadā Latvijā jau reģistrēti 700 aļņu²⁶³; 1939.gadā: ap 880 aļņu. Lielākā aļņu koncentrācija bija vērojama Ziemeļvidzemē, Augšzemē un Kurzemes ziemeļdaļā. Latvijas Republikas laikā tika domāts par **staltbriežu** tālāku reaktimizāciju. Līdz 1940.gadam uz dienvidiem no Daugavas bija konstatējami vairāki staltbriežu teritoriālie grupējumi (Auce, Tome u.c.). 1938.gadā bija uzskaitīti ap 1500 staltbriežu²⁶⁴. Mājdzīvnieku masveidīga epidēmija 18.gs. 60.gados stipri iespaidoja **stirnu** izmiršanu. Stirnu atjaunošanās sākās 19.gs. līdz ar taigas tipa mežu izciršanu. Uz 1938.gadu bija ap 51 150 stirnu²⁶⁵.

Īsi pirms pirmā pasaules kara **meža cūkas** no jauna izplatījās, ienākot no Lietuvas un Polijas²⁶⁶. Kara laikā to skaits palielinājās un 30.gadu beigās jau bija vairāk nekā 1000 šo dzīvnieku. Tās bija izplatītas galvenokārt Kurzemē.

20.gs. 20. – 30.gados **ūdru** skaits Baltijā bija strauji samazinājies²⁶⁸. Tam iemesls ir cilvēku cenšanās lielos vairumos iegūt vērtīgo kažokādu. Ūdra ādas apstrāde deva siltus kažokus un cepures, ko min latviešu tautas dziesmas²⁶⁹. Ūdra iznīkšanu pastiprināja arī mazo ūdenskrātuvju izsīkšana: tajās vairs nebija barībai nepieciešamo zivju.

Sakarā ar **lūšiem** nepieciešamās veco mežu platības samazināšanos, tos 20. – 30.gados varēja sastapt arvien retāk. 1939.gadā lūšu skaits bija ap 90 dzīvnieku²⁷⁰.

Izzūdot vecajiem mežiem, aprūkstot barībai (bija stipri iznīcinātas vāveres), kā arī **caunu** intensīvas medīšanas dēļ to skaits 19.gs. sākumā bija samazinājies. 20.gs. 30.gadu beigās Latvijā bija ap 1000 caunu. Osteometriskie dati liecina, ka cauna senatnē pēc izmēriem bijusi apmēram tāda pat lieluma kā mūsdienu cauna²⁷¹.

Pirms pāris gadsimtiem **bebrs** Latvijā bija gandrīz iznīcināts, vienīgi tās ziemeļdaļas mežos²⁷² tas bija sastopams, tāpat kā Igaunijā²⁷³.

Bebra reaktimizācija atsākusies 20.gs. 20.gados: tie Latvijā ievesti no Norvēģijas, ielaisti Stendes upē Kurzemē un Rauzas upē Vidzemē²⁷⁴. Bebru skaits

Latvijā 50.gados bija ap 60 dzīvnieku²⁷⁵. Pēc izmēriem bebrš senatnē ir bijis mazliet lielāks par mūsdienu bebru²⁷⁶.

No pārējiem kažokādu zvēriem²⁷⁷ Latvijā 30.gadu beigās reģistrēti ap 43 000 **pelēko zaķu** un 19 000 **balto zaķu**, 12 600 **lapsu**, 11 000 **āpšu** u.c.

Latgales ģenerālmērīšanas zemju aprakstos²⁷⁸ ir norādīts, ka gandrīz visos mežos bijuši **vilki**. Par šo meža zvēru lielo skaitu liecina statistika, jo sešu gadu laikā (1836. – 1841.) Vidzemē nošauti 2913 vilki²⁷⁹. Arī citas ziņas un pētījumi liecina, ka līdz 19.gs. vidum vilku skaits Latvijas mežos ir bijis ievērojams²⁸⁰, īpaši palielinoties pirmā pasaules kara laikā. Jāatgādina, ka 20. – 30.gados vilki, pateicoties šaujamo ieroču lietošanai, bija gandrīz iznīcināti, 1939.gadā reģistrēti 20, taču otrā pasaules kara laikā tie no jauna savairojās²⁸¹.

Būtiskas pārmaiņas 20.gs. pirmajā pusē konstatējamas arī Latvijas mežos sastopamo medījamo putnu vidū.

Tā kā **mednis** bija vērtīgs medību putns, tad nekontrolētas medīšanas dēļ 20.gadsimtā, kā arī sakarā ar mežu izciršanu medņu skaits bija stipri samazinājies. Vēl 20.gados bija ap 8000 medņu, bet 1938.gadā tikai 6000.²⁸²

Tā kā **rubeņu** skaits mūsu gadsimtā ir samazinājies apmēram trīs reizes (20.gados bija ap 57 000; 1939.gadā: 30 000; 1978.gadā: 21 000), rubenis ir reģistrēts kā 3.kategorijas saudzējams dzīvnieks²⁸³. Rubeņu skaita samazināšanos izraisījusi mežu izciršana, meliorācija, saindēšanās ar minerālmēsliem.

Purvu platības samazināšanās un dažādu slimību dēļ **baltirbju** skaits šā gadsimta laikā no vairākiem tūkstošiem pāru sarucis līdz apmēram 100 īpatņiem. Tagad baltirbe atzīta par 1.kategorijas aizsargājamo dzīvnieku²⁸⁴.

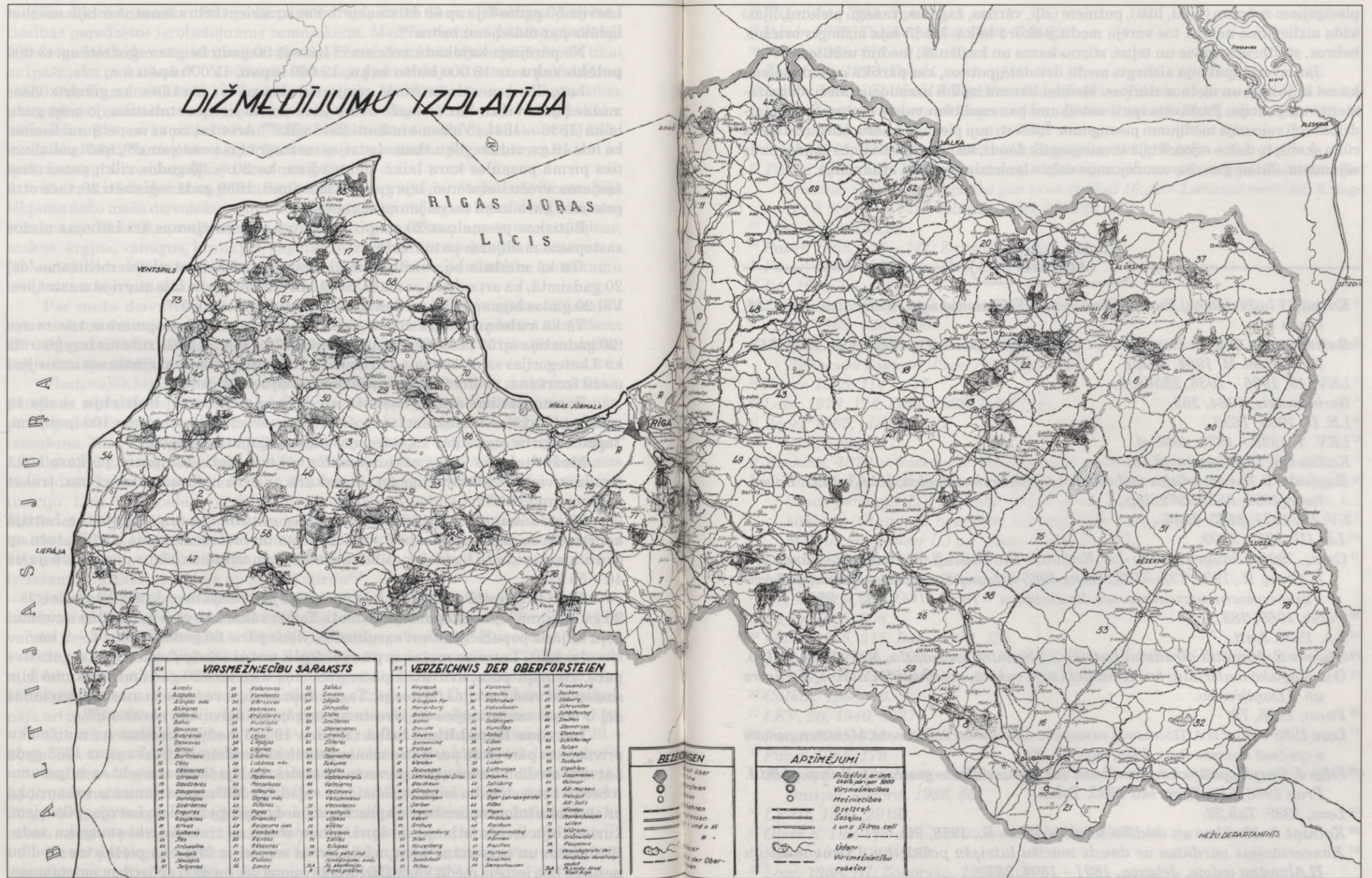
Meža balodis 20.gs. sākumā mežos vēl bija bieži sastopams, pēckara laikā daudzās vietās pārstājis ligzdot, jo, sakarā ar veco mežaudžu izciršanu, trūkst dobumainu koku²⁸⁵.

20.gs. sākumā **vistu vanags** (*Accipiter gentilis L.*), kura klātbūtne Latvijā konstatēta ar dzelzs laikmetu²⁸⁶, bija izplatīta un bieži sastopama suga²⁸⁷, taču ap gadsimteņa vidū tā ligzdošanas blīvums bija samazinājies: viens pāris ligzdoja uz 46 – 55 km².

Peļu klijāns (*Buteo buteo L.*) konstatēts jau vēlajā mezolītā²⁸⁸ 19.gs. beigās – 20.gs. sākumā bija sastopams visai bieži. Tomēr sakarā ar veco mežaudžu izciršanu peļu klijāna populācija stipri sarukusi²⁸⁹, viens pāris 60.gados bija uz 6 – 9 km².

Izzūdoši Latvijas mežos ir **pūcveidīgie putni** (*Strigiformes*): ūpis, garastes pūce, ziemeļu pūce, svītrainā pūce, apodziņš u.c., kas 20.gadsimta sākumā bija sastopami visā Latvijas teritorijā. Tagad daļa šo sugu veco meža masīvu izciršanas dēļ ir stipri samazinājies un ieviesta aizsargājamo dzīvnieku sarakstā²⁹⁰.

Latvijas Republikas laikā (1918. – 1940.) medību tiesības no muižnieku privilēģijas pārvērtās par katra zemes īpašnieka tiesībām²⁹¹. Saskaņā ar 1935.gada Latvijas medību likumu katram zemes īpašniekam bija tiesības medīt sava īpašuma robežās, bet šo tiesību izmantošanai bija vajadzīga Mežu departamenta vai apriņķa priekšnieka izdota apliecība. Šo apliecību izsniedza pilngadīgajiem Latvijas pilsoņiem, kuriem bija ieroču atļauja un kuri nebija sodīti ar cietumu vai smagāku sodu. Biedrībām un personām, kam nebija savas zemes, ja tām bija piešķirtas medību tiesības, bija iespēja medīt kādā 150 ha lielā rajonā pēc medību apliecības saņemšanas. Kā neatļautus medību līdzekļus uzskatīja kara šautenes, patšautenes, cilpas, tīklus un lamatas. Savvaļas dzīvniekiem un putniem bija noteikts taupāmais laiks. Turpreti

10.att. Karte "Dižmedījumu izplatība Latvijā" 1941.-1944.

plēsīgajiem zvēriem (vilki, lūši), putniem (sīļi, vārnas, žagatas, vanagi, piekūni, lijas) šāda aizlieguma nebija, tos varēja medīt jebkurā laikā. Medīt bija aizliegts briežus, bebrus, staltbriežu govus un teļus, stirnu kazas un kazlēnus, medņu mātītes.

Jāuzsver: tāpat bija aizliegts medīt dziedātājputnus, kas pārtika no kukaiņiem, kā arī kraukļus un melnos stārķus. Medību likuma izpildi uzraudzīja Mežu departaments un policija. Pastāvēja īpaši noteikumi par medībām valsts mežos. Šie aizsardzības soļi veicināja medījumu pieaugumu. Īpaši strauji pieauga briežu, stirnu un meža cūku skaits; to dažos rajonos bija savairojies tik daudz, ka nodarīja jūtamus zaudējumus sējumiem. Jāteic gan: šos zaudējumus valsts lauksaimniekiem atlīdzināja.

Atsauces

- ¹ *Kultury i ludy dawnej Europy. Pod. red. S.K.Kozłowskiego. Warszawa, 1981, 16, mapa I.*
- ² *Boriskovskis 1984 = Палеолит СССР. Ответственный редактор тома П.И.Борисковский. М, 1984, 19.lpp.*
- ³ *LKV, 13, 1935 – 1936, 25568.sl.*
- ⁴ *Boriskovskis, 1984, 353.*
- ⁵ *LE, II, 1953, 1620.*
- ⁶ *LKV, 3, 1928 – 1929, 4908.sl.*
- ⁷ *Kozłowski, 1984, mapa 12, 13.*
- ⁸ *Zagorska I. The Mesolithic in Latvia. // Acta archaeologica, vol.63, 1992. Kobenhavn 1993, 263. – 272. lpp.*
- ⁹ *KV, IV, 1921, 3585–3586.*
- ¹⁰ *LE, III, 1955, 2809.*
- ¹¹ *Grevé, 1909 = Säugetiere Kur-Liv-Estlands. Ein Beitrag zur Heimats – Kunde von K. Grevé. R., 1909, 137. – 138.; Paver, 1965 = Паавер К. Формирование териофауны и изменчивость млекопитающих Прибалтики. – Тарту, 1965, 282. – 290.*
- ¹² *Paver, 1965, 289.*
- ¹³ *LA, 1974, 3.att.*
- ¹⁴ *Šturms E. Mezolita atradumi Latvijā. // Senatne un māksla, Nr.1, 1939, 41.lpp.*
- ¹⁵ *Osteoloģisko materiālu, kas izmantots šajā rakstā, noteikuši V.Calkins, K.Pāvers un V.Daņiļčenko.*
- ¹⁶ *Paver, 1965, 79.*
- ¹⁷ *Loze 1988 = Лозе И.А. Поселения каменного века Лубанской низины. Мезолит, ранний и средний неолит. Рига, 1988, таб. 21, 22.*
- ¹⁸ *Filip J. Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Früh- geschichte Europas. Bd.I. Prag 1966, 518; Zagorska 1993, Tab.I.*
- ¹⁹ *Loze, 1988, Tab.22.*
- ²⁰ *Kalniņš A. Medības un medību saimniecība. – R., 1958, 96.*
- ²¹ *Konversācijas vārdnīca ar daudz mācītu latviešu palīdzību J.Dravnieka un H.Alunāna izdota. Jelgava, 1891 – 1898, 281.*
- ²² *Paver, 1965, 253.*
- ²³ *Loze, 1988, Tab.21; Zagorska, 1993, Tab.I.*

- ²⁴ Zagorska, 1993, Tab.1.
- ²⁵ Paver, 1965, Tab.64.; Loze, 1988, Tab.22.
- ²⁶ Paver, 1965, 218 – 219.
- ²⁷ Zagorska, 1993, Tab.I.
- ²⁸ Zalkin, 1958. = Zalkin V.J. *The Mammals of ancient Latvia* // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Нов. сер. отд. биологии, Т. III, вып. 3., М., 1958, 14.
- ²⁹ Paver, 1965, 56 – 57.
- ³⁰ Paver, 1965, 61-63; Loze, 1988, 113; Zagorska, 1993, Tab.I.
- ³¹ Paver, 1965, 112. *Ļoti apstrīdama ir Sibīrijas caunas jeb soboļa eksistence šeit senatnē, jo Lietuvas metrika par to vēstī tikai 16.gs. – Lietuvos metrika. Knuga Nr. 8 (1499–1514) – Vilnius, 1995, 32, 530, 612.*
- ³² Loze, 1988, Tab.22.
- ³³ Paver, 1965, 138 – 141; Zagorska, 1993, Tab.1.
- ³⁴ Paver, 1965, 195; Zagorska, 1993, Tab.I.
- ³⁵ LA, 1974, 26 – 28.
- ³⁶ Zagorskis L. *Zvejnieku aktmens laikmeta kapulauks. R., 1987., 67. – 71.lpp.*
- ³⁷ Paver, 1965, 196 – 200.
- ³⁸ Turpat, 1965, 62 – 67; Loze, 1979, = Лозе И.А. Поздний неолит и ранняя бронза Лубанской равнины. Рига, 1979, 124 – 126.
- ³⁹ Paver, 1965, 114 – 117.
- ⁴⁰ Loze, 1979, 125; Loze, 1988, Tab.21, 22.
- ⁴¹ Paver, 1965, pielik. I – II.
- ⁴²⁻⁴³ Loze, 1988, 117.
- ⁴⁴ Vankina, 1970, = Ванкина Л. Торфяниковая стоянка Сарните. Рига, 1970, 132;
Ir norādījumi par krīkli (Anas crecca L.), priķšķi (Anas querquedula L.), baltvēderi (Anas penelope L.), garkakli (Anas acuta L.), platknābi (Anas clypeata L.), kākauli (Clangula hyemalis L.), mazo un lielo gauru (Mergus albellus L., Mergus merganser L.) u.c. (Loze, 1988, Tab.23.)
- ⁴⁵ Loze, 1988, 116 – 117; Tab.23.
- ⁴⁶ LKV, 3, 1928 – 1929, 5345.sl.; LKV, 21, 1940, 42276.sl.
- ⁴⁷ Grevé, 1909, 135.
- ⁴⁸ Paver, 1965, 308.
- ⁴⁹ Paver, 1965, 315; Loze, 1979, 125.
- ⁵⁰ Transehe, 1928, = Transehe N. *Dzīvnieki latvju dainās // Latvju tautas dainas, I. sēj., R., 1928, 213.*
- ⁵¹ Calkin, 1958, 10.
- ⁵² LKV, 20, 1940, 42276.
- ⁵³ Paver, 1965, 323 – 324.
- ⁵⁴ Paver, 1965, 179.
- ⁵⁵ Telegin D.Y. *A settlement and cemetery of copper age horse keepers on the Middle Dnieper. Oxford, 1986, 85.*
- ⁵⁶ LE III, 1955, 2819.
- ⁵⁷ Gless K. *Das Pferd im Militärwesen. Berlin, 1980, 10.*
- ⁵⁸ Paver, 1965, 180 – 182.
- ⁵⁹ Loze, 1988, III; Zagorska, 1993, 114.
- ⁶⁰ Graudonis, 1989 = Graudonis J. *Nocietinātās apmetnes Daugavas lejtecē. R., 1989, 77.*

- ⁶¹ Calkin, 1962, 40 – 46.
- ⁶² Paver, 1965, 184.
- ⁶³ Grevè, 1909, 154. *Lietuvas statuts, kas Latgalē bija spēkā no 1588. līdz 1841.gadam, nosaka, ka par nelikumīgu savvaļas zirga (за коня або кобылу дикую) nomedīšanu sods bijis trīs rubļi, t.i., tikpat liels kā par lāča vai lūša medīšanu svešā teritorijā (Артыкуль 2).*
- ⁶⁴ Paver, 1965, 184.
- ⁶⁵ Paver, 1965, 171 – 179; Loze, 1979, 125.
- ⁶⁶ Calkin, 1956 – Цалкин В.И. Материалы для истории скотоводства и охоты в древней Руси. // Материалы и исследования по археол. СССР. N.51. М., 1956, 176.
- ⁶⁷ LA, 1974, 50.
- ⁶⁸ Filip, 1966, 545 – 546.
- ⁶⁹ Loze, 1988, 117.
- ⁷⁰ Clarc J. *Prehistoric Europe*. London, 1952, 45 – 50.
- ⁷¹ LA, 1974, 40 – 41.
- ⁷² Graudonis, 1989, 75 – 76. 8.tab.
- ⁷³ Loze, 1979, Tab.12 – 14; Paver, 1965, 254 – 256.
- ⁷⁴ Graudonis, 1989, 10.tab.
- ⁷⁵ Paver, 1965, 219.
- ⁷⁶ Paver, 1965, 114.
- ⁷⁷ Paver, 1965, 114 – 117.
- ⁷⁸ Paver, 1965, Tab.20; Loze, 1988, Tab.22.
- ⁷⁹ Graudonis, 1989, 10.tab.
- ⁸⁰ Loze, 1988, Tab.22.
- ⁸¹ Graudonis, 1989, 10.tab.
- ⁸² Paver, 1965, Tab.6.
- ⁸³ Loze, 1979, Tab.12; Graudonis, 1989, 10.tab.
- ⁸⁴ Graudonis, 1989, 10.tab.
- ⁸⁵ Westberg G. *Einiges über Bisone und Verbreitung des Wisents im Kaukasus*. R., 1895., 30.
- ⁸⁶ Graudonis, 1989, 10.tab.
- ⁸⁷ Stubavs, 1976, = Stubavs A. *Ķentes pilskalns un apmetne*. R., 1976, 86.
- ⁸⁸ Graudonis 1989, 6.tab.
- ⁸⁹ Paver, 1965, 262 – 280.
- ⁹⁰ Calkin, 1962, = Цалкин В.И. К истории животноводства и охоты в Восточной Европе // Материалы исследования по археологии СССР, Nr: 107., М., 1962, 116–118; Paver, 1965, 293 – 297.
- ⁹¹ Bielenstein, 1918, = Bielenstein A. *Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten*. T. II, Petrograd, 1918, 317; LA, 1974, Tab.49 : 18.
- ⁹² Šnore, 1961, = Шноре Э.Д. Асотское городище // Материалы и исследования по археологии Латв. ССР, II, 1961, 124.
- ⁹³ Zalkin, 1958, Tab.1.
- ⁹⁴ Mugurēvičs Ē. *Oļņkalna un Lokstenes pilsnovadi*. R., 1977., tab.4.
- ⁹⁵ Zalkin, 1958, Tab.1; Paver, 1965, pielik. II.
- ⁹⁶ Calkin, 1962, 57.
- ⁹⁷ Paver, 1965, pielik. II.
- ⁹⁸ Graudonis, 1989, 10.tab.

- ⁹⁹ Zalkin, 1958, Tab.1; Mugurēvičs, 1977, 10.tab.
- ¹⁰⁰ Uz to norāda daži rubeņa kauli; tie iegūti Sārnates purva mītnē, kas attiecas uz neolītu. (Vankina, 1970, 132.)
- ¹⁰¹ Paver, 1961, = Павер К. Костные остатки птиц из Асотского городища. // Материалы и исслед. по археологии Латв. ССР, II, Р., 1961, 224 – 225.
- ¹⁰² Kundziņš L. Tanīsa kalnā izraktie kauli. // Arheoloģijas raksti, IV sēj., 1.daļa. R., 1928., 54 – 56; Paver, 1961, 225.
- ¹⁰³ Paver, 1965, 224 – 225.
- ¹⁰⁴ Kundziņš, 1928, 58.
- ¹⁰⁵ LA, 1974, 310; Mugurēvičs, 1983 = Мугуревич Э. Замки и сельские поселения в средневековой Ливонии. Автореф. диссерт. доктора ист. н. М., 1983, 26.
- ¹⁰⁶ Mugurēvičs, 1983, 26.
- ¹⁰⁷ Zalkin, 1958, Tab.7, 8.
- ¹⁰⁸ Mugurēvičs, 1977, 10.tab.
- ¹⁰⁹ Šnore, Zariņa, 1980, = Šnore E., Zariņa A. Senā Sēlpils, 1980, 9.tab.
- ¹¹⁰ Grevé, 1909, 143 – 144.
- ¹¹¹ Calkin, 1962, Tab.22.
- ¹¹² Grevé, 1909, 151.
- ¹¹³ Zalkin, 1958, Tab.1.
- ¹¹⁴ Mugurēvičs, 1977, 10.tab.
- ¹¹⁵ Chronica der Provintz Lyffland dorch Balthasar Russowen. Scriptorum rerum Livonicarum (SRL), II, 1846, 10.
- ¹¹⁶ Tentelis, 1924. = Curlandiae quaedam notabilia (1677 – 1680) Rozīna Lentīlija. Publicējis A.Tentelis. // Latvijas Universitātes Raksti XI, 1924, 26.
- ¹¹⁷ Brežgo, 1943. = Brežgo B. Latgolas inventāri un ģenerālmēreišonas zem' u apkrokti 1695 – 1784. Daugavpils, 1943, 332.
- ¹¹⁸ SRL, Bd. II, 1846, 440.
- ¹¹⁹ Mugurēvičs, 1977, 10.tab.
- ¹²⁰ Šnore, Zariņa, 1980, 9. – 10.tab.
- ¹²¹ Landesordnungen, Lieffländische Landes – ordnungen nebst darzu gehörigen Placaten und Stadgen. R., 1707, 32.
- ¹²² Hupel A.V. Topographische Nachsichten von Lief- und Estland, Bd. II, R., 1777.
- ¹²³ Calkin, 1962, 55.
- ¹²⁴ Livländische Güterurkunden. Bd.I. Hrsg. von H.Bruiningk und N.Busch. R., 1908 (LG, I), Nr.127; Livländische Güterurkunden. Bd.II. Hrsg. von H.Bruiningk. R., 1923 (LG, II). Nr.84.
- ¹²⁵ LG, II, Nr.1026.
- ¹²⁶ Spekke A. Latvieši un Livonija 16.gs. R., 1935., 120.
- ¹²⁷ Vidzemes 1638.gada arklu revīzija. Izd. E.Dunsdorfs. // Latvijas vēstures avoti, IV sēj. (LVA, IV). R., 1938., 167; Strods H. Die Einschränkung der Wolfschläge und die Viehzucht Lettlands. // Ethnologia Europaea, Vol. IV (1970), Arnhem, 1971, 126 – 131.
- ¹²⁸ Mugurēvičs, 1977, 89 – 90, 9.tab.
- ¹²⁹ Šnore, Zariņa, 1980, 9.tab.
- ¹³⁰ Tentelis, 1924, 26.
- ¹³¹ Mugurēvičs Ē. Rēzeknes pils un tās novads 9. – 17.gs. // LZAV, 1985, Nr.3, 65.

- ¹³² Jakubowski, Kordzikowski, 1915. = Jakubowski J., Kordzikowski J. Polska XVI wieku. Inflanty. Warszawa, 1915, 159.
- ¹³³ Brežgo, 1943, 332.
- ¹³⁴ Kalniņš, 1958, 84.
- ¹³⁵ Zalkin, 1958, Tab.1.; Mugurēvičs, 1977, 4, 10.tab.
- ¹³⁶ Škutāns, 1974. = Škutāns St. Dokumenti par kļaušu laikiem Latgolā. (München) 1974, 170, 342, 356.
- ¹³⁷ LVA, IV, Nr.167, 223.
- ¹³⁸ Šreinerts, 1939¹. = Šreinerts P. Kurzemes hercogistes mežsaimniecība un mežu likumi 16. un 17.gs. // LUR Lauks. fak. serija, 4.sēj., 1939., Nr.5, 384.
- ¹³⁹ Tentelis, 1924, 26 – 28.
- ¹⁴⁰ Paver, 1965, 135 – 137.
- ¹⁴¹ Zalkin, 1958, 13.
- ¹⁴² Grevè, 1909, 163. Paver, 1965, 136.
- ¹⁴³ Цалкин В. Фауна из раскопок в Гродно. // Материалы и исследования по археологии СССР. N.41, 1954, 226 – 229.
- ¹⁴⁴ Belovežas gāršā 19.gs. beigās sumbru skaits bija ap 1850 galvu, bet nesaudzīgas medīšanas apstākļos 1919.gada februārī kāds malu mednieks bija nogalinājis pēdējo sumbru (Wiecko E. Dzieje Puszczy Białowieskiej od rozbiórów do 1918 roku. // Kwartalnik historii kultury materialnej, Rok XI, Nr.2. Warszawa, 1963, 349; Paver, 1965, 298.).
- ¹⁴⁵ Zalkin, 1958, 13, Tab.1; Mugurēvičs, 1977, 1.tab.
- ¹⁴⁶ Škutāns, 1974, 174, 342.
- ¹⁴⁷ Jakubowski, Kordzikowski, 1915, 159.
- ¹⁴⁸ Škutāns, 1974, 355.
- ¹⁴⁹ Paver, 1965, 85.
- ¹⁵⁰ Tentelis, 1924, 30 – 31.
- ¹⁵¹ Landesordnungen, 1707, 32.
- ¹⁵² Brežgo, 1943.
- ¹⁵³ Paver, 1965, 91.
- ¹⁵⁴ Zalkin, 1958, tab.1.
- ¹⁵⁵ Šnore, 1961, 124.
- ¹⁵⁶ Šmits, 1923. = Šmits P. Par izmirušiem Baltijas zvēriem // Etnografisku rakstu krājums II., R., 1923, 34.
- ¹⁵⁷ Liv-Est- und Kurländisches Urkundenbuch (UB), IV, Nr.1551; UB, VII, Nr.579; UB, VIII, Nr.142; UB, IX, Nr.598; UB, XI, Nr.1905.
- ¹⁵⁸ Spekke, 1935, 101.
- ¹⁵⁹ Švābe, 1941. = Vidzemes tiesību vēstures avoti 1336–1557. g. Izdevis A. Švābe, R., 1941, 418, 454.
- ¹⁶⁰ Škutāns, 1974, 164, 170, 179 u.c.
- ¹⁶¹ SRL, Bd.II, R., 1846, 440.
- ¹⁶² Škutāns, 1974, 164; Brežgo, 1943, 163, 172, 192 u.c.
- ¹⁶³ Grevè, 1909, 163.
- ¹⁶⁴ UB, VI, Nr.440.
- ¹⁶⁵ Zemzaris J. Mērs un svars Latvijā 13. – 19.gadsimtam. R., 1981, 172.
- ¹⁶⁶ UB, XII, Nr.796.
- ¹⁶⁷ Paver, 1965, Tab.6.

- 168 Mugurēvičs, 1977, tab.4, 10.
- 169 Šnore, Zariņa, 1980, 9. – 10.tab.
- 170 Spekke, 1935, 120.
- 171 Šreinerts, 1939¹, 384.
- 172 SRL, II, 1846, 440.
- 173 Tentelis, 1924, 28 – 30.
- 174 Brežgo, 1943.
- 175 Paver, 1965, 160.
- 176 UB, 11, Nr.1905.
- 177 Grevé, 1909, 163.
- 178 Zalkin, 1958, 13.
- 179 Škutāns, 1974, 170.
- 180 Tentelis, 1924, 30 – 31.
- 181 Landesordnungen, 1707, 32.
- 182 Par izmirušiem Baltijas zvēriem. // Šmits, 1923, 33 – 40; Kaut gan tautas dziesmas nav droši datējamas, tajās minētā nauda liek domāt par to, ka daļa dziesmu radās 17. – 19.gs. sākumā (Dunsdorfs E. Naudas dziesmu datēšana. // In honorem Endzelini. Chicago, 1960, 114 – 121).
- 183 Zalkin, 1958, tab.I, 13,
- 184 Grevé, 1909, 163.
- 185 Tauriņš, 1982, 204.
- 186 Zalkin, 1958, 13.
- 187 UB, XII, Nr. 796.
- 188 Piemēram, Troickas pilskalnā (Krievija) atrasti daži kauli, bet tos esot grūti atšķirt no zebiekstes kauliem (Calkin, 1962, 57).
- 189 UB, 2, Bd.III, Nr.539.
- 190 UB, VIII, Nr.440; UB, XI, Nr.733, 743, 753.
- 191 Šreinerts, 1939¹, 384.
- 192 Landesordnungen, 1707, 32.
- 193 Pöltsam J. Essen und Trinken in den livländischen Städten im Spätmittelalter. // Medium Aevum Quotidianum. Sonderbd. V. Krems, 1996, 119.
- 194 LA, 1974, 310.
- 195 Šreinerts, 1939¹, 37 – 38.
- 196 T.Hiärn's, Lyf- und Lettländische Geschichte. // Monumenta Livoniae antiqua. Bd.I, R., Dorpat, Leipzig, 1835, 7.
- 197 LG I, Nr.127, 252; Strods, 1971.
- 198 Transehe, 1928, 214.
- 199 Tentelis 1924, 20.
- 200 Turpat, 26 – 27.
- 201 Šreinerts, 1939¹, 385, 407.
- 202 Dunsdorfs, Spekke, 1964. = Dunsdorfs E., Spekke A. Latvijas vēsture 1500–1600. Stockholm, Daugava, 1964, 385.
- 203 Šreinerts, 1939¹, 385.
- 204 Turpat.
- 205 Šreinerts, 1939². = Šreinerts P. Mežsaimniecības likumdošana Zviedru laikos Vidzemē // Mežkopja darbs un zinātne I/II, 1939, 18 – 20.
- 206 Šreinerts, 1939¹, 21.

- ²⁰⁷ Šreinerts, 1939², 19 – 22.
- ²⁰⁸ Bielenstein, 1918, 587 – 588; *Latviešu etnogrāfija. R.*, 1969., 117 – 118.
- ²⁰⁹ Šreinerts, 1939², 21.
- ²¹⁰ Tentelis, 1928, 34 – 36.
- ²¹¹ Tauriņš, 1982. = Tauriņš E. *Latvijas zīdītājdzīvnieki. R.*, 1982, 11.
- ²¹² Vai Rozīna *Lentīlija Kurzemes 17.gs. putnu uzskaitījumā "gallinago" attiecas uz rubeni, kā to sapratis tulkotājs latv. valodā (Tentelis, 1924., 34), nav drošas pārlicības, jo "capella gallinago" pēc zoologu klasifikācijas attiecas uz purva sloku, t.s. mērkaziņu.*
- ²¹³ Brežgo, 1943.
- ²¹⁴ Transehe, 1928, 205. – 207.
- ²¹⁵ Tentelis, 1924, 34 – 35.
- ²¹⁶ *Ausführliches Lateinisch- Deutsches Handwörterbuch von K.E.Georges, Bd.I. Leipzig, 1879, 539.lpp.*
- ²¹⁷ LPE, 3, 1983, 407.
- ²¹⁸ *Ja mežirbe konstatēta gandrīz katrās muižas mežos, tad laukirbe minēta ļoti reti (Brežgo, 1943., 158).*
- ²¹⁹ Transehe, 1928, 203.
- ²²⁰ LKV, 5, 1930. – 1931., 8372 – 74.sl.
- ²²¹ Brežgo, 1943., 150., 154. u.c.
- ²²² Paver, 1961, 223.
- ²²³ *Indriķa hronika. Tulkojis Ā.Feldhūns, priekšvārdu un koment. Ē.Mugurēvičs. R., 1993., XIX, 6.*
- ²²⁴ Transehe, 1928, 198.
- ²²⁵ Brežgo, 1943., 150., 155., 158., 200. u.c.
- ²²⁶ *Juškevičs J. Hercoga Jēkaba laikmets Kurzemē. R., 1931., 202. – 203.lpp.*
- ²²⁷ Brežgo, 1943, 158 – 332.
- ²²⁸ Transehe, 1928, 208. – 209.
- ²²⁹ Turpat.
- ²³⁰ Brežgo, 1943, 263, 328.
- ²³¹ Transehe, 1928, 208.
- ²³² Brežgo, 1943, 150 – 332.
- ²³³ Transehe, 1928, 200.
- ²³⁴ Brežgo, 1943, 155, 210.
- ²³⁵ Transehe, 1928, 210.
- ²³⁶ *Kraukļu (Raben) bara ķerkšana pie vilku saplosītu mājlopu paliekām mežā ir kalpojusi par orientieri t.s. vilkaču meklēšanai 16.gs. otrā pusē (Spekke, 1935., 129.).*
- ²³⁷ Brežgo, 1943, 150 – 333.
- ²³⁸ Transehe, 1928, 207.
- ²³⁹ Paver, 1961, 225.
- ²⁴⁰ Brežgo, 1943, 150, 192, 200 u.c.
- ²⁴¹ *Straubergs K. Latviešu tautas paražas, I. R., 1944., 373.*
- ²⁴² Transehe, 1928, 205.
- ²⁴³ Brežgo, 1943, 150 u.c.
- ²⁴⁴ Paver, 1961, 224.
- ²⁴⁵ Brežgo, 1943, 164 u.c.

- 246 Straubergs, 1944, 133.
- 247 Mannhardt W. Letto – Preussische Götterlehre. R., 1936., 126.lpp.
- 248 Straubergs, 1944, 166.
- 249 Straubergs 1944, 127.
- 250 Latviešu tautas ticējumi. Sakrājis un sakārtojis prof. P.Šmits. I sēj., R., 1940, 398.
- 251 Brežgo, 1943, 153 u.c.
- 252 Mannhardt, 1936, 202 – 203.
- 253 Paver, 1965, 385.
- 254 Tauriņš, 1982, 11.
- 255 Turpat, 241.
- 256 LE I, 1950, 305.
- 257 Brežgo, 1943, 163, 172, 192, 200 u.c.
- 258 Darstellung des Zurückgehens der Verbreitung der Bären seit 1860. // Darstellung der forstlichen Verhältnisse Livlands im Jahre 1896, hrsg. vom baltischen Forstverein, M. von Sievers. R., 1896., Karte.
- 259 Latvijas vēstures avoti jezuītu ordeņa arhīvos. II daļa. Sakārtojis I.Kleijntjenss. R., 1941., 107.lpp.
- 260 Grevé, 1909, 164, 169.
- 261 KV, III, 1911, 2670.
- 262 LE II, 1952 – 1953, 1649.
- 263 LE I, 1950, 305.
- 264 Turpat.
- 265 Turpat.
- 266 Wiecko, 1963, 314.
- 267 LE I, 1950, 409.
- 268 Kalniņš, 1958, 32 – 34. Pēc 1925.gada vērtējuma Latvijā bija 516, bet 1935.gadā – 349 ūdri (LE III, 1955, 2526).
- 269 Šmits, 1923, 37 – 38.
- 270 LE II, 1952 – 1953, 1649.
- 271 Paver, 1965, 135.
- 272 Grevé, 1909, 164.
- 273 Paver, 1965, 67.
- 274 Tauriņš, 1982, 85.
- 275 Kalniņš, 1958, 51 – 57.
- 276 Paver, 1965, 78.
- 277 LE II, 1952–1953, 1649.
- 278 Brežgo, 1943, 150, 172, 192, 200 u.c.
- 279 Manninen I. Die Sachkultur Estlands. I Bd. Tartu, 1931., 25.lpp.
- 280 Grevé, 1909
- 281 Tauriņš, 1982, 162.
- 282 LE, II, 1953, 1651.
- 283 SG, 1985, 323.
- 284 Turpat, 67.
- 285 Lipsbergs, 1990, 117.
- 286 Paver, 1961, 225.
- 287 SG, 1985, 439.
- 288 Loze, 1988, tab.23.

²⁸⁹ SG, 1985, 444 – 445.

²⁹⁰ SG, 1985, 231. – 237.

²⁹¹ Zemītis N. Medību tiesības. // LKV, 13, 1935. – 1936., 26277. – 26279.sl.; Medības.
// LE, II, 1955, 1648 – 1650.

Pieņemtie saīsinājumi

LKV – Latviešu konversācijas vārdnīca;

LE – Latvju enciklopēdija;

KV – Konversācijas vārdnīca;

LA – Latvijas PSR arheoloģija;

LZAV – Latvijas Zinātņu Akadēmijas vēstis;

LUR – Latvijas Universitātes raksti;

LPE – Latvijas padomju enciklopēdija.

Noslēgums

Latvijas meža dzīvnieku valsts izcēlusies, veidojusies un pārmainījusies ciešā saistībā ar tiem procesiem, kas norisa Baltijas reģiona dabas apstākļos. Iespēja apmesties uz pastāvīgu dzīvi Baltijas jūras krastos kā cilvēkam, tā dzīvniekiem radās pēclēdus laikmetā, kad te uz vietas varēja sagādāt pārtiku.

Akmens laikmetā (9. – 2.g.t. pr.Kr.) Latvijas teritorijā parādījās meža dzīvnieki, kuru lielākais vairākums te mīt vēl līdz mūsdienām. Taču starp meža zvēriem un putniem sastop arī pārstāvjus, kas izzuduši, vai arī tādus, kas ieviesušies vēlākā laikā. Konkrētos vēstures periodos dažu meža dzīvnieku sugu īpatsvars ir mainījies atkarā no to uzturā sastopamās barības ieguves iespējām un cilvēka iedarbes intensitātes uz apkārtējo vidi. Klimatiskie apstākļi ir noteikuši to, ka Latvijā ir izzuduši daži starpledus laikmeta dzīvnieki (mamuts, degunradzis) un pēclēdus laikmetā Baltijas jūras krastus atstājis ziemeļbriedis.

Sakarā ar ražojošās saimniecības nostiprināšanos Latvijā **bronzas laikmetā** (1500 – 500 g.pr.Kr.) cilvēks lielāku vērību sāka pievērst pieradinātajiem mājlopiem, kas sašaurināja meža dzīvnieku iespējas iegūt barību, kā rezultātā izzuda taurs un savvaļas zirgs, samazinājās meža cūku skaits. Postošu iespaidu uz meža dzīvnieku (zvēru un putnu) dzīves apstākļiem atstāja līdzumu dedzināšana nolūkā iegūt zemkopībai nepieciešamos tīrumus.

Dzelzs laikmetā un **vidus laikos** (1. – 2.g.t. vidus pēc Kr.) ieblakām iepriekšminētajiem faktoriem sakarā ar intensīvu tirdzniecisko sakaru attīstību pastiprināti medīja kažokādu zvērus, kas izraisīja to skaita būtisku samazināšanos. Viduslaikos meža dzīvnieku medības kļuva par zemes kungu privilēģiju, zemniekiem atļaujot medīt tikai dažas sugas, īpaši plēsīgos zvērus. Zemnieku izpratne par meža dzīvniekiem spilgti atspoguļojas latviešu tautas dziesmās un mitoloģijā.

Nesaudzīga attieksme pret meža dzīvniekiem Krievijas impērijas laikā (18. – 20.gs. sāk.) bija cēlonis vairāku dzīvnieku sugu straujai atmiršanai.

Latvijas republikas (1918. – 1940.) Meža departamenta noteikumi par konkrētu dzīvnieku sugu (brieži, stirnas, kazas, medņi u.c.) saudzēšanu veicināja to vairošanos, kas atspoguļojās medījumu pieaugumā. Tika veikti pasākumi retu dzīvnieku sugu (bebri u.c.) atjaunošanā.

Nošļūgums

SG, 1985, 444 - 445.

SG, 1985, 231 - 237.

Zemle N. Mežu tiesības // LKV, 13, 1935 - 1936, 26277 - 26279. *Latvian Forest Land Rights*

Latvijas meža dzīvnieku valsts izstrādes veidošanās un pārveidošanās cēloņi
saistībā ar tiem procesiem, kas notiek Baltijas reģiona dabas apstākļos iespēja
apmesties uz pastāvīgu dzīvi Baltijas jūras krastos kā cilvēkam, tā dzīvniekiem radās
pēdēdas laikmetā, kad to uz vietas varēja saņemt gārtiku.

Akmens laikmets (9. - 2. t. p. Kr.) Latvijas teritorijā parādījās meža
dzīvnieki, kuri lielākas vai mazākas mērogiem veidoja starp mežu
zvēriem un putniem sastop arī pārstāvjus, kas izaudzēti vai ievesti, kas veidoja
vēlākā laikā. Konkrētos vēstures periodos dabu meža dzīvnieku saimniecība
mainījies atkārti no to uz turā sestošanās darbības veģerēs iespējai un cilvēka
iedarbes intensitātes uz apkārtni, veidoja apstākļus, kas veidoja
Latvijā ir izaudzēti dabas dzīvnieku saimniecība (mežsaimniecība) un
pēdēdas laikmetā Baltijas jūras krastus atstājot, izveidoja apstākļus, kas veidoja
Sakarā ar rāžošās saimniecības nostiprināšanos Latvijā bronzas laikmetā
(1500 - 500 g. p. Kr.) cilvēka lielāku vērtību sāka pievērst pieradinātām mājputniem,
kas saņaurināja meža dzīvnieku iespējas iegūt barību, kā rezultātā izveda taurus un
savvaļas zirgus, samazināja meža cūku skaitu. Patošu iespēdu uz meža dzīvnieku
(zvēru un putnu) dzīves apstākļiem atstāja lielu mēroga bojāgāšanu, jo īpaši
zemkopības nepieciešamos tīrumus.

Dzelzs laikmets un vidus laikos (1. - 2. t. vidus pēc Kr.) iedzīvotāji ievieš
minētājiem faktoriem eskarā ar intensīvu tirdzniecisko sakaru attīstību pastiprināti
meža kažokādu zvērus, kas izraisīja to skaita būtisku samazināšanos. Viduslaikos
meža dzīvnieku medības kļuva par zemes kunga privilēģiju, zemniekiem atļaut
medīt tikai dažas sugas, īpaši plēsīgos zvērus. Zemnieku izpratne par meža dzīv-
niekiem spējti atpoguļojas latviešu tautas dziesmās un mitoloģijā.

Nesaudzīga attieksme pret meža dzīvniekiem Krievijas impērijas laikā (18. -
20. gs. sāk.) bija cēlonis vairāku dzīvnieku sugu straujai atmiņšanai.
Latvijas republikas (1918 - 1940) Meža departamenta noteikumi par konkrētu
dzīvnieku sugu (priekš, stīmas, kazas, medņi u.c.) saudzēšanu veicināja to vairo-
šanos, kas atpoguļojās medījumu pieaugumā. Tika veikti pasākumi retu dzīvnieku
sugu (bedri u.c.) atjaunošanā.

Ievads

No seniem laikiem cilvēki uzskatīja, ka mežs ir dabas dāvana, ar ko viņi var rīkoties pēc saviem ieskatiem, gūstot sev labumu. Kad attīstījās starptautiskie apmaiņas un tirdzniecības darījumi, mežā iegūtas zvērādas, vaska, medus un medījumi kļuva par vērtīgiem tirdzniecības objektiem, par ko mairā ieguva preces, kas tika izgatavotas, vai bija citām tautām.

Līdz ar kugniecības attīstību pieauga vajadzība pēc vērtīgiem kokiem, no kā varēja būtēt kugus. Mežos izcirta visvērtīgākos kokus, pēc kuriem pieprasījums ārvien pieauga. Par tiem preti varēja saņemt preces, kuru Latvijā nebija: sāli, siļķes, audumus, krāsvielas, ieročus, metālus un daudz ko citu.

Vācu muižniecība pasludināja visu Latvijas zemi pār savu īpašumu, bet latviešu zemnieki nekad netika samierinājušies ar niežu zaudēšanu. Mežā iegustamais viņu apziņā bija paša Dieva dots un tā paņemšanu nekādi nevarēja uzskatīt par zadzību no muižas vai valsts īpašuma.

Būtiska bija naudas plusmas apgrozījums, jo mežu izciršanai un kokmateriālu nogādei līdz pludināšanai derīgām upēm un tālāk līdz tirdzniecības ostām bija nepieciešami lieli kredīti. Par meža saudzesānu un kopšanu līgotāji nedomāja, jo kā mežu īpašnieki, tā arī kokmateriālu pircēji neapzinājās meža vērtību cilvēka dzīvē. Tirdzniecība ar mežmateriāliem ir spilgta apliecinājums cilvēku savtīgai rīcībai daudzu gadsimtu gaitā.

Ne vienmēr izdodas atklāt, kādu postu ilgstoša un plaša mežu izciršana nodarījusi Latvijas mežam, vienkārši tā iemesla dēļ, ka ierēdņiem un dienestniekiem, kas sastādīja dokumentus no 1200. līdz 1940. gadam, par to nebija ne mazākās intereses. Viņi rēķināja tikai to, cik lielu peļņu no meža var gūt sev un valstij.

Latvijas mežus ļaika gaitā nesaudzīgi postījusi daudzi cilvēki, kas piederēja Tēvzemē, un pēdējos karos cirstās brāces vietumis nav sadzīviski saglabājis meža arvien atdzimst un atjaunojas. To saprātīgi ņemiet vērā izmantojot, si cilvku bagātība hesis augļus paaudzū paaudzēm.

IV nodaļa

KOKTIRDZNIECĪBA LATVIJĀ NO 1200. LĪDZ 1940. GADAM

IV nodaļa

KOKTIRDZNICĪBĀLATVĪĀ
NO 1200. LĪDS 1940. GADAM

Ievads

No seniem laikiem cilvēki uzskatīja, ka mežs ir dabas dāvana, ar ko viņi var rīkoties pēc saviem ieskatiem, gūstot sev labumu. Kad attīstījās starptautiskie apmaiņas un tirdzniecības darījumi, mežā iegūtās zvērādas, vasks, medus un medijumi kļuva par vērtīgiem tirdzniecības objektiem, par ko maiņā ieguva preces, kas tika izgatavotas, vai bija citām tautām.

Līdz ar kuģniecības attīstību pieauga vajadzība pēc vērtīgiem kokiem, no kā varēja būvēt kuģus. Mežos izcirta visvērtīgākos kokus, pēc kuriem pieprasījums arvien pieauga. Par tiem pretī varēja saņemt preces, kuru Latvijā nebija: sāli, siļķes, audumus, krāsvielas, ieročus, metālus un daudz ko citu.

Vācu muižniecība pasludināja visu Latvijas zemi par savu īpašumu, bet latviešu zemnieki nekad netika samierinājušies ar mežu zaudēšanu. Mežā iegūstamais viņu apziņā bija paša Dieva dots un tā paņemšanu nekādi nevarēja uzskatīt par zādzību no muižas vai valsts īpašuma.

Būtisks bija naudas plūsmas apgrozījums, jo mežu izciršanai un kokmateriālu nogādei līdz pludināšanai derīgām upēm un tālāk līdz tirdzniecības ostām bija nepieciešami lieli kredīti. Par meža saudzēšanu un kopšanu tirgotāji nedomāja, jo kā mežu īpašnieki, tā arī kokmateriālu pircēji neapzinājās meža vērtību cilvēka dzīvē. Tirdzniecība ar mežmateriāliem ir spilgts apliecinājums cilvēku savtīgai rīcībai daudzu gadsimtu gaitā.

Ne vienmēr izdodas atklāt, kādu postu ilgstoša un plaša mežu izciršana nodarījusi Latvijas mežam, vienkārši tā iemesla dēļ, ka ierēdņiem un dienestniekiem, kas sastādīja dokumentus no 1200. līdz 1940. gadam, par to nebija ne mazākās intereses. Viņi rēķināja tikai to, cik lielu peļņu no meža var gūt sev un valstij.

Latvijas mežus laika gaitā nesaudzīgi postījuši daudzie kari, kas plosījās mūsu Tēvzemē, un pēdējos karos cirstās brūces vietumis nav sadzijušas vēl šobrīd. Tomēr mežs arvien atdzimst un atjaunojas. To saprātīgi kopjot un izmantojot, šī tautas bagātība nesīs augļus paaudžu paaudzēm.

I. Tirdzniecība ar meža precēm Livonijas laikā: 1200. – 1500.g.

Pētniekiem jāsastopas ar objektīvām grūtībām tirdzniecības darījumu analizē ar meža precēm Livonijas laikā. Tam pamatā ir vēstures avotos sastopamās ārkārtīgi trūcīgās ziņas. Datu bāze ir tik fragmentāra un neiespaidīga, ka tā ļauj spriest tikai par tirdzniecības eksistenci, pārdotām precēm, bet nepaver iespēju konstatēt tirdzniecības apjomus, ne arī tās nozīmi vietējā un Eiropas saimnieciskajā dzīvē kopumā. Tas izskaidrojams ar to, ka lielākā daļa vēstures avotu vai nu apzināti iznīcināti kā maznozīmīgi tā laika cilvēku uztverē, vai arī gājuši bojā biežo savstarpējo karu laikā, ugunsgrēkos vai arī citos nelabvēlīgos apstākļos.¹

Tirdznieciskie sakari starp Austrumbaltiju un Viduseiropu un Rietumeiropu bija jau izveidojušies pirms Livonijas laika. Sevišķi nozīmīga bija tirdzniecība ar Ziemeļeiropu. Pa Daugavu gāja ceļš no vikingsiem uz grieķiem: kādreizējo Bizantiju, kas savukārt bija saistīta ar pasaules austrumu zemēm. Sakari ar vikingsiem bija attīstīti IX gadsimtā, par X un XI gs. trūkst ziņu. Toties XII gadsimtā, kad Gotlandē izveidojās Visbijas pilsēta, tā pārtapa par galveno starpnieci starp Baltijas jūras austrumu piekrastes tautām un Rietumeiropu tirdznieciskos darījumos.

Attīstoties pilsētām Eiropā un uzplaukšot tirdzniecībai un amatniecībai, it kā jaunu elpu ieguva tirgotāju tieksme iegūt savā rīcībā tirdzniecības darījumos Austrumeiropas preces. Sevišķi darbīgas šajā ziņā bija Ziemeļvācijas pilsētas Lībeka, Brēmene un Hamburga. Rietumos tās sastapās ar pārāk lielu konkurenci no nīderlandiešu, angļu, franču un spāņu tirgotājiem, tādēļ tās devās uz austrumiem. Visbijā bija vācu tirdzniecības faktorijs, kas pildīja starpnieku funkcijas starp austrumiem un rietumiem. Jau XII gadsimtā tirgotāji no Lībekas devās uz Gotlandi un tālāk: pa Daugavu uz Krieviju.

Manuprāt: XII gs. beigās, ja ne agrāk, Rīga bija izveidojusies par vietu pie Daugavas ūdensceļa, pa kuru atvestās preces navigācijai labvēlīgos apstākļos nogādātas tālāk uz Visbiju vai citām pilsētām Baltijas jūras krastā. Pirmās vācu apmetnes Ikšķilē un Salaspilī bija mēģinājums radīt jaunas tirdzniecības faktorijs, lai uzpirktu pa Daugavu nākošās preces un tās nenonāktu Rīgā. Tomēr šie mēģinājumi cieta neveiksmi. Tad arī vācu iekarotāji 1201.gadā pārcēla savu rezidenci uz Rīgu.

Rīgas pilsētas nozīme ļoti strauji pieauga, un tā drīz kļuva par trešo Austrumbaltijas jūras tirdzniecības centru pēc Lībekas un Gdaņskas.²

XII gadsimtā Ziemeļvācu pilsētas izveidoja apvienību: Hanzu, kuras sākumi meklējami XII gadsimtā. Hanzas tirdzniecības nozīme pakāpeniski pieauga, un jau XIV gadsimtā tās tirgotāji kontrolēja un pārvaldīja preču pārvedumus Baltijas jūrā. 1282.gadā Rīga iestājās Hanzas savienībā. Ieblakus Rīgai Hanzas savienībā iestājās vēl 7 nelielas Livonijas pilsētiņas Latvijas daļā: Cēsis, Koknese, Kuldīga, Limbaži, Straupe, Valmiera un Ventspils. Nelielās pilsētiņas gan uzskatāmas par preču uzpirkšanas vietām, lai tad tās nogādātu uz Rīgu tālākam transportam.

Tomēr jau XV gs. otrajā pusē sākas Hanzas savienības sairums: tajā apvienotās pilsētas, sevišķi Lībeka, Brēmene un Hamburga, nespēja konkurēt ar nīderlandiešiem. Pakāpeniski Austrumbaltijā nostiprinājās vācu virskundzība. Tā pamatojās uz labvēlīgi noslēgtiem līgumiem ar Polockas un Smoļenskas kņazistēm, kā arī ar Novgorodas un Pleskavas bajāriem.

Šādi izveidojās ļoti plaša saimnieciskām un tirdzniecības saiknēm saistīta teritorija, kas politiski bija sadrumstalota. Bija bieži kari gan starp Livonijas valstiņām, gan arī ar krievu zemēm. Sevišķi bīstami bija topošās Lietuvas valsts uzbrukumi vācu feodāļiem. Tajos gadījumos, kad sadrumstalotajām krievu kņazistēm un pilsētām izdevās apvienoties, tās arī deva smagus triecienus vācu bruņiniekiem un bremzēja viņu politiskās varas virzīšanos uz austrumiem.

Militārie konflikti, kas bija īslaicīgi, maz traucēja tirdzniecības norises, jo preču apmaiņa bija nepieciešama visām konfliktos iesaistītām pusēm: tirdznieciskie sakari bija izdevīgi kā vācu feodāļiem, livoniešiem, tā arī krieviem un lietuviešiem, tādēļ visos gadījumos pēc sīvām kaujām atgriezās it kā izejas pozīcijās un veicināja saimnieciski tirdzniecisko darījumu un sakaru atjaunošanu un nostiprināšanu.

Tirdzniecības noteikumu pamatus pamatoja Rīgas un Smoļenskas tirdzniecības līgums, ko noslēdza 1229.gadā. Tas paredzēja tirgotāju braucienus lejup un augšup pa Daugavu līdz pat Dņepras augštecei. Tāpat paredzēja visu dažādu tautību tirgotāju un mantas neaizskaramību, tirdzniecības brīvību viesim ar viesi, brīvus braucienus uz austrumiem no Smoļenskas, kā arī pāri jūrai uz rietumiem.³ Līdz ar to tirdzniecībā iesaistījās daudzi vietējo tautību pārstāvji. Rīgā izveidojās krievu tirgotāju apmetne: krievu sēta ar pareizticīgo baznīcu.⁴ Polockā, Smoļenskā un Novgorodā nodibinājās vācu tirgotāju apmetnes jeb sētas.

Galvenās preces nāca no Austrumbaltijas un Krievzemes. Vērtīgākās un visvairāk izvestās preces šajā laikposmā bija preces, ko ieguva no mežiem. Tās ne vien iepirka pret sudraba stienīšiem un sudraba naudu, bet plaši pastāvēja barter-tirdzniecība: meža preces apmainīja pret audumiem, sāli, garšvielām, siļķēm, medalu un vīnu. Dažreiz apmaiņā iekļāva arī amatniecības izstrādājumus no Rietumeiropas.

Visvairāk no Austrumbaltijas izveda zvērādas un vasku. Šajā laikā tikko bija sācies tādu meža preču eksports kā darva, sveķi, pelni, dēļi un ozola kluči.

Grūti nodalīt viena tirgotāja interešu loku meža preču iepirkšanā vai apmaiņā. Parasti viens tirgotājs uzpirka dažādas preces, pēc kurām bija pieprasījums.

Viena no visnozīmīgākām meža precēm bija zvērādas. Tirdzniecībai ar zvērādām bija plašāks raksturs nekā to rāda vēstures avoti. Visvērtīgākās zvērādas nāca no Novgorodas un tika izvestas caur Tallinas un Rīgas ostu. Tās ieguva Novgorodai piederošajos apvidos ap Oņegas ezeru un Balto jūru. Galvenā zvērāda, ko šajā laikā izveda, bija vāverādiņas. Tās nebija pieskaitāmas dārgajām ādām, tomēr pēc tām bija plašs pieprasījums kā modes precei rietumos: Anglijā, Flandrijā; tās pieprasīja arī Itālijā: Venēcijā⁵. Galvenie vidutāji tirdzniecībā ar vāverādiņām starp Krievzemi un rietumiem bija Lībekas tirgotāji. Nav noliedzams, ka arī nīderlandieši ar saviem kuģiem izveda zvērādas.

Vāverādas iedalījās vairākās šķirās.⁶ Tās pārdeva gan pārgrieztas, gan cauruļveidīgi novilkotas. Hanzas tirgotāji iepirka tikai iesālītas, bet neģērētas zvērādas. Tās sasēja saišķos pa 40 un tad iepakoja ozolkoka mucās. Vienā mucā ietilpa no 5000 līdz 7000 ādiņū. Tirgotāji uzpirka lielu daudzumu vāverādiņu.

1288.gadā Gaujienā pleskavieši atņēma rīdziniekiem 24000 vāverādiņu.⁷ 1292.gadā rīdziniekiem nolaupīja ap 20410 vāverādiņu ceļā starp Novgorodu un Pleskavu.⁸ 1311.gadā vācu tirgotājiem ceļā starp Novgorodu un Pleskavu nozaga 29500 vāverādiņu.⁹ Kapteinis E.Boitiks žēlojās, ka viņam angļu jūras laupītāji atņēmuši 208002 ādiņas, bet uz otra kuģa bija nolaupītas 174868 ādiņas.¹⁰

1.att. Kažoka izgatavotāja meistara darbnīca viduslaikos

Ar Rīgas tirgotājiem un arī ar Tartu tirgoņiem sekmīgi konkurēja Livonijas ordenis un Vācu ordenis. 1398.gadā Vācu ordenis no Novgorodas izveda 136 430 ādiņu; 1399.gadā: 38 070; 1400.gadā: 43 250; 1402.gadā: 44 500 un 1403.gadā: 51 610 vāverādiņas.¹¹

Livonijas mežos iegūtās vāverādiņas bija labas kvalitātes vienīgi ziemas laikā, kad tās arī brīvie mednieki šāva ar bultām, ķēra slazdos un cilpās. Tomēr galvenais vāverādu pievedums bija no Novgorodai pakļautajiem ziemeļu novadiem.

Pārējās zvērādas: zebiekšu, ūdru, caunu, lapsu, lūšu, ūdeļu, sabuļu, jo sevišķi bebru, bija ļoti vērtīgas un dārgas. Tās uzskaitīja gabalos. Dažiem augstmaņiem bija vairāki dārgo zvērādu kažoki. Piemēram, XV gs. beigās Polockas kņazs Fjodors Borisovičs atstāj mantojumā 4 sabuļādas kažokus, 2 lūšādas kažokus, 1 sermulnādas kažoku un 1 vāverādas kažoku.¹²

Cik kažokādas kažoku bija Livonijas ordeņa mestram un Rīgas, Tērbatas un Kurzemes bīskapam, nav zināms. Pēc XVII gs. Rīgas bāriņu tiesas aktīm redzams, ka arī bagātajiem Rīgas tirgotājiem piederēja vairāki dārgi kažoki, kas tāpat tika rūpīgi glabāti un pārgāja mantojumā no paaudzes uz paaudzi.

Vāverādiņas bija vislētākās, tādēļ izskaidrojama to popularitāte plašākās aprindās, viduslaiku augstākajā sabiedrībā un to pieprasījums tirgū.

Laikā no 1450.g. līdz 1500.g var aprēķināt vāverādiņu un citu zvērādu cenu (sk. 1. tabulu).

Dārgākās zvērādas varēja sev atļauties vienīgi kņazi, karaļi, hercogi un ļoti bagātas personas. Tās pirka pa vienai vai nedaudzām un lietoja apģērbā, lai parādītu savu bagātību. Dārgo ādu daudzums Rīgas un visas Livonijas tirdzniecībā bija niecīgs.¹³

Nesaudzīga, sevišķi vāveru, iznīcināšana noveda pie tā, ka pamazām izvesto ādiņu skaits samazinājās jau sākot ar XV gs. Tas skaidrojams ar vāveru populācijai nodarītajiem nesaudzīgajiem postījumiem.

Otra būtiskākā prece bija vasks. Tajā laikā Livonijā vašku un medu ievāca no biškokiem, kas bija izvietoti roku dobumos mežā. Var apšaubīt to vēsturnieku uzskatus, kas apgalvoja, ka vasks nācis galvenokārt no Novgorodas un Daugavas augšteces zemēm.¹⁴ Nenoliedzot to, ka daļa vaska nāca no Krievzemes, tomēr lielais

Zvērādu cenas

Ādas veids	Zvērādu cenas	
	Rīgas markās	sudrabā gramos
40 gab.		
vāverādiņas	2 – 3	414 – 621
sermuliņādas	8 – 12	1656 – 2484
sabuļādas	100	8700
zebiekstādas	3 – 4	621 – 828
ūdrādas	15	3105
ūdeļādas	20	4140
caunādas	25 – 35	5175 – 7245

biškoku skaits, kas Livonijas laika avotos minēts no XIII līdz pat XIX gs. Latvijas teritorijā, liecina, ka vaska ieguve Livonijā bija plaši izplatīta un vaska lielākā daļa nāca no Latvijas mežiem.

X – XV.gs. bija katoļu garīdzniecības virsvaras ziedu laiks. Tika celtas varenas katedrāles un klosteri; to apgaismošanai dievkalpojumos un ikdienā vajadzēja sveču. Arī aristokrātu un pat karaļu galma svinībās lietoja vaska sveces. Bagātie lieltirgotāji, kas centās neatpalikt no aristokrātijas, savu māju apgaismošanai lietoja vaska sveces. Tādēļ pieprasījums pēc vaska bija liels.

Vasks bija arī dārgākā prece, kas tika izvesta no Austrumbaltijas uz Rietumeiropu un Viduseiropu. Piecos kuģos, kas laikā no 1458. līdz 1502. gadam bija iznākuši no Rīgas, 130 tirgotāji sūtīja savas preces uz Lībeku. 76 tirgotāji izveda vasku, ap 5 – 6 birkavu katrs.¹⁵ Birkavs¹⁶ jeb kuģa pods bija Ziemeļeiropā izplatītākā svara vienība (167,2 kg). Tās latvisko, igaunisko un krievisko nosaukumu saista ar senās zviedru tirdzniecības pilsētas Birkas vārdu; tā IX gadsimtā Latvijas tautībām bija tuvākais aizjūras tirdzniecības centrs, uz kurieni varēja nogādāt eksportpreces: zvērādas, vasku un iepirkt sāli, audumus, metālus, rotaslietas¹⁷, arī ieročus. Kuģa poda nosaukuma saistība ar Birkas vārdu ieviesās baltu, somugru un slāvu zemēs, kurām bija cieši sakari ar Baltijas jūras tirdzniecību.¹⁸

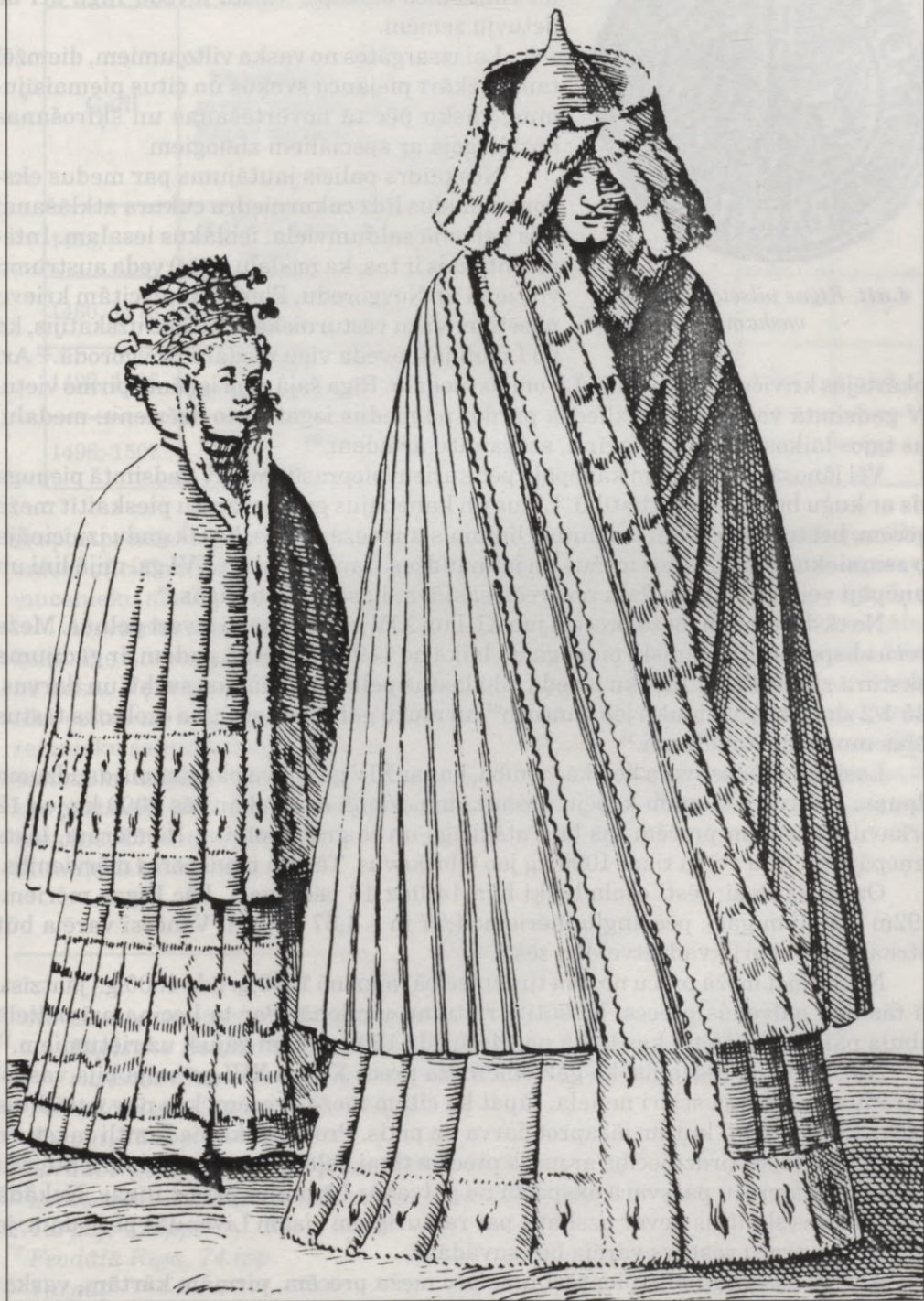
Vaska svara vienību nosauca vaska piegādātāju: lībiešu vārdā par lībiešu podu.¹⁹ Lībiešu pods bija viena divdesmitā daļa no birkava.²⁰ Vēlāk tas ieguva arī Rīgas poda nosaukumu.

Vienā birkavā skaitīja 20 lībiešu podus. Tomēr birkavu svars atsevišķās pilsētās atšķīrās, no svaru starpības pelnīja tirgotāji. Vienas vaska partijas 5 – 6 birkavi (836 – 1003 kg) līdzinājās 400 Rīgas markām sudrabā (82.800 gr). Lieltirgotāji šajā laikā vēl nespécializējās eksporta preču izvedumā. Viens un tas pats lieltirgotājs varēja izvest gan vasku, gan zvērādas, pelnus, taukus, linus un kaņepājus.

Vaska lielākā transportvienība bija štro: 1,5 līdz 2,5 birkavi (250 – 420 kg). Vaska sīkākās vienības: ritulis, kapa un muca visbiežāk bija ap 1 lībiešu podu (8,36 kg). XIV gadsimtā par vienu lībiešu podu maksāja ap 5 Rīgas markas (sudrabā 1035 gr).

Vasku izveda uz Rietumeiropu galvenokārt no Rīgas.²¹ Ja pāri Baltijas jūrai vasku nogādāja lieltirgotāji, tad uz vietas to nelielās partijās uzpirka no vietējiem tirgotājiem

LIVONICA PRÆCIPUA FOEMINA
unā cum Filia.

3.att. Livonijas labāko aprindu dāma kopā ar meitu greznos kažokos

4.att. Rīgas pilsētas zīmogs vaskam

un zemniekiem. Lielākie vaska piegādātāji bija Livonijas ordenis, Rīgas arhibīskaps, Tartu bīskaps un Kurzemes bīskaps. Vasku ievada Rīgā arī no lietuvju zemēm.

Lai izsargātos no vaska viltojumiem, diemžēl tam dažkārt piejauca sveķus un citus piemaisījumus, vasku pēc tā novērtēšanas un šķirošanas apzīmogoja ar speciāliem zīmogiem.

Neskaidrs palicis jautājums par medus eksportu. Medus līdz cukurniedru cukura atklāšanai bija galvenā saldumviela, iebļakus iesalam. Interesantākais ir tas, ka medalu (*Mëd*) veda austrumu virzienā uz Novgorodu, Pleskavu un citām krievu pilsētām. Vācu vēsturnieks L.K.Gets uzskatījis, ka no Livonijas ievada visu medalu Novgorodā.²² Arī

apkārtējās kriviču zemēs lietoja Livonijas medalu. Rīga šajā ziņā ieņēma pirmo vietu. XV gadsimtā vairākkārt aizliedza pārdot no medus izgatavoto dzērienu: medalu, kas tajos laikos aizstāja degvīnu, atšķaidītu ar ūdeni.²³

Vēl jānosauc arī lini un kaņepāji, pēc kuriem pieprasījums XV gadsimtā pieauga līdz ar kuģu būvēšanas attīstību. Linus un kaņepājus gan nevarētu pieskaitīt meža precēm, bet to audzēšanai izmantoja līdumus un meža zemes, kas ik gadu iznīcināja ap zemnieku sētām esošos mežus un jaunaudzēs. Jau XV gs. un XVI gs. mijā lini un kaņepāji veidoja ceturto daļu no preču sastāva, kas nāca no Rīgas.²⁴

No tā dēvētajām meža precēm jau XIII un XIV gs. mijā sāka izvest pelnus. Meža preču eksports pakāpeniski pieauga un laikā no 1492. līdz 1496.gadam, ir gadījuma rakstura ziņas, ka uz Lībeku izveda 630 lastus pelnu, 940 lastus sveķu un darvas, 145 1/2 simtus ozolu blūķu jeb vančosu²⁵ un mucu galdiņu, tas ir, no ozolkoka tēstus dēļus mucu izgatavošanai.²⁶

Lasts bija Rīgas svara lielākā vienība, kas ar XIV gs. kļuva par zināma daudzuma tilpuma vai svara vienību kopēju nosaukumu. Vienā lastā skaitījās 2000 kg jeb 12 birkavu. Dažādām precēm tas bija atšķirīgs un to grūti noteikt. Piemēram, lasts kaņepāju un linu svēra tikai 1000 kg jeb 6 birkavus. Tā bija transporta mērvienība.

Ozola vančosi: tēsti ozola baļķi bija 14 līdz 16 pēdu gari. Pēc Rīgas mēriem: 3,92m – 4,20 m gari; pēc angļu mēriem: 4,27 m – 4,57 m gari. Vančosi varēja būt četrkantīgi vai arī kvadrātveidīgi tēsti.

Novērtējot meža preču nozīmi tirdzniecībā laikā no 1200.g. līdz 1500.g., jāatzīst, ka tās bija galvenās preces, ko sūtīja rietumu virzienā. Par to liecina arī nelielā tabula par 146 kuģiem, kas laikā no 1408. līdz 1502.gadam gājuši uz rietumiem.²⁷

No 2.tabulas redzams, ka galvenā meža prece XV un XVI gs. mijā bija vasks, zvērādu nozīme bija stipri neliela, tāpat kā citām meža precēm, kas nav uzrādītas atsevišķi, bet "zem" kurām jāsaprot darva un piķis. Protams, ka šie skaitļi raksturo izvērtējamo laiku tirdzniecībā ar meža precēm tikai daļēji, bet tie sniedz orientējošu ieskatu meža preču pārsvarā eksportā no galvenās Livonijas ostas: Rīgas. Nekādā gadījumā šos skaitļus nevar uzskatīt par rasturīgiem visam Livonijas periodam, jo citos kuģos preču sastāvs varēja būt savādāks.

Arī iekšējā tirgū bija pieprasījums pēc meža precēm, pirmām kārtām, vaska: baznīcu un lielo piļu apgaismošanai. Līdzās tam, galvenā tara, kurā iepakoja

Rīgas eksports uz rietumiem no 1458. līdz 1502.gadam

Gadi	Eksportēto preču vērtība Rīgas markās	Eksportētās preces %					
		vasks	zvērādas	citas meža preces	lini, kaņepāji	lopkopības preces	pārējās preces
1458.	9.152 (5 kuģu krava)	47,2	31,7	3,0	17,6	0,4	0,1
1460.-1476.	16.265 (43 kuģu krava)	21,5	-	25,7	47,7	-	5,1
1492.-1496.	142.294 (93 kuģu krava)	60,3	2,6	9,1	23,3	3,4	1,3
1498.-1502.	43.671 (5 kuģu krava)	57,3	20,0	1,1	16,6	1,3	39

eksportpreces, bija ozolkoka mucas; to lielums bija dažāds. 1375.gadā par Rīgas mucas oficiālo tilpumu pasludināja 92 stopus.²⁸ Mucas preču iesaiņošanai izgatavoja mucenieku amata brāļi savās darbnīcās no tuvākajā apkaimē iepirktajiem kokiem.

Visvairāk tomēr mežus izmantoja celtniecībā. Zemnieki parasti celtnes cēla no koka. Pie Livonijas ordeņa un bīskapu pilīm iekārtotie nelielie miesti arī tika būvēti no koka. Nelielās pilsētiņu mājas – Koknesē, Straupē, Cēsīs, Jelgavā un Kuldīgā tika celtas no kokmateriāliem. Sevišķi daudz mežmateriālu izmantoja apkurei kā zemnieku saimniecībās, tā arī mūra piļu apsildīšanai un arī pilsētu, tai skaitā Rīgas, namnieku māju, gīlžu un rātes apkurei. Ņemot vērā vēl izplatīto lidumu saimniecību, kas pastāvēja līdzās tīrumzemkopībai, kad ik gadus sadedzināja lielas platības meža, jāsecina: Livonijas periodā Latvijas mežam vislielākos postījumus nodarīja vietējā saimnieciskā darbība.

Atsauces

¹ No vēstures avotiem, kas saglabājušies līdz mūsdienām, jāmin: Hildebrand H. *Das Rigische Schuldbuch (1286-1352)*, St.Petersburg, 1872; Goetz L. *Deutsch-russische Handelsverträge des Mittelalters*, Hamburg, 1916.

² *Feodālā Rīga. Rīga, 1978.*, 70.lpp.

³ *Turpat*, 73.lpp.

⁴ *Straubergs J. Vecā Rīga. Rīga, 1951.*, 30.lpp.

⁵ *Хорошкевич А.Л. Торговля Великого Новгорода в XIV – XV веках. М., 1963.*, 119.lpp.

⁶ *Turpat*, 77.lpp.

⁷ *Feodālā Rīga, 74.lpp.*

⁸ *Turpat.*

⁹ *Хорошкевич А.Л. Торговля... . 108.lpp.*

- ¹⁰ Turpat, 112.lpp.
- ¹¹ Turpat, 75., 78., 80., 83.lpp.
- ¹² Turpat, 91.lpp.
- ¹³ V.Dorošenko. Eksports un imports. Feodālā Rīga, 75.lpp.
- ¹⁴ Turpat.
- ¹⁵ Feodālā Rīga, 75.lpp.
- ¹⁶ Latīņu: navale, talentum; viduslejasvācu: skeppunt; vācu: soliffpfund; igauņu: parkapunt. Zemzaris I. Mērs un svars Latvijā 13. – 19.gs., Rīga, 1981., 141.lpp.
- ¹⁷ Turpat, 142.lpp.
- ¹⁸ Turpat.
- ¹⁹ Turpat, 144.lpp. Latīņu: talentum Livonicum; viduslejasvācu: livesol punt; zviedru: liviskt pund.
- ²⁰ Turpat, 142.lpp.
- ²¹ Хорошкевич А.Л. Торговля... . 123.lpp.
- ²² Goetz L. Deutsch-russische Handelsverträge des Mittelalters, Lübeck, 1922. Hansische Geschichtsquellen, N.F. 13d VS.316.
- ²³ Хорошкевич А.Л. Торговля... . 325.lpp.
- ²⁴ V.Dorošenko. Eksports un imports. Feodālā Rīga, 76.lpp.
- ²⁵ Vāciski: Wagenschoß.
- ²⁶ V.Dorošenko. Eksports un imports. Feodālā Rīga, 76.lpp.
- ²⁷ Feodālā Rīga, 76.lpp.
- ²⁸ Zemzaris I. Mērs un svars... . 118., 123.lpp. Viena stopa tilpums: 1,34 – 1,35 litri.

II. Tirdzniecība ar kokiem un meža precēm 1500. – 1630.gadā

Laiks no 1500. līdz 1630.g. iezīmīgs ar to, ka ir saglabājušies dokumenti, kas ļauj izdarīt secinājumus par tirdzniecību, tai skaitā arī par meža precēm un kokmateriāliem. Te pirmajā vietā jāmin tādi fundamentāli tirdzniecības dokumenti kā Orezunda muitas grāmatas, kas arī izdotas.¹ Pārējie dokumenti tomēr vēl ir saglabājušies tikai fragmentāri. Tas devis vēstures pētniekiem iespēju dažos aspektos izvērtēt tirdznieciskos darījumus ar meža precēm.

XVI gs. Livonijas konfederācijai bija liktenīgs. Jau sākoties reformācijai 1522.gadā, tika dots pamatīgs trieciens Rīgas, Tērbatas un Kurzemes bīskapijai. Baznīcas vasaji nostājās reformācijas pusē un sekularizēja feodāļu īpašumus līdz ar zemniekiem, zemi un mežu.

Arī bruņinieku nozīme un vara bija zaudējusi savu jēgu, attīstoties šaujamo ierociem. Iekšējais morālais sabrukums pastiprināja Livonijas ordeņa bruņinieku degradēšanos.

XVI gadsimtā mainījās arī Livonijas starptautiskā situācija. Maskavā 1547.gadā bija izveidojusies Krievijas cariste ar Ivanu IV kā caru. Bija skaidrs, ka savās ekspansijas tieksmēs jaunā valsts centīsies paplašināties uz savu vājāko kaimiņu rēķina. Par visvājāko kaimiņu neapšaubāmi tajā laikā uzskatīja Livoniju. Jāatgādina: Livonijas ordenis meklēja sabiedrotos un tos atrada Lietuvas - Polijas apvienotajā valstī (1557.g.).

Livonijas karš sākās 1558.gadā. Jau maijā ieņēma Narvu; uz to devās Anglijas, Holandes, Francijas un Libekas kuģi pēc krievu precēm. Cīņā par Livonijas mantojumu līdzās Lietuvai - Polijai iesaistījās arī Zviedrija un Dānija.

Livonijas karš ilga ar pārtraukumiem un nodarīja vietējiem iedzīvotājiem lielu postu.

1582.gadā noslēdza pamieru starp Krieviju un Lietuvas - Polijas karalisti, saglabājot vecās robežas. 1583.gadā Zviedrija un Krievija noslēdza līgumu par Ingermanlandes un Ziemeļgaunijas pāriešanu zviedru varā.

Neraugoties uz kara smagajām saimnieciskajām sekām un politisko pārorientēšanos, tirdzniecība, kas dažreiz kara laikā apsīka, tomēr kopumā saglabāja savu ietekmi un tradicionālos sakarus. Baltija, arī Latvijas teritorija ar Rīgu, joprojām palika par vienu no lielākajiem tirdzniecības centriem pie Baltijas jūras.

Tomēr Rīgai nebija savu kuģu un nepietika arī naudas, ko izsniegt preču uzpirkšanai no magnātiem, mežu īpašniekiem baltkrievu zemēs, kas šajā laikā atradās zem Lietuvas - Polijas kundzības. Trūka naudas preču uzpirkšanai no krievu muižniecības, kam piederēja meži.

Uz tirdzniecību ar dažādām precēm lielu iespaidu atstāja Amerikas atklāšana 1492.gadā. No Jaunās pasaules uz Eiropu XVI gadsimtā sāka plūst dārgmetāli: zelts un sudrabs. Pretējā virzienā vēl XVI gs. pirmajā pusē saglabājās tradicionālās preces: pārsvarā kažokādas un vasks.

Dārgmetālu pieplūdums izraisīja visā Eiropā cenu revolūciju XVI gs. vidū. Notika milzīga inflācija. Visvairāk sadārdzinājās plaša patēriņa preces: pārtika, apģērbs un apavi. Tās sadārdzinājās sešas un vairāk reizi. Pieauga pieprasījums un cenas kokmateriāliem, kas nodarēja kuģu būvniecībai. Arī šīs preces sadārdzi-

nājās trīs reizes. Visas Eiropas valstis būvēja jaunus kuģus. Vislielākā flote bija Spānijai, Portugālei un Itālijai. Anglija, Francija, Turcija un Skandināvijas valstis arī būvēja jaunus kuģus. Visu šo iemeslu dēļ Austrumeiropas meža precēm radās plašs pieprasījums. Tomēr biežie kari un Livonijas karš (1558. – 1583.) un to izraisītās negatīvās saimnieciskās sekas neveicināja tirdzniecībai labvēlīgās situācijas pilnīgu izmantošanu. Tomēr pat šādos apstākļos Rīgas pilsēta, neņemot vērā politiskās grūtības un negatīvās saimnieciskās sekas apgabalos, no kurienes tai pienāca preču pieveidumi, saglabāja savu dominējošo vietu Austrumbaltijā pēc Gdaņskas un Karaļaučiem.²

Viena trešdaļa no Rīgas rietumu virzienā izejošo kuģu ar savām precēm palika Baltijas baseinā – galvenokārt Libekā, bet divas trešdaļas preču ar holandiešu kuģiem cauri Zunda šaurumam tika nogādātas Rietumeiropā, kur tās saniedza Portugāli un Spāniju.

Sākot ar XVI gs. sešdesmitajiem gadiem, Zunda muitas reģistrs ļauj izsekot kuģu skaitam un kravai, kas izgāja ārpus Baltijas jūras baseina no Austrumbaltijas ostām.

3.tabula

Dažādu Austrumbaltijas valstu ostu daļa % meža eksportpreču izvešanā caur Zundu no 1562. līdz 1620.g.³

Ostas	Pelni, potašs, darva, piķis, sveķi	kokmateriāli	zvērādas	vasks
Rīga	92,2	13,9	29,3	45,7
Ventspils Liepāja	5,9	85,6	0,3	0,5
Tallina Pērnavā	1,9	0,5	4,8	1,5
Narva	–	–	65,6	52,3

No 3.tabulas redzams, ka šajā laikā Kurzemes ostas izveda visvairāk koku. Pēc 1590.g. arī Rīgas izvedums šajā jomā pieauga. Turpretī Narva pārspēja Rīgu zvērādu un vaska eksportā. Domājams, ka zvērādas pienāca no Ziemeļkrievzemes tāpat kā vasks, un, tā kā Narva bija tuvākā osta, tad šīs preces nogādāja turp.

Zunda muitas reģistra dati rāda, kā kara darbība iespaidoja tirdzniecību, tai skaitā ar precēm no meža. Pirmajā vietā Baltijas jūras baseina zemēs šajā laikā gan izvirzās tirdzniecība ar labību un kaņepājiem, bet pieprasījums pēc kokmateriāliem un meža precēm Rietumeiropā ir jūtami augsts. To, ka šī tirdzniecība neizbeidzās kara izraisīto grūtību dēļ, var izskaidrot tādējā, ka visām karojošām valstīm bija nepieciešama nauda, ko visvieglāk tomēr bija iegūt Rietumeiropā (sk. 4.tabulu).

Tā kā pēc tirdzniecības vēsturnieku pētījumiem līdz vienai trešdaļai preču no Baltijas ostām tika izpārdotas Hanzas pilsētās, tad no Latvijas un Igaunijas ostām izvestās preces par trešdaļu jāpalielina.

Vēl sīkāk un precīzāk vidējais gada izvedums (ņemot skaitļus, kas pieejami pa desmitgadēm Zunda reģistrā) atklāj, kā karš ietekmēja tirdzniecību.

4.tabula

Latvijas un Igaunijas ostu daļa meža preču un kokmateriālu eksportā caur Zundu 1562. – 1620.gadā⁴

Preces	Pelni un darva		Kokmateriāli		Zvērādas		Vasks	
	t	%	simtos	%	desmitos	%	t	%
Pavisam caur Zundu izvesti	1764760	100	156181	100	337091	100	11090,6	100
No Latvijas un Igaunijas ostām	569704	32,2	24527	15,6	71663	21,2	1473	13,2

5.tabula

Vidējais meža preču un kokmateriālu izvedums no Austrumbaltijas ostām 1562. – 1620.gadā⁵

Gadi	Pelni, darva		Kokmateriāli		Zvērādas		Vasks	
	t	%	gabali	%	gabali	%	t	%
1562. – 1569.	17020	100	66400	100	61800	100	94,6	100
1574. – 1580.	7136	41,9	15200	29,9	5750	9,3	18,4	19,4
1581. – 1590.	9068	53,3	33700	50,8	3820	6,2	10,5	11,1
1591. – 1600.	11464	67,6	54800	82,5	5270	8,1	27,1	28,6
1601. – 1610.	6728	39,5	42100	63,4	4500	7,3	6,2	6,5
1610. – 1620.	5556	32,6	51000	76,8	4610	7,4	15,0	15,9

1562. – 1569.gadā visa kādreizējā Livonija, atskaitot Ziemeļigauniju ar Tallinu, bija nonākusi Polijas – Lietuvas valsts pakļautībā, sakarā ar to bija labvēlīgi apstākļi galvenās transporta maģistrāles: Daugavas ūdens ceļa izmantošanai; preces pa to plūda arī no krievu, baltkrievu un lietuviešu apdzīvotām teritorijām.

Turpreti kara otrajā posmā (1577. – 1583.g.), kad kara darbība norisa Daugavas augšteces rajonos un nonāca līdz Koknesei, Krievijas rietumu rajonos strauji samazinājās tirdzniecības darījumi. Jūtams uzplaukums vērojams laikā no 1591.g. līdz 1600.gadam, kad iestājās miers. Bet jau zviedru – poļu kara laikā 1600. – 1620.gadā, kad vairākkārt tika bloķēta Rīgas osta, preču apgrozība apsīka.

Būtiska nozīme bija tam, ka, nevērojot politiskos konfliktus starp valstīm, tirdzniecisko darījumu un sakaru tradīcijas bija noturīgas; tās neizsīka pavisam.

Vērojams gan, ka kokmateriālu īpatsvars eksportā samazinājās. Daži pētnieki to skaidro ar mežu noplicināšanu, bet, šķiet, ka galvenais cēlonis tomēr bija saimnieciskās un politiskās jukas un kari. Sevišķi strauji samazinājās vaska un zvērādu izvedums, kas XVI gs. otrajā pusē bija cieši saistāms ar Livonijas kara sekām Ziemeļkrievzemē.

Galvenā eksportosta no Austrumbaltijas šajā laikā bija Rīga, kuras preces no ostas izveda galvenokārt holandiešu kuģi. Pelni un darva veidoja ap 29,5% no visas šo preču masas, kas fiksēta Zundas muitu reģistrā.⁶

Kā jau iepriekš uzsverts, tie bija apmēram 2/3 no visiem kuģiem, kas no Rīgas izgāja caur Zundu, 1/3 kuģu kravu palika Baltijas jūras baseina valstīs.

Austrumbaltijas ostu kuģu preču apgrozījumos galvenās bija eksportpreces. Imports no rietumiem sastādīja niecīgu daļu. Tādēļ var pilnīgi uzskatīt, ka XVI gadsimtā tirdzniecības bilance bija labvēlīga Austrumbaltijai.

Galvenā preču piegādātāja Rīgai bija Daugava: pa to ik gadu uz Rīgu nopludināja līdz 2000 strūgu ar precēm. Uz Rīgu preces plūda pa Daugavu, tās pietekām no Dņepras augšteces: Smoļenskas, Dubrovno, Oršas un pat no Mogiļevas.⁷

No meža precēm visnozīmīgākie bija pelni, kurus piegādāja Lietuvas lielkņazistes muižnieki: magnāti un šļahta. Turpretī ar kažokādām rosīgi tirgojās toreiz tā sauktie moskovīti, kuru varā bija nonākuši kādreizējie Novgorodas valdījumi ap Oņegas ezeru un Balto jūru. Rīdzinieki nogādāja galvenokārt pa Daugavu uz augšu naudu, sāli, vīnu un siļķes apmaiņai pret meža precēm. Galvenais maksāšanas līdzeklis bija nauda un dārgmetālu kalumi un stieņi, grezni audumi.

Šī aktīvā tirdzniecība Austrumbaltijā saglabāja XVI gadsimtā un XVI un XVII gs. mijā visas viduslaiku tirdzniecībai raksturīgās pazīmes, kad siki tika reglamentēta preču nokraušana, pārdošanas kārtība un arī tirgotāju pašu tirdzniecības tiesības. Tomēr visi viduslaiku tirdzniecības ierobežojumi, kari un politiski administratīvās izmaiņas nenomāca tirdznieciskos sakarus. Tie attīstījās un, ievērojot dažādas politiskas pārmaiņas, gan palielinājās, gan samazinājās.

5.tabulā ietvertas meža preces, kas caur Zundu gāja uz Nīderlandes, Anglijas, Skotijas, Francijas un Dānijas ostām, no kurienes tās pat nosūtīja tālāk. Arī Baltijas ostās vēl tika saņemtas preces. Te minama Lībeka, Ziemeļvācijas ostas, Zviedrijas ostas un Kopenhāgena. Šīs pēdējās netika muitotas Zundā un nav ieskaitītas 4.tabulā. Tādēļ var droši apgalvot, ka meža preču noiets bija ļoti prāvs, kaut arī atpalika no lina, kaņepāju un labības eksporta.

Vēl jāpiezīmē, ka minēto ādu reģistrā parādās aļņādas, bet šajā laikā izzudušas vāverādiņas, kas, domājams, tika izvestas no Maskavas caram pakļautajiem ziemeļu apvidiem ap Oņegas ezeru un Balto jūru caur Arhangeļsku.

Tas ļauj secināt, ka meža precēm vēl arvien bija liela nozīme Austrumbaltijas tirdzniecībā, kaut arī kara darbība Krievijas teritorijā un juku laiki, tāpat 1601.gada lielais un plašais bads it kā sašaurināja tirdznieciskos sakarus starp galveno eksportostu Rīgu un tās preču piegādes apvidiem Rietumkrievijā.

Tomēr Austrumbaltijas un Latvijas teritorijā augošo mežu joprojām visvairāk izmantoja būvniecības vajadzībām, it īpaši tad, kad XVI gadsimtā pēc Livonijas valstiņu feodāļu varas sabrukuma veidojās jaunas muižas, ko cēla no koka. Arī tās zemnieku sētas, kuras atjaunoja pēc kara postījumiem, cēla no koka. Laukus savukārt ik gadus papildināja ar lūdumiem. Tāpat darbarīkus un sadzīves priekšmetus gatavoja no koka. Lielu daudzumu koku izmantoja apkurei. Tā kā par mežmateriālu izmantošanu ikdienas vajadzībām uz vietas trūkst statistisko datu, tad grūti un pat pilnīgi neiespējami noteikt, cik daudz reižu to izmantošana vietējām vajadzībām pārsniedz preču izgatavošanai nepieciešamos kokmateriālus.

Atsauces

- ¹ Ellinger Bang N. *Tabeller over skibsfart og varetransport gennem Oresund 1497. – 1660.*; 1 *Skibsfarten* 2 *Varetransporten Kobenhavn 1906., 1922.*
- ² *Feodālā Rīga, 146.lpp.*
- ³ Дорошенко В.В. *Экспорт сельскохозяйственной продукции Восточной Прибалтики в 1562. – 1620.г. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963. Вильнюс 1974., 189.lpp.*
- ⁴ *Tabula veidota pēc Дорошенко В.В. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963., 187.lpp.*
- ⁵ *Turpat.*
- ⁶ *Feodālā Rīga, 147.lpp.*
- ⁷ *Turpat, 149.lpp.*

III. Tirdzniecība ar meža precēm un kokiem XVII – XVIII gadsimtā

Sākot ar XVII gadsimtu, vēstures pētniekiem pieejami saglabājušies plaši arhīvu fondi, kuros sastopamas ziņas par tirdzniecību ar meža precēm, šo preču asortiments, cenas, muiža, transporta izdevumi, raksturs un daudzas citas ziņas. Galvenās arhivālijas saglabājušās Tirdzniecības tiesas aktīs¹, Akcīzes kantora dokumentos², Svaru kantora grāmatās³, Rīgas kases kolēģijas grāmatās⁴ un daudzos citos arhīvu materiālos.

Uz šo datu materiāla pamata uzrakstīti vairāki pētījumi par Rīgas tirdzniecību. Sevišķi jāizceļ viens Veltas Pāvilānes pētījums par Rīgas tirdzniecību ar meža kokmateriāliem XVII – XVIII gs.⁵, kas tieši veltīts apskatītajai tematikai, un V. Dorošenko darbs par Rīgas tirgotājiem un tirdzniecību⁶. Šie pētījumi uzrakstīti uz plašu arhīvu materiālu un literatūras pētījumu bāzes.

No visiem kokmateriāliem visdārgākie bija masta koki. Mastu būvēja no divām daļām, no masta, kam galā bija piestiprināta spīre. Mastiem un spīrēm jau mežos izmeklēja vislabākās priedes, kuras bija taisnas un nebija sabojātas no puves un zariem, tāpat arī no meža kaitēkļiem kukaiņiem. Mastus mērīja palmos⁷, sākot ar 17 palmiem resnumā un 80 pēdu⁸ garumā. Spīre bija 7 – 16 palmu resna un 55 – 75 pēdas gara. No spīrēm izgatavoja masta galus. Bugspritus izlietoja kā īsu, resnu mastu, ko piestiprināja kuģa priekšgalā 30° leņķī. Bugspriti bija ap 17 palmiem resni un 70 pēdām gari. Arī tos kā šķērskokus buru piestiprināšanai izvēlējās no izlases labiem kokiem; tos sauca par burtillām. Tiem bija jābūt 17 palmu resniem un 60 pēdu gariem.

Vēl izveda mijrūtes, kuras bija 17 palmu resnas un 80 pēdas garas. Tās lietoja arī kuģu būvei; galvenokārt tās bija domātas vējdzirnavu spārnu izgatavošanai. Visus masta kokus iedalīja vēl kroņa un brāķa šķirnēs⁹. Šo šķirošanu izdarīja pēc koku nopludināšanas uz ostām. Masta kokiem uzstādīja visaugstākās prasības. Ne velti ar labiem mastu kokiem slaveni bija Popes un Zlēku meži. Par šiem kokiem teikts, ka tie ir labākie, kurus izved no Baltijas.¹⁰

Otra vērtīgākā prece bija ozolkoki jeb vančosi (arī vanķi). Tie bija parasti taisnstūra veidā aptēsti ozolkoki. Tos izmantoja kuģu būvei. Vančosu garums bija 14 – 15 pēdas. Sliktākas kvalitātes vančosus izmantoja lielajām dzērienu mucām. Mucām vēl izmantoja mucu dēlišus, pipu dēlišus¹¹, ūkšu dēlišus¹² un mucu dibena dēlišus. No tiem gatavoja dažādas mucas dzērienu pārvadāšanai un uzglabāšanai.

Pelni savukārt dalījās vairākās grupās: parastie pelni jeb vītola pelni (sākot ar XVII gs.), kas savukārt dalījās kroņa jeb spoguļa pelnos un brāķa pelnos.

Vērtīgākā un dārgākā prece bija potaša (kālija karbonāts), ko savukārt dalīja divās grupās: attīrītā potaša jeb perlaša, t. i., sīkgraudaina, zilgani baltā krāsā un otrā potaša: cieta, tumšzilā krāsā, lielos gabalos.

Sakarā ar dažādu manufaktūru attīstību Rietumeiropā XVII gadsimtā potaša bija plaši pieprasīta prece, jo to lietoja stikla, līmes, papīra, ziepju, tekstilmanufaktūras un porcelāna ražošanā. Potašas izgatavošana prasīja meistarību un māku.

Kamēr pastāvēja koka buru kuģi, tikmēr plaši pieprasīta bija darva, ko ieguva speciālās krāsnīs vai bedrēs, sadedzinot skuju kokus, lapu kokus un to celmus. Vienas mucas darvas izgatavošanai vajadzēja izlietot ap 2 m³ kokmateriālu. Kā papildproduktu ieguva kalēja ogles. Darvu gatavoja galvenokārt zemnieki. Biezi

savārot darvu, ieguva piķi, kas bija mazāk pieprasīts, bet sausā veidā pārtvaicējot bērzus un apses, ieguva degutu, ko lietoja ādu manufaktūrās.

Jau XVI gadsimtā parādās tādas eksportpreces kā baļķi, kas bija vai nu apaļkoki, vai arī aptēsti četrstūra veidā: brusas. Vēl ieviešas arī dažādi celtniecības materiāli: spāres, dēļi, plankas, kurus gatavoja no ozola un eglēm.

Izgatavoja arī daudzus citus sīkākus kokmateriālus. Turpretī vasku un kažokādas XVII gadsimtā izveda tikai nenozīmīgos daudzumos.

Tomēr par Kurzemes mežu materiālu tirdzniecību ziņu maz. 1562.gadā Kurzemes muižnieki ieguva tiesības bez vietējo tirgotāju starpniecības tirgoties ar ārzemju kuģiniekiem¹³ Ventspils un Liepājas ostās, bet saglabājušās ir tikai gadījuma rakstura ziņas par tirdzniecību ar Kurzemes meža precēm, lai gan lielākās Kurzemes upes: Venta, kā arī Bārta un Abava, tecēja caur mežiem bagātiem novadiem. Turpretī Lielupes baseina meža preces iekļāvās Rīgas preču noietā.

XVII gs. nebija labvēlīgs tirdzniecības attīstībai. Biežie un ilgstošie kari pārtrauca sensenos tirdzniecības sakarus. Jau Latvijas pašas teritorijā plosījās ilgstoši kari: 1600. – 1629.gada: zviedru – poļu karš, 1654. – 1667.gadā: krievu – zviedru – poļu karš. Līdzās tam Viduseiropā ilga Trīsdesmitgadu karš starp protestantiem un katoļiem (1618. – 1648.) un citi lokāli kari.

Bet bija apstākļi, kas veicināja tirdzniecību ar kokmateriāliem, sevišķi ar tiem, kas bija domāti kuģu būvei. XVII gadsimtā sākās aktīva kolonizācijas politika, kad attīstītās Eiropas valstis centās sev pakļaut Āfriku, Dienvidameriku, Okeānijas salas un citas teritorijas.

XVII gadsimtā bija izveidojusies arī meža preču piegādes teritorija, no kurienes dažāda veida kokmateriālus plostos sūtīja pa sīkākām upēm uz Daugavu un tālāk uz Rīgu. Pelnus, darvu un citas preces pavasarī sāka vest ar strūgām, t.i., ar nojummēm segtām liellaivām lejup pa upēm uz Rīgu. Tolaik Rīgas tirdzniecībā iekļautās teritorijas aptvēra tagadējās Latvijas teritoriju, Krievijas rietumu novadu, Lietuvas lielkņazistes Baltkrievijas novadus un sniedzās pat līdz Dņepras augštecei.¹⁴

No *6.tabulas* redzams, kādā veidā politiskie apstākļi ietekmēja tirdzniecību. Saglabājušies dati tikai par 4 gadiem no 1636. līdz 1640.g., nākamajās desmitgadēs šie rādītāji tiek pārsniegti tikai tirdzniecībā ar pelniem un mucu kokiem. Mucu dēļiši turpretī parāda straujāku pieaugumu. Mucu dēļišus izgatavoja no ozolkoka pārpalikumiem, kas palika pāri pēc vančosu izgatavošanas. Ozolu mucu dēļiši bija dažādi gan pēc garuma, gan biezuma un tos lietoja ļoti plaši rietumos ne vien preču iekraušanai buru kuģos kā kravas materiālu: importētām siļķēm, sālij un citām beramām vielām, bet arī vīna uzglabāšanai.

Vančosi bija tēsti ozola taisnstūra bluķi pēc Rīgas mēriem: 3.92 – 4.20 m, pēc angļu mēriem: 4.27 – 4.57 m gari. Tos apstrādāja un aptēsa Rīgā, lai iekrautu kuģos. Nav skaidrs, cik no viena ozolkoka varēja iegūt vančosus. Domājams, ka to skaits varēja būt 1 – 3 no ozola. *6.tabulā* uzrādītais vančosu un mucu dēļišu skaits norāda vien uz to, ka ozolkoki tika barbariski iznīcināti. Nav zināms, cik daudz ozolkoku izcirta Latvijā. Agrākais uzskats, ka ozolu birzis, kuras vēsturnieki dēvēja par svētbirzēm, izcirta galvenokārt reliģisku motīvu dēļ, lai cīnītos pret pagānisma paliekām cilvēku apziņā¹⁵, būs jāpapildina arī ar citu motīvu: muižnieku tieksmi iegūt naudu no saviem ozolu mežiem.

No vančosiem Rietumeiropā gatavoja buru kuģus. Ozolkoks bija izturīgāks pret jūras augiem, ar kuriem apauga kuģu korpusi. Kā redzams no *6.tabulas*, tad arī

pēc pelniem un potašas (kalija karbonāta) vēl aizvien bija jūtams pieprasījums. Pēc O.Hedemaņa atzinumiem: no vienas sausas malkas ass¹⁶ no dažādiem kokiem ieguva dažādu daudzumu pelnu un potašas. Visvairāk ieguva no sausas kļavas ass: ap 17,6 kg pelnu¹⁷ un 3,04 kg potašas; no bērza ass: ap 9,6 kg pelnu un 1,08 kg potašas, bet no priedes ass: ap 6,4 kg pelnu un 2,8 kg potašas¹⁸. Protams, šie aprēķini nav īsti precīzi, bet tie orientējoši parāda to, cik daudz meža vajadzēja iznīcināt, lai iegūtu vienu mucu pelnu ap 140 l tilpumā.

Ne tikai kokmateriālu tirdzniecībā, bet visā Rīgas tirdzniecībā, kas bija galvenā pilsēta preču apgrozībā Austrumbaltijā, XVII gadsimtā vērojama apjomu sašaurināšanās, kas beidzās ar vēl spējāku kritumu, sākoties Ziemeļu karam (1700. – 1710.g.). Arī pēc Ziemeļu kara mežu preču eksports vairs nesasniedza tos apmērus, kā XVI gs. beigās un, domāju, tas bija mežu noplicināšanas dēļ.

Atklāts paliek arī jautājums, cik no izvestajām meža precēm tika iegūtas tieši no latviešu apdzīvotām vietām. Šie dati ne avotos, ne literatūrā nav izdalīti.

6.tabula

Nozīmīgāko meža materiālu izvedums no Rīgas pa desmitgadēm (1636. – 1800.g.)¹⁹

Gadi	Vītola pelni			Potaša		Vančosi		Mucu koki		Mucu dēļi	
	las- tos	litros	%	t	%	gab.	%	gab.	%	gab.	%
1636. – 1640.	390	655200	100	831.794	100	37920	100	874080	100	41040	100
1641. – 1650.	924	1552320	233.3	650.098	78.2	34440	90.8	1276980	146.1	123540	301
1651. – 1660.	591	90880	138.7	472.944	56.9	17880	49.1	874420	101.0	30060	73.2
1661. – 1670.	256	430080	65.6	52.250	0.7	3420	0.9	440760	50.4	21120	51.5
1671. – 1680.	208	349440	53.3	224.181	27.0	10080	28.0	544440	62.3	132120	321.9
1681. – 1690.	210	532800	53.8	131.996	15.9	6840	18.0	740700	84.7	200220	487.8
1691. – 1700.	336	564480	86.2	11.689	13.4	1620	0.4	452580	51.8	299340	729.4
1701. – 1710.	186	312480	47.7	77.428	9.3	180	0.0	154500	19.4	109620	281.9
1711. – 1720.	303	509040	98.0	399.731	48.1	60	0.0	86940	9.9	38820	94.6
1721. – 1730.	153	251040	39.2	679.757	21.7	300	0.0	127500	14.6	-	-
1731. – 1740.	138	231840	35.4	554.440	66.7	900	2.3	192900	22.1	70740	172.4
1741. – 1750.	110	184800	28.2	442.362	53.9	1860	4.9	94860	10.8	99240	241.8
1751. – 1760.	105	176400	26.9	360.186	43.3	4390	11.5	55320	6.3	65700	160.0
1761. – 1770.	134	225120	34.4	296.592	35.6	7800	20.6	70500	8.1	79500	193.7
1771. – 1780.	77	129360	19.7	433.932	52.2	11460	30.2	49080	5.6	91380	288.7
1781. – 1790.	109	183120	27.9	356.444	42.8	17820	47.0	49080	5.6	57480	140.0
1791. – 1800.	78	131040	20.0	407.480	49.0	17820	45.1	57000	6.5	34320	83.6

Tas paliek kā turpmāko pētījumu uzdevums. Ir norādes uz citiem tirdzniecības objektiem, piemēram, latviešu apdzīvotajās teritorijās iegūtie lini veidoja 35% no Rīgas izveduma; kaņepāji: 25%; kaņepes: 26%; linsēklas: 64%; labība: 67%²⁰, bet par kokmateriāliem un mežu precēm šādu ziņu trūkst. Visvērtīgākā un dārgākā prece bija masta koki. Ļoti aktīva konkurence XVII gadsimtā Rīgai ar masta kokiem bija Arhangeļska, kas regulāri izveda augstvērtīgus mastus. Līdz pat 1646.gadam tirdzniecības monopols ar masta kokiem bija Rīgas rātei.

Kad 1646.gadā Zviedrijas karaliene atļāva arī citiem Rīgas tirgotājiem nodarboties ar mastu tirdzniecību, no Rīgas izvesto masta koku skaits pieauga²¹.

1661.gadā tiesības tirgoties ar mastiem piešķīra diviem Rīgas lieltirgotājiem: J.Bekeram un S.Šteinam²²; šādas monopoltiesības viņi zaudēja tikai 1681.gadā.

Mastus un ozolkokus šķiroja jau mežā. No Rīgas izbrauca koku šķirotāji uz vietas pārbaudīt koku kvalitāti, iezīmogat tos un atzīmēt. Šo darbu parasti veica ziemā. Ar laiku upju tuvumā izcērtot mežus, kokus vajadzēja lielos attālumos pievest pa zemes ceļu līdz upēm, pa kurām tos varēja nopludināt. Tādēļ cēlās masta koku cenas, kas savukārt pastiprināja masta priežu paplašinātu izciršanu. Dažreiz masta kokus līdz upēm piegādāja pat divas līdz trīs ziemas, no kā cieta to kvalitāte, un tie pēc nogādāšanas Rīgā dažreiz bija pat jāpārstrādā citos, mazāk vērtīgos, kokmateriālos.

Krievijas cara valdība paturēja zviedru ieviesto kārtību XVIII gadsimtā. Ik katrs desmitais masts bija nododams Admirālītes vajadzībām pa 20 dālderiem gabalā. Krievijas senāts centās izveidot spēcīgu floti, tādēļ laiku pa laikam parādījās ierobežojumi un aizliegumi izvest kuģu būvei nepieciešamos kokus. Kamēr Baltkrievija palika Polijas valsts sastāvā, tādi aizliegumi maz ietekmēja Rīgas tirdzniecību ar mastu un citiem kokiem, un nemaz neietekmēja masta koku izvedumus no Kurzemes, kas arī atradās Polijas – Lietuvas pakļautībā. Tikai 1798.gadā aizliegums izvest jebkura veida kuģu būvei derīgus kokus smagi skāra arī Rīgu. 1798.gadā Rīgas ostā palika ļoti daudz: 8618 augstvērtīgu mastu un spīru.

XVIII gadsimtā masta kokus veda uz Holandi (44%), Angliju (23,5%), Franciju (17%) un Spāniju (9%)²³. Uz Holandi XVII gadsimtā nogādāja arī visvairāk pelnu (96.2%) un potašas (84.3%)²⁴. Tas, protams, nenozīmēja, ka Holande bija kokmateriālu preču piegādes gala punkts. Kokmateriālus varēja pārsūtīt arī tālāk.

Mastu skaitu parasti maitu reģistru grāmatās neuzrādīja. Tie taksēti pēc vērtības naudā. No 1690. līdz 1705.g. vidēji no Rīgas izveda par 11.5 tūkstošiem dālderu. No

7.tabula

**Mastu koku izvedums no Rīgas pa desmitgadēm
no 1711. līdz 1760.g. un 1791. – 1800.gadā²⁵**

Gadi	Masta koku skaits	%
1711. – 1720.	1029	100
1721. – 1730.	1705	165.7
1731. – 1740.	2920	283.8
1741. – 1750.	4407	428.3
1751. – 1760.	6063	589.2
1791. – 1800.	6804	564.0

5.att. Rīgas prospekts ar buru kuģi, kurā labi saskatāmi masti

1646. līdz 1670.g., piemēram, uzrādīts, ka bija izvesti 1767 masti²⁶. Pirmie konkrētie skaitļi, kas raksturo no Rīgas ostas izvestos mastus, ir no 1711. līdz 1760. gadam (*sk. 7.tabulu*).

Konkrētie skaitļi rāda: XVIII gadsimtā masta koku tirdzniecība paplašinājās. Tas izskaidrojams ar mastu lielo pieprasījumu buru kuģu flotes attīstībai šajos gados un to augsto cenu.

Masta koku tirgotāji bija vieni no bagātākajiem Rīgā. Vairākums mastu šķirotāju no latviešu vidus arī tika pie naudas un iekļuva turīgāko rīdzinieku skaitā XVIII gs. beigās.

Ozolkoka bluķus: vančosus jeb vaņķus arī eksportēja bagātākie Rīgas tirgotāji, kas daudreiz veica rietumu tirgotāju komisāru un faktoru darbu. Tas ir, ar Rietumeiropas tirgotāju kapitālu kredītēja mežu īpašniekus – muižniekus un pretī saņēma apstrādātus ozolkokus, kurus tad nosūtīja ar kuģiem uz Rietumeiropu. Izveda ne vien vietējos, bet arī lietuviešu un baltkrievu vančosus. Vislielāko ozolkoka daudzumu caur Rīgu izveda XVII gs. trīsdesmitajos un četrdesmitajos gados, kā arī septiņdesmitajos un astoņdesmitajos gados. Visvairāk ozolkoku izveda uz Holandi un Angliju. Pēc Rīgas iekarošanas 1710.gadā cara valdība aizliedza izvest ozolkokus no Rīgas. Šos aizliegumus te atcēla, te atkal atjaunoja, bet, tā kā ozolkoki nāca galvenokārt no Polijas un Lietuvas mežiem, tad minētie aizliegumi maz ietekmēja Rīgas tirdzniecību līdz pat 1798.gadam.²⁷

Pelnu eksports kopš XVI gs. bija ļoti nozīmīgs, un saistāms ar tekstilmānufaktūru attīstību Rietumeiropā. XVII gs. un XVIII gs. galvenā pelnu masa nāca no Lietuvas lielkņazistes Baltkrievijas daļas. Cik pelnu ieguva Latvijā, nav zināms. XVII gadsimtā, kad daļu meža preču izveda no Latgales, tas gandrīz pilnīgi izpostīja turienes mežus²⁸. Tikai nelielu daļu no pelniem izlietoja vietējo cunftu amatniecība, vairākums aizgāja eksportam uz rietumiem.

Jau XVII gadsimtā Krievijā potašas izgatavošana ieguva masveida raksturu. Tas bija kroņa monopols. Bet, tā kā Rīga saņēma pelnus no Lietuvas lielkņazistes baltkrievu zemēm, tad Krievijas kroņa monopols maz ietekmēja tās tirdzniecību.

Sliktāks stāvoklis Rīgas tirdzniecībā ar pelniem kļuva, kad Anglija XVIII gs. otrajā pusē sāka ievest pelnus un potašu no savām kolonijām.

Parastie pelni, ko izgatavoja Baltkrievijā, bija ap 6 reižu lētāki nekā potaša. XVIII gs. otrajā pusē parasto pelnu cenas pieauga vairāk nekā 5 reizes, bet potašas cenas pieauga tikai 2 reizes salīdzinājumā ar XVII gs.; tas izskaidrojams ar pelnu eksporta samazināšanos mežu izsaimniekošanas dēļ.

Darvu jau 1664.gadā Krievijā izsludināja par kroņa monopolu. To eksportēja galvenokārt no Arhangeļskas.

XVII gadsimtā no Rīgas, Ventspils un Liepājas eksportēja vietējo darvu, kuru dedzināja zemnieki uz vietas muižās. Literatūrā minēts, ka no Kurzemes ostām 1640. – 1682.gadā izvests 937 lastu jeb 1874 t darvas un piķa.²⁹ Šķiet, ka te nav uzskaitīti Kurzemes muižnieku darvas izvedumi. Piemēram, 1688.gadā no Ēdoles

6.att. Vienkārša darvas cepļa attēls zem nojumes

vien Ventspilī pārdošanai tika nogādātas 1328 mucas darvas. Daudz darvas pārdeva Zlēku, Popes, Ugāles un Dundagas muiža.³⁰ XVIII gadsimtā kokus, galvenokārt priedes un ozolu baļķus, lielā daudzumā ik gadus nogādāja pārdošanai Ventspils ostā no apkārtējiem plašajiem mežu masīviem³¹. Šajā jomā Rīga un Kurzeme sāka savstarpēji konkurēt. No 1728.gada Rīgā pat sāka ievest darvu no Zviedrijai pakļautās Somijas; tā bija augstvērtīgāka un izkonkurēja krievu darvu Krievijas tirgos.³² 1740.gadā no jauna izdeva cara ukazu, kas atjaunoja kroņa monopolu uz darvu un pat ieteica no Vidzemes Krievzemē ievest darvdeģus, lai apmācītu vietējos darvdeģus iegūt konkurētspējīgu darvu.

Bīstamāks stāvoklis Rīgas tirdzniecībai kļuva tad, kad galvenā darvas noņēmēja Anglija sāka izgatavot pelnus un darvu eksportam savās aizjūras kolonijās.³³ Lai gan vēlāk darvas eksportu Krievzemē pasludināja par brīvu un neierobežotu tirdzniecības nozari, tās izvedums no Rīgas vairs neizrādīja tendenci pieaugt. Laikā no 1790. līdz 1800.gadam vien no Krievzemes izveda 7.262.880 pudu³⁴ jeb 121934 t darvas (galvenokārt no Arhangeļskas).

XVIII gadsimtā, par spīti tam, ka mežu masīvi upju tuvumos tika nesaudzīgi izcirsti un kokus vajadzēja iegūt no attālākiem apvidiem, mežmateriālu pašizmaksai tādējādi pieaugot, Rīgas un arī citās Latvijas ostās kokmateriālu un meža preču pievedums neapsīka. Mežmateriālu tirgus bija ļoti izdevīgs, jo meža audzēšanā un tā kopšanā kronis un muižniecība neieguldīja nekādus izdevumus. Vienīgās izmaksas saistījās ar meža preču izstrādi un transportu, tādēļ arī mežmateriāli deva ļoti labu peļņu, kā tas redzams no 8.tabulas. Vēl vairāk ienākumu bija preču izvedējiem angļiem un holandiešiem.

Tātad pēc 8.tabulas datiem jāspriež, ka tirdzniecības apvidi, ar kuriem tirgojās Rīgas tirgotāji, pamatos palika tie paši, kas iedibinājās jau XVI gadsimtā, un tikai nedaudz paplašinājās. Tas izrietēja no tā, ka visi tirdzniecības darījumi no XVI līdz XIX gs. veidojās uz kredītu bāzes. Rīgas tirgotāji saņēma naudu no Rietumeiropas tirgotāju firmām un apvienībām. Rīdzinieki aizvien retāk sāka braukt paši pie saviem parādniekiem, bet sūtīja turp savus komijus, komisārus un faktorus, kuri noslēdza līgumus par preču piegādi ar meža īpašniekiem un izsniedza viņiem kredītus. Laika gaitā bija izveidojušās īpašas tradīcijas veco kredīta parādu dzēšanai.³⁵ Viss meža materiālu sagatavošanas un piegādes process gūlās uz meža īpašniekiem, mežu apakšnomniekiem. Kokmateriālu transports līdz Rīgai pakāpeniski sadārdzinājās, bet tas netraucēja saglabāt šīs tirdzniecības nozares plašos apjomus.³⁶ Rīgā ar mežu īpašnieku - parādnieku pārstāvjiem pēc mežmateriālu pienākšanas notika norēķins par precēm, ievērojot mēra starpību, kvalitāti un virsmēru.

Lauvas tiesu no peļņas ieguva Holandes tirgotāji, arī angļi, franči un spāņi, kuri XVII un XVIII gadsimtā preces tieši nogādāja to patērētājiem rietumos, pieprasot paaugstinātu cenu. Lībekas nozīme bija ļoti niecīga. Tās vietā kā starpniecība starp Rīgu un Rietumeiropu uzstājās Hamburga, Karaļauči un Dānija.

Rīgas tirdzniecības norisi un vērienu noteica holandiešu un angļu kapitāls. Labāks stāvoklis nebija arī Kurzemes ostās. Rīgas tirgotāji gan atsaucās uz savām viduslaiku privilēģijām, bet tās pamatos noārdīja rietumu kapitāls, bez kura pieplūduma nebija iespējama lieltirdzniecība.

Jau XVII gs. otrajā pusē vairāki ārzemju tirgotāji norādīja, ka Rīgas tirdzniecība ar krievu un poļu zemēm iespējama tikai tāpēc, ka Rietumeiropas tirgotāji kreditējuši Rīgas tirgotājus.³⁷ Rietumeiropas tirgotājiem šāda kreditēšanas sistēma bija ļoti

**Kokmateriālu piedevums Rīgai dālderose 1774. – 1782.g. otrajā pusē
(pēc partoriņa muitas grāmatveža datiem)³⁸.**

Gadi	No Polijas un Lietuvas		No Baltkrievijas		No Kurzemes		No Krievijas		No Vidzemes un Igaunijas		Kopā
	dālderose	%	dālderose	%	dālderose	%	dālderose	%	dālderose	%	
1774.	429.145	65.8	177.599	27.2	25.659	4.0	19.330	3.0	–	–	651.730
1775.	347.012	61.8	174.329	31.1	28.254	5.0	7460	1.3	4264	0.8	561.319
1776.	429.605	59.1	246.275	34.0	45.246	6.2	3040	0.4	2468	0.3	726.634
1777.	491.698	57.8	260.366	30.6	86.393	10.2	6540	0.8	5178	0.6	850.175
1778.	462.354	65.3	215.578	30.4	26.948	3.8	–	–	3668	0.5	708.548
1779.	309.212	69.1	118.822	26.5	15.085	3.4	1425	0.3	3149	0.7	447.693
1780.	442.959	60.5	220.578	30.1	59.928	8.2	–	–	8638	1.2	732.103
1781.	496.983	58.4	298.705	35.1	17.902	2.1	24.900	3.0	11.936	1.4	851.426
1782.	646.009	63.3	300.827	29.5	10.700	1.1	52.914	5.2	9564	0.9	1.020.022

Pelni, darva, potaša dota kopā ar sveramajām precēm, tāpēc tabula tos neatspoguļo. Ar nosaukumu Baltkrievija te domātas 1772.gadā Krievijai pievienotās zemes: Dņepras kreisais krasts, Mogiļevas teritorija labajā krastā, gandrīz visa Vitebskas vaivadija un Daugavas labais krasts.

izdevīga. Tas ļāva izvairīties no konkurences ar citiem rietumu tirgotājiem, iepērkot preces Rīgā, un nodrošināja viņu kuģiem Rīgas ostās pilnu kravu atpakaļceļam.

Rīdzinieki žēlojās, ka viņu parādnieki, galvenokārt lielle poļu magnāti, maz domājot par savu parādu nolīdzināšanu. Viņiem trūka ap 100 tūkstošiem dālderu liela summa. To izmantoja Rietumeiropas tirgotāji, kuri paši sūtīja savus komisārus uzpirkt preces uz baltkrievu un krievu zemēm, tā izkonkurējot Rīgas tirgotājus.

Tāds pats stāvoklis bija arī XVIII gadsimtā. Lai izbeigtu finanšu trūkumu, Krievijas ķeizariene Anna Ivanovna 1735.gadā nodibināja Rīgā tirdzniecības kasi, kurai viņa izsniedza 100 tūkstošus dālderu lielu aizdevumu bez procentiem, kas bija jāatmaksā 10 gadu laikā.³⁹ To uzskata par pirmo banku Krievijā.⁴⁰

XVIII gadsimtā vērojama arī mežmateriālu izmantošana preču ražošanai uz vietas Latvijā. Tas pirmā kārtā attiecas uz degvīna un alus brūžiem. Tajos dedzināja daudz malkas, bet gatavo degvīnu izveda sākumā uz dažādām Krievijas guberņām, Sanktpēterburgu, Lietuvu, Baltkrieviju un pat uz Zviedriju.⁴¹ Pieaugot degvīna dedzināšanas konkurencei Krievijā, turpmāk palielinājās iekšējā tirgus nozīme degvīna patēriņā.

Ir ziņas, ka muižnieki lielos daudzumos izcirta mežus, lai malku nogādātu ar zvejnieku laivām ostas pilsētām, kur to pārdeva tālāk muižniekiem, kuriem bija tiesības dedzināt degvīnu, bet nebija mežu. Piemēram, malku izveda no Salacgrīvas uz Rīgu un Sāmsalu, bet no Kurzemes mežiem: uz Liepāju un Ventspili.

XVII gadsimtā radās jauna saimnieciska darbība. Veidojās vietējās manufak-tūras, kas pārstrādāja mežmateriālus. Kurzemes hercogs Jēkabs uzcēla kuģu būvēta-

vu netālu no Ventspils, kur no vietējiem kokmateriāliem uzbūvēja pāri par 100 kuģu, kas izveda preces uz Rietumeiropu, to skaitā arī meža preces: kokus, darvu un pelnus.⁴²

1676. gadā arī Kundziņsalā uzcēla Krūnšerna kuģu būvētavu, kas 1680. gadā pārgāja Zviedrijas kroņa īpašumā. Tur strādāja ap 200 cilvēku, kuri uzbūvēja vairākus kara kuģus.⁴³ Ernsts Metsjū Danenšterns ierīkoja kuģu būvētavu Fosa salā, kā arī zāgdzirnavas un uzbūvēja vairāk nekā 10 kuģus, kas aktīvi tirgojās, tai skaitā ar meža precēm un labību gan Rīgā, gan Kurzemē.⁴⁴ Metsjū piederēja pie Rīgas tirgotāju elites un bija cieši saistīts ar holandiešu kapitālu. Viņš XVII gs. beigās bija viens no lielākajiem koktirgotājiem līdzās D. Drelingam, H. Bekeram un S. Bremeram.⁴⁵ 1766. gadā R. Rāve uzcēla kuģu būvētavu Sarkandaugavā. Tajā no 1766. līdz 1768. gadam uzbūvēja 9 kuģus.⁴⁶

7.att. Rīgas tirdzniecības sakari rietumu virzienā 18. gs. beigās un 19. gs. pirmajā pusē

Bez tam iepreti Ikšķīlei pie Berkavas muižas holandiešu tirdzniecības komisārs R. Niderhofs bija ierīkojis kokzāģētavu ar 30 zāģiem.⁴⁷

Ziemeļu kara laikā vietējā kokmateriālu apstrāde un izmantošana kuģu būvei apsīka. Tā atsākās tikai XVIII gs. beigās. Hermeliņa muižā darbojās J. Šteinhauera zāģdzirnavas ar 33 gateriem, kas laikā no 1763. līdz 1777. g. pārstrādāja balķus par 61 285 dālderiem un pārdeva ārzemniekiem par 75 000 dālderiem. Vēl bija kokzāģētava dzirnavniekam Kileveinam Mūkusalā, kokzāģētavas Lucavsalā un Podragā. Divas zāģētavas atradās Ķengaragā.⁴⁸

Gateri šajā laikā reti tika darbināti ar mehānisko dzinēju spēku. Parasti tur zāģēja divi vīri ar garu zāģi. Zāģbalķis tika novietots pēc iespējas ērtāk zāģētājiem, lai varētu sazāģēt vajadzīga biezuma dēļos un brusās. Tos pārdeva kokzāģētavu īpašnieki paši vai ar komisāru starpniecību nogādāja uz kuģiem un izveda uz Rietumeiropu.

9. tabula

No Rīgas izvestie balķi un brusas pa desmitgadēm 1741. – 1800. gadā⁴⁹

Gadi	Skaitis gabalos	%
1741. – 1750.	19959	100
1751. – 1760.	67132	336.3
1761. – 1770.	130211	652.4
1771. – 1780.	144961	726.3
1781. – 1790.	44262	221.8
1791. – 1800.	35822	179.5

Kaut arī brusu skaits nav izdalīts no balķiem, tomēr droši var teikt: izvestās brusas izgatavotas Rīgā, jo pludināšanas laikā pa ūdeni tās būtu sabojātas.

Arī uz laukiem sešās Vidzemes muižās ierīkoja kokzāģētavas, kas galvenokārt strādāja muižas pašas vai to tuvākās apkārtnes vajadzībām.

Pavisam jauna izpausme bija papīrrūpniecība. Rīgā darbojās Zaslauka papīrdzirnavas XVIII gs. sešdesmitajos gados. Vienas papīrdzirnavas bijušas pie Smilšu vārtiem ārpus Rīgas mūriem. Nordeķu muižīņā pie Rīgas tās nodibinātas 1707. gadā. Kaut arī lielākā daļa no šīm ražotnēm finansiālo grūtību dēļ ilgu laiku nepastāvēja, XVIII gadsimtā tās iedibināja jaunu veidu koksnes izmantošanā. Lielākā daļa papīrdzirnavu attīstījās XIX gs. pirmajā pusē, tomēr XVIII gadsimtā tika likti pamati kokmateriālu rūpnieciskai pārstrādāšanai gala produktā.

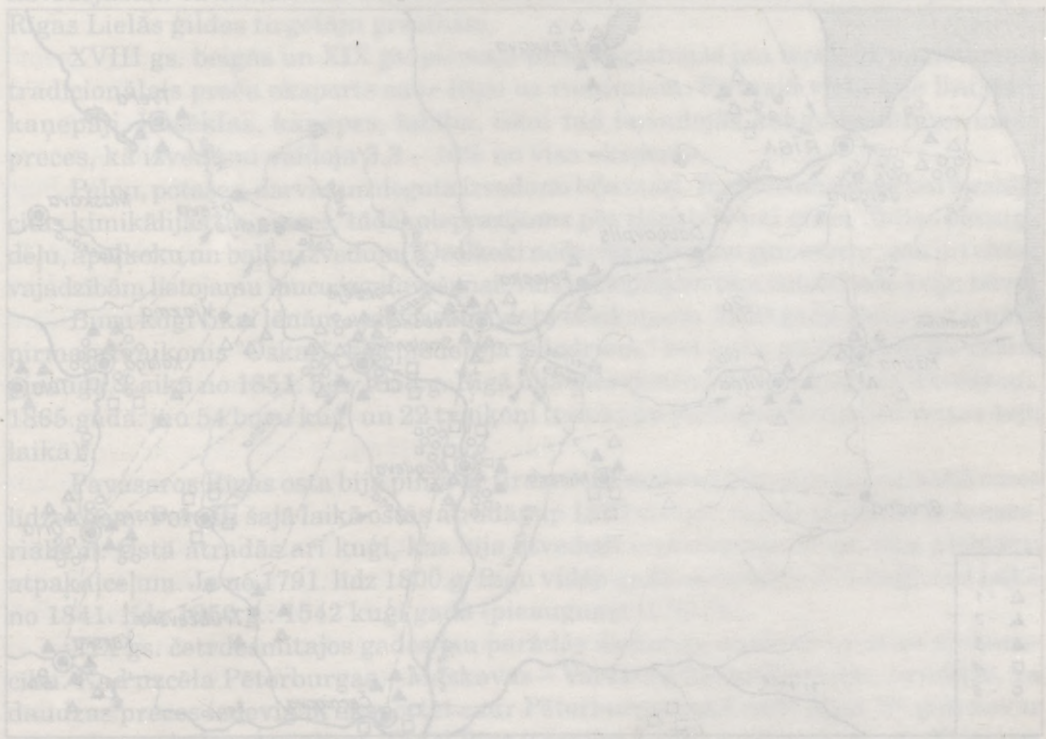
Novērtējot visa aplūkotā perioda tirdzniecību ar kokmateriāliem un meža precēm, jāsecina: no tirdzniecības šajā laikā izzudis vasks un arī kažokādas. Kokmateriāli šajā laikā ierindojušies tirdzniecībā pēc labības, šķiedraugu un to sēklu eksporta un veido 10 – 20% no kopējā eksporta. Galvenie kokmateriālu un meža preču piegādes apvidi palika iepriekšējie: baltkrievu un Krievijas rietumu apgabali. Galvenā izvedosta joprojām bija Rīga. Samazinājās tādu preču izvedums kā vitola pelni, potaša, vančosi, un pat mucu koku galdiņi, ko galvenokārt var izskaidrot ar upju baseinam tuvākajos mežos izcirstajiem vērtīgajiem kokiem. Par nožēlošanu jākonstatē, ka vēstures avotos un literatūrā nav atsevišķas uzskaites, cik daudz

koksnes izcirsts Latvijas mežos. Tas galvenokārt bija tādēļ, ka maitu un tirgotājus maz interesēja izvedamo preču izcelsmes vietas, bet vairāk – to vērtība naudā un muitas tarifu ievākšana, kā arī to pieprasījums no Latvijā iebraukušajiem kuģiniekiem.

Atsauces

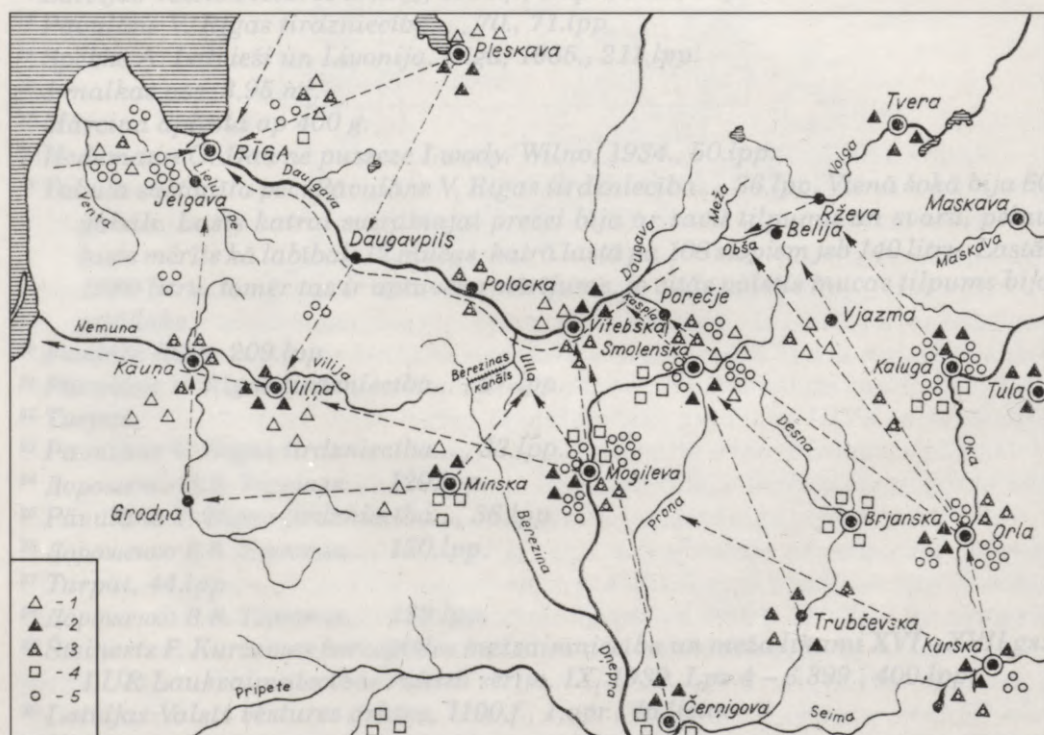
- ¹ Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 1381.f.
- ² Turpat, 1744.f.
- ³ Turpat, 1858.f.
- ⁴ Turpat, 1390.f.
- ⁵ Pāvilāne V. Rīgas tirdzniecība ar meža materiāliem XVII – XVIII gs., Rīga, 1975.
- ⁶ Дорошенко В.В. Торговля и купечество в Риге в 17. веке, Rīga, 1985.
- ⁷ Viena palma = 9,441 cm. Zemzaris I. Mērs un svars... , 54.lpp.
- ⁸ Viena pēda = 37,662 cm. Zemzaris I. Mērs un svars... , 53.lpp.
- ⁹ Pāvilāne V. Rīgas tirdzniecība... . 151., 152.lpp.
- ¹⁰ Latvijas valsts vēstures arhīvs, 1100.f., Bēru muižu lietas. 1.apr., 102.l., 4.lp.
- ¹¹ Pipu koki ir 5 cm biezi, 10 – 12,5 cm plati, 2 – 2,12 m gari. Lietoja mucām dzērienu uzglabāšanai.
- ¹² Dzērienu mucas izgatavoja no ūkšu dēlīšiem, to garums: 95 – 100 cm.
- ¹³ Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 1100.f., 1.apr., 19.l., 1.lp.
- ¹⁴ Pāvilāne V. Rīgas tirdzniecība... , 70., 71.lpp.
- ¹⁵ Spekke A. Latvieši un Livonija. Rīga, 1935., 211.lpp.
- ¹⁶ 1 malkas ass: 3.95 m³.
- ¹⁷ Mārciņa aplēsta ap 400 g.
- ¹⁸ Hedemann O. Dawne puscze I wody. Wilno, 1934., 50.lpp.
- ¹⁹ Tabula sastādīta pēc: Pāvilāne V. Rīgas tirdzniecība..., 36.lpp. Vienā šokā bija 60 gabali. Lasts katrai sveramajai precei bija ar savu tilpumu un svaru, pelnu lasts mērīts kā labībai: 12 mucas, katrā lastā pa 108 stopiem, jeb 140 litru. Lastā: 1680 litru, tomēr tas ir aptuvens mērījums, jo citās valstīs mucas tilpums bija citādāks.
- ²⁰ Feodālā Rīga, 209.lpp.
- ²¹ Pāvilāne V. Rīgas tirdzniecība... , 27.lpp.
- ²² Turpat.
- ²³ Pāvilāne V. Rīgas tirdzniecība... , 33.lpp.
- ²⁴ Дорошенко В.В. Торговля... . 129.lpp.
- ²⁵ Pāvilāne V. Rīgas tirdzniecība... , 36.lpp.
- ²⁶ Дорошенко В.В. Торговля... . 130.lpp.
- ²⁷ Turpat, 44.lpp.
- ²⁸ Дорошенко В.В. Торговля... . 129.lpp.
- ²⁹ Šteinerts P. Kurzemes hercogistes mežsaimniecība un meža likumi XVI – XVII gs., LUR Lauksaimniecības rakstu sērija. IX. 1939. Lpz.4 – 6.399., 400.lpp.
- ³⁰ Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 1100.f., 1.apr., 46.lieta.
- ³¹ Turpat.
- ³² Pāvilāne V. Rīgas tirdzniecība... , 42.lpp.

- ³³ Turpat, 43.lpp.
³⁴ Viens puds: 16.3805 kg.
³⁵ Pāvulāne V. Rīgas tirdzniecība... . 91. – 107.lpp.
³⁶ Turpat, 108. – 125.lpp.
³⁷ Latvijas Valsts arhīvs, 673.f, Rīgas pilsētas ārējais arhīvs. 1.apr. S.27.l., 2.lp.
³⁸ Pāvulāne V. Rīgas tirdzniecība... , 66., 67.lpp.
³⁹ Mettig C. Geschichte der Stadt Riga, Riga, 1899., 383. – 384.lpp.
⁴⁰ Pāvulāne V. Rīgas tirdzniecība... , 96.lpp.
⁴¹ Latvijas PSR vēsture. Rīga, 1986., 105.lpp.
⁴² J.Juškevics. Hercoga Jēkaba laikmets Kurzemē. Rīga, 1932., 150.lpp.
⁴³ Latvijas konversācijas vārdnīca, XI sēj. R. 1934. – 1935. 21935 sleja.
⁴⁴ Liepiņa Dz. Par manufaktūru attīstību Rīgas apkārtnē XVII gs. Vēstures problēmas IV, Rīga, 1961., 140.lpp.
⁴⁵ Дорошенко В.В. Торговля... . 215., 216.lpp.
⁴⁶ Jenšs J. No Latvijas rūpniecības attīstības vēstures 18.gs. beigās 1860.g. Vēstures problēmas V, Rīga, 1962., 195.lpp.
⁴⁷ Liepiņa Dz. Par manufaktūru attīstību... . 124. – 126.lpp.
⁴⁸ Jenšs J. No Latvijas rūpniecības... , 193.lpp.
⁴⁹ Pāvulāne V. Rīgas tirdzniecība... , 36.lpp.

IV. Kokmateriālu tirdzniecība Latvijas teritorijā pārejas periodā uz industriālo laikmetu: 1800. – 1860.g.

Izvērtējams periods no 1800. līdz 1860.g. ir raksturīgs ar dzimtbūtnieciskās krīzes aktīvām izpausmēm un industriālā laikmeta elementu pakāpenisku, bet tomēr nepārtrauktu pieaugumu. 1789.gadā Lielā franču revolūcija ievieša dziļas un būtiskas pārmaiņas visas Eiropas politiskajā dzīvē. Vēl lielākas saimnieciskās pārmaiņas izraisīja jaunie tehniskie atklājumi un to ieviešana. Tehnisko apvērsumu izraisīja uzsāktā tvaika dzinēju plaša lietošana dažādās saimnieciskās nozarēs. Mainījās kuģu veidi. Koka būvniecības arvien biežāk aizstāja no metāla darināti tvaikoņi. Izvērsās dzelzceļu būve. Parādījās telegrāfa sakari. Krievijas impēriju šīs maiņas skāra vēlāk nekā Rietumeiropu, tās norisa galvenokārt XIX gs. otrajā pusē. Rīgas pilsētas tirgotāji, kuri bija Lielās ģildes locekļi, nebija gatavi brīvai tirdzniecībai, jo viņu labklājība bija balstīta uz viduslaicīgām tirdzniecības privilēģijām. Rīgā joprojām spēkā bija 1690. un 1765.g. Rīgas tirdzniecības likumi. Tikai ar lielām grūtībām Rīgā pakāpeniski atcēla viduslaiku tirdzniecības noteikumus, piemēram, ka ar tirdzniecību var nodarboties tikai Rīgas namnieki: Lielās ģildes locekļi (1854.g.), izkrautņu spaidu: ka visas Rīgā atvestās preces jāizkrauj Rīgā, bet nepārdotās jāuzglabā Rīgas noliktavās (1841.g.). Beidzot ar 1861.g. 22. novembra Krievijas senāta ukazu tika apstiprināta tirdzniecības brīvība visiem pilsētas iedzīvotājiem.¹

8.att. Galveno eksportpreču pievedumu apvidi 18. gs. beigās un 19. gs. pirmajā pusē.
1 – lini; 2 – kaņepāji; 3 – linsēklas un kaņepes; 4 – labība; 5 – kokmateriāli

Ilgas Grasmanes monogrāfijā "Daugava un Rīgas eksports XVII gs. un XIX gs. pirmajā pusē"² iztirzāts grūtais brīvās tirdzniecības veidošanās ceļš Rīgā. Par nožēlošanu, tirdzniecībai ar kokmateriāliem un citām meža precēm šajā pētījumā atvēlēts maz vietas. Tā kā Liepājas un Ventspils nozīme ārējā tirdzniecībā vēl bija ļoti maza, tad materiāls par kokmateriālu un meža preču eksportu vēl arī no 1800. līdz 1860.g. reprezentē visas Latvijas tirdznieciskos darījumus.

Tirdzniecībā tas arī bija jūtams. Jau XVIII gs. beigās Rīga ieņēma ārējās tirdzniecības apgrozījumu ziņā otro vietu aiz Pēterburgas. Odesas osta vēl tikai veidojās un attīstījās. 1797.gadā Krievijas galveno eksportistu apgrozījumu kopsumma bija šāda: Pēterburgas: 51 milj. rubļu (71,4% no kopapjoma); Rīgas: 12 milj. 832 tūkst. (17,8%); Arhangeļskas: 3 milj. 196 tūkst. (4,4%); Liepājas: 2 milj. 730 tūkst. (3,8%); Tallinas: 1 milj. 865 tūkst. rubļu (2,5%). Kopā 72.211 miljoni rubļu (100%)³.

Lai veicinātu Pēterburgas nozīmi ārējā tirdzniecībā, uz Rīgu attiecināja dažādas paaugstinātas muitas un tirdzniecības nodevas, kas daļu preču novirzīja uz Pēterburgu, kur to bija lētāk un izdevīgāk pārdot. Jau 1861.gadā tikai Pēterburgas ostas kopējais tirdzniecības apgrozījums sasniedza 127 milj. 700 tūkst. rubļu (176,8% no 1797.g. kopējās apgrozības Krievijā). Odesa izvirzījās otrajā vietā ar 48 milj. 400 tūkst. lielu apgrozījumu. Rīga palika trešajā vietā ar 24 milj. 400 tūkst.⁴ Salīdzinājumā 1797.g. Rīgas preču apgrozījums bija pieaudzis līdz 380,3%. Precēm, kuras bija ievestas Pēterburgā, bija lielāks noiets, jo tā bija lielāka un tur dzīvoja valsts ierēdniecības elite, valdība un aristokrātija.

1816.gadā Rīgā nodibinājās biržas komiteja, kas uzsāka organizētu cīņu pret novecojušām tirdzniecības tradīcijām un noteikumiem, tomēr ļoti bieži piekāpās Rīgas Lielās ģildes tirgotāju prasībām.

XVIII gs. beigās un XIX gs. pirmajā pusē saglabājās jau iepriekš pazīstamais tradicionālais preču eksports caur Rīgu uz rietumiem. Pirmajā vietā bija lina, tad: kaņepāji, linsēklas, kaņepes, labība; tikai tad ierindojās kokmateriāli un meža preces, kā izvedumi veidoja 3,3 – 10% no visa eksporta.

Pelnu, potašas, darvas un deguta izvedumi bija mazi. Tos Rietumeiropā jau aizstāja citas ķīmikālijas un preces, tādēļ pieprasījums pēc tiem bija ļoti mazs. Toties pieauga dēļu, apaļkoku un baļķu izvedumi. Ozolkoki nodērēja joprojām gan mastu, gan arī citām vajadzībām lietojamu mucu izgatavošanai. Vančosi joprojām tika lietoti buru kuģu būvei.

Buru kuģi tikai lēnām atdeva savu vietu tvaikoņiem. 1829.gadā Daugavā ienāca pirmais tvaikonis "Oskar", kas piederēja zviedriem,⁵ bet laika gaitā tvaikoņu skaits pieauga. Laikā no 1851. līdz 1858.g. Rīgā bija pierakstīti 37 buru kuģi un 9 tvaikoņi; 1865.gadā: jau 54 buru kuģi un 22 tvaikoņi (tvaikoņu pieaugums bija 2,5 reizes šajā laikā)⁶.

Pavasaros Rīgas osta bija pilna ar tirdzniecībai domātām precēm un satiksmes līdzekļiem. Parasti šajā laikā ostās atradās ap 1500 strūgu, daudz plostu ar kokmateriāliem. Ostā atradās arī kuģi, kas bija atveduši importa preces un tika pielādēti atpakaļceļam. Ja no 1791. līdz 1800.g. Rīgu vidēji gadā apmeklēja 874 kuģi, tad laikā no 1841. līdz 1850.g.: 1542 kuģi gadā (pieaugums: 176,4%).

XIX gs. četrdesmitajos gados jau parādās dzelzceļu ietekme uz ārējo tirdzniecību. Kad uzcēla Pēterburgas – Maskavas – Varšavas dzelzceļa līniju, izrādījās, ka daudzas preces izdevīgāk eksportēt caur Pēterburgu nekā caur Rīgu. To gan nevar attiecināt uz kokmateriāliem. Tādēļ Rīga joprojām palika nozīmīgākā osta Krievijas impērijas kochtirdzniecībā.

Kokmateriālu eksports caur Rīgu 1790. – 1860.gadā (pa desmitgadēm).⁷

Desmitgades	Apalkoki tūkstošos gabalu	%	Dēļi tūkstošos gabalu	%	Baļķi tūkstošos gabalu	%	Ozolkoki tūkstošos gabalu	%
1790. – 1799.	44	100	599	100	445	100	843	100
1800. – 1809	45	102.3	738	123.2	285	64.0	749	88.8
1810. – 1819.	21	47.7	724	120.8	185	41.6	344	40.8
1820. – 1829.	27	63.6	2558	427.0	316	71.0	553	65.6
1830. – 1839.	50	113.6	2772	462.8	528	118.7	1714	203.3
1840. – 1849.	72	163.6	3336	556.9	970	218.0	2468	292.8
1850. – 1859.	43	97.7	5251	876.6	820	184.2	2094	248.4

10.tabulā ar apaļkokiem jāsaprot masta koki un to daļas. Tie ievesti galvenokārt no Latvijas un Daugavas augšteces mežiem. Kā eksportprece XIX gadsimtā parādās mazie apaļkoki, kas, domājams, tika izlietoti kā nostiprinājuma balsti ogļraktuvēs un kalnrūpniecībā.

Kā redzams no 10.tabulas, masta koku skaits nepārtraukti uzrādīja tendenci samazināties. Ja 1824.gadā tos izveda par 103 tūkst. sudraba rubļu (100%), tad, sākot ar 1853.g, to skaits un izvedums strauji samazinājās, līdz 1859.gadā mastus izveda tikai par 3 tūkst. sudraba rubļiem.

Baļķus iedalīja apaļajos un četrkantīgajos jeb brusās. Eksportā brusu pieaugums saistāms ar dzelzeļa būvi un celtniecības darbiem pilsētās.

Dēļi dalījās plankās un parastajos dēļos. Jāuzsver: dēļus ražoja Latvijā uz vietas no Rīgā pievestajiem kokmateriāliem. 1819.gadā Sarkandaugavā uzcēla zāģētavu ar pirmajiem tvaika dzinējiem (40 ZS) un četriem gateriem, kas saražoja ap 2/3 Rīgā pārdodamo dēļu. 1833.gadā šo zāģētavu nopirka J.Vermanis.

Kokmateriālu pieveduma apvidi Rīgai saglabājās iepriekšējie un aptvēra plašu teritoriju, t.i., ne vien Vidzemi un Kurzemi, bet arī Kazaņas, Orlas, Minskas, Vitebskas, Tveras, Pleskavas, Smoļenskas, Mogiļevas, Kurskas, Orlas un Viļņas guberņu. Sevišķi daudz koku ievada no Minskas guberņas mežiem.

Reizē ar kontinentālo blokādi pieauga Kanādas mežmateriālu tirdzniecības konkurence. Pieauga arī Klaipēdas un Karalauču konkurence Rīgai, jo tur koku izvedumam bija zemāka muita un dažādi atvieglojumi.

Arī Zviedrija un Norvēģija kļuva par Rīgas konkurentēm, jo savus kokus transportēja lētāk ar pašu kuģiem⁸.

1853.gadā sakarā ar Krimas kara sākšanos Krievijas valdība mēģināja vispār aizliegt ozolkoku kā stratēģiskas preces eksportu no ostām. Tomēr no Rīgas ozolkokus turpināja eksportēt, piemēram, 1856.gadā tos izveda 2.092.783 sudraba rubļu vērtībā, pie tam šie koki tika vesti uz Turcijas sabiedrotajām valstīm Angliju un Franciju.

Kokus vajadzēja piegādāt Rīgas ostā savlaicīgi, t.i., līdz oktobrim. 1789.g. navigācijas beigās Rīgā bija palicis ārzemniekiem nepārdots liels daudzums koku: 15,090 apaļkoku (gab.), 75 007 baļķi, 123 360 dēļu un 154 740 ozolkoku⁹. Tas bija radies tādēļ, ka togad bija aizliegums eksportēt kokus, ko tikai vēlāk atcēla.

IV. Kokmateriālu tirdzniecība Latvijas teritorijā pārejas periodā uz industriālo laikmetu

Koku eksportu no Krievijas impērijas iekšējām guberņām uz Rīgu stipri kavēja ūdens kanālu, slūžu un sīko upišu sliktais stāvoklis un zemais ūdens līmenis. Kokus plostos drīkstēja pludināt tikai pēc strūgu karavānu nobraukšanas lejup, kad ūdens līmenis upēs jau bija krities¹⁰, jo strūgas veda uz leju pa Daugavu vispieprasītākās preces: linus, kaņepājus un citas preces.

Plosti kā galvenais meža materiālu – koku transporta veids pa upēm saglabājās, lai gan pastāvēja dažādi plostošanai nelabvēlīgi apstākļi.

Galveno daļu no Rīgā nonākušajiem plostiem veidoja baļķi. No 1812. līdz 1821. g. tie bija 40%, no 1852. līdz 1860. g.: 80,5% no plostu kopskaita.

Malkas plosti turpretī uzrādīja tendenci samazināties: no 45% kopējā plostu skaita (1812. – 1821. g.) līdz pat 9,4% (1852. – 1860. g.).

Vismazāk bija ozolkoku plostu: ap 5%; kā arī masta koku plosti: 3% no plostu kopskaita.

Tas arī atbilda mērenās klimatiskās joslas meža sastāvam tajā laikā, kur ozolmežu bija palicis samērā maz, jo tie bija izcirsti jau iepriekš un ozolu ikgadējā pieauguma norma bija neliela. Arī masta priedes, kas nereti sniedzās līdz 20 – 30 metru garumam, jau bija izcirstas krietni agrāk, tās varēja iegūt mežos, kas auguši vismaz 80 – 100 gadu. Uzsverams: masta priežu koksne nedrīkstēja būt bojāta.

Plostus pludināja plostnieki stūrmaņa vadīti; viņi labi pārzināja plostu siešanas darbus un ūdensceļu īpatnības. Mazajos plostos parasti bija 2 daļas (plenicas), katrā: pa 5 – 6 baļķiem. Lielākajos plostos bija 10 – 12 daļas (plenicas) ar 20 – 30 baļķiem katrā. Plostu izmēri bija dažādi, atbilstībā ūdens dziļumam un upju platumam.

Meži arī tolaik sagādāja daudz darba vienkāršiem strādniekiem, meža cirtējiem, izcirsto mežmateriālu izvedējiem pie upēm un plostniekiem. Kopumā Latvijas, Rietumkrievijas un Baltkrievijas meži deva maizi daudziem desmitiem tūkstošiem cilvēku. Toties paši meži tika nesaudzīgi izcirsti.

Beidzot arī Krievijas valdošajās aprindās sāka saprast: jāsakārto mežu izmantošana visā Krievijas impērijā, tai skaitā arī Baltijas guberņās un Latvijā. 1798. gadā tika noteikts, ka jāizņem īpašas atļaujas no mežziņiem koku izciršanai no septembra līdz martam. 1809. gadā izdeva ukazu: par visiem kokmateriāliem, kas paredzēti pludināšanai, jāizņem pludināšanas biļete, kurā ierakstīts koku īpašnieka uzvārds, dzīvesvieta, koku daudzums, šķirne, izmēri, kokmateriālu uzrauga vārds un viņa rīcībā esošo plostu skaits¹¹. Ja šādu biļešu nebija, nocirstos kokus bija paredzēts konfiscēt.

Kaut arī šos noteikumus un valdības likumus tirgotāji un mežu īpašnieki ne vienmēr ievēroja, tie tomēr uzskatāmi par pirmajiem būtiskajiem soļiem, lai ierobežotu nekontrolētu mežu izciršanu Krievijas impērijā, tai skaitā arī Latvijā.

Noslēdzot šā perioda (1800. – 1860. g.) apskatu, jāsecina: tradicionālā mežu izmantošana un izciršana norisa nepārtraukti. Diemžēl, vēstures avotu trūkuma dēļ autore arī šajā periodā nevar nosacīt, cik no Rīgas izvestajiem kokmateriāliem nāca tieši no Latvijas, jo tirgotājiem un valsts muitas iestādēm šie fakti šķita nenozīmīgi un tos nefiksēja statistiskajos dokumentos. Meža īpašnieki bija priedīgi, ka tika pie naudas, tirgotāji, ka varēja nopirkt lētāk un uz kredīta vai barter-tirdzniecības pamata, bet valsts iestādes apmierināja muitas ienākumu pieaugums. Mežs pats joprojām palika pabērns lomā kā nesaudzīgas ekspluatācijas objekts.

Atsauces

- ¹ Feodālā Rīga, 355.lpp.
- ² Grasmāne I. *Daugava un Rīgas eksports XVIII gs. un XIX gs. pirmajā pusē, Rīga, 1973.*
- ³ Feodālā Rīga, 337.lpp.
- ⁴ Turpat.
- ⁵ Turpat, 351.lpp.
- ⁶ Turpat.
- ⁷ Grasmāne I. *Daugava un Rīgas eksports. 83., 84.lpp.*
- ⁸ Turpat, 128.lpp.
- ⁹ Turpat.
- ¹⁰ Turpat, 141.lpp.
- ¹¹ Turpat, 143.lpp.

V. Kokmateriālu tirdzniecība industriālajā laikmetā no 1860. līdz 1900.g.

Pēc dzimtbūšanas atcelšanas Krievijā 1861.gadā norisa lēns un gauss rūpniecības uzplaukums, kas ilga līdz pat 1914.g. Lielākā iedzīvotāju daļa dzīvoja naturālajai saimniecībai raksturīgu dzīvesveidu, ar mokām nodrošinot sev iztikas minimumu. Visa lielā Krievijas impērija tā arī nespēja izkļūt no ražošanas un saimnieciskās atpalicības. Vienlaikus tirdzniecība saglabāja savas iespējas nodrošināt iekšzemes vajadzības un daļu saražotās produkcijas pat eksportēt.

Tajā skaitā jānosauc meža materiālu un koku eksports. Konkrēta daļa no iegūtajiem kokiem tika izcirsta Latvijas mežos, bet konkrētu ziņu par to tikpat kā nav. Arhīvos nonākušajos muižu saimniecību dokumentos šādas ziņas iznīcinātas, vai nav saglabājušās. Reizē ar to tikpat kā nav nosakāma Latvijā augošo mežu izciršana un pārdošana.

Literatūra par mežmateriālu tirdzniecību par šo laikposmu ir ļoti niecīga. Skaitliskā izteiksmē tur parasti uzdoti kopā gan no Latvijas, gan no citām Krievijas guberņām nākušie kokmateriāli.

Laikā no 1860. līdz 1900.g. tirdzniecības apgrozījums Latvijas ostās cēlās ievērojamos apjomos: apm. 4 reizes. Eksports pieauga 3,4 reizes, bet imports: 4,8 reizes¹. Sevišķi strauji pieauga neaizsalstošās Liepājas ostas ārējā tirdzniecība pēc dzelzceļa izbūves caur Mažeļiķiem un Kauņu uz Romnu 1876.g. Rīgai izdevās saglabāt savu trešo vietu eksporta ziņā starp Krievijas ostām aiz Pēterburgas un Odesas.

Rīgas ostas gultni padziļināja, izbūvēja jaunas kuģu piestātnes. XIX gs. septiņdesmito gadu sākumā izbūvēja Bolderājas ostu; tā noderēja par ziemas ostu un no tās izveda visvairāk kokmateriālu². Otra blakusosta, no kuras arī izveda kokmateriālus, bija Milgrāvī. No Rīgas dzelzceļa tilta pa Daugavu uz augšu līdz pat Doles salai bija atvēlēta vieta plostiem un strūgām³. Dārgo, bet noderīgo Rīgas ostas izbūves darbu rezultātā, tajā ik dienas varēja atrasties un uzņemt kravu ap 100 – 120 kuģu.

Strauji norisa arī Liepājas ostas izbūve: tā ātri kļuva par modernu tirdzniecības ostu. XIX gs. astoņdesmitajos gados izveidoja Liepājas ostas daļu mežmateriālu eksportam⁴. 1890. – 1894.gadā notika strauja Liepājas tirdzniecības ostas turpmāka labiekārtošana⁵.

1900.gadā iesākās Ventspils ostas modernizēšana un uzlabošana⁶.

XIX gs.nogalē kokmateriālu izvedums caur Ventspils ostu parādīja arvien pieaugošu tendenci, vērtības ziņā pat pārsniedzot izvedumu caur Liepājas ostu (*sk. 11.tabulu*).

Galvenās kokmateriālu masas, ko izveda no Rīgas ostām, nāca no Krievijas impērijas iekšējām guberņām. Šajā ziņā nekas nebija mainījies salīdzinājumā ar kokmateriālu eksportu 300 gadu gaitā.

Zem vispārējās koku vērtības rubļos slēpti atsevišķie koka izveduma sortimenti, kas tā arī nav nosakāmi.

Vēl neskaidrāks ir jautājums par kokmateriālu daudzumu, kuru ieguva Latvijas mežos. Ostās tos uzskaitīja kopā ar meža kokiem, kuri nāca no citām Krievijas guberņām, jo Rīga, Ventspils un Liepāja bija Krievijas impērijas ostas.

Kokmateriālu eksports no Latvijas ostām⁷.

Gadi	Rīga		Liepāja		Ventspils	
	tūkstošos rubļu gadā	%	tūkstošos rubļu gadā	%	tūkstošos rubļu gadā	%
1866. – 1870.	3313.9	100	75.9	100	630.7	100
1871. – 1875.	7662.7	231.2	179.8	236.8	509.9	80.8
1876. – 1880.	11499.5	347.0	75.9	100	454.0	70.2
1881. – 1885.	11836.9	375.1	195.9	258.1	419.6	66.5
1886. – 1890.	9273.9	279.8	241.2	317.8	452.1	71.7
1891. – 1895.	11380.2	343.3	684.4	917.1	898.8	142.5
1896. – 1900.	14133.2	426.4	1312.4	1729.1	1477.1	234.2

Daļēju ieskatu par Latvijas mežu izmantošanu var sniegt plotu skaits, kas neapšaubāmi nāca no Latvijas teritorijas. Te, protams, neiederas pa Daugavas straumi lejup vadītie ploti, no kuriem lielākā daļa bija no iekšējām Krievzemes gubernām.

Katru gadu uz Rīgu pa Daugavu atpludināja līdz 20 tūkstošiem plotu, pa Gauju: ap 900 plotu, pa Lielupi: ap 700 plotu⁸. Avotos nav norādīts, cik plotu vidēji nopludināja pa Ventu. Pa Ventu, Gauju un Lielupi ploti nesa Latvijas mežos izcirstos kokmateriālus.⁹

Ploti sastāvēja, kā jau teikts, no vairākām daļām: plenīcām. Katru plenīcu sastiprināja ar kārtīm, klūgām un lūkiem. Dažreiz nostiprināja arī ar virvēm un stieplēm, ko izvilka caur plota galos esošām kārtīm vai baļķiem un šķērskokiem. Plenīcas sasēja citu pie citas tā, lai tās varētu kustēties. Uz priekšu plotus dzina ar airiem pa straumi, bet seklākās vietās stūma ar ķekšiem. Baļķu skaits plotā bija piemērots upes platumam. Bija mazie ploti ar 5 – 6 baļķiem plenīcā un lielie ploti ar 20 – 30 baļķiem. Arī plenīcu skaits bija dažāds: no 2 plenīcām pa mazām upītēm līdz pat 10 – 20 plenīcām. Parastākais plenīcu skaits bija pieci.¹⁰ Vidēji vienā plenīcā bija no 8 līdz 10 m³ koksnes, ko pēc nogādes galapunktā bija jāizkrauj krastā un jāapžāvē. Ja ploti iesala un palika ūdenī pārāk ilgu laiku, koki bija pieskaitāmi brāķim.

Lielais plotu skaits Rīgā, ko novietoja no dzelzceļa tilta līdz pat Doles salai, dažreiz izraisīja lielus koku sastrēgumus vētru un ūdens līmeņa krišanās gadījumos. 1892. gadā sastrēgumā iekļuva 4900 plotu; tas izraisīja lielus saimnieciskus zaudējumus.

Vislielākās grūtības sagādā iekšējā tirgus pētījumi. Pārāk niecīgas un fragmentāras ir ziņas par malkas patēriņu, kaut gan malka joprojām bija gandrīz vienīgais kurināmais kā pilsētās, tā laukos. Kūdru vēl lietoja maz un tā nebija populāra. Nedaudz ievesto akmeņogļu izmantoja metālapstrādē.

Tikpat neskaidrs ir jautājums par kokmateriāliem, ko, sākot ar 1860. gadu, izsniedza būvniecībai uz laukiem pēc zemnieku māju iepirkšanas. Pilsētā ēkas, sevišķi priekšpilsētās, cēla no kokiem, ko pirka vietējās kokzāģētavās.

Vēl tolaik ļoti pieprasīti bija gulšņi sliedēm izvērstās dzezeļa būves dēļ. Tos ieguva gan no Liepājā, Rīgā un Ventspilī pievestiem kokiem (brusām), gan arī

izgatavoja uz vietas, ja dzelzceļa līnijas būve notika attālu no pilsētām. Bet arī par šo izlietoto kokmateriālu daudzumu ziņas pašlaik nav pieejamas, jo tās atrodamas Krievijas centrālajos arhīvos.

Laikā no 1860.g. līdz 1900.g. izpaudās arī jaunas ievirzes kokmateriālu apstrādē. Ļoti strauji attīstījās zāģētavu skaits. 1820.gadā tika laista darbā Vērmaņa kokzāģētava; 1852.gadā: Mitčella – Armitstedta; 1863.gadā: J.Hammera; 1865.gadā: A.Vulfa; 1867.gadā: Feierabenda; 1869.gadā: J.Dombrovska kokzāģētava. Tās visas bija zāģētavas ar tvaika dzinējiem. Tādēļ uzskata, ka kokmateriālu rūpniecība šajā laikposmā Rīgā izvirzījās pirmajā vietā jaunas tehnikas ieviešanā.

Tajā pašā laikā Kurzemē darbojās tikai viena zāģētava ar tvaika dzinēju, Daugavpilī – arī viena. Visvairāk zāģētavu darbojās muižās: Vidzemē: 26 un Kurzemē: 46, kas apstrādāja kokus muižas vajadzībām. Kurzemē no tām ar tvaika dzinējiem strādāja 10 – 12 zāģētavu.¹¹ No iepriekšminētām kokzāģētavām visilgāk darbojās Armitstedta, kā arī J.Dombrovska zāģētava. Tās darbojās ar tādiem pašiem nosaukumiem vēl pēc Pirmā pasaules kara. Pārējās, neizturēdamas konkurenci, tika pārdotas citiem kokrūpniekiem.

XIX gs. astoņdesmitajos gados kokzāģētavas jau saražoja tik daudz zāģmateriālu, ka radās pārprodukcija. Zāģētavu skaits saglabājās, bet tika atlaisti daudzi strādājošie.¹² Daudzās zāģētavas izraisīja konkurenci, jo ārējā tirdzniecībā, kas bija galvenā kokmateriālu noņēmēja lielos apmēros, pēc tiem sāka trūkt pieprasījuma.

Reizē ar to notika vairāku zāģētavu apvienošanās, pārdošana un jaunu akciju sabiedrību izveidošanās, kuras gala rezultātā noteica tirgus cenu un pārņēma darījumus ar kokmateriāliem savā kontrolē.

12. tabula

Firmas, kas nodarbojās ar koka eksportu¹³.

	Firmu skaits		Ši grupa % no kopskaita		Eksportē kopā miljonos gabalu		Šīs grupas eksports % no kopapjoma	
	1890.	1900.	1890.	1900.	1890.	1900.	1890.	1900.
Eksportē vairāk nekā 500 tūkst. kokmateriālu (gabalos)	12	18	30.0	34.0	11.4	17.8	73.3	73.5
Eksportē 100 – 500 tūkst. kokmateriālu (gabalos)	13	18	32.5	34.0	3.0	4.5	19.4	18.5
Eksportē mazāk kā 100 tūkst. kokmateriālu (gabalos)	15	17	37.5	32.0	1.1	2.0	7.3	8.0
Kopā	40	53	100	100	15.5	24.3	100	100

Kā jauna rūpniecības nozare, kas paredzēta mežmateriālu pārstrādei, ar XIX gs. sešdesmitajiem gadiem strauji attīstījās papīrrūpniecība. Rakstāmpapīru pārdeva galvenokārt Krievzemes iekšējās guberņās, no kurienes ievada vajadzīgās

9.att. Zāgētavas Mīlgrāvī

izejvielas.¹⁴ Rīgā pārstrādāja arī korķa koka mizu, ko ievada no Āfrikas, Spānijas un Portugāles. Produkciju realizēja ne vien Krievijā, bet arī tās provincēs Polijā un Somijā.¹⁵ Darbu uzsāka laku fabrika, kas gatavoja produkciju kokmateriālu lakošanai, kas tika izmantoti mēbeļu izgatavošanai. Kuldīgā un Daugavpilī darbojās sērskociņu fabrikas.¹⁶

Izdarot secinājumus par šo industriālās attīstības periodu no 1860.g. līdz 1900.g., vispirms jākonstatē, ka koktirdzniecība nezaudēja savu nozīmi saimnieciskajā dzīvē gan kokmateriālu eksportā, gan iekšējā tirgū. Gadījumu vairākumā, tā vieglāk iekļāvās laikposmā tehniskajā progresā. Tas tikai norāda uz meža un mežmateriālu nozīmi un aktīvo vērtību tā laika sabiedrības dzīvē, kaut arī cilvēki vēl īsteni neapzinājās meža vērtību un to nesaudzēja.

Viens no ienesīgākajiem valsts un privātmuižu ienākuma avotiem, kā jau iepriekš, arī XIX gs. otrajā pusē bija mežs. Valsts meži Kurzemē un Vidzemē deva kronim 2917,3 tūkstošus rubļu ienākumu tīrā veidā, pie tam tikai 30 gadu laikā (1870. – 1900.). Uzskata, ka Vidzemes guberņas privātmuižu mežs varēja dot ap 1,6 miljonus rubļu tīras peļņas muižniecībai, bet Kurzemes guberņā pat: 1,7 miljonus tīras peļņas.

Kā jau norādīts, pieaugošu vajadzību pēc kokmateriāliem izraisīja dzelzceļa būve, pilsētu būvniecība un lauku sētu celtniecība. Kokmateriālu cenas iekšējā tirgū cēlās, kas radīja gan nežēlīgu mežu izciršanu, gan arī veicināja pirmos konkrētos pasākumus meža aizsardzībai un jaunu mežu stādīšanu.¹⁷ Tomēr ļoti lieli ienākumi

no kokmateriālu tirdzniecības pamudināja neņemt vērā aicinājumu sargāt mežus no pilnīgas izciršanas gan valsts, gan privātīpašumos.

Atsauces

- ¹ Gernet Br. *Die Entwicklung des Rigaer Handels und Verkehrs in Laufe der letzten 50 Jahre bis zum Ausbruch des Weltkrieges*, Jena, 1919, 16. – 21.lpp.
- ² *Latvijas Valsts vēstures arhīvs*, 108.f., *Rīgas ostas labiekārtošana.*, 1.apr., 905.l., 91.lp.
- ³ *Turpat*, 2673.lieta.
- ⁴ *Latvijas Valsts vēstures arhīvs*, 331.f., 1.apr., 33.lp.
- ⁵ *Обзор курляндской губернии за 1900. год. Обзоры внешней торговли по европейской и азиатской границам. 1866. – 1900.* Спб., 1867., 1902.lpp.
- ⁶ *Нескер А.С. Сообщение о произведённых в 1900. г. работах Виндавского старого северного моля.* Спб., 1901., 8.lpp.
- Malahovska L. Dzelzceļu un ostu izbūve Latvijā 19.gs. otrajā pusē, Rīgā, 1971.*
- ⁷ *Очерки экономической истории Латвии 1860. – 1900.*, Rīga, 1963., 501.lpp.
- ⁸ *Turpat*, 501., 502.lpp.
- ⁹ *Latvijas Valsts vēstures arhīvs*, 105.f. *Vidzemes guberņas II daļas fabriku inspekcija.*, 1. apr., 2673.lieta.
- ¹⁰ *Latviešu konversācijas vārdnīca 17.sēj.*, Rīga, 1938., 32816. – 32818.sleja.
- ¹¹ *Очерки экономической истории Латвии 1860. – 1900.*, 121.lpp.
- ¹² *Statistisches Jahrbuch für das Gouvernement Kurlands für 1863.* Mitau, 1863., 13. – 14.lpp.
- ¹³ *Очерки экономической истории Латвии 1860. – 1900.*, 538.lpp.
- ¹⁴ *Turpat*, 120.lpp.
- ¹⁵ *Turpat*, 121.lpp.
- ¹⁶ *Turpat*, 127.lpp.
- ¹⁷ *Sivers M. Die fürstlichen Vechältnisse der Baltischen Provinzen.* Riga, 1903., 33.lpp.

VI. Koktirdzniecības pamattendences industriālā laikmeta posmā no 1900. līdz 1918.g.

Raksturojot laikposmu no 1900. līdz 1918. gadam, jāuzsver tas, ka Latvijas ostas saglabāja savu nozīmi arī Krievijas impērijas pastāvēšanas pēdējos gadu desmitos. Rīga izvērtās par galveno kokmateriālu eksportostu un ieņēma pirmo vietu impērijā.

Viss periods no 1900. līdz 1918.g. bija liktenīgs Krievijas impērijai ne vien politiskā, bet arī saimnieciskā ziņā. Norisa Krievijai neveiksmīgais karš ar Japānu (1904.), pēc tam sākās 1905. – 1907.g. revolūcija. Notika samērā veiksmīgi mēģinājumi uzlabot valsts ekonomisko stāvokli (1909. – 1914.g.), bet tad izraisījās Pirmais pasaules karš (1914. – 1918.g.), kura laikā kādreiz varenā Krievijas impērija sabruka pilnīgi.

Par nožēlošanu jāteic, ka kokmateriālu tirdzniecību no Latvijas ostām un Latvijā pašā tajā periodā neviens zinātnieks nav pētījis. Tā savā ziņā ir balta lapa, kas prasa vairākus gadus pacietīga darba arhīvos. Tādēļ šajā apcerējumā jāapmierinājas tikai ar galveno koktirdzniecības tendenču ieskicēšanu.

Laikā no 1900. līdz 1918.g. kokapstrādes rūpnīcu pieaugums bija mazāks nekā mašīnbūves, ķīmisko un būvmateriālu rūpnīcu skaita pieaugums. Tomēr kokmateriālu pieprasījums iekšējā un ārējā tirgū veicināja zāģētavu izgatavotās produkcijas pieaugumu. Tikai Rīgā 1912.gadā salīdzinājumā ar 1908.g. produkcijas pieaugums kokzāģētavās palielinājās vairāk nekā 2 reizes.¹

Laikā no 1900. līdz 1914.g. Rīga pārvērtās par lielāko ārējās tirdzniecības ostu visā Krievijas impērijā. Strauji palielinājās Ventspils nozīme, jo 1900.gadā pabeidza Ventspils – Ribinskas dzelzceļa būvi. Baltijas ostām kokmateriāli pieplūda no daudz plašākiem novadiem pa zemes ceļiem un tos tūlīt varēja iekraut kuģos. Latvijas ostas kā bija, tā arī palika eksportostas ar aktīvu bilanci.

Visā impērijas mērogā Latvijas ostas bija nozīmīgas lopkopības produktu, lauksaimniecības tehnisko kultūru un kokmateriālu eksporta ziņā. Latvijas ostās bija pierakstīti 300 – 350 kuģu.² Rīgas, Liepājas un Ventspils ostas tika labiekārtotas. Tika uzlabots to apgaismojums, pieauga pievedceļu skaits, nepārtraukti padziļināja gultni ostas rajonos, iekārtoja elevatorus, piestātnes un molus. Ventspils ostā izbūvēja jaunu piestātni kuģu piekraušanai ar kokmateriāliem tieši no dzelzceļa.³ Tomēr citu saimniecības nozaru attīstības dēļ kokmateriālu eksports pakāpeniski aizvirzījās uz ceturto vietu. Gadsimta sākumā galvenās izvedpreces bija lopkopības produkti, joprojām plaši pieprasīti tika līni un kaņepāji. Cariskā Krievija caur Baltijas ostām eksportēja arī vērā ņemamu daudzumu labības. Kokmateriālu eksports veidoja apmēram 1/6 no eksporta kopapjoma.

Galvenā koku eksportētāja bija Rīgas osta. 1900. – 1903.gadā, savienojot Gauju caur abiem Baltezeriem ar kanālu, līdz Daugavai daļa plostu no Gaujas nonāca pie Milgrāvī, Jaunciemā un Juglā uzceltām kokapstrādes rūpnīcām. 1897.gadā pa Gauju pienāca 927 plosti, 1903.gadā, pēc kanāla izrakšanas, plostu skaits pārsniedza 1000 gadā; 1911.gadā tas bija jau 2522 plosti.⁴ Lielākā daļa plostu pa Daugavu nāca no Vitebskas, Pleskavas un Smoļenskas guberņas; mazāk – no Vidzemes un Minskas guberņām.⁵ 1888.gadā ienāca 10 000 plostu; jau 1911.gadā: 22 121 plostu jeb 187 600 m³ koku.⁶

Pieauga arī dzelzceļu nozīme kokmateriālu pievedumam ostām. 1913.gadā salīdzinājumā ar 1904.g. tā palielinājās 5 reizes.⁷

Dažādu eksportpreču īpatsvars Latvijas ostās %⁸

Gadi	Lopkopības produkti	Tehniskās kultūras	Labība	Kokmateriāli	Citas preces
1901. – 1905.	36.1	17.7.	18.9	11.2	16.1
1906. – 1910.	38.2	18.4	13.0	15.2	14.9
1911.	42.2	16.0	15.4	15.0	11.4
1912.	40.9	22.5	11.0	13.4	12.2
1913.	44.5	18.7	9.1	15.0	12.7

Joprojām pa dzelzceļu pieveda kokmateriālus no Krievijas centrālajām guberņām; pēc tam no ostām ar kuģiem kā balķus vai arī kā zāgmateriālus sūtīja tālāk uz Angliju, Holandi, Vāciju, Franciju un Beļģiju.

Tāpat kā iepriekšējā periodā, no Rietumeiropas ievada tikai tos mežmateriālus vai to izstrādājumus, kādu nebija Krievijā: kaučuku, krāsu kokus, korķkoka mizas.

Vēl jāuzsver kāda jauna darbība. No Rietumeiropas ievada akmeņogles, kas jau daudzos gadījumos aizstāja malku. 1913.gadā Rīgas importā akmeņogles veidoja 7,3%, Liepājā: 9,4% un Ventspilī: 3,6%. Akmeņogļu lielāko daļu tomēr izlietoja kā kurināmo no ostām izejošo kuģu tvaika katlos.

Laikā no 1900. līdz 1914.g. mežu izciršana turpinājās. Tā kā pieprasījums pēc kokmateriāliem bija pastāvīgs, tad koktirdzniecībai bija stabils raksturs, par spīti ekonomiskām grūtībām.

Jaunā dzelzceļa līnija, kas savienoja Rīgu, Liepāju un Ventspili ar Krievijas centrālajiem rajoniem, paplašināja vērienu mežu izciršanai ap dzelzceļa līnijām. Ja iepriekš vērtīgākās koku audzes tika izcirstas ap upēm un to tuvumā, tad XX gs. sākumā plaši un nežēlīgi izcirta vērtīgākos kokus ap dzelzceļa līnijām centrālajā Krievzemē, pie tam tā, ka daudzās platībās meža atjaunošanās vairs nebija iespējama.

Sakarā ar to, ka vācu muižniecība daudz agrāk pievērsās mežu apsaimniekošanai un kontrolei pār mežu izmantošanu, Latvijā salīdzinājumā ar citām Krievijas guberņām novērojama rūpīgāka attieksme pret mežu izmantošanu.

Kokmateriālu tirgotāji Latvijā piederēja pie bagātākajiem tirdzniecības namiem un kompānijām, kas nodarbojās arī ar rūpniecisko ražošanu un tirdzniecību ar citām precēm. Pie tādām jāpieskaita tirdzniecības kompānija "Gerhards un Gejs", "Brāļi Kamenskiji", "Ed.Lange un dēls", Heidemaņa kompānija u.c.

Pirmais pasaules karš uz laiku pārtrauca koktirdzniecību, tomēr nespēja pārtraukt meža iznīcināšanu. Atrodies aktīvas kara darbības ugunsjoslā, Latvijas meži tika postīti no lielgabalu šāviņiem, mīnu eksplozijām un izcirsti blindāžu un ierakumu ierīkošanai. Tie tika izsaimniekoti, ierīkojot Kurzemē vācu šaursliežu dzelzceļa līnijas, kas pavēra iespēju izvest mežmateriālus līdz ostām un tad nosūtīt tos uz Vāciju, ja to netraucēja kara darbība.

Pēc vācu iebrukuma Kurzemē Ventspilī tika sadedzināti lieli kokmateriālu krājumi. Uguns atblāzma bijusi redzama pat Gotlandē⁹. 1916.gadā, pēc Kurzemes

ieņemšanas, vācieši uzsāka aktīvu mežu izciršanu. Ventspilī darbojās 4, Liepājā 3, bet Rucavā pat 10 zāģētavas, kas gatavoja kokmateriālus ne tikai vācu armijas vajadzībām uz vietas, bet arī sūtīšanai uz Vāciju¹⁰.

Aktīvās kara darbības joslās mežu lielās platībās kopumā nopostīja lielgabalu šāviņi, kokus saplosīja un ievainoja mīnas un lodes. Aplūkotajā laikposmā Latvijas meži cieta milzīgs un vienlaikus bezjēdzīgs zaudējums.

Atsauces

¹ *Очерки экономической истории Латвии 1900 – 1917.*, Rīga, 1963., 98.lpp.

² *Turpat*, 211.lpp.

³ *Turpat*, 214.lpp.

⁴ *Latviešu konversācijas vārdnīca 17.sēj.* 32815.sleja.

⁵ *Очерки экономической истории Латвии 1900 – 1917.*, Rīga, 1963., 231.lpp.

⁶ *Latviešu konversācijas vārdnīca 17.sēj.*, 32812. – 32813.sleja.

⁷ *Очерки экономической истории Латвии 1900 – 1917.*, Rīga, 1963., 231.lpp.

⁸ *Очерки экономической истории Латвии 1900 – 1917.*, Rīga, 1963., 216.lpp.

⁹ *Hedenström A. Rigaer Kriegschronik. 1914. – 1917.* Riga, 1922., 58.lpp.

¹⁰ *Verwaltungsbericht der Deutschen Verwaltung für Kurland. April, 1916.*, 24.lpp.

VII. Tirdzniecība ar kokmateriāliem Latvijas Republikā: 1918. – 1940.gadā

Pēc Krievijas impērijas sabrukuma izveidojusies Latvijas Republika saņēma mantojumā visu to postu un saimnieciskās dzīves sabrukumu, ko bija radījis Pirmais pasaules karš: nodedzinātas ēkas, sagrautas ostas, mīnu laukus ostu pievārtē, blindāžām un tranšējām savandītu un izrakņātu zemi. Tā kā Latvija kara laikā atradās frontes ugunslinijā, tad šie postījumi bija ļoti būtiski. Pāri Latvijai bija gājuši vācu armijas okupācija, boļševiku un Bermonta bandu iebrukums. Uz Krievijas iekšzemi bija izvestas fabriku iekārtas un daudzi cilvēki devušies bēgļu gaitās. Spēka gadu vīrieši bija iesaukti armijā.

Saimnieciskā krīze un ražošanas sabrukums, lopu rekvizīcija, ilgstošā kara darbība izraisīja pārtikas trūkumu, kas savukārt izraisīja badu un tīfa epidēmiju. Kā krievu, tā arī vācu armija iznīcināja labības sējumus un pieprasīja pārtikas nodevas. Pilnīgi bija pārtraukta tirdzniecība.

Jaunajai Latvijas Republikai bija jāpārvar ne vien kārtējās saimnieciskās grūtības, bet arī Pirmā Pasaules kara un revolūciju izraisītās sekas.

Jaunās valsts saimnieciskās dzīves atjaunošanai vajadzēja līdzekļus. Lai izklūtu no smagā stāvokļa, Latvijas Republikas valdība izveidoja vairākus valsts monopolus. Viens no tādiem bija valsts mežu monopols. Valsts mežu izmantošanai jau 1919.gada beigās pie Zemkopības ministrijas nodibināja Mežu ekspluatācijas pārvaldi, ko drīz pārdēvēja par Latvijas meža departamentu¹, kurā pieaicināja darboties savas profesijas entuziastus, pieredzējušus un aktīvus mežsaimniekus.

Šajā laikā angļu banka "*National Metal und Chemical Bank*" ieteica nodot Latvijas mežus tās koncesijā uz 15 gadiem. Par to apsolīja ierīkot kokzāģētavas, kas vēlāk pārietu Latvijas valsts īpašumā. Angļu banka apsolīja Latvijas valdībai 250 tūkstošus angļu mārciņu lielu avansu tūlīt pēc liguma noslēgšanas. Tāpat solīja ik gadu izsniegt 75% naudas no izstrādājamo koku vērtības.

Šāds angļu bankas piedāvājums izraisīja lielu protestu vietējo koktirgotāju un kokrūpnieku vidū, tādēļ Latvijas valdība no šā priekšlikuma atteicās².

Kā pēc tam izrādījās, tas bija pareizi darīts. Latvijas Republika saglabāja kontroli pār saviem mežiem un tieši ar kokmateriālu eksportu ieguva vajadzīgos līdzekļus saimnieciskās dzīves atjaunošanai.

Latvijas valsts kļuva par lielāko meža īpašnieku Latvijā. 1921.gadā valstij piederēja 377.029 ha (24,7%) bijušo kroņa mežu, 1.149.913 ha jeb 75,3% atsavināto privāto mežu; kopā pavisam 1.526.943 ha jeb 23,2% no visas Latvijas valsts teritorijas³.

Tas pavēra iespēju Saeimai un valdībai veikt agrāro reformu. Iedzīvotāji pēc kara un okupācijas armiju aiziešanas bija nabadzīgi. Daudzi dzīvoja zemnīcās antisanitāros apstākļos. Pa lielākai daļai ēkas uz laukiem bija nodedzinātas. Tas viss prasīja, lai saimnieciskās dzīves normalizēšanai un atjaunošanai būtu piešķirts pabalsts no valsts. Iedzīvotāji šādu pabalstu arī saņēma. Latvijas Republikas iesāktās agrārās reformas (1920. – 1937.)⁴ laikā viens no valsts pabalsta veidiem bija kokmateriālu izsniegšana ēku atjaunošanai. Vispirms kokmateriālus izsniedza kara laikā nodedzināto ēku atjaunošanai, kā arī 1905.gada revolūcijas laikā soda ekspedīciju nodedzināto ēku atjaunošanai, bet, sākoties agrārajai reformai, arī jaunsaimniecību celtnu izbūvei.

Kokus izsniedza daudziem no iepriekšminēto iedzīvotāju grupu pārstāvjiem pilnīgi par brīvu, bet citiem bija jāsamaksā ar atvieglotiem noteikumiem 1/5, 1/3 vai 2/3 no koku notaksētās tirgus vērtības.

Zemniekiem mežmateriāli bija jānozāgē un jāizved no meža pašu spēkiem.

Šādas valsts īstenotās politikas rezultātā no zemniecām uz dzīvojamām mājām no 1920. līdz 1922.gadam pārgāja dzīvot vairākums zemnieku.

Šajā laikā, pateicoties valsts pabalstam un pašas fiziskajai izturībai un čaklumam, latviešu tauta, pēc tautsaimnieku atzinuma, bija veikusi jaunu varoņdarbu, atdzīvinot saviem spēkiem karā sagrauto lauksaimniecību un liekot pamatus Latvijas saimnieciskās dzīves turpmākai attīstībai⁵. Laikā no 1923. līdz 1930.g. tika piešķirts ļoti daudz kokmateriālu (*sk. 14.tabulu*).

Šajā laikā tika uzceltas 83 816 dzīvojamās mājas, 78 273 kūtis un staļļi, 32 107 klētis, 46 811 labības šķūņi un 15 538 citas saimniecības ēkas⁶.

Šai vēsturiskajai norisei bija arī ēnas puses. Dažreiz mežu cirsmas vietējās pašvaldības piešķīra neatbilstībā likumam un ne vienmēr tajā paredzētajiem nolūkiem.

Tādējādi minētajos gados iekšzemē mežmateriālu patēriņš bija ļoti liels. Tomēr koku pietika arī pārdošanai ārējā tirgū.

14.tabula

Valsts pabalsts ar kokmateriāliem saimnieciskās dzīves atjaunošanai⁷

Gadi	Izniegts par brīvu		Izniegts par pazeminātām cenām			Valsts piemaksa abām grupām	
	milj.	tirgus vērtība milj. Ls	milj.	pārdošanas vērtība milj. Ls	Tirgus vērtība milj. Ls	milj. Ls	% no visu izniegto koku tirgus vērtības
1923. – 1924.	0,20	0,90	2,71	4,32	17,62	14,20	52,9
1924. – 1925.	0,21	0,68	2,06	3,79	9,91	6,08	29,1
1925. – 1926.	0,23	0,71	2,21	4,56	8,67	4,82	22,8
1926. – 1927.	0,29	0,99	2,94	5,50	11,22	6,71	27,2
1927. – 1928.	0,27	0,93	2,85	5,21	12,19	7,91	27,4
1928. – 1929.	0,28	1,17	3,11	5,79	14,82	10,20	30,5
1929. – 1930.	0,25	1,15	2,43	4,48	14,00	10,67	34,0

No 1924.gada līdz ekonomiskās krīzes sākumam 1931.gadā vidēji gadā ieguva 6.222.091m³ koksnes. No šā apjoma iekšzemes vajadzībām patērēja 4.467.046m³, bet eksportēti tika tikai 1.755.045m³ jeb 28,2%⁸.

Vidēji uz vienu iedzīvotāju gadā patērēja 2,4 m³ koksnes. No šā daudzuma lietkoku bija 1,1m³, bet malkas: 1,3m³. Tādējādi Latvija izvirzījās vienā no pirmajām vietām kokmateriālu patēriņā savu kaimiņvalstu vidū⁹. Tādēļ mežsaimnieki izvirzīja prasības samazināt iekšzemes koksnes patēriņu, lai varētu pavairot eksportējamo koksnes daudzumu¹⁰.

Sākot ar 1923.gadu, Mežu departaments daļu mežu nocirta un izstrādāja dažādos sortimentos; tos pārdeva vai nu turpat mežā, vai pie dzelzceļu stacijām, upēm

15.tabula

Koksnes iekšējais patēriņš Latvijā no 1924. līdz 1931.g.

Izmantošanas nozare	Daudzums milj. m ³	%
Lauksaimnieciskas dzīves atjaunošanai	1.05	52.5
Citām lauksaimniecības vajadzībām	0.40	20.0
Dzelzceļiem	0.10	5.0
Ceļiem un tiltiem	0.04	2.0
Telegrāfa un telefona stabiem	0.02	1.0
Mežu resoram	0.03	1.5
Būvniecībai pilsētās	0.36	18.0
Kopā	2	100

16.tabula

Malkas patēriņš Latvijā no 1924. līdz 1931.g.

	Daudzums milj. steru	%
Lauku iedzīvotājiem, pašvaldībām	1.60	45.7
Pilsētu iedzīvotājiem	0.80	22.86
Rūpniecībai	0.65	18.57
Dzelzceļam	0.15	4.29
Kara resoram	0.15	4.29
Pārējiem resoriem	0.15	4.29
Kopā	3.5 jeb 2.4 milj. m³	100

vai ostās¹¹. Mežu departamenta izstrādātās koksnes daudzums pakāpeniski pieauga un 1931. – 1932.gadā jau sasniedza 43% no visa izsniegtās koksnes daudzuma.

17.tabula

Par tirgus cenām saņemtās koksnes daudzums un vērtība¹².

Gadi	milj. ciešmetru	% no kopizsnieguma	Saņemts par pārdoto koksni milj. Ls	% no kopieņēmuma par izsniegtiem kokiem
1923. – 1924.	1.35	31.7	7.60	63.7
1924. – 1925.	1.80	44.2	12.77	77.1
1925. – 1926.	1.79	42.3	11.52	72.2
1926. – 1927.	2.52	43.8	12.52	69.5
1927. – 1928.	3.72	54.4	15.28	74.6
1928. – 1929.	3.83	53.0	16.81	74.4
1929. – 1930.	2.89	51.9	15.25	77.3

Sākot ar 1931.gadu, Mežu departaments uzstājās arī kā koksnes eksportētājs. Galvenokārt ārzemju firmām pārdeva stutmalku, papīrmalku, gulšņus, kā arī telegrāfa un telefona stabus tieši pie kuģiem. Tā kā Mežu departamentam nepiede-

rēja neviena zāģētava, tad tas nevarēja pārstāvēt sevi kā zāģēto materiālu eksportētājs.

Koktirgotājiem Mežu departaments pārdeva kokus lielākoties vai nu uz celma, vai arī, konkrētas, noteiktas dabā, ierobežotas meža platības nociršanai, ko sauca par cirmsmām. Materiālus sagatavoja koktirgotājs pats uz sava rēķina. Cirsma pārdeva izsolēs. Par piedalīšanos tajās bija jāmaksā 10% liela drošības nauda no cirsmas vērtības, bet, noslēdzot pirkšanas līgumu bija jāmaksā 20% no tirgus vērtības; atlikušā daļa bija jāiemaksā Valsts kasē līdz koku izvešanai no cirsmas¹³.

Līdz 1929.g. Meža departaments bija paveicis lielu darbu, izvērtēdams mežu koku audzes.

Latvijas mežos 1929.gadā bija: 734.577 ha jeb 52,8% priežu audzes; 330.930 ha jeb 23,8% egļu audzes; 211.270 ha jeb 15,2% bērzu audzes; 59.600 ha jeb 4,2% apšu audzes; 38.220 ha jeb 2,8% melnalkšņu audzes; pārējās koku sugas veidoja 16.796 ha jeb 1,2% no visas mežu kopplatības¹⁴.

Šādu koka audžu sastāvu uzskatīja par ļoti piemērotu koktirdzniecībai, sevišķi eksportam, jo mērenā klimata apstākļos augušos kokus plaši pieprasīja starptautiskajā tirgū.

Eksportam domātie koki neatradās visos mežos. Koksnes iegūšanai eksporta vajadzībām noderēja lielākie mežu masīvi. No tiem 397.000 ha bija pie upēm, ap 291.000 ha: pie upēm un dzelzceļiem un ap 177.000 ha: pie dzelzceļa¹⁵.

18.tabula¹⁶

Pārskats par mežu platībām, kur ieguva koksnī eksportam¹⁷

Rajoni	Platības ha	Ikgadējā izmantojamā norma	
		ciešmetros	%
Salacas - Ainažu	32 871	100 323	4.7
Gaujas	107 859	291 325	13.8
Aiviekstes - Pededzes	87 783	284 464	13.4
Rīgas	97 555	250 859	11.9
Daugavas	147 062	479 155	22.7
Engures	65 136	162 198	7.7
Ventspils - Irbes	68 747	151 932	7.2
Ventas	112 929	245 479	11.5
Liepājas	52 986	151 151	7.1
Kopā	772 928	2 116 886	100

Mežsaimnieki meža izmantošanai noteica tāmi: normu vienam gadam, kas atbilda pieļaujamam mežu izciršanas normatīvam. No 1921. līdz 1924.g. tāmi noteica uz 3,35 milj. ciešmetru gadā. No 1925. līdz 1929.g. tāme bija 3,16 milj. ciešmetru. Ar 1930. - 1934.g. sāka tāmē ierakstīt arī mirušo mežu¹⁸. Tomēr praksē šo tāmi pārsniedza ik gadu. Tas mežkopjos izraisīja bažas, ka Latvijas meži tiek strauji izsaimniekoti. Dažviet, piemēram, Latgalē bija radies stāvoklis, ka sāka aprūkt kurināmās malkas un tā bija jāieved no citiem novadiem.

10.att. Koku sastrēgums 4 km garumā pie Rīgas

Jāņem vērā, pirmkārt, tas, ka līdz Pirmā pasaules kara sākumam 1914.gadā galvenā kokmateriālu masa, kas plūda caur Latvijas ostām uz Rietumeiropu, kā arī tā koksne, ko apstrādāja vietējā rūpniecība, nāca no citām Krievijas impērijas gubernām. Pēc Neatkarīgas Latvijas valsts nodibināšanas bija jāiztieks ar vietējiem mežu resursiem. Viss patēriņa smagums gulās uz vietējiem mežiem, jo Krievijas koku tirgus faktiski Latvijai bija zudis, ja neieskaita nelielo un neregulāro tranzīttirdzniecību, kas joprojām norisa pa Daugavu ar plošiem.

Otrkārt, zemes reformas laikā daudz labu meža zemju sadalīja jaunsaimniecībās, lai gan kultivētu zemi toreiz varēja nopirkt pat lētāk, nekā izmaksāja celmu izlaušana. Bieži jaunsaimniekiem tika iedalīti smiltāji, kas bija apauguši ar labu vērtīgu priežu mežu. Pēc tā izciršanas zeme tika pamesta savam liktenim, jo to nevarēja pārvērst auglīgā lauksaimniecības zemē. Sevišķi ar mežu sadalīšanu aizrāvās Saeimas vēlēšanu gados. Piemēram, Latgalē, Rušonu virsmežniecībā, mežu sadale norisinājās šādi. 1923.gadā: 50 ha; 1924.gadā: 551 ha; 1925.gadā (Saeimas vēlēšanas): 2122 ha; 1926.gadā: 53 ha, 1927.gadā: nekas; 1928.gadā (Saeimas vēlēšanas): 3924 hektāri¹⁹.

Latvijas koku eksportu traucēja vairāki apstākļi. Pirmkārt, kara un revolūcijas laikā Latvijas koktirgotāji bija zaudējuši savus klientus; latviešus izkonkurēja skandināvi un kanādieši.

Otrkārt, liels traucējums bija sliktie ceļi pēc kara. Mežus varēja izstrādāt tikai ziemā, lai ar ragavām kokus varētu aizvest līdz transporta vietām pie upēm un dzelzceļa stacijām. Uz vietas mežmateriālus šķiroja nodomātajām vajadzībām: zāģēšanai būvbaļķos, klučos vai gulšņos, stutmalkā, papīrmalkā un dedzināmā malkā. Pie šiem darbiem bija novērojami arī lieli zudumi un novirzes no sortimenta prasībām.

Eksportu kavēja arī faktors, ka Latvijai trūka pietiekami lielas flotes. 1920.gadā Latvijas ostās bija pierakstīti tikai 5 tvaikoņi un 40 buru kuģi ar un bez motoriem²⁰.

Pakāpeniski līdz 1936.g. uzbūvēja jaunas dzelzceļa līnijas: platceļu līnijas 372 km, šaursliežu (75 cm platas) 189 km un lauku dzelzceļu līnijas 182,4 km garumā²¹. Tās pārvadāja ne vien pasažierus, bet arī kokmateriālus.

Pakāpeniski arī pieauga zāģētavu skaits. 1934.gadā Rīgā bija 26 zāģētavas ar 73 gateriem, Ventspilī: 12 zāģētavas ar 34 gateriem, Liepājā: 10 zāģētavas ar 23 gateriem. Vidzemē bija 196 zāģētavas ar 208 gateriem, Kurzemē: 86 zāģētavas ar 97 gateriem, Zemgalē: 135 zāģētavas ar 138 gateriem, bet Latgalē bija 84 zāģētavas ar 85 gateriem. Pavisam kopā bija 549 zāģētavas ar 658 gateriem. No tām pārvietojamas bija 25 zāģētavas ar 29 gateriem.

Koku eksportam darbojās 110 zāģētavas. Līdzās tam vietējām vajadzībām darbojās 439 zāģētavas ar 445 gateriem. Visas šīs zāģētavas varēja gadā divās maiņās sagatavot ap 426.000 standartu koku jeb 9.244.200 m³.²²

Vēl pastāvēja 14 finieru fabrikas ar 46 lobmašīnām, kuras ražoja vienīgi eksportam²³.

Tāpat liels pieprasījums ārējā tirdzniecībā bija pēc sērkokociņiem. Latvijā 1934.gadā darbojās 9 sērkokociņu fabrikas, bet daļa no tām, sākot ar 1929.gadu, bija Zviedrijas monopols, kas bija solījies izvest gadā ap 6000 tonnu stiebriņu un 80 milj. sērkokociņu. Ar 1934.g. dažas no tām slēdza²⁴.

Bija izveidojušies arī vairāki papīrrūpniecības uzņēmumi. Visvecākā bija Līgatnes papīrfabrika (dib. 1814.gadā), Juglas papīrfabrika (1816.gadā), Slokas celulozes un papīrfabrika (1896.gadā), pie Ķīsezera Jaunciemā (1885.gadā) un Staicelē (1898.gadā). Tās bija pārgājušas no rokas rokā un mainījušas savus īpašniekus. Daļa iekārtu bija modernizēta.

1935.gadā darbojās pavisam 53 uzņēmumi, kas ražoja papīru. Pa lielākai daļai tās bija nelielas fabrikas. 1935.gadā saražotā produkcija sasniedza 14.619.000 Ls

11.att. Eksportkoki Daugavā pie Rīgas

vērtību. No tām bija 8 papīrrūpniecības uzņēmumi, kas ražoja celulozi 12.238.000 Ls vērtībā, 8 kartonāžas uzņēmumi, kas ražoja papīru 940.000 Ls vērtībā. 8 fabrikas ražoja produkciju speciālām vajadzībām 415.000 Ls vērtībā. 10 čaulišu fabrikas ražoja produkciju iekšējā tirgus vajadzībām produkciju 26.300 Ls vērtībā, bez tam pastāvēja 11 papīra kulišu fabriņas, kas ražoja arī aploksnes kopā 763.000 Ls vērtībā²⁵.

Tomēr visi šie uzņēmumi nespēja pārstrādāt koksnes atlikumus, kas uzkrājās zāgētavās un ēvelētavās.

Latvijas Republikas pastāvēšanas laikā no 1918. līdz 1940.g. netika uzcelta jauna moderna papīra un celulozes fabrika, kaut arī mežsaimniecības speciālisti vairākkārt ierosināja valdību to darīt, norādot uz šādas rūpnīcas nozīmīgumu un lietderīgumu tautsaimniecībā.

Tomēr kokapstrādes uzņēmumi, kas darbojās, izmantodami Latvijas mežu bagātības, bija vieni no būtiskākajām rūpniecības nozarēm saimnieciskās dzīves atjaunošanās gados.

Latvijā darbojās ap 280 zāgētavu, kurās bija nodarbināti 6.531 strādājošie un izgatavoja produkciju vairāk par 9.982.000 latiem 1935.gadā. Līdzās tam pastāvēja 22 nelielas ēvelētavas, kas ražoja materiālu kastēm, ko lietoja galvenokārt eksportam. 1935.gadā tās saražoja produkciju 42.000 Ls vērtībā. Ieblakām pastāvēja 16 finiera fabrikas, kas nodarbināja 3.394 strādājošos, kuri saražoja produkciju 11.315.000 Ls vērtībā; tā visa aizgāja eksportam.

Vēl bija 558 sikākas darbnīcas, kas izgatavoja dažādas preces no kokmateriāliem; tās nodarbināja ap 3.394 cilvēku un galvenokārt strādāja iekšējā tirgus vajadzībām, saražodamas preces par apmēram 8.594.000 latiem²⁶.

19.tabula kopumā atklāj kokrūpniecības un kokmateriāla pārstrādes pieaugošo nozīmi Latvijas tautsaimniecībā tās atjaunošanas posmā no 1924.g. līdz 1938.gadam. Uzsverams: trīsdesmito gadu sākumā arī Latvijas tautsaimniecību skāra pasaules ekonomiskā krīze un depresija. Ar trīsdesmito gadu otro pusi sākās neatlaidīgs kāpums gan eksporta kopapjomā, gan konkrētos mežmateriālu produkcijas rādītājos. Pēc pasaules ekonomiskās krīzes izbeigšanās un tautsaimniecības atlabšanas Latvijas kokmateriālu un to pārstrādes produkcijas eksporta apjoms līdz 1938.gadam ik gadus pieauga, vērtības izteiksmē gandrīz 3 reizes pārsniedzot rādītājus trīsdesmito gadu vidū.

19.tabulā kokmateriālu eksports raksturots to vērtības izteiksmē.

Ir pieejami dati arī par kokmateriālu sortimentu, kādu Latvija nogādāja pasaules tirgū trīsdesmito gadu pirmajā pusē. Tas redzams no 20.tabulas.

Pēc 20.tabulas datiem, visvairāk tika pārdoti dēļi; tie bija apmēram 50% no visa izveduma. Otrajā vietā bija stutmalka: no 15 līdz 35% no visas izvestās kokmateriālu tonnāžas. Trešajā vietā bija papīrmalka: no 6 līdz 22%; pēc tās ierindojās kastu dēļi: 2 – 7% no izvestajiem kokmateriāliem. Tā kā bija liels pieprasījums pēc gulšņiem, tie veidoja 4 – 5% no visiem izvestajiem kokmateriāliem. Baļķus saimnieciskās krīzes gados izveda tikai ap 1 – 2,5% no kopapjoma, arī normālos tirdzniecības apstākļos tie nepārsniedza 10%. Nelielos daudzumos izveda apses klučus, būvskaliņus, celulozi un citas preces²⁷.

Latvijas vajadzībām ieveda kaučuku, īpaši augstas kvalitātes celulozi, kādu neražoja Latvijā, lietkoku finieri, dižskābarža mucu dēļišus, kartonu, papi un dažāda veida papīru.

Latvijas kokmateriālu eksports no Latvijas 1924. līdz 1938.g.²⁸

Gadi	Eksports											
	kopā		Kokmateriāli		Finieris		Papīrs		Sērkociņi		kopā mežmateriālu produkcija	
	milj. Ls	%	milj. Ls	%	milj. Ls	%	milj. Ls	%	milj. Ls	%	milj. Ls	%
1924.	169.6	100	56.3	33.2	1.5	0.9	3.6	2.1	1.0	0.6	62.4	36.8
1925.	179.6	100	43.1	23.9	2.4	1.3	5.6	3.1	1.2	0.7	52.3	29
1926.	188.5	100	35.6	18.8	4.1	2.2	5.4	2.9	1.2	0.6	46.3	24.5
1927.	221.2	100	73.5	33.2	5.7	2.6	5.0	2.3	0.9	0.4	81.5	38.5
1928.	261.4	100	85.6	32.7	8.5	3.3	6.2	2.4	0.5	0.2	100.8	38.6
1929.	273.9	100	81.8	29.9	13.4	4.9	6.9	2.5	3.7	1.3	105.8	38.6
1930.	274.9	100	77.8	28.3	12.4	4.5	4.5	1.7	0.8	0.3	95.7	34.8
1931.	163.8	100	33.7	20.6	10.5	6.4	2.1	1.3	0.7	0.4	47	28.7
1932.	96.5	100	19.1	18.8	6.7	7.0	1.5	1.5	0.6	0.6	27.9	27.9
1933.	81.5	100	28.3	34.7	6.8	8.3	1.6	2.0	0.2	0.2	36.9	45.3
1934.	85.3	100	30.5	35.8	8.3	9.7	1.4	1.6	0.1	0.1	40.3	47.2
1935.	98.7	100	25.2	25.5	9.7	9.8	2.1	2.1	0.1	0.1	37.1	37.5
1936.	138.3	100	37.1	26.8	13.0	9.3	2.8	2.0	-	-	52.9	38.1
1937.	260.7	100	117.9	45.2	22.3	8.5	5.1	2.0	-	-	145.3	55.7
1938.	227.2	100	70.9	31.2	20.3	8.9	4.3	1.9	-	-	95.5	42

Uz Angliju tika izvesti ap 60% no Latvijas kokmateriāliem. Pārējie lielākie noņēmēji bija Beļģija, Francija, Holande un Vācija²⁹. Latvijas kokmateriālu eksports aizgāja arī uz ļoti tālām zemēm: Dienvidāfrikas Ūniju, Indiju, Turciju, Afganistānu, Japānu un citur, jāteic gan ļoti nelielos daudzumos un neregulāri. Uz šīm tālām zemēm izveda vienīgi papīra ražojumus un sērkociņus, pie tam nelielos daudzumos.

Pasaules krīzes un saimnieciskās depresijas gados (1929. - 1932.) skaidri atklājās Latvijas konkurentes koktirdzniecībā. Tās bija: Somija, Zviedrija, PSRS un Polija.

Somija un Zviedrija varēja piedāvāt pasaules tirgum augstas kvalitātes koksni vairāk nekā Latvija, tās apsteidza Latviju celulozes un papīra ražošanā, kā arī derīgu ražojumu izstrādāšanā no kokmateriālu atlikumiem un sliktas koksnes. Arī starptautiskā koktirdzniecības organizācija abām valstīm bija labāka. Turpretī Latvijā koktirdzniecības firmas bija jaunas, dažas no tām nepildīja noslēgtos līgumus, piegādāja sliktu koksni. Tādēļ Latvijas kokmateriālus iepirka lētāk un nelabprāt.

PSRS tieši krīzes gados palielināja kokmateriālu eksportu caurmērā par 50% salīdzinājumā ar 1928.gadu.

Turpretī Polijas koka eksports šajā laikā samazinājās uz pusi.³⁰

Ar visām valstīm, kas tirgojās ar Latviju, tika noslēgti tirdzniecības līgumi. Parasti līgumus noslēdza uz vienu gadu, dažreiz neuzrādot līguma spēkā pastāvēšanas laiku³¹.

Kokmateriālu eksports no Latvijas saimnieciskās krīzes gados³².

Kokmateriālu produkcija tonnās	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.	1935.
Dēļi un to gali	467792	283283	214054	375932	389982	303280
Stutmalka	339377	145156	134675	134890	115670	96451
Papīrmalka	60044	46674	58348	179580	145154	108071
Kastu daļas	49566	40228	27156	23386	19721	11906
Gulšņi	39668	16865	22244	41383	36365	29827
Baļķi	11785	2821	13035	22475	43151	66703
Apses kluči	10841	8423	5850	4411	5450	5707
Būvskaliņi	537	2779	6993	3584	2859	339
Celuloze	5442	1746	3466	4139	4996	2662
Finieris	28661	31045	25870	32501	36424	44225
Sērkociņu stiebriņi	7600	7695	7012	4890	3509	4657
Kartons	1809	607	591	691	431	648
Papīrs	10433	4285	4134	6383	6740	9765
Sērkociņi	1267	1651	1281	362	329	150
Kopā	1036752	595189	526641	836540	812715	686326

12.att. Eksportam sagatavotie koki Rīgas ostā

1937. g. bija ļoti izdevīgs Latvijas koktirgotājiem. Koktirdzniecība bija atguvusies no depresijas, ko izraisīja saimnieciskā krīze un kuras sekas vēl ilgi bija jūtamas. Diemžēl jau 1937. g. beigās sākās kokmateriālu cenu krišanās. Pat par pazeminātām cenām trūka pircēju, jo iepirkto koku daudzumi nebija patērēti. PSRS iestājās tirgū ar dempinga cenām. Anglijā kaut cik jūtami uzlabojās konjunktūra kokmateriālu tirgū tikai pēc PSRS koku izpirkšanas.

1938. g. 16. un 17. novembrī Stokholmā sanāca Eiropas koktirgotāju karteļa valstu konference, kurā iestājās arī Latvija. Eiropas koku eksporta kooperācija (ETEC): *European Timber Exporters Convention* izsniedza un iedalīja kvotas arī Latvijai. Sākot ar 1938. gadu, kokmateriālus izveda vienīgi par valūtu. Diezgan bieži ETEC noteiktā kvota tika pārsniegta. Bija jūtams politiskais saspilējums Eiropā, tādēļ katra valsts centās nodrošināties ar vērtīgu valūtu un izejvielām. Piemēram, uz Vāciju bija atļauts izvest no Latvijas 150 tūkstošus steru papīrmalkas, izveda 880 tūkstošus steru. Balžu kvota bija 75 tūkstoši m³, bet izveda 13 tūkstošus m³, lai gan iepriekšējā gadā bija izvesti 103,811 m³. Tāpat Norvēģija un Zviedrija, kas 1937. gadā no Latvijas iepirka papīrmalku, 1938. gadā no tās ieviešanas atturējās pilnīgi, jo šajās valstīs bija ieviesta ievadumta un līdzās tam bija kritušās celulozes cenas pasaulē.

1938. gadā kokmateriālus varēja pārdot tikai ar grūtībām. Šajā laikā bija izdevīgi tirgoties ar Vāciju. Kad 1939. gada 1. septembrī iesākās Otrais pasaules karš, vienīgais Latvijas kokmateriālu pircējs līdz PSRS bruņoto spēku ienākšanai Latvijā 1940. gadā bija Vācija. Nenomaksātās rēķinu summas Latvijai nācās zaudēt³³. Sākās neželīgs karš, kas nesaudzēja ne cilvēkus, ne mežu.

Atsauces

- ¹ Aizsilnieks A. *Latvijas saimniecības vēsture 1914. – 1945.* Syndbyberg. 1968., 131.lpp.
- ² Turpat.
- ³ Turpat, 219.lpp.
- ⁴ Boruks A. *Zemnieks, zeme un zemkopība Latvijā.* Rīga, 1995., 234. – 250.lpp.
- ⁵ Aizsilnieks A. *Latvijas saimniecības...*, 256. – 257.lpp.
- ⁶ Boruks A. *Zemnieks, zeme...*, 257.lpp.
- ⁷ Aizsilnieks A. *Latvijas saimniecības...*, 366., 367.lpp.
- ⁸ Ozols I. *Latvijas koku eksports un starptautiskie koku tirgi.* Rīga, 1934., 11.lpp.
- ⁹ Turpat, 12.lpp.
- ¹⁰ Turpat.
- ¹¹ Turpat.
- ¹² Aizsilnieks A. *Latvijas saimniecības...*, 366., 367.lpp.
- ¹³ Teikmanis A. *Mūsu meži un viņu izmantošana.* Latvijas Republika desmit pastāvēšanas gados. Rīga, 1928., 365. – 366.lpp.
- ¹⁴ Ozols I. *Latvijas koku eksports...*, 9.lpp.
- ¹⁵ Turpat, 14.lpp.
- ¹⁶ *Tabulā nav uzskaitītas ar reto mežu apaugušās platības.*
- ¹⁷ Ozols I. *Latvijas koku eksports...*, 14.lpp.

VII. Tirdzniecība ar kokmateriāliem Latvijas Republikā: 1918. – 1940.gadā

- ¹⁸ Latvijas mežu statistika un Mežu departamenta darbība. I Rīgā, 1926., 68., 69.lpp.; II Rīgā, 1929., 70.lpp.; III Rīgā, 1930., 46.lpp.; IV Rīgā, 1931., 43.lpp.
- ¹⁹ Aizsilnieks A. Latvijas saimniecības... , 369.lpp.
- ²⁰ Meinerts K. Mūsu kuģniecība. Latvijas Republika desmit pastāvēšanas gados. Rīga, 1928., 273. – 274.lpp.
- ²¹ Latvijas zeme, daba un tauta III, R, 1937., 569.lpp.
- ²² 1 standarts= 0.214028 m. Ozols J. Latvijas koku eksports... , 16.lpp.
- ²³ Turpat, 17.lpp.
- ²⁴ Turpat.
- ²⁵ Ceihners A. Latvijas rūpniecība un amatniecība. Latvijas zeme, daba un tauta. III sēj. Rīga, 1937., 400., 428.lpp.
- ²⁶ Turpat, 426.lpp.
- ²⁷ Ceihners A. Latvijas iekšējā un ārējā tirdzniecība. Latvijas zeme, daba un tauta, III. 510.lpp.
- ²⁸ Tabula veidota no "Aizsilnieks A. Latvijas saimniecības vēsture" sniegtajiem datiem; sk. 406., 407., 552., 795.lpp.
- ²⁹ Ozols J. Latvijas koku eksports... , 35.lpp.
- ³⁰ Turpat, 119., 141., 158.lpp.
- ³¹ Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 1314.f., 2.apr., 2710.l.; 4.apr., 745.l.; 5.apr., 739.l., 126. – 135.lp.
- ³² Ceihners A. Latvijas iekšējā... . 510.lpp.
- ³³ LVVA, 1314.f., Latvijas meža departaments., 5.apr., 87.lieta.

Noslēgums

Šajā nodaļā par tirdzniecību ar meža precēm un kokmateriāliem atainoju galvenās vadlīnijas būtiskākajās norisēs.

Nomaļus palika iekšējā tirgus jautājums ar meža bagātībām, jo laikā no 1200. līdz 1900.g. tas vispār netika dokumentēts. Toreiz likās, ka mežs plašiem vietējo iedzīvotāju slāņiem vietējām vajadzībām pieejams visdažādākajā veidā, lai gan brīvu meža izmantošanu ierobežoja Valsts varas un mežu īpašnieku noteikti liegumi, kurus gan reālajā dzīvē centās apiet un neievērot. Šādā sakarībā arhivālīgās un uz to studiju pamata rakstītajā vēsturiskajā literatūrā meža preču un kokmateriāla iekšējā tirdzniecība atainota maz.

Turpretī ārējais tirgus ar meža bagātībām: faunu un floru, lai gan daudzreiz fragmentāri, literatūrā un dokumentos parādīts kopumā pārskatāmi.

Var izsekot, kā pakāpeniski no pārdoto preču sortimenta izzūd kādreiz plaši pieprasīta konkrēta prece, var aptuveni vai konkrēti noteikt meža preču un kokmateriālu daudzumu, kas no Baltijas ostām tika izvests uz citām valstīm.

No visa aplūkotā kļūst skaidrs galvenais secinājums: Latvijas mežs bija un ir viena no vislielākajām Latvijas bagātībām. Ilgus gadus tā radītās vērtības, ar aktīvu cilvēka darbību pārvērstas naudā, piesavinājās galvenokārt neliels lieltirgotāju sveštautiešu slānis. Tomēr arī latviešiem no meža izdevās iegūt pietiekamu daudzumu labuma; tas palīdzēja tautai izdzīvot nežēlīgajos karos, bada gados un epidēmiju laikā.

Lai gan Latvijas meži vienmēr tika nesaudzīgi izcirsti gan ārējam tirgum, gan iekšzemes vajadzībām, tie tomēr dabiskā pieauguma dēļ un arī ar mežsaimnieku apzinātu darbību arvien ir Latvijas galvenā saimnieciskā bagātība.

Lai Latvijas meži šalc arī turpmāk!

¹ Aizsilnieks A. Latvijas saimniecības vēsture 1914. – 1915. Syndbyberet. 1968., 131 lpp.

² Turpat.

³ Turpat, 219 lpp.

⁴ Savits A. Kaimiņi, zeme un zemkopība Latvijā. Rīga, 1995., 234. – 250. lpp.

⁵ Aizsilnieks A. Latvijas saimniecības... 236. – 257. lpp.

⁶ Savits A. Ziemeļi, zeme... 267. lpp.

⁷ Aizsilnieks A. Latvijas saimniecības... 366. – 367. lpp.

⁸ Ozols J. Latvijas koku eksports un starptautiskie koku tirgi. Rīga, 1952., 11. lpp.

⁹ Turpat, 21. lpp.

¹⁰ Turpat.

¹¹ Turpat.

¹² Aizsilnieks A. Latvijas saimniecības... 366. – 367. lpp.

¹³ Taikmanis A. Meža mežs un viņa izmantošana Latvijas Republikā desmit piecpadsmit gados. Rīga, 1929., 365. – 366. lpp.

¹⁴ Ozols J. Latvijas koku eksports... 9. lpp.

¹⁵ Turpat, 14. lpp.

¹⁶ Tabulā nav izskatītas ar visu mežu apmēru saistītas.

¹⁷ Ozols J. Latvijas koku eksports... 14. lpp.

Noslēgums

Šajā nodaļā par tirzniecību ar meža precēm un kokmateriāliem atainoju galvenās vadlīnijas būtiskākajās norisēs.

Nomaļus palika iekšējā tirgus jautājums ar meža bagātībām, jo laikā no 1200. līdz 1900 g. tas vispār netika dokumentēts. Toreiz likās, ka mežs plašiem vietējo iedzīvotāju slāņiem vietējam vajadzībām pieejams visdažādākajā veidā, lai gan brīvu meža izmantošanu ierobežoja Valsts varas un mežu īpašnieku noteikti liegumi, kurus gan reālajā dzīvē centās apiet un neievērot. Šādā sakarībā arhivālīgās un uz to studiju pamata rakstlīgās vēsturiskajā literatūrā meža preču un kokmateriāla iekšējā tirzniecība atainota maz.

Turpretī ārējais tirgus ar meža bagātībām: faunu un floru, lai gan daudzreiz fragmentāri, literatūrā un dokumentos parādīts kopumā pārskatāmi.

Var izsekot, kā pakāpeniski no pārdoto preču sortimenta izrūd kādreiz plaši pieprasīta konkrēta prece, var aptuveni vai konkrēti noteikt meža preču un kokmateriālu daudzumu, kas no Baltijas ostām tika izvests uz citām valstīm.

No visa aplūkots kļūst skaidra galvenais secinājums: Latvijās mežs bija un ir viens no visbelākajām Latvijas bagātībām. Ilgus gadus tā radītas vērtības, ar aktīvu cilvēka darbību pārveidotas nauda, pieņavinājās galvenokārt neliels lieltirgotāju svešvaldniešu slānis. Tomēr arī latviešiem no meža izdevās iegūt pietiekamu daudzumu labuma, kas palīdzēja taotai izdzīvot nežēlīgos karos, bada gados un epidēmiju laikā.

Lai gan Latvijas meži vienmēr tika nesaudzīgi izcirsti gan ārējam tirgum, gan iekšzemes vajadzībām, tie tomēr dabiskā pieauguma dēļ un arī ar mežsaimnieku apzinātu darbību arvien ir Latvijas galvenā saimnieciskā bagātība.

Lai Latvijas meži šale arī turpmāk!

Roberts V

MEŽU IZMANTOŠANAS
ĀLIVTĪBA LATVIJĀ

I. Meža izmantošana Latvijas senākajā vēstures posmā

Meža loma cilvēces vēsturē ir izgājusi dziļu pārvērtību ceļu. Atbilstoši civilizācijas un kultūras attīstībai, meža izmantošanai bija pakāpes, kas ir mainījušās noteiktā secībā.

Ko mežs deva cilvēkam Latvijā senatnē? Kāda ietekme bija dažādiem meža izmantošanas veidiem? Lai atbildētu uz šiem jautājumiem, ieskatīšos vissenākajā materiālā par cilvēka dzīvi – arheoloģijas liecībās.

Pirmo Latvijas iedzīvotāju eksistenci nodrošināja iztikas līdzekļu iegūšana apkārtējā dabā: augu, ogu, medus un putnu olu vākšana, dzīvnieku medīšana un zivju ķeršana. Tāds par savākšanu apzīmētais eksistences periods valdīja Latvijā akmens laikmetā: mezolītā (9. – 4.g.t. p.Kr.) un neolītā (4. – 2.g.t. p.Kr.). Latvijā klāja plaši meži. Tur senais cilvēks rada visu, kas bija nepieciešams dzīvei. Senākajās apmetnēs atrasti lielā skaitā akmens un kaula naži, kapļi un citi rīki, ar kuriem savāca uzturam augus un to saknes, tāpat tai laikā meža ezeros bagātīgi augušie ezerrieksti, to čaulas un arī koka vāļites, ar kurām rieksti pārsisti.¹

Par medniecības nozīmi uztura sagādē ziņas sniedz arheologu atrastie un noteiktie meža dzīvnieku kauli, kā arī medību ieroču: šķēpu un bultu gali. Medniecība bez tam nodrošināja cilvēkus ar zvērādām apģērba izgatavošanai, bet lielo dzīvnieku briežu un aļņu kauli un ragi tika izmantoti dažādu darba rīku – dunču, šķēpu galu un cita gatavošanai.² Medniecības nozīmi apliecina tāpat daudzās kaula un dzintara aļņa un ūdens putnu figūriņas. Tās bija saistītas ar uzturam vērtīgāko meža dzīvnieku kultu.

Meža koki sniedza pirmajiem Latvijas iedzīvotājiem arī pajumti. Senākie mājokļi akmens laikmeta apmetnēs ir stāvkoku, mietu un žagaru celtnes; to jumti nosegti ar koku mizām.

Par koku ciršanu un apstrādāšanu liecina akmens laikmeta apmetnēs atrastie akmens cirvi un kalti. Ar tiem no koka darināja darbarīkus, traukus un citus priekšmetus. No koka skaliem, klūgām un lūkiem pina murdus un tīklus zivju ķeršanai.³

Tādējādi senākajā – savākšanas laikmetā mežs pilnā vārda nozīmē bija cilvēku eksistences vide un avots.

3.g.t. beigās – 2.g.t. sākumā p.Kr. Latvijas teritorijā ieviesās lopkopība. Sākumā mājlopu gaļai cilvēka uzturā vēl nebija lielas nozīmes, tā tikai nedaudz papildināja ar medīšanu iegūto uzturu. Taču mājlopu gaļas rezerve bija pastāvīga, nevis atkarīga no medību veiksmes. Tas noteica mājlopu audzēšanas nemitīgu paplašināšanu. Bronzas laikmetā (2.g.t. p.Kr. – I.gs. pēc Kr.) lopkopība Latvijā attīstījās tik strauji, ka iztikas sagādē ieguva vienādu nozīmi ar medniecību un pat pārspēja to. Starp tā laika arheoloģiskajiem atradumiem mājlopu kaulu palieku jau ir vairāk nekā mežazvēru kaulu. Dažus gadsimtus vēlāk: II – IV gadsimtā kaulu materiālā jau izteikti dominē mājlopu kauli, kas liecina par mājlopu audzēšanas saimniecisko nozīmi. Turpmākos gadsimtos lopkopības īpatsvars saimniecībā turpināja pieaugt.⁴ Līdz ar to uztura nodrošinājumā samazinājās medniecības nozīme. Par to spilgti liecina mājas un meža dzīvnieku kaulu atradumu procentuālais salīdzinājums: 2.g.t. sākumā Kokneses pilī medījumu kauli no visiem dzīvnieku kauliem veidoja vairs tikai 2,3 – 3,5%; Sēlpilī: 2,2 – 3,2%.⁵

Vienlaikus ar lopkopību Latvijā izplatījās zemkopība: cilvēki sāka audzēt iztikai nepieciešamos augus. Ar dzelzs darbarīku ieviešanos II – IV gadsimtā zemkopība strauji paplašinājās un kļuva par saimniecības pamatnozari. Vidējā dzelzs laikmetā (V – IX gs.) Latvijas teritorijā dzīvojošiem kuršiem, zemgaļiem un latgaļiem zemkopība bija jau plaši attīstīta.

Ar lopkopības un zemkopības izplatīšanos un attīstību kopš 2.g.t. p.Kr. Latvijā norisa pāreja uz ražotājsaimniecību. Atšķirībā no iepriekšējā laikposma, cilvēki vairs neiztika tikai ar to, ko sniedza apkārtējā vide, bet gan ražoja uzturu paši, audzējot mājlopus un labību.

Ražotājsaimniecības sākumā un agrajā attīstības posmā mežam eksistences nodrošināšanā bija joprojām būtiska nozīme. Ražotājsaimniecība izplatījās un attīstījās, izmantojot iespējas, kādas sniedza mežs. Agrīnas lopkopības laikā mežs bija tās būtiskākais noteikums: galvenokārt meža ganībās lopī sameklēja barību. Priekšstatu par tādu sākotnēju lopkopību sniedz etnogrāfiskie apraksti par Urālu un Sibīrijas tautām – altajiešiem, jakutiem, baškīriem un citām, kuru saimniecībā vēl XIX gadsimtā bija saglabājušās daudzas pirmatnējas pazīmes. Tur lopī cauru gadu paši meklēja barību gan klajumā, gan mežā, arī ziemā: zem sniega. Tikai vakarā aplokā tiem deva nedaudz rupja siena un zarus⁶. Ziņas par šādu lopkopību senākajos gadsimtos ir arī par Skandināviju.⁷ Tādēļ var pieņemt: pirmatnējās lopkopības apstākļos, kad mājlopi bija galvenokārt gaļas rezerve, arī Baltijā tie brīvi meklēja barību ārpus apmetnes nevien klajās vietās, bet arī mežā. Ilgāku laiku barošana apmetnēs nebija iespējama, jo ar primitīviem krama un kaula griežamiem rīkiem nevarēja sagatavot pietiekami daudz lopbarības.

Arī otrā ražotājsaimniecības nozare – zemkopība sākotnēji veidojās un attīstījās uz meža bāzes, jo laukus labībai ierīkoja mežā. Kokus nocirta un sadedzināja, zemi uzirdināja un apsēja. Tā veidojās un arvien paplašinājās meža līdumi, kur tika sēta un ievākta labība. Sadedzinot nocirstos kokus un krūmus, zemi noklāja pelni: labs kālija mēslojums. Latvijas augsnes apstākļos meža līdumu zemkopība ar pelnu mēslojumu bija vienīgais iespējamais agrīnās zemkopības veids. Tā valdīja līdz pat 1.g.t. beigām – 2.g.t. sākumam, kad sākās zemes mēslošana ar kūtsmēsliem un attīstījās uz tās balstītā zemkopības papuvju sistēma.

Līdumu zemkopības senākie liecinieki ir akmens darba cirvji un kapļi, kuru atradumi Latvijā ir jau no 2.g.t. p.Kr. – II gs. pēc Kr.⁸ Akmens rīkus nomainīja dzelzs uzmašas cirvji koku ciršanai un dzelzs kapļi zemes irdināšanai. Izplatījās arī dzelzs raukņi un likie naži; ar tiem līdumā nogrieza krūmus, sikākus kokus un saknes⁹. Dzelzs darbarīku ieviešanās atvieglināja līdumu plēšanu un pavēra iespēju plašāku meža teritoriju nolīšanai, arī pastāvīgu lauku iekopšanai. Tāpēc zemkopība strauji izplatījās. 1.g.t. arheoloģisko atradumu krājumā ir liels skaits līdumu līšanai lietoto darbarīku: cirvju, kapļu, raukņu, bet ar gadu tūkstošu miju ieviesās arī spīļu arkla dzelzs lemeši¹⁰. Šajā laikā mežs bija bāze zemkopības pastāvēšanai un rezerve tās paplašināšanai.

Ražotājsaimniecības apstākļos iztikas nodrošināšanā būtisku nozīmi saglabāja arī iepriekšējie uztura iegūšanas veidi, kas balstījās uz meža dabiskajiem resursiem – augu un dzīvnieku valsti. Tiem bija ļoti liela vieta saimniecībā, sevišķi zemkopības un lopkopības sākumposmā, līdz Kristus dzimšanai, kad izaudzētās labības apjoms vēl bija neliels. Īpaši tas attiecas uz zvejniecību un medībām (*sk.* III nodaļu: Meža dzīvnieki Latvijā). Arheoloģiskais materiāls liecina arī par augu vākšanas uzturam plašo apjomu. Dažādu meža augu ēdamās daļas, ogas, sēklas, rieksti, sēnes u. c.

bija būtiska iztikas daļa. Apmetnēs vairumā atrastas riekstu čaumalas, upju gliemeņu vāki, naži un kapļi augu ievākšanai, vāļītes rieksta čaumalu sišanai. Meža kokos dzīvojošo bišu medus bija vienīgā uztura saldviela. Tas, ka bronzas apstrādē II – IV gadsimtā lietots vasks, norāda: jau tai laikā cilvēki prata iegūt un lietojuši meža bišu produktus. No 1.g.t. otrās puses dravniecības liecību skaits jau ir bagātīgs. Āraišu un Lisas ezera pils apmetnēs atrasti no lūkiem pītās dravnieku virves fragmenti; kāpšanas rīka – dzeiņa detaļas un fragmenti; izrakumos bieži sastopami slaida veidola uzmavas kalti doru "dēšanai" kokos.¹¹ 2.g.t. sākumā dravnieku rīku atradumi kļūst vēl biežāki, liecinot par meža dravniecības izplatību.¹²

Tādējādi, pēc arheoloģijas liecībām, pāreja pie ražotājsaimniecības meža nozīmi cilvēku dzīvē nesamazināja. Meža izmantošanā balstījās galveno nozaru, lopkopības un zemkopības, attīstība. Kopumā meža resursus turpināja izmantot un uz to pamata saglabājās medniecība un savvaļas augu savākšana uzturam, bet meža dravniecība pat jūtami paplašinājās.

Vērtējot meža izmantošanu Latvijā pēc arheoloģijas liecībām, var teikt: vēstures senākajā posmā mežs bija Latvijas pirmo iedzīvotāju eksistences pamats, dzīves telpa un iztikas sagādes vide. Ilgus gadsimtus latviešu senči ieguva sev uzturu, vācot mežā ēšanai derīgus augus un to daļas, medījot meža dzīvniekus un putnus, ķerot zivis mežiem cauri tekošās upēs, kā arī meža ezeros. Mežs sniedza senajiem cilvēkiem visu dzīvei nepieciešamo: pajumti – kokus mājokļu celšanai; apģērbu – meža dzīvnieku ādas; ļāva patverties no aukstuma, dedzinot mežā nocirsto koku ugunsgrūdu.

Kad attīstījās zemkopība un lopkopība – ražotājsaimniecība, kā arī izveidojās pastāvīgās apmetnes, mežs bija to tālākas eksistences nodrošinājums. Mežu joslā senās civilizācijas vēsture bija vienlaikus meža apgūšanas vēsture; tās gaitā cilvēks atkaroja no meža arvien lielākas platības un izmantoja tās, attīstot zemkopību un lopkopību. Laika ritumā par eksistences pamatu kļuva zemkopība un lopkopība uz zemes, kas bija atbrīvota no meža. Būtībā mežs ļāva nemitīgi paplašināt zemkopību un lopkopību, bija tīrumiem nepieciešamā mēslojuma un jauno platību rezerve. Mežs deva telpu, ko cilvēki varēja apgūt, veidojot apmetnes, iekopjot ap tām laukus. Ar mežu nolišanu un meža zemes apstrādāšanu pakāpeniski veidojās katrai zemei raksturīgā kultūrainava.

Atsauces

¹ Latvijas PSR arheoloģija. Rīga, 1974., 50.lpp.

² Turpat, 33.lpp.

³ Turpat, 44.lpp.

⁴ L.Dumpe. Lopkopība Latvijā 19.gs. – 20.gs. sākumā. Rīga, 1985., 12.lpp.

⁵ Latvijas PSR arheoloģija, 301.lpp.

⁶ I.Manninen. Die Sachkultur Estlands. Tartu, 1931. – 1933., 146.lpp.

⁷ Г. Анохин. Общинные традиции норвежского крестьянства. Москва, 1971, с. 61.

⁹ Turpat, 109. – 110.lpp.

¹⁰ Turpat, 235. – 236.lpp.

¹¹ Turpat, 145., 155., 166.lpp.

¹² Turpat, 251. – 252.lpp.

II. Meža izmantošana tradicionālā saimniecībā

Par meža nozīmi un izmantošanu latviešu tautas dzīvē tradicionālās zemnieku saimniecības apstākļos ir bagātīgas ziņas etnogrāfijas un folkloras materiālos. To avots ir tautas atmiņas un tie atspoguļo tautas dzīvi visā tās daudzpusībā. Folklorā, t.i., tautas dziesmas un ticējumi, pamatā nāk no viduslaikiem: XV – XVI gs., etnogrāfiskie pieraksti atspoguļo tautas dzīvi XVIII – XIX gadsimtā. Daudzos gadījumos šie avoti ļauj retrospektīvi atskatīties arī dziļākā pagātnē.

Vēl XVII gadsimtā meži aizņēma Latvijas teritorijas lielāko daļu. Tautasdziesmās daudzkārt minēti īpaši *āra lauki* un *āra pļavas*. Tas norāda uz mežā apstrādātās zemes dominēšanu šo dziesmu sacerēšanas laikā. Par lieliem mežiem Baltijā rakstīja arī tā laika ceļotāji. Šlězviģas – Holšteinas galmam piederīgais Ādams Oleārijs (1603. – 1671.), kurš uzturējās Latvijā ap 1635. – 1636. gadu, rakstīja: "Vidzeme visās vietās ir vienlīdz aplāta ar mežiem un krūmiem, izņemot šur tur nolīstus laukus".¹ Līdzīgas ir arī holandiešu ceļotāja J. Štraufa (? – L.D.) atmiņas, kas 1668. gadā brauca no Rīgas uz Pleskavu (un turklāt bija pieradis pie savas zemes klajās ainavas): "No Rīgas līdz Valmierai redzēju vienu nepārtrauktu mežu ar daudz purviem. No Valmieras tālāk bij dažas druvu strēmeles, bet pēc divām jūdzēm braucām atkal caur tik biezu mežu, ka saule viņam nevarēja izspiesties cauri. Vispār cauri Vidzemei ceļot nozīmē braukt caur tumšiem mežiem un purviem."²

Dzīve līdzās mežam un bieži vien arī meža vidū noteica tā ciešu saistību ar visām saimniecības jomām un milzīgo ietekmi tautas materiālajā un garīgajā kultūrā. Par meža nozīmi liecina jau lielais latviešu tautasdziesmu skaits, kas apdzied mežu un meža kokus.

Tradicionālās saimniecības laikmetā mežs bija gan saimniecības pamatnozarē – zemkopības un lopkopības turpmākas attīstības resurss, gan cilvēku eksistences būtisks nodrošinājums visplašākajā spektrā. Laukus iekopa un zemes auglību nodrošināja, dedzinot mežā lidumus. Lopus ganīja meža ganībās. Meža izejvielas un produkti bija neaizstājami dzīvē un saimniecībā. Zemkopības un lopkopības cilvēkam sniegto uzturu papildināja ar medījumiem, augu vākšanu un dravniecību mežā. Līdz pat neseniem laikiem koks bija latviešu zemnieku vienīgais celtniecības materiāls un kurināmais. Visa dzīve bija dibināta uz meža koku izmantošanu: no tiem darināja darbarīkus, iedzīves priekšmetus, traukus un apavus. Ņemot vērā koka absolūto nozīmi tradicionālās saimniecības apstākļos pie Eiropas mežu joslas tautām, tai skaitā latviešiem, pat radās konkrētā laika apzīmējums "koka laikmets".³ Tas zīmīgi apliecina koku un līdz ar to meža īpašu lomu mežu joslas tautu tradicionālajā kultūrā.

Paaudzū pieredze bija mācījusi daudzpusīgi un prasmīgi izmantot meža kokus, visas to daļas: arī mizu, saknes, zarus, lapas un pumpurus, sulu un sveķus. Bez meža kokiem zemnieks nespēja iztikt nevienā dzīves jomā. Baltijas zemnieku dzīves labs pazinējs, mācītājs un novadpētnieks Augusts Vilhelms Hupels (1737. – 1819.) rakstīja: "Viņi sevišķi mīl mežainus apvidus, lai būtu tuvumā malkai nepieciešamie koki un pēc savas patikas varētu iekārtot jaunus laukus. Meža zemnieks viegli neizšķirsies pārcelties uz ciemu tālāk no meža, lai gan viņam piedāvātu tūlīt apstrādāt daudz auglīgāku zemi."⁴ Vēl 1891. gadā pierakstīts raksturīgs tautas vērtējums mežam: "Par mežu ļaudis senāk domāja, ka to neviens neesot nedz sējis,

nedz stādījis, un ka pats Dievs esot viņu audzinājis, kāpēc arī nevarot būt aizliegts mežu cirst. Agrāki arī varēja braukt mežā un cirst kokus ikkatrs, kas vien to gribēja, nešķirot ne kungu, ne zemnieku mežu"⁵.

Cik plaša vieta mežam bija saimniecībā, ataino tautasdziesma:

Iesim abi, bāleliņi,
Lietas koku mežiņā:
Tev vajaga arklam balsta,
Man pūrāmi dibentiņu.

/Ltdz 12628/

No koka vien darināti pat tik sarežģīti saimniecības piederumi kā rati. Rozins Lentilijs (1657. – 1733.), kurš no 1677. gada līdz 1680. gadam darbojās Dobeles novadā par skolotāju un ārstu, atmiņās par Kurzemniekiem 1678. – 1680. gadā rakstījis, ka "viņi brauc ratos, kurus paši prot izgatavot tīri no koka, tā ka pie visiem ratiem kopā ar riteniem neatrasi ne drusciņas dzelzs"⁶.

Sakarā ar meža daudzpusīgo izmantošanu, lai atainotu meža ietekmi tradicionālajā vidē, faktiski vajadzētu aprakstīt tā laika saimniecības darbu un materiālās kultūras lielāko daļu. Šajā gadījumā aprobežošos ar to ainu, kādu etnogrāfiskie un folkloras materiāli var sniegt par Latvijā vairāk izplatīto meža koku izmantošanas daudzajiem veidiem.

Visvairāk izplatītais koks Latvijā viduslaikos bija **priede**. Arī tās izmantošana bija plaša. Visā Ziemeļeiropas mežu joslā priede bija galvenais celtniecības materiāls, jo priežu baļķi bija taisni, sveķaini, tie labi saglabājās. Priedes kā celtniecībā lietotā koka vērtējums atspoguļojas tautasdziesmā:

Neraud' gauži, sila priede,
Ne es tevi skaliem cērtu,
Cērt' istabas pamatiem,
Daiļu dziesmu klausīties.

/Ltdz 12658/

XVIII – XIX gadsimtā zemnieku dzīvojamās ēkas un lielākā daļa saimniecības ēku celtas no priežu baļķiem. Tievākas priedes izmantoja jumta spārēm, jaunas priedītes: latiņām. Sveķainākās priedītes izmantoja arī pie žogu taisīšanas: mietiem un stabiem, kuru gali bija zemē. No gludākiem priežu stumbriem ar cirvi un ķīļiem plēsa dēļus durvīm, lādēm un citām istablietām. Attīstoties kokapstrādei, XIX gs. priede kļuva par galveno koku, no kura zāgēja dēļus un plēsa jumta skaidas. Piekrastē priedes izmantoja laivām, vēlāk tās cirta kuģu būvei, sevišķi kuģu mastiem. Priedes koku plaši izmantoja arī sīkāku priekšmetu darināšanai, piemēram, zara kannām un zara slaucenēm. Šim nolūkam plēsa galdiņu no priedes stumbra ar zaru piemērotā slīpumā un pēc tam to izdoba.

Plašs lietojums bija viegli plēšamiem, taisniem un gludiem priežu skaliem. No skaliem pina grozus: lielos ķerzuļus, ar kuriem nesa lopu barību; nedaudz mazākus grozus aitu vilnas un dzijas glabāšanai; vēl mazākus pina kartupeļu, sēņu un ogu lasīšanai. Sevišķi liela nozīme priežu skaliem bija telpu apgaismošanā. Zemnieku istabā skali bija galvenais gaismas avots līdz pat petrolejas lampu izplatībai XIX gs. otrajā pusē. 3 – 4 pēdas⁷ garus skalus iesprauda dzelzs skalturī, kas bija iestiprināts koka turētājā, vai kādā sienas, arī krāsns spraugā. Uzraudzīt un mainīt degošos skalus bija bērnu pienākums. Garajos ziemas vakaros priežu skalu gaismā strādāti visi mājas darbi. J. Jaunsudrabiņš rakstīja savās bērniības atmiņās: "Ap skalu riņķi

sēdēja puisieši un meitieši, čakli darīdami dažādus darbus. Viens tēsa lemesnīcu, otrs greba karoti, trešs badīja pastalas, ceturts vija pinekļus. Meitieši vērpa, sēja nītis, kārsa vilnas īsumus"⁸.

Ieblakām priedes koksnei izmantoja arī tās lokanās saknes. Jaunās priežu audzēs izplēstās priežu saknītes nomizoja, resnākās pāršķēla; no zaļām vai nosutinātām pina vāceles, grozus un citus traukus.

No priedes sveķainiem celmiem un saknēm tecināja darvu, kas bija nepieciešama kokasu ratiem, ragavām, bet sevišķi laivām un zvejas rīkiem. Tāpēc darvas tecināšana bija ļoti plaši izplatīta jūrmalas priežu mežos. No darvas savukārt vārīja piķi. Bez piķa drāts, t.i., ar piķi piesūcināta pavediena, nevarēja iztikt zirglietu, apavu un citu ādas priekšmetu šūšanā. Ogles, kas palika no celmiem pie darvas dedzināšanas, augsti vērtētas kalēja smēdē. Tādā nolūkā tās dedzinātas arī speciāli no sveķainām šķilām ar zemi un velēnām noklātās bedrēs.

Noderīga bija arī priežu miza: zvejnieki no tās darināja tīklu pludiņus. Viegļās priežu mizas izmantošanai pludiņiem Latvijā ir senas tradīcijas, piemēram, priežu zvejas tīklu pludiņi ir starp Āraišu ezerpils 1.g.t. beigu senlietām.⁹

Sevišķi svarīga vieta priedei bija senajā dravniecībā: tā bija galvenais meža dravas koks (*sk.* apakšnodaļu: Dravniecība).

No priedes iegūti vairāki tautas ārstniecības līdzekļi. No jauniem dzinumiem vārīja tēju diloņa slimniekiem, taisīja vannu pie kaulu sāpēm. Sagrūztu priežu mizu dzēra pret caureju: "Pret cauru vēderu der sagraudzēta maize, koka ogles vai arī smalki sarīvēta priežu miza"¹⁰. Darva lietota ādas slimību, sevišķi kašķa gadījumos, tāpat pie apsaldēšanas un arī pret zobu sāpēm.

Vērtīgs lietas koks bija arī otrais Latvijas mūžzaļais koks – **egle**. To izmantoja līdzīgi priedei: no baļķiem cēla ēkas, no dēļiem darināja istablietas, bet jaunākā laikā

no egles plēsa jumta skaidas. Tomēr egle vērtēta nedaudz zemāk par priedi, jo tā nebija tik izturīga, turklāt cieta zaru dēļ egli bija grūtāk apstrādāt. Toties dažā citā ziņā egle derēja labāk par priedi. Labi izmantojamas bija tās dabiski likās formas un spēcīgie, regulāri izvietotie un leņķī augošie zari. Senākās ecēšas – *egļi* bija taisītas no blakus sietiem plēstiem egles stumbriem, kam klāt atstāti zari. Šādas ecēšas bija atsperīgas, tāpēc labi piemērotas celmainam līdumam. Pirms lietošanas tās mērcēja kādā diķī, tad zari kļuva izturīgāki, bet ecēšas pašas – smagākas. No žuburainas egles galotnes veidoja siena dakšas, jaunās eglītes ar pagariem zaru galiem izmantoja par žeperiem; uz

1.att. Piena spainītis
Cēsu apr. Baižkalna pag. 1928. g.

2.att. Grābekļa kāta drāšana. Liepājas apr. Kalētu pag. 1942. g.

tiem krāva nopļauto labību. Pati galotnīte noderēja mieturim, ar ko saimniece maisīja putru un kūla sviestu. Tā kā egle bija viegla, taisnie jaunie kociņi daudzveidīgi izmantoti arī rokas darbarīku darināšanai: grābekļiem, izkapšu kātiem u.c.

Saimniecībā līdz XIX gs. otrai pusei plaši lietotos koka traukus pārsvarā gatavoja no plēstiem gludiem egles dēļiņiem. Sevišķi spaiņiem izmantoja egles koku, jo tas nepievilkās ar ūdeni. Arī trauku stīpām noderēja egle: nocirta piemērota resnuma zaru, pāršķēla, izsutināja, izlocīja un aplika traukam. Ar egļu stīpām sastiprināja arī žogu un jumtu kārtis.

Jaunas eglītes bija parastākais žogu materiāls. Vēl 1845.gadā Vidzemes lauksaimniecības aprakstā Aleksandrs Frīdrihs Hīks (1802. –1842.) uzsvēris: "Parastākais lauku žogs Vidzemē un Igaunijā ir no kārtīm, kas slīpi iesietas starp mietiem. Tam vajadzīgs daudz koku, sevišķi mietiem un stīpām to sastiprināšanai, kam lielākoties ņem jaunas egles, bet toties tas ir izturīgs, viegli labojams un labi aizsargā no visu veidu lopiem"¹¹. XVIII gs. beigās pret zemnieku daudzajiem žogiem sāka iebilst, galvenokārt, lai aizsargātu egles no pārlietas izciršanas.

Egles koksne labi skanēja, tāpēc no tās darināti mūzikas instrumenti, sevišķi kokles. No egles bija arī ganu taures, klabekļi, kurus iekāra lopiem kaklā, lai pēc skaņas tos mežā varētu sameklēt. No egles bija arī klabatu dēļi, kurus sitot, sauca saimi mājās un arī izziņoja ugunsgrēku.

Dažādi izmantota egles miza. Ar lielām mizas sloksnēm, tā dēvētiem kamjiem, sedza jumtu. No tās taisīja apaļus un vieglus auļus, kas bišu spietošanas laikā kārti meža kokos jauno saimju saņemšanai. Egles miza bagātīgi saturēja miecvielas. Tāpēc tā bija nepieciešama arī ādu ģērēšanai. No tās ieguva tumši brūnu krāsu dzijai. Krāsošanā noderēja arī egles čiekuri; tie iekrāsoja gaišākus brūnus toņus.

Egļu palīdzēja arī slimībās: pie krūšu vainām dzēra egļu dzinumus tēju; strutojošām brūcēm un sasprēgājušai ādai līdzēja egļu sveķi.¹²

Gan praktisks, gan estētisks lietojums bija egļu skuju. Tās klātas durvju priekšā kājslauķiem un kaisītas istabā, lai nebūtu blusu.¹³ Sakapātas skuju plaši izmantotas lopu kūts kaisīšanai. Svētķu un godu reizēs smaržīgās egļu skuju rotāja istabas sienas. Egļu zari nosedza arī aizgājēja kapa vietu. No kapiem nākot, bija jāpaņem līdzīgu zariņš, ar kuru jānoper visi mājinieki un jāsaka: "Nemirsti, nemirsti, nav vairs rūmes kapsētā!"¹⁴. Ar XIX gs. beigām mūžīgi zaļā egļu Latvijā, tāpat kā jau agrāk citur Eiropā, kļuva par Ziemassvētku skaistāko simbolu.

No lapu kokiem **bērzs** bija pirmajā vietā lietojuma ziņā latviešu tradicionālajā saimniecībā un dzīves veidā.

Bērzs bija cieši saistīts ar agrāro zemkopību. Tas bija tipiskākais jaunais lapu koks, kas auga periodiski izmantotajās līdumu atmatās un kā pelni mēsloja zemi. Pēc gadiem atgriežoties:

Maldijos, maldijos
Sava tēva tīrumā:
Kur atstāju tīrumiņu,
Tur atradu bērzu birzi.

/LTD 877/

Bērza koksne bija samērā cieta un izturīga. Tāpēc to plaši izmantoja kā lietaskoku, sevišķi tur, kur bija vajadzīga lielāka izturība: darbarīku rokturiem, arī ecēšu tapām, sprigūļu vālēm, katla kāšiem, ratiem un ragavām. No bērza darinātas arī spoles un karotes.

Bērzs bija labākais malkas koks, tas dega arī zaļš un veidoja labas ogles. Bērza skali apgaismošanai vērtēti augstāk par priežu, jo dega ar vienmērīgu liesmu un mazāk dūmoja.

Plaši kopš senatnes izmantotas bērza tāsis: Āraišu ezerpilī atsegta kāda V – IX gs. ēka, kurā dzīvojis un strādājis īpašs tāšu apstrādes meistars; atrasti arī viņa darinājumi – tāšu cipiņas.¹⁵ Bērza tāsis bija sveķainas, ūdensdrošas, tās labi saglabājās, tāpēc lietotas dažādiem nolūkiem visā Ziemeļaustrumeiropas mežu joslā. Tās plēsa pavasarī sloksnēm spirāliski ap stumbru, neievainojot mizas apakšējo kārtu. Šādā gadījumā pēc apmēram 7 gadiem kokam atauga jauna tāss kārtā. Sloksnes satina ritulī; tas varēja stāvēt vairākus gadus, pirms lietošanas bija tikai jāizmērcē. No tāss sloksnēm pina dažādus traukus, nažu makstis, ar tām aptina ganu taures, tāpat iepļisušu māla trauku, lai to varētu vēl lietot. Uz tāss gabaliem cepa krāsni zivis un plāceņus. Zvejnieki no cilindriski satītām tāss sloksnītēm veidoja tīklu pludīņus. Kā labas mitruma izolētājas tāsis liktas zem koka un velēnu jumta seguma. XVIII gs. beigās A.Hupels par to rakstīja: "Balto mizu bieži nomizo un liek starp dēļiem, vai zem lubām, vai zem velēnām, ar ko mēs sedzam mūsu jumtus."¹⁶

Kārtība un tīrība mājā un pagalmā nebija domājama bez bērza zaru slotas. To grieza mežā ziemā. Bet Vasarsvētkos un vasaras saulgriežu svētkos Jāņos istabā ienesa zaļās bērzu meijas, kociņus ar jaunām smaržīgām lapām, raženas vasaras simbolu. Ar bērzu meijām rotāja māju, pagalmu un vārtus arī godos, sevišķi kāzās. Jau pieminētais A.Hiks XIX gs. vidū šajā sakarā rakstīja: "Nemaz nav maza meža postīšana, kas tāpēc ir arī ar likumu aizliegta, ka Vasarsvētkos un Jāņos kā pilsētā, tā laukos katras mājas izpušķošanai izmanto nocirstus jaunus bērzus vismaz tik daudz, cik mājā ir iedzīvotāju, un tā katru gadu ziedo ap 1 1/2 miljonu 12 gadīgu

jaunu bērzu, kas pēc 10 gadiem būtu jau ciršanai derīgi.¹⁷ Par spīti aizliegumiem, bērzu meiju izmantošana turpinājās; ne jau tā kļuva par bērzu izciršanas cēloni.

Noderīgas saimniecībā bija arī bērza lapas. No tām ieguva dzelteno un dažādus zaļus toņus dzijas krāsošanai. Šim nolūkam vasaras sākumā saplūca un sakaltēja jaunās bērza lapiņas. Ar vecām slotu lapām pavasarī krāsoja olas dzeltenā krāsā.

Prata izmantot arī mežā atrastās slimās koka daļas. Kamēr nebija sērkociņu, pīpi, tāpat tāsis pavardam un skalus aizdedzināja ar izkaltētu piepi: koksainu parazitējošu sēni, kas bija savākta no kritušu bērzu stumbriem. Šķīlot uguni, to lika zem krama, kur tā no dzirksteles aizdegās. Izaugumus uz bērza stumbra izlietoja pīpēm, bļodiņām un nažu spalīem. Tie bija ar skaistu koksnes rakstu, cieti un izturīgi karstumā.

Bērzs deva dažādas zāles pret slimībām. Universāls līdzeklis bija bērza pirtsslotas, ar kuru pēra gan veselus, gan slimus, pat dažas nedēļas vecus bērnus un sirmgalvjus. Pirtsslotu vajadzēja griezt pirms Jāņiem vecā mēnesī. Pavasarī no skarām, pumpuriem, jaunām lapiņām un degvīna maisīja zāles pret reimatismu, ievainojumiem un arī iekšējām kaitēm. Bērzu ogles bija līdzeklis asiņošanas apturēšanai. Zaļās bērza lapas izvilka tūsku, pirtsslotas lapas līdzēja pret augoņiem.¹⁸ Arī par bērza piepi 19. gs. beigu ārstniecības augu aprakstā lasāms: "Latviešiem šī piepe gan kā deglis, gan kā asins apturēšanai derīgs līdzeklis pazīstams."¹⁹

Bet pavasarī no bērza tecināja atspirdzinošu sulu. No viena koka ieguva līdz 150 stopiem sulas. Saraudzētu to dzēra vēl siena laikā. Ar bērza sulu meitas arī mazgāja seju, lai būtu skaista balta āda un nebūtu vasaras raibumu. Bērni remdēja kāri pēc zaļumiem, ēdot saldus un sulainos bērza grebzdus.

Ļoti plašā izmantošana noteica godbijīgo attieksmi pret bērzu. Turklāt bērzs bija ļoti skaists koks:

Ak tu bērzu ataudziņa,
Kā tev skaisti piederēja:
Līdz pusei balti svārki,
Zaļa paša virsotnīte.

/Ltdz 10732/

Bērzu birzis, kas bija saglabājušās pie mājām, bija svēta vieta. 1610.gadā Dionisijs Fabricijs par to rakstīja: "Daži pielūdz birzis, kuras sargā savas mājas tuvumā un tura tik svētas, ka jau kādu žagariņu tur nogriezt ir grēks, domādami, ka no tā tūlīn izcelsies kāds ļaunums tam, kas to pārkāpumu izdarījis kā noziegumu pret ticību."²⁰

Ozols bija lielākais un ilggadīgākais Latvijas meža koks, tā vecums pārsniedza paaudzes:

Vai kuplais ozoliņ,
Neb' es tavu vecumiņu:
Es piedzimu, tev' atradu,
Es nomiršu, tu paliksi.

/Ltdz 10875/

Tāpēc tautas priekšstats tam piešķirta īpašu varenību. Pēc senajiem ticējumiem, ozols uzskatīts par svēto koku, ar to saistījās senās pagāniskās ieražas un rituāli.²¹ Vēl 1831.gadā "Latviešu Avīzēs" lasāms: "Piltenes meža kunga robežās esmu atradis ozolu, kas jau no elku laikiem iecienīts. Ir tagad vēl šo ozolu daudz cienī, jo viņi tam vecam kokam arvien vēl piešķir dziedēšanas spēku."²²

Viduslaikos Latvijā ozolu audzes bija jau ievērojami sarukušas. Ozoli auga tur, kur zeme bija auglīga. To pirmā kārtā izmantoja līdumu lišanai, izcērtot un sadedzinot ozolus. Tautasdziesmās atkārtoti minēti ozolu līdumi:

Mazi mani bāleliņi,
Nespēj alkšņa malku cirst,
Ekur stipri tautu dēli,
Līž ozolu līdumiņu.

/LTD 149/

XVII gs. vidū Baltijā ozolu audzes bija jau tik jūtami samazinājušās, ka Zviedrijas varas iestādes mēģināja ierobežot ozolu izciršanu ar likumu. Attiecīgus rīkojumus vairākkārt izdeva vēlāk arī Pēteris I: ozoli bija vajadzīgi kuģu būvei (*sk.* I nodaļa: Mežu politika un likumdošana.) Tas maz vairs līdzēja, jo ozolu meži tai laikā bija gandrīz izzuduši.

Ozols bija ciets, smags, izturīgs pret trūdēšanu. To izmantoja tur, kur bija nepieciešama īpaša izturība: kuģu būvē, dzirnavu ratu, ragavu detaļām, arī ecēšu tapām. Tā kā ozols saglabājas ūdenī pat vairākus gadusimtus, to izmantoja ūdens būvēs: krastmalas pāļiem, ūdens dzirnavās u.c. No ozola darināja arī vārtu stabus, to lika ēku pamatos. Ozolu izmantoja mucu taisīšanai, jo tām vajadzēja būt izturīgām pret iekšējo spiedienu.

Līdzās koksnei plaši lietotas arī ozola pārējās daļas. Ozola miza izmantota ādu miecēšanai. No tās ieguva melnu krāsu, bet mizas novārījumu dzēra caurejas gadījumā.²³ Ar zilēm baroja cūkas, bada gados zīles samala un lika pie maizes miltiem. XIX gs. beigās, kad sāka ieviesties kafijas dzeršana, zīles zemniekiem kļuva par kafijas pupiņu aizvietotāju. Ozola zari un lapas izmantoti telpu rotāšanai. Ozola vainags bija vasaras saulgriežu Jāņu košākais simbols, kas izteica ozolam piemītošās īpašības, t.i., spēku un izturību:

Es uzliku Jānītim
Ozoliņa vainadziņu,
Lai Dievs dod Jānīšam
Ozoliņa stiprumiņu.

/Ltdz 16184/

3.att. Vienkocis krējumam. Zemgale

Liepas koksne bija balta un mīksta. To izmantoja galvenokārt vienkoču, bļodiņu un citu trauku darināšanai. Vēl tautas dziesmās minēta liepas koka laiva un kokle. Liepa daudzīnāta kā labs medus augs. Tās ziedu tēja bija klepus zāles: "Liepu ziedi lietojami krūšu slimniekiem. Noplūc, saulē sakaltē un uzvāra tikpat stipru kā tēju. Divas glāzes jāizdzer, tad jāsasēdžas un vienu ar pusstundu siltumā jāguļ."²⁴

Visvairāk zemnieku saimniecībā izmantota liepas miza. Tās apakšējā kārtā, lūki, bija galvenais materiāls dažādām saitēm, lopu pavadām un pinumiem. Liepu lūku izmantošanu Baltijā pazina jau dziļā senatnē: Igaunijā

kūdras purvā pie Narvas atrastas pat mezolīta (9. – 4.g.t. p.Kr.) lūku zvejas tikla paliekas.²⁵ Arī Latvijā liepas lūku darinājumi ir seni. Starp Āraišu ezerpils atradumiem no IX gs. tie ir lielā skaitā.²⁶ Lūku zirgu pavadas daudzkārt min folklorā, piemēram:

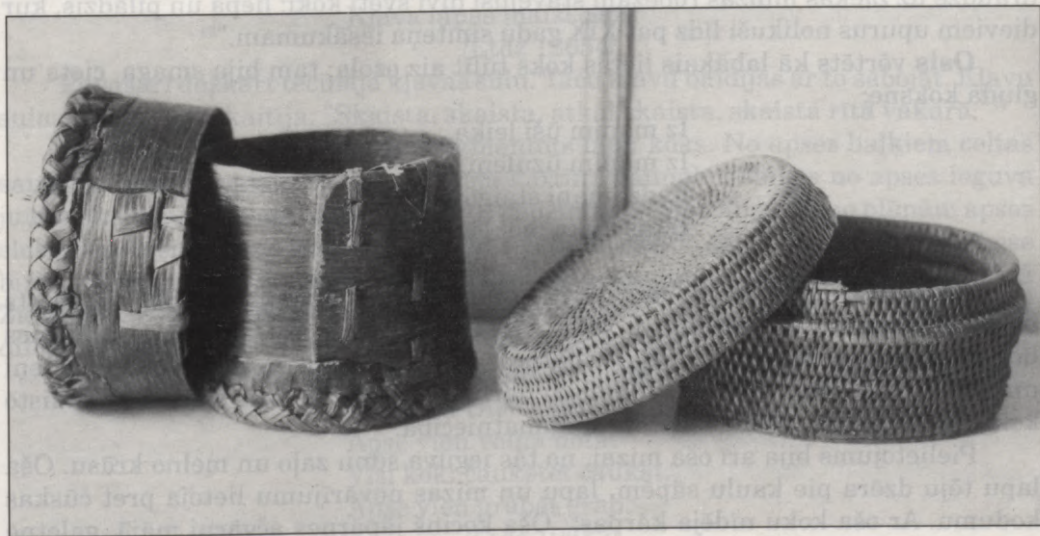
Teci, manu kumeliņu,
Lūkiem vītu pavadiņ'!
Kad apņēmsu ligaviņu,
Tad važiņas kaldināšu.
/Ltdz 5165/

Lūkus plēsa mežā no jauniem kociņiem vasaras sākumā, kamēr miza labi atleca. Mizu kādu nedēļu mērcēja un pēc tam atdalīja lūku kārtu no cietās virsas.

Liepas mizu, kriju, izmantoja arī veselā veidā. No tās taisīja tvertnes: lielās tīnes, mazākas vāceles un pavisam mazās vācelītes. Darinot trauku, mizas iekšējo kārtu atlocīja uz āru un mizas galus sašuva ar lūku. Dibenu piešuva no diviem krustiski liktiem mizas gabaliem vai no tāsīm. Tādas kriju vāceles ir senākas par vācelēm no koka sloksnītēm. Tās atrastas Āraišu un citos senvietu izrakumos.²⁷ Ar lielākiem kriju gabaliem apšuva kamanas. Kriju kamanas bija ļoti vieglas, tāpēc ziemas braucieniem iecienītas arī muižnieku aprindās. 1777.gadā A.Hu-

4.att. Lūkiem notīts klūgu kamols
Kuldīgas apr. Rendas pag. 1929. g.

5.att. Liepas krijas un priežu sakņu vācelītes. Madonas apr. Kalsnavas pag. 1928. g.

6.att. Vižu pīšana.
Madonas apr. Kalsnavas pag. 1928. g.

pels rakstīja: "Mūsu parastās kamas, kurās arī muižnieki bieži brauc, ir vieglas, zemas, pa lielākai daļai taisītas no koku mizas un ļoti lētas; reti maksā vairāk par vienu rubli."²⁸

Liepu miza kopš dziļas senatnes bija arī materiāls apaviem – vīzēm. Arī tie lielā skaitā atrasti Āraišu ezera pilī. Zoles bija pītas no kriju grīstēm, bet saitējums darināts no lūku auklām.²⁹ Latgalē vēl XIX gadsimtā vīzes bija parastākie vasaras apavi, sevišķi ganiem: "Ganos pinuši vīzes no liepu lūkiem. Tās vajadzēja daudz, jo vienu pāri valkājuši tikai 2 – 3 dienas. Pina no 10 liepu lūkiem."³⁰

Tieši mizas daudzpusīgās izmantošanas dēļ tika lielā skaitā iznīcinātas jaunas slaidas liepiņas. To daudzums mežā samazinājās. Tautas dziesma brīdina:

Audz, liepiņa, žuburaina,
Lai necirta lūcinieki;
Audz, māsiņa, nikna, barga,
Lai neveda kaimiņos.

/LTD 11631/

Galvenokārt gar lauku malām un pie mājām palikušās kuplās liepas apdziedātas to skaistuma dēļ. Liepas folklorā asociējās ar meitu daiļumu. Vēl XIX gadsimtā liepa bija godā kā kulta koks. Par to 1870.gadā "Baltijas Vēstnesī" lasāms: "Piltenes draudzē uz Zlēkas muižas robežām stāvējuši divi svēti koki: liepa un pīlādzis, kur dieviem upurus nolikuši līdz pat XIX gadu simteņa iesākumam."³¹

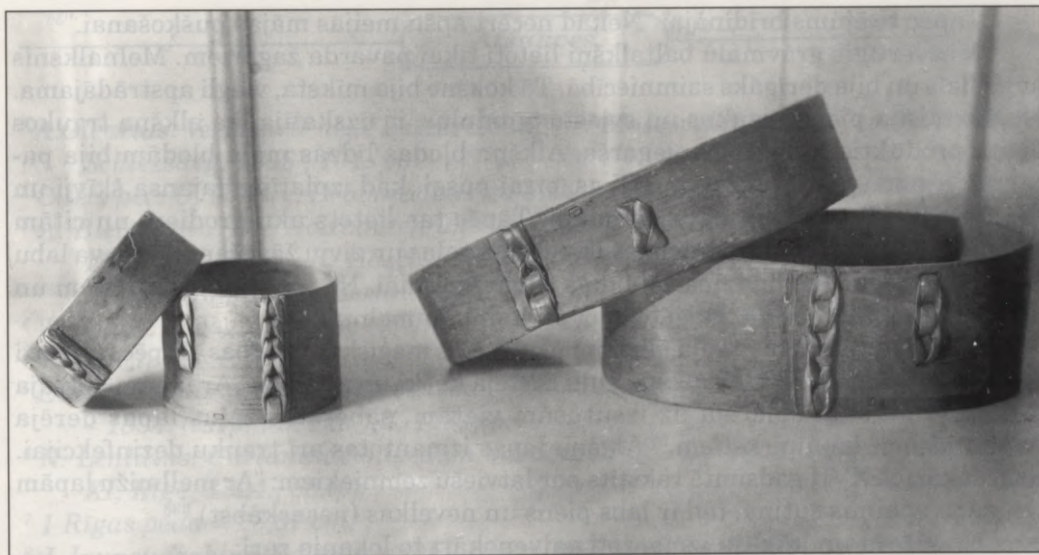
Osis vērtēts kā labākais lietas koks tūlīt aiz ozola; tam bija smaga, cieta un gluda koksne:

Iz manim ūši leika,
Iz manim ūzuleni:
Redzi mani staigojūt,
Lītas kūka meklejūt.

/Ltdz 12627/

No oša taisīti cirvju un āmuru kāti, grābekļu zari. Sevišķi oša koks izmantots liektu priekšmetu darināšanai, jo izsutināts tas ļabi liecās. No tā taisītas satiksmes līdzekļu locītās daļas: ratu un ragavu ilksis ar atlocītiem galiem, ragavu slieces, riteņi un loki. Kad plašāk ieviesās galdnieku darinātās mēbeles, osis sakarā ar skaisto koksnes zīmējumu daudz izlietots kokamatniecībā.

Pielietojums bija arī oša mizai, no tās ieguva sūnu zaļo un melno krāsu. Oša lapu tēju dzēra pie kaulu sāpēm, lapu un mizas novārījumu lietoja pret čūskas kodumu. Ar oša koku nīdēja kārpas: "Oša kociņš jāpārnes ačgārni mājā, galotne jāapdedzina un ar to jāizbaksta kārpas."³²

7.att. Koka sloksnes cibiņa un vācelīte. Madonas apr. Kalsnavas pag. 1928. g.

Vērtīgs lietaskoks bija arī **kļava**. Tās koksne bija cieta, izturīga un slidena. To izmantoja tur, kur bija nepieciešamas šādas koksnes īpašības. No kļavas taisīja cirvju un āmuru kātus, galdniecības rīkus, dažādas sīkas koka detaļas. Kamēr vēl nebija ar dzelzi apkaltu ragavu slieču, tām dažkārt izmantoja gludo kļavas koku.³³ Visplašākais lietojums bija no jaunas kļavas plēstiem plāniem skalīņiem. Ar tiem sastiprināja – sašuva koka vāceļu sānus, tāpat sētuves, pina smalkākos, miltu sijāšanai lietotos sietus. Platās kļavu lapas izmantotas maizes cepšanai, pakļājot tās zem kukuļiem:

Osi, osi, kam tu deri,
Kļaviņš man lietu der:
Kļaviņš pats ragavām,
Kļava lapas maizi cept.

/Ltdz 12654/

Pavasari dažkārt tecināja kļavas sulu. Taču kļavu baidījās ar to sabojāt. Kļavu sulas urbjot, pat skaitīja: "Skaista, skaista, atkal skaista, skaista rītā vakarā."³⁴

Apse bija ēku celšanai daudz izmantots lapu koks. No apses baļķiem celtas saimniecības ēkas, jaunas apses derēja kārtīm. Jaunākos laikos no apses ieguva jumta skaidas, jo tā labi šķēlās. Agrākos gadsimtos šīs īpašības dēļ no plānām apses sloksnēm taisīja sānus locītām tvertnēm: sietiem, cibām, sētuvēm un vācelēm. Apse bija turklāt mīksta, ērti izmantojama grebtiem traukiem, karotēm un silēm. Visā Ziemeļeirāzijā no apses darinātas vienkoča laivas.³⁵ ApSES mizas tēju dzēra pret diloni, bet sula skaitījās labs līdzeklis kārpu nodzīšanai.

ApSES lapu savdabīgas drebēšanas dēļ ticējumos tā saistīta ar ļauno spēku:

Visi koki Dieva doti,
Apse vien velna dota:
Visi koki čaukstēt čaukst,
Apse vien grabēt grab.

/Ltdz 10682/

Tāpēc ticējums brīdināja: "Nekad necērt apšu meijas mājas pušķošanai."³⁶

Mazvērtīgie grāvmalu baltalkšņi lietoti tikai pavarda žagariem. Melnalksnis auga liels un bija derīgāks saimniecībā. Tā koksne bija mīksta, viegli apstrādājama. No tās taisīja piena traukus un sviesta bunduļus, jo uzskatīja, ka alkšņa traukos piena produktiem neradās piegarša. Alkšņa bļodas līdzās māla bļodām bija parastākie galda trauki līdz pat XIX gs. otrai pusei, kad izplatījās fajansa šķīvji un citi trauki. Alksnis bija izturīgs ūdenī. Tāpēc tas lietots aku grodiem un citām zemūdens būvēm. Neaizvietojams alksnis bija gaļas un zivju žāvēšanai, jo deva labu garšu un krāsu. Tas bija neaizstājams arī krāsošanai. No alkšņa mizas, lapām un skarām ieguva dzeltenu, gaiši brūnu, sarkanu un melnu krāsu.

Sakarā ar sarkanīgo sulu alksnim piedēvētas maģiskas īpašības. Tāpēc tas plaši lietots tautas medicīnā. Ar alkšņa sulu ārstēja kašķi un augoņus. Ar lapām aplāja brūces, lapu sulu smērēja uz izsutušām vietām, saberzta zaļas lapas derēja "izplukušiem" kāju pirkstiem.³⁷ Alkšņu lapas izmantotas arī trauku dezinfekcijai. Šajā sakarībā XVII gadsimtā rakstīts par latviešu zemniekiem: "Ar mellmižu lapām tie piena spaiņus sutina, tad ir labs piens un nevelkas (nesaskābst)."³⁸

No **vītola** un **kārkla** izmantoti galvenokārt to lokanie zari:

Vucynam gara vilna,
Tei bej loba dzeipuram;
Pūra korkli šmuidri, gari,
Tī bej lobi veju veit.

/Ltdz 10786/

A.Hupels 1777.gadā rakstījis, ka mīkstie un izturīgie vītola zari bieži vien atvietojuši zemniekiem auklas, darinot pajūgu, arklu un ierīkojot žogu.³⁹ No vītola un kārkla klūgām pina grozus, ar tām iesēja kātā izkapti. No jauna koka stumbra lieca zirgu loku. Vērtīgs materiāls bija miza. Tā bagātīgi saturēja miecvielu. Ar mizas novārījumu apstrādāja pastalu ādu. Pavasarī, kad miza labi atleca, no tās taisītas stabules. Vītola mizas novārījumu dzēra pret caureju.⁴⁰

Viksna un **goba** skaitījās cieti koki. Tie izmantoti ūdens būvēs, ratu detaļām, sevišķi riteņiem un rumbām. No viksnas iegūti izturīgi loki un darinātas istablietas, jo viksnas koksne uzskatīta par drošu no ķirmjiem.

* * *

Šāda īsumā bija meža koku nozīme un vērtē tradicionālajā zemnieku vidē. Koki bija līdzās cilvēkam visās viņa dzīves un darba gaitās. Koki deva pajumti, pavarda siltumu, gaismu, rīkus darbam, galdus un traukus dienīšķai maizei, zāles slimībām, bet, kad cilvēks aizgāja aizsaulē: arī mūžamāju.

Milzīga loma mežam bija zemnieku tradicionālajā saimniecībā, meža plašā saimnieciskā izmantošana savukārt bija viens no galvenajiem faktoriem, kas ietekmēja meža stāvokli Latvijā: tā platības, koku sastāva un citas pārmaiņas. No meža izmantošanas veidiem tradicionālajā saimniecībā sevišķi būtiska bija meža līdumu dedzināšana, mājlopu ganīšana mežā un meža dravniecība. To aprakstam veltītas nākamās apakšnodaļas, iespēju ietvaros mēģinot saskatīt cilvēku konkrētās saimnieciskās darbības ietekmi uz mežu.

Atsauces

- ¹ A. Olearius. Vermehrte neue Beschreibung der Moscovitischen un Persischen Reise. Schlesswig, 1656., 101.lpp.
- ² Citēts pēc: U. Niedre. Dravniecības un biškopības piederumi. Rīga, 1990., 15.lpp.
- ³ A. Bielenstein. Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten. Bd. I. St. Petersburg, 1907., 1. – 7.lpp.; K. Hasel. Forstgeschichte. Ein Grundriss für Studium und Praxis. Hamburg – Berlin, 1985., 175.lpp.
- ⁴ W. Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. Bd. 2. Riga, 1777., 127.lp
- ⁵ Etnogrāfiskas ziņas par latviešiem. – "Dienas Lapas" pielikums, I–IV. Rīga, 1891. – 1894. (turpmāk Etn.), I, 143.lpp.
- ⁶ R. Lentilius. Curlandiae quaedam memorabilia. – Latvijas Universitātes raksti, XI, Rīga, 1924., 58.lpp.
- ⁷ 1 Rīgas pēda = 26,87 cm.
- ⁸ J. Jaunsudrabiņš. Baltā grāmata. Rīga, 1957., 391.lpp. Badīt pastalas: darināt no ādas apavus, sastiprinājuma vietās caurdurot; siet nītis: sagatavot aužamo stāvu nītis; kārst vilnas īsumus: ar sukām apstrādāt nocirpto aitas vilnu.
- ⁹ Latvijas PSR arheoloģija, 155.lpp.
- ¹⁰ Etn. I, 160.lpp.
- ¹¹ A. Hueck. Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland. Leipzig, 1845., 322.lpp.
- ¹² Etn. I, 67.lpp.
- ¹³ P. Šmits. Latviešu tautas ticējumi, 1. – 4., Rīga, 1940. – 1941., (turpmāk Ltt) nr. 6996.
- ¹⁴ Turpat, nr. 2333, 2334 u.c.
- ¹⁵ Latvijas PSR arheoloģija, 144., 155.lpp.
- ¹⁶ A. Hupel. Topographische Nachrichten, II, 491.lpp.
- ¹⁷ A. Hueck. Darstellung, 325.lpp.
- ¹⁸ Ltt, nr. 3165, 3178, 3179.
- ¹⁹ Ltt, nr. 23793.
- ²⁰ Ltt, nr. 20062.
- ²¹ Balss (nedēļas avīze), 1879., nr. 78.
- ²² "Latviešu Avīzes", 1831., nr. 36.
- ²³ Ltt, nr. 22138, 22139.
- ²⁴ Ltt, nr. 17412.
- ²⁵ A. Viires. Puud ja inimesed. Tallinn, 1975., 114.lpp.
- ²⁶ Latvijas PSR arheoloģija, 155.lpp.
- ²⁷ Turpat.
- ²⁸ A. Hupel. Topographische Nachrichten, II, 44.lpp.
- ²⁹ Latvijas PSR arheoloģija, 155.lpp.
- ³⁰ LVM E 160684, Viļaka.
- ³¹ "Baltijas Vēstnesis", 1870., nr. 132.
- ³² Ltt, nr. 13897.
- ³³ A. Hupel. Topographische Nachrichten, II, 503.lpp.
- ³⁴ Ltt, nr. 4531.

³⁵ A.Viires. Puud ja inimesed, 97.lpp.

³⁶ Ltt, nr. 943.

³⁷ Ltt, nr. 657.

³⁸ Ltt, nr. 618,

³⁹ A.Hupel. Topographische Nachrichten, II, 517.lpp.

⁴⁰ Ltt, nr. 33476.

III. Meža līdumu zemkopība

1. No līdumu zemkopības vēstures

Spilgta lappuse zemnieku saimniecības un dzīves ciešā saistībā ar mežu bija līdumu lišana: meža izciršana un dedzināšana, lai iegūtu zemi laukiem. Kopš dziļas senatnes tā bija cilvēku nemītīga un grūta cīņa, veidojot pamatu savai eksistencei. Tā ritēja cauri daudziem gadsimtiem, atstādama dziļas pēdas zemniecības kultūrā. Vēstures avotos saglabājušās bagātīgas liecības par to, kā līdz ar zemkopības attīstību cilvēki pakāpeniski arvien vairāk izspieda Latvijā sākotnēji valdošo mežu. Līdz mūsdienām nonākušas arī detalizētas atmiņas, kā noritēja līdumu lišana un līdumu apstrādāšana. Pēc būtības tā bija meža zemkopība, tāpēc meža izmantošanas apskatā pelnījusi īpašu uzmanību.

Līdumi un līdumu atmatas latviešu zemnieku saimniecībā saglabājās cauri visam tradicionālās saimniecības laikmetam. Pat vēl XIX gadsimtā atšķīra *tīrumus*, *āra zemi* un *meža zemi* jeb *līdumus*. Tīrumi atradās ap mājām. Tos mēsloja ar kūstmēsliem un apstrādāja katru gadu, atskaitot gadījumus, kad mēslu trūkuma dēļ kādu gabalu uz laiku atstāja atmatā. Meža zeme atradās tālāk no mājām, dažreiz pat meža vidū, kur zemnieks bija atradis piemērotu vietu līdumam. Pēc meža koku iznīcināšanas uzplēsto un ar pelniem mēsloto meža zemi lietoja tikai tik ilgi, kamēr tā deva pietiekošu ražu: 3 – 4 gadus, pēc tam atstāja atmatā, "lai zeme atpūšas", un uzplēsa citu meža gabalu. Atmatā atstāto meža zemi izlietoja ganībām. Ar gadiem tā apauga ar krūmiem un jaunu mežu. Pēc 20 – 25 gadiem zemnieki atgriezās pie atmatas un to no jauna uzplēsa. Tā bija klejotājliedumzemkopība.

Zemes apstrādāšanas veidu, uzplēšot mežā līdumu, atstājot to atmatā un pēc gadiem atkal apstrādājot, vēl XIX gs. 60. gados Jaunpiebalgā aprakstījis mācītājs un etnogrāfs Augusts Bilenšteins. Visa saimniecības zeme bijusi iedalīta 30 gabalos. Katru gadu apstrādāts no jauna viens gabals, kamēr nolietotais atstāts atmatā, lai to pēc kādiem 25 gadiem atkal no jauna uzplēstu.¹

Meža izmantošana līdumiem bija maz attīstītas zemkopības veids visā Eiropas mežu joslā. Mežs bija rezerve, kas ļāva iegūt vai paplašināt laukus un iekopt mājvietu. Tā ilgu gadsimtu mežs kalpoja zemkopības vajadzībām, kura veidojās uz meža rēķina.

No meža viedokļa tā patiesībā bija laupītājsaimniecība, jo līdumu lišana bija viens no galvenajiem mežu masveidīgas iznīcināšanas cēloņiem. Pieaugoša cilvēku skaita uztura sagādei arvien lielāku meža platību ar cirvi un uguni pārvērta tīrumos un pļavās. Mežs saglabājās tur, kur tas zemkopībai nebija izmantojams – mitrās un smilšainās vietās. Līdumu zemkopības dēļ Latvijas pašreizējais mežs ir tikai paliekas no kādreizējā gandrīz nepārtrauktā pirmatnējā meža.

Klejotājliedumzemkopība un līdumu lišana kā paņēmiens mežu pārvēršanai laukos Latvijā pazīstama gandrīz trīs tūkstošus gadu, sākot no 1. g. t. p. Kr. Arheoloģiskie atradumi ļauj izsekot, kā 1. g. t. pēc Kr. Latvijas iedzīvotāji ar cirvi, kapli un uguni virzījās meža masīvos. Arvien dziļāk auglīgās, ar mežiem klātās augstienēs veidojās apmetnes.²

Kopš Kristus dzimšanas līdz apmēram II gs. Latvijas teritorijā līdumu saimniecība pastāvēja kā galvenā zemkopības sistēma: augsnes auglības atjaunošanai zeme

tika atstāta atmatā un pirms uzaršanas mēsloja, sadedzinot uz tās augošo mežu vai krūmus. Tā uz dažiem gadiem tika iegūts auglīgs lauks.³

2.g.t. sākumā Latvijā bija izveidojušies augstākas pakāpes zemkopības sistēma: tīrumu zemkopība, kad zemi mēsloja ar kūtsmēsliem. Līdzās tīrumu apstrādāšanai cauri visam naturālās saimniecības laikposmam saglabājās arī līdumi. Tie ļāva gan paplašināt aramzemi, gan uz dažiem gadiem iegūt auglīgu lauku, ja trūka kūtsmēsli tīrumu mēslošanai. Līdumu saglabāšanos veicināja arī vēsturiskie un sociālie apstākļi. XIV – XV gadsimtā Latvijā sāka veidoties muižas. Tas notika, arī sagrabjot zemnieku zemi. Zemniekus no ciemiem pārcēla dziļāk mežos un līdumu atmatās, kur viņi, dedzinādami līdumus tālāk, iekopa sev jaunus laukus. Tā, kūpot līdumu dūmiem, veidojās Latvijas kultūrainava: mājas ar klajiem tīrumiem, pļavām un nelielām meža audzēm starp tām.

Viduslaikos līdumus apliecina latīņu un lejasvācu valodā dokumentos parasti lietotie apzīmējumi: *agri culti et inculti, acker geridet und ungeridet* ("lauki kopti un nekopti")⁴. "Nekopti" nozīmēja atmatā atstātos līduma laukus.

XVI – XVII gadsimtā parādījās arī līdumu zemkopības apraksti. XVI gadsimtā Rīgas literāts Bazīlijs Plīnijs (? – 1605.) rakstījis: "Zemnieks dedzina mežus, tiem pakurdams apakšā uguni un iznīcinādams tos ar saknēm. Tad, kapļiem skanot, viegli iejauc sēklu tumšajos pelnos, tā gaidīdams savu peļņu."⁵ Jau pieminētais Ādams Oleārijs XVII gadsimtā rakstījis: katru gadu lielas mežu platības tiek nodedzinātas un pārvērstas laukos.⁶ 1695.gadā izdotā Kristiāna Kelha (1657. – 1710.) Vidzemes vēsturē lasāms, ka viņa mūža laikā vien Baltijā, līdumus dedzinot, izzuduši lieli meža gabali un dažās vietās pat pietrūkusi malka.⁷

Par meža dedzināšanas apjomu līdumiem ļauj spriest tas, ka līdumu varēja izmantot tikai 3 – 5 gadus labības audzēšanai, pēc tam to vajadzēja atstāt atmatā, ļaut apaugt no jauna. Tikai pēc tam varēja izmantot atkārtoti. Tādējādi līdumu zemkopībai bija nepieciešamas lielas platības. Šādi iznīcināja milzīgus meža gabalus.

Līdumu dedzināšana turklāt iznīcināja lielos kokus, izskauda labākās garstumburu koku sugas, kas vairojās no sēklām, bet to vietā arvien vairāk saauga krūmāji, kas vairojās ar atvasēm. Sevišķi lauksaimniecības kolonizācija skāra ozolu un liepu mežus, jo šie koki auga treknā zemē. Mācītājs Salomons Guberts (miris 1653.g.) pirmajā lauksaimniecības pamācībā "Akker – Student", kas iznāca 1645.gadā, ieteica pirmā kārtā list tādu mežu, kur aug ozoli, jo tur bijusi labāka zeme sējumiem, un tikai tad – eglu mežu.⁸

Labāko koku meža izmantošanu līdumam atspoguļo ticējumi, piemēram: "Līdumam vislabāki der tāds lapu mežs, kur aug ozoli, oši un citi retāki koki. Arī alkšņiem vajaga drusku labākas zemes. Skuju mežu vēl var list, ja tur aug paegļi. Bet kur paegļi vairs neaug, tur nav nekāda tīruma zeme"⁹. Līdzīgs meža vērtējums izskan arī tautas dziesmā:

Šķiraties, oši, kļavi,
Darait lielus tīrumiņus;
Mans bāliņš, arājiņš,
Lielu druvu vēlējās.
/Ltdz. 1365/

Līdumu dedzināšanas dēļ jau XVII gadsimtā gandrīz visa ozolmežu platība Latvijā bija iznīcināta. Turklāt ugunsdarbība, līdumus dedzinot, bieži vien aptvēra plašākus meža apvidus, mežu vietā radot klajumus. Sakarā ar līdumu lišanas

8.att. Meža pļava. Talsu apr. Upesgrīvas pag. 1931. g.

postošām sekām jau agri radās mēģinājumi ierobežot to. Piemēram, 1570.gadā Kurzemes landtāgs aizliedza līdumu līšanu bez muižnieku atļaujas, 1606.gadā landtāgs par mežu aizdedzināšanu neuzmanības dēļ noteica nāvessodu. XVII gs. zviedru varas iestādes ar likumiem mēģināja ierobežot līdumu līšanu, aizliedzot to, ja līdumos netika iekopti pastāvīgi tīrumi. Ozolus atļāva cirst tikai ar noteikumu, ka katra nocirsta vietā tiks iestādīti divi jauni (sīkāk *sk.* I nodaļā: Mežu politika un likumdošana).

Tomēr mežu ciršana un dedzināšana, pārvēršot aramzemē, turpinājās arī nākamajos gadsimtos, sevišķi – attīstoties tirgus saimniecībai. Sakarā ar sliktajām transporta iespējām, it īpaši no upēm attālākos apvidos, mežu bija grūti "pārvērst naudā". Tāpēc muižas centās ar uguns palīdzību pārvērst mežu labībā, ko varēja ērti transportēt un pārdot. Kurzemes lauksaimniecībai veltītajā sacerējumā Kabiles mācītājs Hermanis Dullo (1745. – 1826.) rakstījis: "Tika nocirsti lieliem gabaliem meži un lauki palielināti vai pusjūdzēm gari [...]. Prāvu daļu saimnieku izlika no viņu tēvutēvu sen iekoptajiem tīrumiem un to vietā iedeva apstrādāšanai un izmantošanai jaunu neieestrādātu zemi"¹⁰. Par Vidzemi Aleksandra Hika (1802. – 1842.) lauksaimniecībai veltītā grāmatā 1845.gadā lasāms: "Nomācošu iespaidu atstāj salīdzinājums, kāda Vidzeme bija agrāk un ir tagad. Meži, senču lielais kapitāls, ir iznīcināti un sadedzināti"¹¹.

Vidzemes zemnieki bija spiesti turpināt līdumu līšanu vēl XIX gadsimtā, jo pēc brīvlaišanas viņiem piešķirtās zemes daļu aizņēma meži un krūmi. Pēc statistikas datiem vidējais Vidzemes zemnieku saimniecības lielums bija ap 130 pūrvietu¹²; no tām 27 pūrvietas bija aramzeme; 37 pūrvietas – pļavas; 33 pūrvietas – krūmiem apaugusi zeme; atlikušās 33 pūrvietas vai 25,4 % aizņēma meži un nederīga zeme.¹³

9.att. Līdums. Madonas apr. Bērzaunes pag. 1928. g.

Līdzās tam zemnieku ierastās lopkopības līmenis parasti bija zems, tāpēc tīrumu zemes mēslošanai viņiem nepietika kūstmēsli. Līduma dedzināšana pavēra iespēju uz dažiem gadiem iegūt auglīgu zemes gabalu bez kūstmēsliem. Šāda jaukta tīrumu un līdumu meža zemkopība labi atainota A. Bilenšteina par Vidzemi rakstītās rindās: "1863. g. es atradu *ķuteļu* dedzināšanu¹⁴ arī Lielvārdes, Valmieras un Dzērbenes apkārtnē [...]. Pēc manas pieredzes Kurzemē, man bija augstākā mērā jābrīnās Vidzemē par to, ka dažās vai daudzās vietās pilnīgi trūkst kārtīgas racionālas lauku saimniecības. Lauki, pļavas vai mežs parasti nebija kārtīgi atdalīti, zem kokiem pļāva zāli, starp koku stumbriem šur un tur pēc patikas sēja un pļāva"¹⁵.

XIX gadsimtā arvien biežāk atskanēja līdumu lišanas nosodījumi no meža aizsardzības viedokļa. Madlienas un Meņģeles mācītājs 1819.g. rakstījis: "Līdumu lišana ir ne vien kaitīga mežiem, bet arī ļoti kaitīga pašai zemkopībai. Zemnieki, piemēram, ar saviem grābekļiem spiežas arvien tālāk mežā, meklē dziļi purvos katru saliņu un izposta mežu. Pēc sensenajām tradīcijām pieraduši pie šīs pretdabiskās saimniecības, viņi pievērš maz vērības saviem tīrumiem, apstrādā tos nepilnīgi un nepievērš pienācīgo uzmanību lopkopībai kā savas bagātības galvenajam avotam..."¹⁶ Lai ierobežotu mežu iznīcināšanu, 1819.gadā Vidzemes zemnieku likumā bija noteikts, ka "...no tās meža zemes, kas vēl pie mājām paliek, zemniekam ik gadus vairāk kā to 24 – tu daļu nebūs brūķēt, uz treju augļu noņemšanas, vai to mežu nolīdzinādams vai šķutes dedzinādams."¹⁷

Tomēr pilnīgi mežu dedzināšana zemkopības paplašināšanai apstājās tikai XIX gs. 70. – 80.gados, kad bija tik būtiski pieaugusi koksnes vērtība, ka mežs sāka ienest vairāk nekā no tā iegūtais tīrums. Turklāt tajā laikā norisa pāreja uz intensīvu

lauksaimniecību: veco papuvju zemkopības sistēmu sāka nomainīt augu maiņas zemkopības sistēma. Līdz ar to Latvijā mežu lišana arī zemkopības paplašināšanas nolūkos izbeidzās un aramzeme līdz agrārai reformai 1920.gados tikpat kā nepalīelinājās.

2. Līdumu dedzināšanas norise

Līdumu lišanas ilgstošās pastāvēšanas Latvijā dēļ par šīs senās meža zemkopības norisi ir saglabājušās bagātīgas ziņas vēstures avotos.

Līdumu lišana atšķirās laika ziņā no citiem meža darbiem: no malkas vai koku ciršanas ēku celšanai, ko parasti veica ziemā. Lai atbrīvotu zemi apstrādāšanai, mežu cirta "melnā laikā", t.i., kad nebija sniega, lai zem nogāzto koku zariem palikušais sniegs netraucētu līdumam izžūt.

Līdumus līda no citiem darbiem brīvākā laikā: pirms un pēc sējas vai rudenī. Rudziem līdumus līda vismaz pāris nedēļas pirms sēšanas, vasarājam līda pavasarī. Mēdza arī kokus nocirst pavasarī un līdumus dedzināt otrā gadā. Aizkraukles mācītāja Johana Georga Rēhehūzena 1644. g. vārdnīcā par to lasāms: "Pēc apsējas laika atiet līdumu laiks; tur viņš līzt, otrā pavasarā tos nolīstos kokus svilina. Kad viņi ir sausi, tad labi sveļ; kad slapji, tad nedeg un paliek nekrauti"¹⁸. Līdumu dedzināšana otrā gadā atspoguļojas miklā: "Šogad krauj, citu gadu dīrā"¹⁹. Ticējumi mācīja, ka "līdumi jācērt vecā laikā"²⁰, tad nav tik lielas ataugas"²¹.

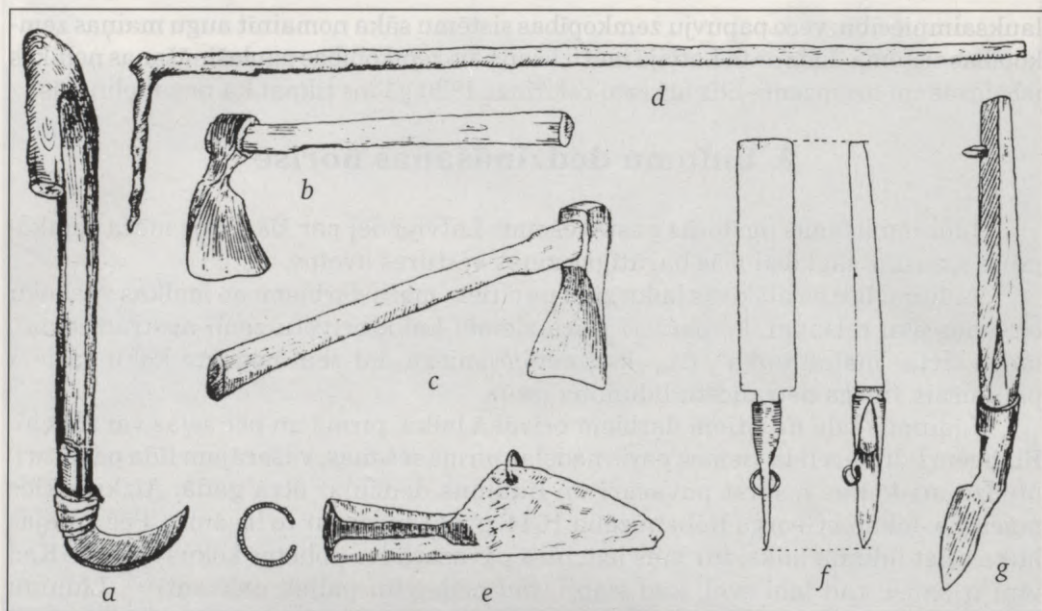
Līduma lišanā Latvijā bija pazīstami trīs pamatveidi: 1) *līduma svilināšana* (arī *dedzināšana*); 2) *līduma novaļāšana*; 3) *līduma ķuķošana* jeb *ķutināšana*. Neatkarīgi no veida, galvenā nozīme bija dedzināšanai, jo pelni mēsloja zemi. Ar dedzināšanu iznīcināja arī celmus, saknes un velēnas.

Līduma dedzināšanas veids bija atkarīgs no līduma vietas. Svilināšanu izdarīja lielu koku: egļu un priežu mežā, kur zeme bija vāja un smilšaina. Kokus nocērtot, radās daudz zaru un skuju. Mežā zemes virskārtu turklāt klāja sūnas. Svilinot sadega noklātā zaru un skuju kārtā, kā arī sūnas un palika bieza kārtā pelnu, kas nodrošināja zemes auglību.

Novāļāšanu piekopa lapu koku un krūmu mežā. Tur zeme bija labāka un krūmi sliktāk dega. Tāpēc tos, grēdās sakrautus, degošus, pamazām vēla pāri līdumam. Lielā uguns un karstums arī zaļākās koku paliekas pārvērtā pelnos un iznīcināja sīksto velēnu un saknes.

Ķuķošana vai ķutināšana, sadedzinot kaudzēs sakrautus un velēnām apkrautus žagarus: *ķuķus*, *ķuteļus*, *šķutes*, *sutiņus*, izmantota pie plēsumu apstrādāšanas, ja bija jāiznīcina velēna, vai ja bija maz krūmu un tāpēc žagari bija pievesti no citurienes. Ķuteļu dedzināšana kļuva biežāka XVIII gadsimtā sakarā ar lielo koku mežu samazināšanos. Tā pirmo reizi sīki aprakstīta Vidzemē 1777.gadā un, pēc laikabiedru ziņām, bija pārņemta no Igaunijas.²²

Tā kā lielo meža koku līdumu dedzināšana stipri iznīcināja mežus, tad muižnieki XVIII gadsimtā rosīgi propagandēja ķuteļu dedzināšanu. A.Hupels 1782.gadā par to rakstījis: "Līdumu dedzināšana pārņem visu zemi, un uguns tātad var izpostīt sēklu un dzinumus: liekas, tā ir mežiem kaitīgāka nekā ķuteļi, sevišķi, ja ar vienu līduma kokiem, ja tie labi auguši, var sagatavot 10 reizes lielāku ķuteļu platību"²³. Tomēr ķuteļu dedzināšana ļoti nopostīja augsnes virskārtu, tāpēc valsts mežos, saskaņā ar 1739., 1754., 1769.g. patentiem, tā bija aizliegta, bet ar 1800. g. patentu pieļauta tikai ar mežziņa atļauju.²⁴

10.att. Līdumnieku darbarīki: a – rauknis; b, c – kaplis jeb “velna cirvis”; d – koks degošu žagaru velšanai; e, f, g – līduma arkla lemesnīca

Lielo koku līduma svilināšana. Pēc etnogrāfiskajiem aprakstiem tā noritējusi šādi. Vispirms izcirta krūmus, pēc iespējas tos izraujot ar saknēm. Saknes aizcirta ar cirvi vai ar smagu kapli, t. s. “velna cirvi”, pēc tam krūmus izplēsa ar raukni. Tas bija īss, liks izkaptveidīgs nazis, iesiets vienroces izkaptij līdzīgā kātā. Lielos kokus: egles, priedes, bērzus un citus cirta ar cirvi, jo zāģi pie zemniekiem ieviesās tikai XIX gadsimtā. Eglēm saknes bija tuvāk virsmai. Tās gāza ar visām saknēm. Sasēja kopā vairākas garas virves. Kāds no strādniekiem uzkāpa egles galotnē un apsēja tai virvi. Pēc tam eglei ap celmu apcirta saknes. Vairāki vīri aizpiesietās virves tikmēr šūpoja egli, kamēr tā izgāzās. Gāžot ozolu, virves galā jūdza zirgu, kuru dzina, lai tas ieskrietos un rautu.²⁵

Lai atvieglotu koku nociršanu, tos dažreiz nokaltēja uz celma. Par šā paņēmiena plašo izmantošanu liecina 1799.gadā Kurzemē publicētais patents par meža aizsardzību, kurā, līdzās citiem aizliegumiem, norādīts, ka nedrīkst kaltēt kokus uz celma. Sodi par koku bojājumiem šādā veidā, paredzēti arī 1805.gadā izdotajos meža likumos.²⁶

Priedes celmus, kam bija stāvus zemē ejošā “rutka sakne”, tāpat citus, kam dziļas saknes, parasti atstāja neizlauztus. Tos apkrāva ar zariem un izdedzināja, bet atlikušām daļām jāva sapūt un tikai pēc vairākiem gadiem izcēla no zemes.²⁷

Dažus kokus sēkliniekus līdumā atstāja, lai pēc līduma izmantošanas atkal ātrāk saaugtu mežs. Par sēklas koku nociršanu Vidzemes muižnieki zemniekus pat sodīja ar pērienu. XIX gs. sākumā, kad meža trūkums kļuva jau stipri jūtams, muižnieki sāka prasīt, lai zemnieki līdumus pēc to izmantošanas vēl apsēj ar koku sēklu. 1814. gadā Vidzemes vispārņoderīgā ekonomiskā biedrība izsludināja prēmijas tiem zemniekiem, kas līdumus apsēs ar koku sēklu un 4 gadus to neizmantos ganībām.²⁸

11.att. Līdums. Madonas apr. Bērzaunes pag. 1928. g.

12.att. Meža pļavā. Ludzas apr. Mērdzenes pag. 1926. g.

Nocirstos kokus nodarināja, nocērtot tiem zarus. Saimniecībā vajadzīgos lietaskoku stumbrus aizveda, bet zarus, skujas un citas sīkās paliekas vienlīdzīgi noklāja pār tīrumu un atstāja, lai izžūst.

Svilināšanu veica sausā laikā. Bija jāuzmanās, lai līdums neaizlītu un nenodzistu. Līdumu aizdedzināja vēja pusē vairākās vietās, tā ka uguns savienojās un pa vējam vēlās pāri līdumam. Bija svarīgi, lai būtu labs vējš, kas liesmas dzītu uz priekšu. Strādnieki ar sekumiem, grābekļiem vai rokām piesvieda klāt nesadegušos kokus. Svilināšana dažreiz ieilga līdz vēlai naktij, un līdumnieki strādāja uguns gaismā, kamēr darbu beidza.

Darbs bija grūts: dūmos un karstumā. "Tas ir grūtākais Vidzemes zemnieka darbs, pie kam zemniekiem kā salamandrām jākustās liesmās, lai smagos kokus, pietiekami apgrozot, pārvērstu oglēs un pelnos," rakstīja XVIII gs. vidū ārsts un publicists Johans Bernhards Fišers (1685. – 1772.).²⁹ Cilājot degošos kokus, vajadzēja uzmanīties, lai neapdedzinātos. Strādnieki nokvēpa melni:

Ai, ļautiņi, nesmejiēt
Līdumiņa krāvējam:
Līdumiņa krāvējam
Melnā mute, melnas rokas.

/LTdz 1406 /

Smagais darbs un varenā uguns radīja ticību pārdabiskajam. 1832.gadā Tirzā pierakstīta šāda paraža: "Kad kaimiņš līdumu nokrauj, tad gudrinieki slēpjas kur tuvumā krūmos gaidīdami, kamēr viņš aiziet. Tad viņi paņem no līduma kādu ogli, aiznes uz savu māju un priecīgi domā, ka nu esot no viņa visu svētību paņēmuši, jo dievi esot ugunī."³⁰

Darbā piedalījās visi saimes locekļi, kuri vien spēja; arī sievietes cirta atvases un krāva zarus. Tautu meita līdumā daudzkārt minēta tautasdziesmās.

Lai, līdumu dedzinot, neaizdegtos lielais mežs, pavēja pusē uz robežas noraka sūnas un uzmeta smiltis. Meža vidū līdumam vajadzēja aprakt apkārt grāvi; līdumu nedrīkstēja dedzināt lielā vējā. Līdumu nedrīkstēja atstāt dedzināšanas laikā bez uzraudzības.

Līduma novaļāšana. Pie otrā līduma dedzināšanas paņēmiena, t.i., novaļāšanas, zarus, krūmus un sīkos kokus neizklāja pa visu līdumu, bet sakrāva tos garenās grēdās netālu citu no citas.³¹ Kad zaru grēdas bija izžuvušas, vēja pusē malējo visā garumā aizdedzināja. Kad grēdu apņēma liesmas, to pamazām vēla pa zāļaino līdumu līdz nākamajai, pēc tam vēla atkal to. Degošo žagaru pelni un ogles vienmērīgi nokaisīja zemes virsmu, bet lielais karstums izdedzināja velēnu.³² Novaļāšanu izdarīja ar 2 – 3 m garu egles koku ar liku saknes galu. Ar to aizķēra un vēla uz priekšu degošos kokus.

Dedzinot līdumu ar novaļāšanas paņēmieni, dažreiz starp žagaru grēdām brīvo zemi jau pirms dedzināšanas uzara, lai uguns labāk piekļūtu celmiem un saknēm un zemē iekļūtu pelni.

Līduma ķuķošana. Pie līduma ķuķošanas nocirstos un atvestos zarus, žagarus un saknes arī sakrāva kaudzēs. Smalkākos zarus sasēja kūlišos un saslēja stāvus, lai tie labāk izžūtu. Atbrīvoto zemi ar līduma arklu uzplēsa strēlēs, bet ar velēnām aprāva zaru kaudzes: *šķutes*, *ķuteļus* jeb *ķuķus*. Tās uzkrāva līdz pusotra metra augstās rindās pār līdumu, citu no citas 6 – 10 soļu atstatu, skatoties pēc velēnu daudzuma. Mežiem bagātos apvidos šķutēs krāva arī malku, saskaldot un liekot

gabalus vēja virzienā. Sakrauto šķuti aplāja cieši velēnām, liekot zāļaino pusi uz iekšu, un šķutes aizdedzināja pa vēja pusē atstāto atvērumu. Tad to aiztaisīja, lai nedeg ar liesmu; šķutēm vajadzēja lēni gruzdēt, lai sagruzdētu zāļainās velēnas. Ja izlauzās liesma, to vietu aizkrāva ar velēnu. Šķutes dega 5 – 6 dienas, dažreiz pat visu nedēļu. Kad bija palikuši pāri tikai pelni un ogles, šķutes izārdīja, ar sekumiem un lāpstām vienmērīgi izsvaidot pelnus un velēnu paliekas, pāri visam līdumam. Līduma līšana prasīja zināšanas un pieredzi. Slikti līstu līdumu ņēma valodās:

Es uzgāju ganīdama
Laiski līstu līdumiņu:
Lieli, gari celmu gali,
Krustkrustami žagariņi.

/Ltdz. 1404/

Līduma kopšana. Arī turpmākais līduma apstrādāšanas darbs nebija viegls: saknes un velēnas apgrūtināja aršanu. Līdumu uzplēsa ar arklu griezēju jeb šķēpi. Tas bija līdzīgs parastajam spīļarklam, tikai divu spīļu vietā lemesnica beidzās ar plānu, virspusē asu lemesī: nazi. Tas saplēsa velēnu slejās un sarāva saknes. Pēc tam velēnu apmeta ar parasto divstaru arklu. Tas bija viegls, ērti izceļams no zemes, ja atdūrās pret celmu. Lai, līdumu arot, rokas nenogurtu, ap arkla balsta rokturiem sēja divieli vai jostu un ar to arklu kāra kaklā. Ap akmeņiem un celmiem, kur ar arklu nevarēja piekļūt, zemi irdināja ar kapli.

Pēc aparšanas līdumu vēl noecēja, salasot atlikušās velēnas un saknes. Lietoja egļu zaru ecēšas, kas arī bija viegli izcilājamas nelīdzenā meža zemē. Egļu zaru ecēšas izcirta no egles, vislabāk virsotnes, izplēšot šķīlas ar dabīgiem zariem ap

13 .att. Spīļu arklis. Talsu apr. Zentenes pag. 1931. g.

14.att. Egļu ecēšas
Cēsu apr. Rankas pag. 1928. g.

mā sēja rudzus. Auzas padevās arī vājākā zemē, tāpēc tās bija pēdējais augs līdumā pirms atstāšanas atmatā, vai arī tās sētas vājāk mēsloātā tīrumā:

Rudzīšam, miezišam,
Tam palīdu līdumiņu;
Auziņai, baltskarei,
Tai lielie tīrumiņi.

/Ldz 1376 /

Pavasārī vēlu dedzinātos līdumos sēja ātraudzīgāku augu rāceņus.

Labā meža līduma zeme deva pirmajos gados lielu ražu: 9.–12. graudu; ķuteļu zeme – pat līdz 20. graudam³³.

Trešajā gadā labības raža līdumā strauji samazinājās, ceturtajā gadā tā nesasniedza pat divkāršu sēklas tiesu, un zemnieks bija spiests līdumu atstāt atmatā. Jau nākamā gadā pēc nolīšanas zemniekam bija turklāt jāskatās, lai līduma zemi nesāktu atkal pārņemt mežs, jo no zemē palikušām saknēm un celmiem auga atvases. Tās līduma sējumos vajadzēja izravēt. Kā liecina tautasdziesmas, atvašu ravēšana meža līdumā bija sieviešu darbs:

Līdzi, līdzi, ligaviņa,
Ar cirvīti, ar kaplīti:
Visa mana tēva zeme
Atvasēm apaugusi.

/Ldz 1399 /

50 cm garumā. Vairākas šķīlas sasēja blakus ar kārkla vai ievas klūgām. Tievgaļus lika ecēšanas virzienā, lai strādājot zari neliektos atpakaļ un nelūztu. Malējās šķīlas atstāja garākas, tās veidoja ilksis. Egļu zaru ecēšas bija tipisks un sens līdumu darbarīks. Tās plaši lietoja visā Austrumeiropas mežu joslā, kur bija izplatīta līdumu zemkopība. Egļu ecēšām, diemžēl, bija liels trūkums: tās ātri dila, tāpēc bieži bija jāmaina ar jaunām. Tas prasīja lielu egļu patēriņu. Tāpēc, ceļoties meža vērtībai, egļu zaru ecēšu lietošana tika ierobežota. Kurzemē XVII gadsimtā mežu likumi pat aizliedza lietot egļu ecēšas un lika to vietā izmantot pītās jeb klūgu ecēšas. Tās taisīja no egles vai bērza kārtiņām, savienojot ar klūgām; sējumā iestiprināja ozola vai cita cieta koka tapas.

Līdumā kā pirmo labību parasti sēja miežus. Tiem bija vajadzīga bagātāka un tīrāka zeme, kāda bija pirmajā gadā pēc līduma nodedzināšanas. Pēc miežu nopļaušanas vasaras beigās līdumā

* * *

Smags darbs ar cirvi un uguni mežā, tikai dažus gadus maizes raža – līdumi, kas nemitīgi pārvietojās un aptvēra arvien jaunu meža platību, pēc būtības bija vispirmatnējākā meža zemkopība. Šajā darbā zemnieks bija sevišķi cieši saistīts ar savas eksistences sākotnējo vidi: mežu, gan cīnoties ar to, gan darinot no meža kokiem līduma darbam vajadzīgos rīkus. Līdumnieku darbarīki: kaplis, rauknis, spļarkls, egļu ecēšas spilgti raksturo zemkopja darbu mežā. Līduma lišana ir viena no paliekošākām lappusēm ar mežu saistītā latviešu kultūras daļā.

Līdumu zemkopība no visiem cilvēku saimnieciskās darbības veidiem vissmagāk ietekmēja mežu. Jāuzsver: līdumu dedzināšana bija viens no galvenajiem meža platības samazināšanās cēloņiem. Pēc būtības tā bija laupītājsaimniecība. Lai iegūtu zemi laukiem, mežs tika bez žēlastības izcirsts un nodedzināts, tā vietā iekopti tīrumi un pļavas. Gadsimtu gaitā, dedzinot līdumus, cilvēki iznīdēja plašos pirmatnējā meža masīvus. No tiem palika pāri pārsvarā nelielās meža audzes starp laukiem, pļavām un ganībām. Tādējādi ar uguni, cirvi un kapli veidojās Latvijai raksturīgā ainava. Turklāt līdumu zemkopība bija par cēloni biežiem meža ugunsgrēkiem, kuros gāja bojā lielas meža platības. Uz mežiem nelabvēlīgu ietekmi atstāja arī apstākļi, ka zemnieki meklēja līdumiem auglīgāko meža zemi. Labā meža zemē auga vērtīgākie koki: ozoli, oši un liepas. Tāpēc, līdz ar līdumu zemkopības paplašināšanos, tika izcirstas labāko koku sugas. Tieši līdumu zemkopība bija galvenais cēlonis, kāpēc Latvijā viduslaikos samazinājās un ar laiku pārstāja eksistēt ozolu meži. No līdumnieku cirvja un uguns paglābās tikai daži kuplie ozoli un liepas tīrumu malās, pie mājām un ceļiem.

Atsauces

- ¹ A. Bielenstein. *Die Holzbauten und Holzgeräte, II*, 450. – 451.lpp.
- ² *Latvijas PSR arheoloģija*, 123.lpp.
- ³ H.Strods. *Zemkopības sistēmu attīstība Latvijā. Rīga, 1957.*, 17.lpp.
- ⁴ Fr. Bunge. *Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch, I–XV. Reval, Riga, 1853. – 1914. (turpmāk LUB), XII, 72.lpp.*
- ⁵ Citēts pēc: H.Strods. *Zemkopības sistēmu attīstība*, 44.lpp.
- ⁶ A.Olearius. *Vermehrte neue Beschreibung*, 112.lpp.
- ⁷ Ch.Kelch. *Liefländische Historia... bis aufs Jahr 1689. Frankfurt u. Leipzig, 1695., 435.lpp.*
- ⁸ S. Gubertus. *Stratagema oeconomicum, oder Akker – Student. Riga, 1688., 333.lpp.*
- ⁹ *Ltt*, nr. 17751.
- ¹⁰ H.Dullo. *Die Kurländische Landwirtschaft. Mitau, 1804., 8.lpp.*
- ¹¹ A.Hueck. *Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland. Leipzig, 1845., 333.lpp.*
- ¹² 1 pūrvieta = 0,37 ha.
- ¹³ Ф. Юнг-Штиллинг. *О сельском быте лифляндских крестьян. СПб, 1868, с. 5.*
- ¹⁴ *Ķutēļi – līdumu veids (sk. turpmākā tekstā).*
- ¹⁵ A.Bielenstein. *Die Holzbauten und Holzgeräte*, 452.lpp.

- ¹⁶ LVVA, 6810.f., 1.apr., 13.l., 263.lp.
- ¹⁷ Likumi Vidzemes zemniekiem doti, 1819., 23.lpp.
- ¹⁸ A. Bielenstein. Die Holzbauten und Holzgeräte, 451.lpp.
- ¹⁹ Latviešu tautas mīklas. Izlase. Rīga, 1954., nr. 1790.
- ²⁰ "Vecā laikā": pie dilstoša mēness.
- ²¹ Ltt, nr. 17753, 17754.
- ²² A.Hupel. Topographische Nachrichten, II, 285., 288.lpp.
- ²³ A.Hupel. Nordische Miscellaneen. Stück 5/6. Rīga, 1782., 289.lpp.
- ²⁴ I.Leinasare. Zemkopība un zemkopības darba rīki Latvijā kļaušu saimniecības sairuma laikā. Rīga, 1962., 20.lpp.
- ²⁵ LVM E, 2558.mape, 275.dok.; 3001.mape, 183.dok.; 3111.mape, 186.dok.
- ²⁶ I.Leinasare. Zemkopība un zemkopības darba rīki, 32.lpp.
- ²⁷ LVM E, 2558.mape, 169.dok.; 2558.mape, 212.dok.
- ²⁸ I.Leinasare. Zemkopība un zemkopības darba rīki, 31. – 32.lpp.
- ²⁹ J.B.Fischer. Liefländisches Landwirtschaftsbuch, auf die Erdgegend von Lief-, Est- und Curland eingerichtet. Halle, 1753., 4. – 5.lpp.
- ³⁰ K.Schilling. Tirsen. – Magasin, herausgegeben von der Lettisch – literarischen Gesellschaft. IV, 1832., 33.lpp.
- ³¹ A.Hupel. Topographische Nachrichten, II, 283., 287.lpp.
- ³² LVM E, 3001.mape, 58.dok.
- ³³ A.Hupel. Oekonomisches Handbuch für Lief-, und Ehstländische Gutsherren. I Rīga, 1796., 25.lpp. Piemēram, rudzu ražu salīdzinājums graudos un centneros no ha: 5 graudi = 8,0 cnt/ha (Latviešu konversācijas vārdnīca, 19. sēj. Rīga, 1939., 36878 sleja).

IV. Lopu ganīšana mežā

1. Meža ganību izmantošana tradicionālajā saimniecībā

Tradicionālajā zemnieku saimniecībā Latvijā arī otrā pamatnozare – lopkopība balstījās uz meža resursiem. Pastāvošajās zemkopības sistēmās īpašu ganību zemniekiem gandrīz nebija. Ganībām trīslauku zemkopībā izmantoja apstrādāto zemi, kas konkrētajā gada laikā bija brīva: pavasarī papuvi, vasaras otrajā pusē: nopļautos tīrumus un pļavas. Tomēr galvenokārt ganīja uz zemkopībai neizmantotās zemes: lidumu atmatās, krūmos un mežos. Tas izskan tautasdziesmās:

Puri, vēri vien iraid
Manas mātes tiesiņā;
Nav nevienas āra pļavas,
Kur telišu paganīt.

/Ltdz 6810/

Balta biju, melna tapu,
Pa degumu ganīdama;
Kam bāliņi, birzi līdi,
Kam padegas dedzināji?

/Ltdz 6922/

Ganīšana mežā ir ne mazāk spilgts piemērs par lidumu lišanu tam, kā ilgus gadsimtus mežs bija pakļauts lauksaimniecības interesēm. Tikai ar lauksaimniecības un mežsaimniecības attīstību abu nozaru interesēs notika ganību atdalīšana.

Ganīšana, tāpat kā lidumu zemkopība, bija arī viens no galvenajiem mežu pasliktināšanās cēloņiem. Tā kavēja mežu ataugšanu. Sevišķi cieta no lopiem labākie lapu koki – ozoli, liepas un oši. Bērzu un alkšņu lopi mazāk aizskāra. Lopi noēda jaunos kociņus, nobradāja atvases, bojāja koku stumbrus. Ganīšana visvairāk kaitēja jaunam mežam, jo tajā lopiem bija aizsniedzamas koku galotnes. Pameža bojāšana ganīšanas dēļ sevišķi pastiprināja jauno ozolu audžu iznīkšanu. No ganīšanas cieta arī egļu meži, jo lopi staigājot ievainoja virsējās saknes. Tas izraisīja koku slimošanu.

Lidumu zemkopības palieku ilgstošas saglabāšanās dēļ, latviešu zemnieki lopu ganīšanai daudz izmantoja lidumu atmatas, kur bija laba zāle. Tas, savukārt, kavēja meža ataugšanu atmatās, it īpaši pirmajos gados, ja lopi izbradāja un kopā ar zāli noēda koku atvases.

Ganīšana mežā nereti bija par cēloni meža ugunsgrēkiem, jo gani kurināja mežā ugunsurus.

Sevišķi mežam kaitēja sīklopi: kazas un aitas. Tie noēda koku zarus arī tad, ja bija zāle. Piemēram minams Tukuma mežziņa ziņojums 1794.gadā par to, ka daudzās kazas no zemnieku mājām meža tuvumā pilnīgi nopostot mežu, sevišķi pavasarī, tāpēc to turēšana būtu stingri jāaizliedz.¹ Raksturīgs ir kazas vērtējums tautasdziesmā:

Ķiz, kažiņa, kārklū grauzt,
Negrauz zaļu ozoliņu,
Lai lapoja ozoliņš
Brūnajām lapiņām.

/Ltdz 7135/

Liellopi ēda zāli, tie daudz nekaitēja mežam, tāpēc mežā ganīti visvairāk. Cūku ganīšana mežā Latvijā bija maz izplatīta. Tās laida ganīties parasti klajā vietā. Šajā ziņā mežu izmantošana Latvijā būtiski atšķīrās no Rietumeiropas zemēm, kur intensīva cūku ganīšana rudenī ozolu un skābaržu mežos bija raksturīga līdz pat XVIII gs., kad izplatījās kartupeļu audzēšana un cūkas sāka nobarot kūtišus.² Rudenī, pēc ozola zīļu ienākšanās, cūkas uz 8 – 10 nedēļām iedzītas mežā, kur tās ganīties nobarojušās. Latvijā ozolu meži bija mazāk izplatīti, tāpēc zīles cūku barībā nozīmi neieguva. Turklāt tās nogatavojās rudenī pārāk vēlu. A.Hupels šajā sakarībā par Latviju 1777.gadā rakstījis: "Nobarošanu ar zīlēm te nepazīst, zīles nogatavojas vēlu, tad lietus un citu iemeslu dēļ nevar vairs dzīt mežā."³

Ganīšana mežā Latvijā naturālās saimniecības laikā bija ikdienas norise kā zemnieku mājās, tā muižās. Augusts Bilenšteins par zemniekiem vēl 1863.gadā rakstījis: "... kur tas bērns vēl nav strādnieks, bet kur būtu stipri jāstāv iekš mācības, pie mums viņš tais gados klenderē ar cūkām par atmatu, vai ar lieliem lopiem pa krūmiem."⁴ Raksturīga bija muižas ganu meitu liecība Gatartas pagasta tiesā 1860.gadā: "... ka tak nevar noganīt tik lielu daudzumu divi gani 91 no lieliem lopiem, 9 cūkas un aitas, jo iekš ganības nekur nevarot dabūt izskaitīt, tā kā viss ar lielu biezu mežu pieaudzis."⁵

2. Meža ganību izmantošana jaunos laikos

Pēc zemnieku brīvlaišanas un māju izpirkšanas XIX gadsimtā būtiskākā nozīme lopu ganīšanā bija valsts mežam. Ganīšana valsts mežā dibinājās uz viduslaiku t.s. servitūtu tiesībām, ko izmantoja muižas un pie tām piederīgās zemnieku mājas. Tās bija bezmaksas meža izmantošanas tiesības, kas pakāpeniski tika ierobežotas, bet pilnīgi likvidētas tikai ar mežsaimniecības attīstību XX gadsimtā (*sk.* I nodaļu: Mežu politika un likumdošana). Pat vēl XX gs. sākumā servitūtu tiesības uz mežu ganībām pastāvēja 23 Kurzemes, Zemgales un Vidzemes mežniecībās.⁶

Ļoti plašos apmēros ganību servitūtu tiesības bija saglabājušās Latgalē, turklāt ne vien valsts, bet arī privātajos mežos. Tāpēc Latgales vēstures avoti sevišķi labi atspoguļo seno meža ganību izmantošanas tiesību pakāpenisku ierobežošanu jauno laiku apstākļos. Piemēram citējams Daugavpils apriņķa Kazimirovas muižas zemnieku ganību raksturojums pirms zemnieku brīvlaišanas XIX gs. 40.gados: "Atsevišķu ganību zemniekiem nav, bet viņiem ir atļauts ganīt lopus mežā un krūmājos labā zālē jebkurā laikā"⁷. Rēzeknes apriņķa Jozefovas muižas zemnieku ganību tāds pat raksturojums papildināts ar piebildi: "Atbilstoši šejienes apvidum un vispārējam paradumam"⁸. Pēc zemnieku brīvlaišanas Latgalē 1861.gadā viņu tiesības ganīt lopus valsts un muižas mežā ierobežoja, stingri nospraužot robežas. Tomēr savās meža izmantošanas interesēs daudzas muižas drīz vien arī šos servitūtus sāka aizstāt ar nelieliem zemes piegriezumiem, kas bija domāti zemnieku lopu ganīšanai. Tādējādi zemnieki bija spiesti aprobežoties ar lopu ganīšanu uz viņiem iedalītās zemes, kuras platība bija ļoti neliela. Ganību trūkuma dēļ, kas iestājās pēc servitūtu aizstāšanas ar ganību piegriezumiem zemniekiem, Latgalē XIX gs. beigās un XX gs. sākumā notika nemitīgas prāvas starp zemniekiem un muižām par agrāko meža ganību izmantošanu.⁹ Raksturīga ir korespondence laikrakstā "Jaunas Zinias" 1913.gadā no Varakļānu pagasta: "Daudziem mūsu zemniekiem pieder tiesība ganīt lopus pa muižas mežiem un krūmiem. Bet muiža no mums visādi

pūlas tās ganības atņemt. Muiža nocērt mežu un aizliedz tanī vietā ganīt uz 15 gadiem. Dažās vietās izsēj meža sēklu un uzstāda stabu, uz kura rakstīts: "Nav brīvi lopus ganīt 70 gadu laikā". Tā muiža atņem mums tās ganības, kas piederēja mūsu tēviem un vectēviem. Kad atrod lopus tādā aizliegtā vietā, tad meža sargi lopus saskaita, padod ziņu uz muižu un muiža zemniekus sauc pie tiesas"¹⁰.

Pilnībā ganību servitūti Latgales mežos tomēr nebija likvidēti līdz pat Pirmajam pasaules karam. Vēl 1914.gadā jau minētais laikraksts "Jaunas Zinias" vēstīja: "Kā zināms, servitūtu jautājums ir nodots zemes lietu komisijām, lai tās salasītu tuvākas ziņas par servitūtiem, un lai noteiktu, cik vidēji servitūtā var izaugt zāles [...]. Zemes lietu komisijas salasīto materiālu par servitūtiem iesniegs Valsts Domē. Kad un kā Dome šo lietu izspriedīs, grūti ir paredzēt"¹¹.

Pēc servitūtu tiesību atcelšanas ganišana valsts mežā notika ar īpašām atļaujām. Lai pasargātu jaunaudzē un ataugušos izcirtumus, ganišanu pieļāva vienīgi mežā, kas bija vecāks par 15 gadiem un bija sasniedzis 4 aršīnu¹² garumu. Privāto mežu īpašnieki ar zemniekiem slēdza līgumus par meža izmantošanu lopu ganišanai uz līdzīgiem noteikumiem. Par piemēru minami daži Vitebskas guberņas komitejas 1902.gadā Latgalē ieviestie noteikumi, kas bija vērsti pret koku bojāšanu, ganot lopus mežā: "Aizliegt ganam mežā ņemt līdzī cirvi, nazi, dakšas, dzelzs grebjamo, vispār visu, ar ko var bojāt kokus, tāpat sērkociņus. Noteikt, lai katram ciemam, ganot mežā, būtu atbildīgais gans, kuru apstiprinājusi pagasta valde. Nelaist mežā kazas, aitas un cūkas. Neganīt jaunaudzēs. Nededzināt ugunskurus"¹³.

Ierobežojot zemnieku lopu ganišanu privātajos un valsts mežos, par izplatītu darbību kļuva to patvarīga izmantošana ganībām. Tā nodarīja mežam sevišķi daudz ļaunuma, jo parasti tika pieņemta ganišana izdevīgākās vietās, kur auga laba zāle, bieži arī meža sējumos un stādījumos. Pievēršot lielāku uzmanību mežiem, pret patvarīgu ganišanu tika vērsti arvien stingrāki likumi. Jau 1863.gadā Gatartas muižā caur pagasta tiesu bija noteikts: "Muižas mežos nekam nav brīv lopus jeb zirgus ganīt, caur kam tas jaunais meža ataugšs tiek nomīts un postīts, bet arī caur nelāga pieguļnieku uguni var liels meža grēks¹⁴ notikt, tādēļ, šī lieta pie tiesas stipri ir jānoliedz pie gruntīgas naudas strāpes, ka tas vairs nebūtu noticis, visai valstei¹⁵ par baile un skādi"¹⁶. 1890.gadā Kurzemē par patvarīgu ganišanu bija noteikti sodi rubļos: mežā par liellopu vai zirgu 0,50; par aitu – 0,80; par cūku – 0,20; jaunaudzēs līdz 20 gadiem attiecīgi: 0,75; 1,20 un 0,30; meža stādījumos: 1,00; 1,60 un 0,40.¹⁷ Tomēr vēl arī XX gadsimtā pagastu tiesās lielā skaitā iztiesātas prāvas un spriesti sodi zemniekiem, kuri bija pieķerti, ganot lopus patvarīgi valsts un privātajos mežos.¹⁸ To noteica ganību jūtami nepietiekamā platība zemnieku saimniecībās, zemi maksimāli izmantojot zemkopībai.

Meža ganišanas nozīme Latvijā pēc Pirmā pasaules kara labi atspoguļojas 1920.gadā žurnālā "Latvijas Lauksaimnieks" publicētajā rakstā: "Mežu ganības līdz šim piekoptas, kā valsts, tā arī privātos un sabiedriskos mežos. Pieprasījumi pēc šādām ganībām pastāv arī tagad. Lai gan mežkopības interesēs būtu noliegt meža ganības, vai vismaz tās stipri ierobežot, pastāvošos apstākļos tas sekmīgi nav izpildāms. Jārēķinās ar to, ka legālās ganības tagad diezgan plaši piekopt, un, tādas noliedzot, pavairošies patvarīga ganišana, kam var būt vēl jaunākas sekas. Tādēļ pēc iespējas jāiet pretim pastāvošām prasībām, kamēr, kultūrai attīstoties un lauksaimniecībai uzplaukstot, laika gars nospraudīs robežas starp racionālu mežsaimniecību un intensīvu lauksaimniecību"¹⁹.

Saglabājoties ganīšanai mežā arī vēl XX gadsimtā, to regulēja tā, lai novērstu faktoros, kuri uz mežu atstāja sevišķi ļaunu iespaidu. It īpaši tika ievērota jauna meža saudzēšana un meža pasargāšana no mājlopiem. Ganīšanu mežos atļāva vienīgi pilngadīgu personu uzraudzībā. Lopus uz ganīšanai ierādītām vietām vajadzēja dzīt pa noteiktiem meža ceļiem. Ja, lopus dzenot vai ganot, tika sabojāti tilti un grāvji, lopu īpašnieka pienākums bija tos salabot. Ganīšana bija aizliegta izcirtumos, jaunaudzēs, kas nebija sasniegušas 3 metru augstumu, un citos mežu administrācijas noteiktos liegumos. Pēc mežziņa pieprasījuma lopu īpašniekam bija jāiežogo visas tās meža vietas, kuras lopi varēja bojāt. Meža materiālu šādu vietu iežogojšanai izsniedza par brīvu. Ganiem bija aizliegts mežā kurt uguni un ņemt līdzī sērkokciņus, rīkus meža ciršanai, medību rīkus un arī suņus. Pilnīgi bija aizliegts ganīt mežā kazas.

Par lopu ganīšanu valsts mežā bija noteikta Zemkopības ministra apstiprināta maksa. To samaksājot, zemniekam izsniedza atļauju, t.s. biļeti ganīšanai, ko pēc pieprasījuma vajadzēja uzrādīt apgaitas mežsargam. Ganīšanas noteikumi un takse tika izziņoti katru pavasari.²⁰ 1934.g. sezonā maksa par ganīšanu valsts mežā bija latos: par zirgu vai ragu lopu no 0,75 līdz 2,50 atkarībā no meža šķirnes, par aitu vai cūku attiecīgi no 0,25 līdz 1,0.²¹ 1930.gadu beigās, attīstoties Latvijā lopkopībai: paplašinoties zālāju un sakņu audzēšanai, ganību kultivēšanai, aploku sistēmu ierīkošanai, meža ganības pakāpeniski zaudēja saimniecisko nozīmi. Gan lopkopības, gan mežkopības interesēs guva virsroku princips: mežs bez ganībām un ganības bez meža.

3. Ganīšanas norise mežā

Tā kā mežu izmantošana lopu ganīšanai Latvijā saglabājās līdz pat XX gs., par ganīšanas norisi mežā ir plaši atmiņu pieraksti. Sevišķi labi saglabājušās atmiņas par ganīšanu mežā Latgalē, kur tā XX gadsimtā vēl bija parasta rīcība. Šie apraksti ir sevišķi nozīmīgi arī tāpēc, ka Latgalē zemnieki dzīvoja ciemos un meža ganības izmantoja viss ciems kopīgi. Tādēļ tur ganīšanas norisē mežā bija saglabājies tās senākais veids: ciema lopu laišana kopīgā ganāmpulkā.

Turpmāk sniedzu dažus raksturīgākos fragmentus no atmiņām par tradicionālo ganīšanas norisi mežā.

Pirmatnējākais lopu ganīšanas veids bija, tiem meklējot barību "savā vaļā". Šāda ganīšana bija parasta lopkopības agrīnajā posmā. Vēl XIX gadsimtā dažkārt pavasarī un rudenī, kad lauki nebija apsēti, vai jau bija nokopti, lopus izlaida uz tiem bez uzraudzības. Savā vaļā palaisti lopi nereti ganības meklēja arī mežā. Lopu ganīšanās Latgalē savā vaļā šādi aprakstīta 1878.gadā: "...no agra pavasara, kad laukos un pļavās vēl tikai šur tur nokūsis sniegs, līdz Jura dienai, dažreiz arī ziemas vidū, ja nav sniega, liellopi un siklopi daudzos ciemos staigā bez gana un ne tikai pa ciemiem un to tuvumā, bet arī pa laukiem, mežiem un pļavām"²². Visilgāk brīvi tika laistas ārā cūkas. Pastāvēja pat apzīmējums *ārcūka, ārtēcis*. Dažos gadījumos cūkas brīvi klejoja, pašas meklējot sev barību, pat vēl XX gs. 20.gados.²³

Lopu ganīšanās bez uzraudzības tradicionālās saimniecības laikposmā Latvijā tomēr notika vairs tikai izņēmuma gadījumos. Latviešu zemnieku saimniecībās bija pieņemts sūtīt lopiem līdzī ganus ar suņiem. Meža ganību apstākļos cilvēku uzraudzība bija nepieciešama, lai saturētu lopus kopā un nosargātu tos no meža zvēriem. Turklāt, veidojoties apstrādātās zemes areālam pakāpeniski uz mežu

15.att. Zirgu gani mežmalā. Cēsu apr. Drabešu pag. 1928. g.

rēķina, Latvijā bija iedibinājusies zemes izmantošanas sistēma, pie kuras nelieli lauki un pļavas bija pamīšus ar mežiem un citām lauksaimniecībā neizmantotām platībām. Šādos apstākļos gans bija nepieciešams, arī lai atturētu lopus no apsētiem līdumiem, tīrumiem un pļavām. Viensētām, kur lopu skaits bija neliels, katrai bija savs gans. Ciemu ganāmpulki bija lielāki, tiem gāja līdzīgi gani no vairākām sētām. Te kā piemērs var būt minēta vēl XX gs. sākumā aprakstītā ganišanas norise Latgalē Ciblas pagasta Lielo Trušanu ciemā. Tajā bija 10 saimniecības un ganībām tika regulāri izmantots mežs. Katru dienu ciema lopus uzraudzīja 4 gani. Divi ganīja galvenajās ganībās – mežā govīs; trešais – pļavā vai citur klajumā aitas; ceturtais – papuvē cūkas. Tā kā ganišana mežā bija grūtāka, gani savstarpēji mainījās: katrs gans divas dienas ganīja mežā govīs un pa vienai dienai cūkas un aitas. Pēc tam viņus nomainīja gani pēc kārtas no citām sētām.²⁴

Viensētās un mazos ciemos, kur ganāmpulks nebija liels, par ganiem sūtīja parasti bērnus. Par Latvijai raksturīgu bērnu nodarbināšanu ganos ir plašas liecības folklorā un daudz aprakstu avotos.²⁵ 5 – 7 gadus veci bērni ganījuši zosis, 8 – 9 gadus veci: klajumā cūkas, bet ar govīm mežā gājuši vecāki bērni. Raksturīga ir tautasdziesma:

Lai bij grūt', kam bij grūt',
 Grūt' mazam ganīnam:
 Kājas sala, dundurs koda,
 Krūmos zuda raibalīna.

/Ltdz 7371/

Lielākos ciemos, kur lopu bija vairāk un ganišana tādēļ grūtāka, sevišķi ja ganības bija mežā, liga pieaugušu ganu: *lielo ganu* /Latgale/, *dižganu* /Kurzeme/,

bet bērņus sūtija tam palīgos. Piemēram, 1894.gadā Viļakas pagasta Čebotarevas ciemā sakarā ar ganīšanu bez atļaujas aprakstīta sekojoša ganīšanas norise: 39 liellopus un 25 sīklopus mežā ganīja 50 gadus vecs *lielais gans* un 6 *ganiņi*: 8 gadus veca meitene un pieci 10 – 13 gadus veci zēni.²⁶ Pēc citiem aprakstiem, lielais gans ar vairākiem bērņiem dzina govīs mežā, bet daži bērņi palika ar cūkām un aitām klajumā.

Lielais gans bija atbildīgs par ganīšanas norisi, arī par pārkāpumiem, ko mežā izdarīja bērņi: par koku bojāšanu, uguns dedzināšanu u.c. Kā minēts 1902.gada dokumentā: "Atbildīgam ganam jāuzrauga mazgadīgos ganus, lai tie kaut kādā veidā nobojātu kokus, grāvjus, ceļus, ceļa un robežu zīmes, tiltus utt.; viņš nedrīkst laist mežā ganīties kazas, aitas un cūkas; nedrīkst dedzināt mežā vai tā tuvumā uguni un kurināt ugunskurus."²⁷

Ganu darbs nebija fiziski smags, toties bija nogurdinošs, sevišķi ganot mežā un garās darbadienas dēļ:

Kam sauleit, agri lēci,
Kam ganeņu mūdynōji?
Goni beja pīkusuši,
Par dīneņu staigojūt.
/Ltdz 6747 /

16.att. Meža ganību žogs. Kuldīgas apr. 1929. g.

Ganišana sākās ar saules lēktu un ilga līdz rietam. Vasarā gans no rīta ar lopiem bija mežā jau plkst. 4 – 5. Rīta cēliens ilga līdz plkst. 10 – 11, atkarībā no laika apstākļiem. Karstumā un dunduru laikā lopus dzina mājās agrāk. Vakara cēliens sākās ap plkst. 16 un beidzās plkst. 20 – 21, kad sāka krēslot. Pavasarī un rudenī, kad dienas bija īsas un laiks vēss, gans palika ar lopiem mežā visu dienu, it īpaši tad, ja ganības bija patālu. Laiku noteica pēc saules. Pēc ticējuma, pusdienu laiks bija tad, "kad pakrēslis trīs soļus garš."²⁸

Ganos bija pieņemts strādāt rokdarbus. Meitenes ņēma darbu līdz no mājām: šuva, adīja; zēni pārsvarā rokdarbiem sameklēja materiālu mežā: no klūgām pina kurvjus, greba koka karotes, sēja zaru slotas utt. Mežā gani paši sarūpēja sev arī apavus, jo pieplēsa liepas klūgas un no tām nopina vīzes:

Ko, bāliņ, tu darīji
Visu dienu purviņā?
– Plēsu lūkus, pinu vīzes,
Griezu rīkstes ganiņam.
/Ldz 6968/

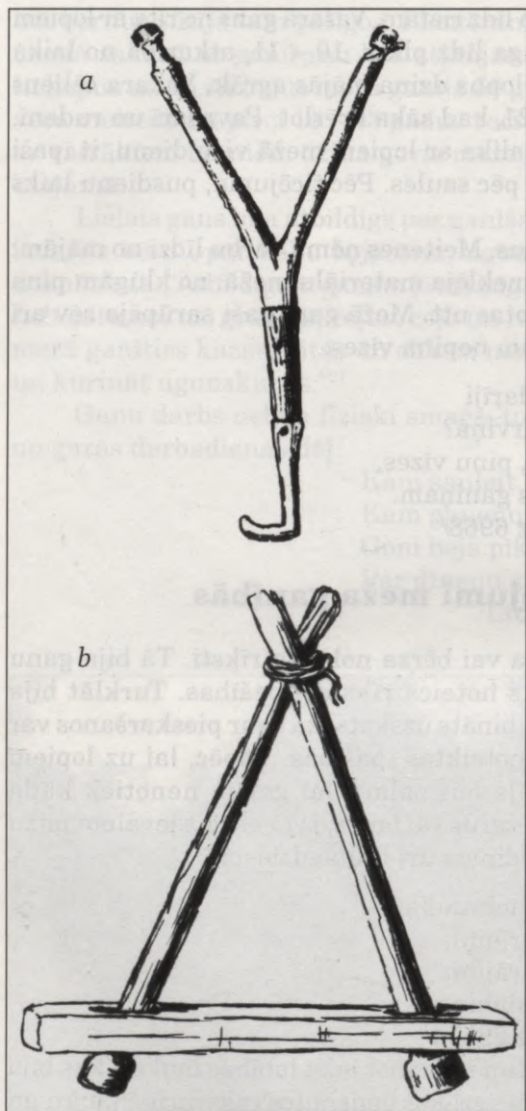
4. Ganu rīki un ticējumi meža ganībās

Turpat mežā no lokana koka: kārkla vai bērza nolauza rīksti. Tā bija ganu galvenais darbarīks. Plašs ticējumu loks noteica rīkstes īpašības. Turklāt bija saglabājies senos maģiskos priekšstatos dibināts uzskats, ka caur pieskaršanos var pārnest no priekšmeta uz dzīvu radību noteiktas īpašības. Tāpēc, lai uz lopiem nepārnestu vainu, gana rīkstei vajadzēja būt zaļai: "lai govīm nenotiek kāda nelaime". Rīkstei nedrīkstēja raut atpakaļ zarus vai lapas, jo tā varēja ievainot mizu un "tad ar lopiem neveiksies"²⁹. Tas piekodināts arī tautasdziesmā:

Gani, rīkstes nebraukat,
Lai braucija arājiņi,
Lai braucija arājiņi,
Lai aug tīra labibiņa.
/Ldz 29554/

Ganot mežā, lopi varēja viegli pazust un nemanot ieiet labības laukos, kas bija iekopti pie meža. Ar to bija saistīta Latvijai agrākos gadsimtos raksturīgā lauku un pļavu iežogošana. Vēl XVIII gadsimtā tā paskaidrota šādi: "Kamēr tie lopi uz ganībām un pieguļām top dzīti, tie lauki ar žogiem ir aptaisami, (...) iekš mājām jātur ikkuru lauku cietu iekš žogiem. Dievam pateic, ka stiprā darba laikā, kur visiem, kam tik kājas un rokas ir, jāizkustinājas, vēl kādu sievišķu var atlaist, tos lopus ganīt, un ka kādu bērnu pie putniem un cūkām var pielikt. (...) Ne būtu tie lauki cieti, visur skāde notiktu, nedz tā gana pārmācīšana to pašu atlidzina"³⁰. Dažkārt ar žogu atdalīja arī meža ganības no pārējā meža.

Ap līdumiem un mežā iekoptiem tīrumiem žogu krāva no izceltiem celmiem. Meža ganības parasti atdalīja no pārējā meža, *sakritinot* eglītes vai alkšņus ar visiem zariem. Zemē iedzina mietus 2 – 4 m attālumā citu no cita. Alkšņus vienā, divās un pat vairākās kārtās, horizontāli sakrautus, piesēja pie mietiem ar klūgām. Kā celmu, tā *sakritinātie* iežogojumi bija visai senas izcelsmes, piemēroti saimniecībai, kad mežu izmantoja gan jaunu lauku iekopšanai, gan lopu ganišanai.

17.att. Riki lopu kustības ierobežošanai
meža ganībās: a – stakle ar kāsi;
b – cūku riki

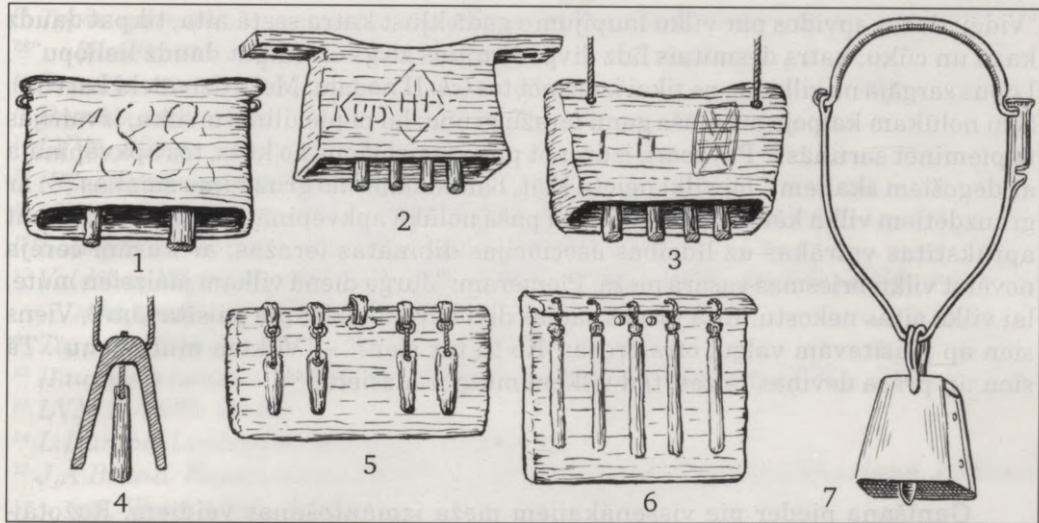
savstarpēji sazinājās: darīja zināmu, kur viņi atrodas; atbaidīja vilkus. Zināmi taures pūtieni nozīmēja, ka no mājām jāsteidzas ganam palīgā aizdzīt vilkus, glābt purvā iestigušu lopu utt. Pūšamie instrumenti ganiem mežā bija arī laika kavēklis. Tas īpaši sakāms par stabulēm.

Tauri un stabuli gani darināja paši no turpat mežā pieejamā materiāla. Viegli darināma un tāpēc vairāk izplatīta bija alkšņa mizas un arī tāss taure. Apmēram 5 cm platu mizas sloksni spirālveidīgi noplēsa no koka un pēc tam satina 25 – 100 cm un pat garākā caurulē, veidojot to ar platāku galu. Koka taurei nocirta piemērota resnuma lazdu, priedi vai egli, pāršķēla, katru pusi izgreda, pēc tam salika kopā un nosēja ar kārkla vai ievas sloksni, dažkārt ar tāsi.³²

Ganišanas atvieglināšanai meža apstākļos bija dažādi riki, kuri ierobežoja lopu kustību vai ļāva tos atrast pēc skaņas. Lai lopi netiktu pāri žogiem, zirgiem un *lēcējām* govīm kaklā kāra koka stakli: *krāgu*, *klūgu*. Stakle virs lopa kakla sasieta, bet tās apakšgalam piestiprināts metāla aķis, kas lopam pienākot pie žoga, ieķērās tajā un neļāva lēkt pāri. *Cūku riki* bija trīsstūrveidā sastiprināti trīs sprunguļi, kurus iekāra tā, lai viens atrastos cūkai zem kakla, bet abi gar kaklu ar galiem uz skausta. Šādi *riki* neļāva cūkai izspraukties cauri žogam. Tādā pašā nolūkā cūkām kaklā kārts 3 pēdas garš sprungulis.³¹

Lopiem meža ganībās pazust neļāva kaklā pakārtie klabekļi un zvani. Klabekli (arī *kankalu*, *klankšņi*, *grabuli*, *skrabekli*) izgreda no egles vai bērza. Tas bija iegarens, uz leju platāks, ar noapaļotu vai stūrainu virspusi. Atkarībā no tā, kādam lopam klabeklis bija domāts (aitai, govij vai zirgam), to taisīja 10 – 20 cm garu. Klabekli iekāra koka mēlītes, kas bija dažādā garumā un resnumā, lai klabeklis skanētu atšķirīgos toņos. Uz klabekļa iegrieza māju zīmi vai kādu burtu, pēc kura varēja noteikt īpašnieku, ja lops noklīda. XIX gadsimtā lopiem siets kaklā arī metāla zvaniņš: *grabulis*, *pulkstenis*. To taisīja kalēji no vara vai skārda, atdarinot koka klabekļa formu.

Svarīgs rīks meža ganībās bija koka vai mizas taure. Pūšot tauri, gani

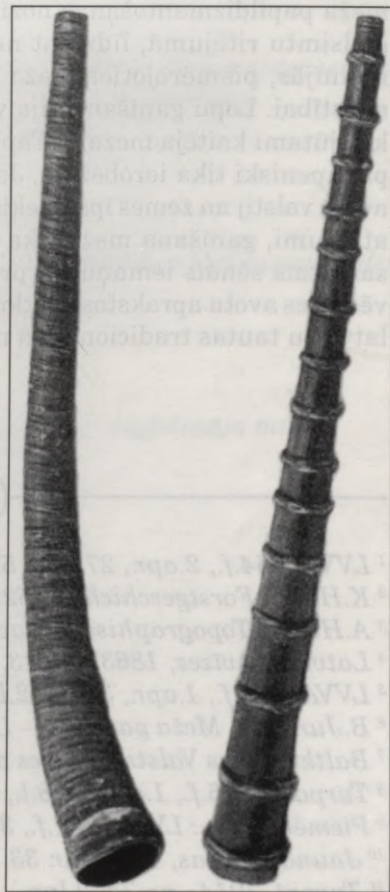

18.att. Klabekļi

Latvijai raksturīgās meža ganišanā lietotās ierīces lopu kustības ierobežošanai un atrašanai pēc skaņas, tāpat ganu taures ir aprakstītas arī pie kaimiņtautām. Tas ir kopīgs, tāpēc šis ganu inventārs visā Austrumeiropas mežu joslā, kur ganišana pārsvarā notika mežā.³³

Sakarā ar ganišanu mežos un krūmājos bija izveidojies plašs loks ticējumu un ieražu, ar kuriem lopus centās noturēt kopā ganāmpulkā, ietekmējot dažādiem maģiskiem paņēmieniem. Jāņem vērā, ka ticējumiem un maģiskiem aktiem sava laika dzīvē bija būtiska nozīme. Ganu ieražas sevišķi ievērotas pirmajā ganu dienā, kurai, pēc tā laika domāšanas, vajadzēja noteikt visa ganību laika veiksmi. Piemēram minamas raksturīgākās no tām. Pirmās ganu dienas rīksti vakarā pārnesa mājās, "lai govīs nāktu visas mājās". Vakarā šo rīksti meta laidarā, uz kūts jumta, aizsprauda kūti aiz sijas: lai govīs nāktu mājās un nezustu. Izdzenot govīs no rīta ganos, zem kūts sliekšņa lika atslēgas vai aužamo stēļu nītis, lai govīs tām pārkāptu pāri: "...tad tās vasaru ganos ēdišot kā saslēgtas". Tūlīt pēc izdzīšanas ganos gāja lopiem apkārt, šādā veidā it kā saslēdzot tos aplī. Bija arī piemērots teiciens: "Turaties nu, gosniņas, visas kopā!"³⁴

Ganot mežā, lielus zaudējumus lopiem nodarīja meža zvēri, sevišķi vilki. XIX gs. sākumā V.Frībe šos zaudējumus Vidzemē novērtējis šādi:

19.att. Tāšu un koka ganu taures

"Vidēji dažos apvidos par vilku laupījumu gadā kļūst katra sestā aita, tikpat daudz kazu un cūku, katrs desmitais līdz divpadsmitais zirgs un tikpat daudz liellopu"³⁵. Lopus sargāja no vilkiem, ne tikai iznīcinot tos (*sk.* II nodaļu: Meža dzīvnieki Latvijā). Šim nolūkam kalpoja arī plaša ganu ieražu grupa: lai nepievilinātu vilku, izvairījās to pieminēt sarunās.³⁶ Pavasarī, izdzenot pirmo reizi lopus no kūts, tos apkvēpināja ar degošiem skaliem, "lai vilki neietu klāt, baidīdamies no gruzduma smakas"³⁷, ar grauzdētiem vilka kauliem vai gaļu. Tai pašā nolūkā apkvēpināja arī ganus.³⁸ Tāpat aprakstītas vairākas uz līdzības asociācijas dibinātas ieražas, ar kurām cerēja novērst vilku briesmas vasarā mežā. Piemēram: "Jurģa dienā vilkam jāaizsien mute, lai vilks aitas nekostu. Rītā priekš saules divi cilvēki aiziet pie paisītavām"³⁹. Viens sien ap paisītavām valgu, otrs prasa: "Ko tu tur sien?" – "Vilkam muti sienu". Tā sien un prasa deviņas reizes, tad vilkam mute ir aizsīta."⁴⁰

* * *

Ganīšana pieder pie vissenākajiem meža izmantošanas veidiem. Ražotāj-saimniecības sākumos tā bija viena no meža izmantošanas pamatveidiem. Turpmākos gadsimtos, tradicionālās saimniecības laikmetā, ganīšana ieguva būtisku meža papildizmantošanas nozīmi. Uzsverams: ganīšana mežā saglabājās daudzu gadsimtu ritējumā, līdz pat nesenantam laikam. Gadsimtu gaitā ganīšana mežā mainījās, piemērojoties meža īpašuma tiesību, mežsaimniecības un lopkopības attīstībai. Lopu ganīšana bija viens no cilvēku saimnieciskās darbības faktoriem, kas jūtami kaitēja mežam. Tāpēc līdz ar meža vērtības pieaugumu ganīšana mežā pakāpeniski tika ierobežota. Jaunajos laikos, kad mežs kļuva par labu ienākumu avotu valstij un zemes īpašniekiem un arvien lielāku nozīmi ieguva mežsaimniecības atzinumi, ganīšana mežā tika atmesta gandrīz pilnīgi. Tomēr ar meža ganīšanu saistītais senais iemaņu un priekšstatu slānis tika pārmantots un ir saglabājies vēstures avotu aprakstos, folklorā un etnogrāfiskos pierakstos. Tā ir būtiska lappuse latviešu tautas tradicionālajā meža izmantošanas kultūrā.

Atsauces

¹ LVVA, 554.f., 2.apr., 2775.l., 51.lpp.

² K.Hasel. *Forstgeschichte*, 152. – 154.lpp.

³ A.Hupel. *Topographische Nachrichten, Bd.II*, 494.lpp.

⁴ *Latviešu Avīzes*, 1863., nr. 13., 76.lpp.

⁵ LVVA, 929.f., 1.apr., 3.l., 152.lpp.

⁶ B.Jurēvičs. *Meža ganības. – Latvijas Lauksaimnieks*. 1920., nr. 6.

⁷ *Baltkrievijas Valsts vēstures arhīvs*, 2635.f., 1.apr., 409.l., 6.lp.

⁸ *Turpat*, 2635.f., 1.apr., 288.l., 4.lp.

⁹ *Piemēram sk.:* LVVA, 731.f., 3.apr., 363., 366., 368., 373.lietu.

¹⁰ *Jaunas Zinias*, 1913., nr. 33, 2.lpp.

¹¹ *Turpat*, 1914., nr. 74, 2.lpp.

¹² 1 arštna = 71,12 cm.

- ¹³ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности, V. Витебская губ. СПб, 1903, с. 35.
- ¹⁴ Domāts ugunsgrēks.
- ¹⁵ Domāts pagasts.
- ¹⁶ LVVA, 929.f., 1.apr., 4.l., 163.lp.
- ¹⁷ Курляндские ведомости, 1890, с. 39.
- ¹⁸ LVVA, 680.f., 1.apr., 914.l., 4.lp.; 918.f., 3.apr., 921.l., 4.lapa u.c.
- ¹⁹ Latvijas Lauksaimnieks, 1920., nr. 6., 90.lpp.
- ²⁰ Valdības Vēstnesis, 1921., nr. 201.; 1922., nr. 97.; 1923., nr. 112.; 1924., nr. 97 un sekoj.gadi.
- ²¹ Turpat, 1934., nr. 68.
- ²² Памятная книжка Витебской губернии на 1878 год. Витебск, 1878, с. 204.
- ²³ LVM E, 2885. tape.
- ²⁴ L.Dumpe. Lopkopība Latvijā, 150.lpp.
- ²⁵ J.A.Brand. Reysen durch die Marck Brandenburg, Preussen, Churland, Liefeland etc. Wesel 1702., 91.lpp.
- ²⁶ LVVA, 731.f., 3.apr., 367.l., 2.lp.
- ²⁷ Труды местных комитетов., 1903, с. 350.
- ²⁸ Ltt, nr. 12805.
- ²⁹ Ltt, nr. 25546 – 25622 u.c.
- ³⁰ Fr.Klappmeyer. Janna Krišjanna Šubarta Kleefelds padoms, visiem arājiem iedots, kam trūkums pie lopu ēdumiem iraid. Jelgava, 1789., 95. – 96.lpp.
- ³¹ A.Bielenstein. Die Holzbauten und Holzgeräthe, 569.lpp.
- ³² Turpat, 723. – 724.lpp.
- ³³ L.Dumpe. Lopkopība Latvijā, 174. – 175.lpp.
- ³⁴ Ltt, nr. 8300 – 8560 u.c.
- ³⁵ W.Ch.Friebe. Grundsätze zu einer theoretischen und praktischen Verbesserung der Landwirtschaft in Liefeland, II. Riga, 1802., 136.lpp.
- ³⁶ Ltt, nr. 12240.
- ³⁷ Ltt, nr. 23546, 35074.
- ³⁸ Ltt, nr. 8282 – 8286, 12241 u.c.
- ³⁹ Paisītavas: rīks linu apstrādāšanai ar veramu galu, kas atgādināja muti.
- ⁴⁰ Ltt, nr. 12230 – 12230 u.c.

V. Meža dravniecība

1. Meža dravniecības attīstība Latvijā

Trešā svarīgākā ar mežu saistītā tradicionālās saimniecības nozare Latvijā līdzās zemkopībai un lopkopībai bija meža dravniecība. Zemnieki no tās ieguva uzturam un saimniecībai nepieciešamo medu un vasku. Muižām dravniecība viduslaikos sagādāja vislielākos ienākumus meža izmantošanā.

Meža dravniecība kopš senatnes piekopta plašā Viduseiropas un Austrumeiropas reģionā no Reinas rietumos līdz Urāliem austrumos, no Somu līča ziemeļos līdz Karpatiem dienvidos.¹ Tā raksturīga apvidiem, kurus klāja mežs ar piemērotiem kokiem bišu dobumiem un augiem medus ievākšanai. Par dravniecības ļoti senu pastāvēšanu Eiropā liecina tas, ka indoeiropiešu valodās medus nosaukums nāk no vienas kopīgas saknes: sanskritā *madhu* (saldā ēdamviela), grieķu valodā *methi*, slāvu *miod*, senvācu *metu*, skandināvu *miord*, anglosakšu *medu*, īru *meadh*, latviešu *medus*.²

Savvaļas medus nesēja bite (*Apis mellifera*) bija Latvijā jau ap 6.g.t. p.Kristus. Pirmatnējā mežā, kas tajā laikā klāja Latvijas teritoriju, pārpilnībā ziedēja nektāraugi; pavasarī un vasarā – dažādi meža pļavu augi un liepas, rudenī – virši. Pirmie Latvijas iedzīvotāji, kuri pārtika no dabā savāktiem produktiem, atrada kokos bišu ligzdās bagātīgus medus krājumus.

Aizvēstures laikmetā medus bija saldviela un arī ārstniecības līdzeklis. Vienīgās pieejamās saldvielas nozīmi medus visā Eiropā saglabāja līdz pat XVI gs., kad no Amerikas sāka ievest niedru cukuru. Kā rūgšanas stimulatoru medu izmantoja arī reibinoša dzēriena gatavošanai. Medus dzērienu kopš senatnes pazina visas Eiropas tautas, kas piekopa dravniecību.³ Latvijā to apliecinājis jau Indriķis Livonijas hronikā, rakstot par Ikšķiles lībiešiem 1198.gadā. Atsakoties no kristīgās ticības, "...viņi pēc savas paražas izvārīja medalu un kopīgi iedzēruši un apspriedušies pieņēma lēmumu"⁴.

Ne mazāk noderīgs viduslaikos bija otrs bišu produkts: vasks. Kopš aizvēstures tas izmantots svecēm. Vaska sveces dega ilgāk un ar spožāku liesmu nekā tauku sveces. Ar kristīgās ticības izplatīšanos gaišās vaska sveces kļuva par baznīcas dievkalpojumu nozīmīgāko elementu. Tāpēc 1.g.t. pēc Kr. Eiropā krasi pieauga pieprasījums pēc bišu vaska. Arī Latvijā pēc kristietības pieņemšanas 2.g.t. sākumā jūtami paplašinājās vaska patēriņš sveču liešanai. Vasku daudz izmantoja arī feodālajās kancelejās: uz vaska plāksnītēm rakstīja; dokumentus un vēstules apstiprināja ar vaska zīmogiem. Jāatgādina: vasks bija nepieciešams rotkaļiem. No tā veidoja gaistošas formas, atlejojot bronzas un citas rotas.

Latvijā abi biškopības produkti: medus un vasks ir starp arheoloģiskajiem atradumiem. Tērvetes pilskalna XI – XIII gs. slāņos atrasti vaska gabali; kādreizējās klēts vietā starp pārogļotiem graudiem – pat bišu šūnas ar periem. Vasks uztiets arī Talsu pilskalna XII gs. kultūrslānī. Rīgā, atrokot Alberta laukumā kādas XII – XIII gs. celtnes paliekas, atrasta tāsīm apšūta kriju vācele, kas bijusi pilna ar medus kārēm.⁵

Ap X gs. dravniecība Latvijā bija jau tiktāl attīstīta, ka varēja notikt rosīga medus un vaska tirdzniecība ar kaimiņu tautām. Pirmie vācu tirgotāji XII gs. beigās līdz ar citām precēm no Daugavas grīvas izveda medu un vasku. XIII – XIV gadsimtā

vasks bija galvenā Rīgas eksportprece. No visām Rīgas pilsētas parādnieku grāmatas atzīmēm XIII – XIV gadsimtā ceturto daļu sastādīja vasks.⁶ 1610.gadā iepriekš jau minētais katoļu prāvests Dionīsijs Fabričijs Vidzemes hronikā rakstīja par lieliem vaska krājumiem vietējo zemnieku mājās. Vācu tirgotāji to pirkuši no zemniekiem, mainot pret mazvērtīgām precēm. Medus un vasks viduslaikos bija ne tikai nozīmīgi tirdzniecības objekti, tie izmantoti arī kā maksāšanas līdzekļi. Piemēram, Rīgas ģildes un cunftu XIV gs. statūtos sodi bija noteikti vaskā un medū.⁷

Biškopības vērtējums tautā spilgti atspoguļojas plašā ar šo saimniecības nozari saistītā folklorā. Zīmīgas ir tautasdziesmas:

Margodama saule lēca
Caur ozola lapiņām:
Dravinieka ligaviņa
Zelta naudu rēķināja.
/Ltdz 12281/

Bitīt' Dieva kalponīte,
Dievam dara gaišumiņu:
Pati sēd ozolā,
Sveces deg baznīcā.
/Ltdz 1242/

Ņemot vērā dravniecības būtisko saimniecisko nozīmi viduslaikos, svarīgs ir jautājums par meža dravu izmantošanu un tās pārmaiņām laika gaitā. Dokumenti ataino latviešu zemnieku senās tiesības un to pakāpenisku ierobežošanu šajā meža izmantošanas jomā.

Sākotnēji bišu doru ierīkošanas un meža dravu izmantošanas kārtību Baltijā noteica vietējo zemnieku ieraduma tiesības. Mežā atrastais biškoks piederēja tam, kurš to atrada. Ierīkot dores varēja jebkurā vietā, arī tālu prom no mājām. Atrastie vai izdobtie biškoki ietilpa nekustamā īpašuma sastāvā, tie pastāvīgi minēti dokumentos ieblakām laukiem un pļavām.⁸ Kā dzimtas īpašums biškoki, tāpat kā tīrumi un pļavas, pārgāja mantojumā. Piemēram, lībiešu ieraduma tiesības atļāva ierīkot bišu dores kopienas mežā un atstāt tās bērniem mantojumā.⁹ Noteiktā teritorijā biškoki, t.i., meža dravas, bija kopienas vai ciema īpašums. Dokumentos ir runa par Ropažu zemnieku, Lielvārdes zemnieku un citām dravām.¹⁰

Biškoki uzskatīti par sevišķi lielu vērtību. Kā raksta Latviešu Indriķis, 1206.gadā lībieši atkritēju no pagānticības Kaupo soda, atņemdami viņam laukus un salauzdami biškokus. 1212.gadā notika plaša latgaļu un lībiešu sacelšanās pret Cēsu bruņiniekiem, kuri viņiem bija atņēmuši laukus un biškokus.¹¹ (Sīkāk sk. I nodaļu: Mežu politika un likumdošana). Par drakonisku sodu bišu zaglim vēl XVI gs. beigās lasāms Fr.Nienštedta hronikā¹².

Pēc Baltijas pakļaušanas vāciešiem biškoki, tāpat kā viss mežs, meža zvēri un putni, kļuva par zemes kunga īpašumu. Tos kopā ar zemi izlēņoja, dāvināja un ieķīlāja. Konkrētos dokumentos biškoki un dravas ietverti samērā bieži. Parasti lietoti apzīmējumi "biškoki" (latīņu valodā *arbores apum*) vai "medus koki" (*arbores melligere*, lejasvācu valodā *honnichbom*). Tie ir mežā (lat. *in silva*, līv. *in de busche*), to dēvē arī par "medus ganībām" (līv. *honichweide*).¹³ Ka tie ir augoši koki, liecina sakarā ar medus ņemšanu dokumentos lietoti izteicieni: lat. *arbores askendare*, līv. *des honnighes stigen*, kuru nozīme ir "kāpt kokos", "kāpt pēc medus"¹⁴.

Zemes īpašnieki sākumā neierobežoja zemnieku tiesības izmantot biškokus mežā. Vēl vairākus gadsimtus pēc vācu feodālās virsvaras ieviešanas zemnieki ar līgumiem varēja nodrošināt savas meža dravošanas tiesības. Piemēram, 1349.gadā tika apstiprinātas Salaspils un 1380.gadā. Ropažu zemnieku tiesības dobt kokus bitēm mežā un novēlēt tos mantojumā.¹⁵

Zemes īpašnieki savās tiesībās aprobežojās ar to, ka aplika zemes valdījuma robežās zemnieku izmantotos biškokus ar parasto desmitās tiesas nodevu no medus un vaska. Tā kā bišu produktu vērtība viduslaikos bija augsta un tie bija nozīmīgākais finansu ienākumu avots no mežiem, ar laiku nodeva par biškoku izmantošanu zemes īpašnieka mežā tika paaugstināta. Jau XIV gadsimtā tā daudzos gadījumos pārsniedza desmito tiesu. Piemēram, Salaspils libiešiem 1349.gadā bija noteikta medus nodeva trešās daļas apjomā no ievāktā medus un vaska.¹⁶ Pēc tā laika noteikumiem, biškopības nodevas ievāca Miķeļos (29.septembrī). Mežu plašumā bija grūti izkontrolēt zemnieku biškoku skaitu. Tāpēc Rīgas pilsētai, kuras apkārtējo mežu robežās XIV gs. otrā pusē bija vairāki simti libiešu biškoki, bija pat īpašas amatpersonas, t.i., medus fogti; bez viņu klātbūtnes zemnieki nedrīkstēja ņemt mežā medu.¹⁷

Ar laiku zemnieku tiesības izmantot mežu dravošanai tika arvien vairāk ierobežotas zemes īpašnieku interesēs. Tas vispirms skāra iespēju dobt jaunus biškokus mežā. Jau 1455.gadā, izšķirot kādu zemes strīdu Salacas apkārtnē, Rīgas virsbīskaps noteica, ka "...pārnovadu ļaudis var svešā zemē izdobtos biškokus lietot un paturēt, kamēr tie sapūst un nogāžas, bet uz priekšu aizliegts izdobt jaunus biškokus citā novadā", t.i., uz citam piederošas zemes.¹⁸

Pēc muižu izveidošanās XVI gadsimtā zemnieku meža dravniecības iespējas tālāk sašaurinājās. Tas bija sakarā ar mežu platību samazināšanos: palielinoties muižu aramzemei un neracionāli izcērtot mežu, samazinājās bišu ganības un kļuva retāki doru ierīkošanai piemēroti koki. Ceļoties meža vērtībai, zemnieku dravošanu ierobežoja meža likumi. 1783.gadā Vidzemes un Igaunijas meža instrukcijā tika uzsvērts: ar bišu doru ierīkošanu tiekot bojāti labākie koki. Zemniekiem tika aizliegts dobt jaunus biškokus, bet par esošo biškoku izmantošanu uzlikts maksājums: 20 – 40 kapeikas gadā par katru. Ja maksājums netika nokārtots, biškokus zemniekiem atņēma.¹⁹

Par spīti ierobežojumiem, naturālās saimniecības laikmetā meža dravniecība piekopta Latvijā tomēr ļoti plaši. Medus un vasks tūlīt aiz labības bija galvenie naturālo nodevu veidi, ko zemes īpašnieki un vēlāk muižas ievāca no zemniekiem. Rīgas pilsēta 1405. – 1459.gadā no saviem meža īpašumiem saņēma katru gadu 2400 mārciņas (1 tonnu) medus.²⁰ Zemgales Mežmuižā 1566.gadā no 149 saimniekiem nodevās tika saņemti 182 pudi medus un apmēram 8 pudi vaska.²¹ Tos tālāk pārdodot, muiža ieguva 600 Rīgas marku lielu ienākumu. Kurzemē, Grobiņas apkaimē, muižas īpašnieks 1560.gadā no medus un vaska nodevām ieņēma 244 dālderus; tas bija 20,4% no ienākumiem, ko muižai deva zemnieki.²²

Tas, ka zemnieku dravniecība zemes īpašniekiem bija būtisks ienākumu avots, noteica meža dravniecības pastāvēšanu Latvijas teritorijā arī jaunos laikos: XVIII gadsimtā un XIX gs. pirmajā pusē. Kopš XVIII gs. zemnieku medus nodevu parasti aprēķināja pēc zemnieku lietošanā nodotās zemes platības. Pēc Popes –Ances muižas 1800.g. noteikumiem katram saimniekam bija jātur 33 biškoki un no tiem ikgadū jāatdod muižai 20 mārciņas medus un 1,5 mārciņas vaska. 1827.gadā zemnieki šai

muižai nodevās piegādāja 3500 mārciņas medus. Nurmuižas draudzē bijis tūkstošiem biškoku.²³

XIX gs. sākumā meža dravniecībā pastāvēja divējādas tendences. Kā muižnieku ienākumu būtisks objekts tā daudzās izdevīgās vietās turpināja samērā plaši pastāvēt. Tas atspoguļojas arī XVIII – XIX gs. saimnieciska rakstura sacerējumos, kuros pamatota meža dravniecības lietderība un sniegti padomi, lai dravu izmantošana nekaitētu mežam. V.Fribe apcerējumā "Dažas piezīmes par biškopības paplašināšanu un uzlabošanu Vidzemē" ieteica dobt dories "nevis priedēs, bet eglēs, apsēs un citos lētākos kokos"²⁴. Arī H.Dullo XIX gs. sākumā ieteica izvairīties no priežu došanas, tā vietā izmantojot dabiskos koku dobumus, sevišķi lētajās apsēs un alkšņos.²⁵ J.G.Bitners, rakstīdams 1822.gadā par meža koku izmantošanu dravniecībā, pat uzsvēra tās labvēlīgu ietekmi uz sēklu koku meža ataugšanu.²⁶

Meža dravniecība sāka strauji sarukt pēc zemnieku brīvlaišanas XIX gs. sākumā; tad viņiem tika aizliegta biškoku izmantošana muižas mežos.²⁷ Tā vēl vairāk samazinājās XIX gs. otrā pusē līdz ar zemnieku zemes izpirkšanu. Zemnieki drikstēja izmantot dravniecībai vairs tikai viņu īpašumā esošos meža kokus. Šajos apstākļos strauji sāka pieaugt māju dravas. Tās ieguva galveno nozīmi biškopībā, tāpēc tautā zuda interese par meža dravniecību.

Bišu dories meža kokos visilgāk saglabājās mežainajos Jaunjelgavas, Lubānas un Viļakas novados.²⁸ Ar plašām viršu audzēm mežos varēja būt saistīta meža dravniecības sevišķi ilgstoša saglabāšanās Ziemeļkurzemē. Pastāvēja uzskats, ka virši labāk zied, ja tos rudenī dedzina. Tā varēja celties daudzie meža ugunsgrēki Kurzemē. Koki ar iecirstām dorēm vēl XIX gs. otrā pusē bišu turēšanai izmantoti arī gar Gauju, Ziemeļvidzemē ap Kūdupi un Valku, tāpat kā attiecīgi piegulošā Igaunijas dienvidu daļā.²⁹ XX gs. sākumā Latvijas mežos bija saglabājušies vairs tikai daži koki ar bišu saimēm. 1929.g. etnogrāfiskajā ekspedīcijā aprakstīts pēdējais vēl izmantotais biškoks Kuldīgas apriņķa Rendas pagastā.³⁰

2. Meža dravniecības norise

Būdam ļoti senas cilmes meža saimniecības nozare, meža dravniecības norise ir pelnījusi sevišķu ievērību. Tās paņēmieni un rīki bija izveidojušies jau tradicionālās saimniecības sākumposmā, optimāli piemēroti darba apstākļiem mežā un sava laika tehnisko iespēju ietvaros. Turpmākie gadsimti meža dravniecības norisi būtiski nemainīja. Tāpēc arī tās jaunāki, XIX gs. apraksti, ļauj ieskatīties vienā no pirmatnējākām meža izmantošanas jomām.

Meža dravniecības veidi. Par meža dravniecību tiek devēta meža koku dobumos mītošo bišu saimju izmantošana. Attiecīgi apzīmējumi ir arī citām tautām, kuras pazina bišu turēšanu meža kokos; vāciešiem: *Waldbienenzucht*; krieviem: *борничество*; poļiem: *bartnictvo*.

Bišu dobumi meža kokos varēja būt dabiski izveidojušies un mākslīgi izcirsti. Sākotnēji izmantots dabiskos koku dobumos dzīvojošo bišu medus. Tas cilvēkam bija laimīgs atradums. Mežā bija daudz neatrastu bišu saimju, nākamā pavasarī iztukšotā dobumā ielidoja jauns spiets. Tāda medus ievākšana, iznīcinot saimi, bija raksturīga agrajam vēstures periodam, kad cilvēki pārtika no savākšanas un medībām, turklāt tām tautām, kuras dzīvoja mežu apvidos. Šo pirmatnējo medus ievākšanu apzīmē ar īpašu terminu; angļu valodā: *honey hunting*, vācu *Bienenjagt*,

krievu *пчелованье*. Vēl XIX gadsimtā medus iegūšana, iznīcinot bites, aprakstīta Baltkrievijas un Polijas mežainajos apvidos.³¹

Attīstoties ražotājsaimniecībai un veidojoties pastāvīgām apmetnēm, bišu saimes meža koku dobumos centās saglabāt, tā nodrošinot pastāvīgu medus ieguvī. Atrasto biškoku iezīmēja, tas skaitījās atradeja īpašums. Bet agrāk piekoptā medus ievākšana, iznīcinot atrasto saimi, vēl ilgi turpināja pastāvēt paralēli. Tā rīkojās, ja bites bija apmetušās ciršanai paredzētajā kokā vai grūti sasniedzamā vietā.

Nākošā dravniecības attīstības pakāpe bija cilvēka izcirstas bišu dores mežā augošos kokos. Latvijā par to ir ziņas jau no 1. g. t. Arheoloģiskajos izrakumos atrasti VI gs. dzelzs uznavas kalti, kurus varēja lietot dobumu izciršanai kokos. X – XII gs. atradumu vidū pārstāvēti arī citi doru ciršanai nepieciešamie rīki: kalti, cērtes, cirvji u.c. Āraišu ezera pils IX – X gs. kultūrslāņos atrastas dzeiņa detaļas: pītas lūku virves, liedzējs, sēžamais dēlītis.³² Dzeinis bija ierīce, ar kuru dravnieks kāpa biškoka. Tā konstrukcija bija sarežģīta, tāpēc dzeiņa lietošana liecina par meža dravniecības būtisku nozīmi saimniecībā un attīstītu pakāpi jau 1.g.t. Senākajos dokumentos atkārtoti figurē vārdi: latīņu *incidere, fodere*, lejasvācu *holen*. To nozīme ir "iegriezt". Tie liecina par doru ciršanas plašu izplatību viduslaikos.³³ Biškoku dobšanu meža kokos, turklāt arī tālu no mājām, nepārprotami apliecina folklorā, piemēram:

Cep, māmiņa, man maizīti,
Viegli nest, gausi ēst:
Nu es iešu doru dēt
Tālajā siliņā.

/Ldz 1122/

Biškoki. Līdz ar dravniecības apjoma augšanu attīstījās tās iemaņas un pieredze. Pirmais darbs bija piemērota biškoka izvēle. Vēl XIX gadsimtā bieži vien izmantoti koki mežā, kuru dabiskos dobumos bites bija apmetušās pašas. Spietošanas laikā dravnieki mežā meklēja spietus dabiskos dobumos. Biškoku atrada, vērojot meža dzīvniekus. Ziemā pie bitēm aizveda caune. Sniegā sekoja pa caunes pēdām. Zem bišu ligzdas bija skaidiņas, kas norādīja, ka caune mēģina piekļūt tai. Ceļa rādītājs bija arī vāvere, kas reizēm pat dalīja dobumus ar bitēm. Pie šāda biškoka zemē bija zīles, riekstu čaumalas. vasarā bišu atrašanās vietu nodeva to sanēšana kokā un lidošanas virziens.³⁴

Dores ieciršanai bieži vien izmantoja koku ar dabisku dobumu, jo tad darbs bija vieglāks. Par sevišķi piemērotu dobšanai uzskatīts koks ar ietrupējušu serdi. To arī veicināja: "Vecas egles stumbra augšdaļa tika nozāģēta, caur ko tā serde izpuva, tad ar vieglām pūlēm no vieniem sāniem gareniski izdobta, beigās virsa nōsegta un sānu atvērūmam priekšā pietapots dēlis," par zemnieku dravošanu rakstīja 1845.gadā ārsts un Baltijas lauksaimniecības apraksta autors Aleksandrs Frīdrihs Hiks (1802. – 1842.).³⁵

No Latvijas meža koku sugām sākotnēji bišu dorēm visvairāk izmantots ozols. Tajos bieži veidojās dabiski dobumi, kas varēja noteikt to plašu izmantošanu meža dravniecībā. Ozols saistībā ar bitēm ir raksturīgs motīvs tautasdziesmās:

Kam tie kalni, kam tās lejas,
Kam tie kupli ozoliņi?
Rudziem kalni, miežiem lejas,
Bitēm kupli ozoliņi.

/Ldz 12282/

Ozols minēts senākajā dokumentā, kurā nosaukta dravas koka suga: 1226.g. Rīgas pilsētas un Daugavgrīvas klostera robežu līgumā.³⁶ Ozoli ir vienīgie dravas koki dokumentos līdz pat XVI gs. otrai pusei; tolaik ozolu meži Latvijā bija vēl plaši.³⁷

Kopš XVI gs. otrās puses kā dravas koks tiek nosaukta priede. Nākamo gadsimtu avotos dores priedēs minētas arvien biežāk. Tas acīmredzot bija saistīts ar ozolu mežu pakāpenisku izzušanu. XIX gs. avotos priede kā dravošanai izmantotais koks jau ir lielā pārsvarā. Šajā laikā bišu dobumi ierīkoti lielākoties priedēs visā meža dravniecības izplatības teritorijā Austrumeiropā.³⁸ Priede bija labi piemērota dobšanai, tās serde bija mīksta un sveķaina. Turklāt priedei bija maz zaru. Trešā vietā Latvijas meža dravniecībā bija liepa, kura labprāt izmantota tāpēc, ka tās ziedi bija bagātīgs medus avots. Retāk bitēm izmantota egļe, tā dobuma vietā viegli lūzusi, turklāt daudzie egles zari traucējuši darbu.³⁹ Pārējie koki meža dravniecībā izmantoti tikai dažos gadījumos.

Lai biškoks pārāk nešūpotos vējā, vai pat nenolūztu vētrā, tam nocirta galotni: *notlīdzināja, notrumpēja*. Cirtumu pret mitrumu pārsedza ar egļu mizu, tāsīm un noslogoja ar plakanu akmeni. Apcirta arī zarus, lai koks stāvētu stingrāks. Tā nozīmi apliecina tautasdziesma:

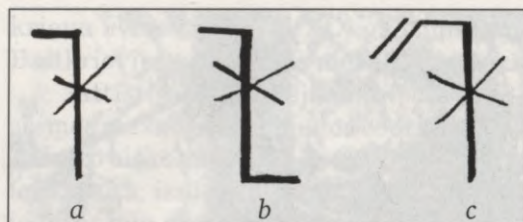
Guli, guli, bāleliņi,
Vējš nolauza ozoliņu;
Kam neņēmi garu cirvi,
Kam zariņus neapcirti?

/Ltdz 12551/

Dores ierīkošana. Kokā izcirsto dobumu bišu saimei sauca par *dori* jeb *dravu*. Dobšanu apzīmēja ar vārdiem *dēt*, *durt* un *cirst*. Parasti kokā izdoba vienu dori, bet bija arī koki ar divām vai trim dorēm. Dori cirta koka dienvidu pusē 10 – 15 pēdu⁴⁰ augstumā no zemes. Augsti cirstu dori cerēja nosargāt no zagļiem un lāčiem⁴¹. Dobums bija vidēji 1 m augsts un iesniedzās līdz stumbra vidum. To nosedza 2 vai 3 biezi dēļi: *plaukti* jeb *vāki*. Vāku malās bija atstātas spraugas bišu skrejām. Pret izkrišanu tos nostiprināja ar koka puļķiem, vai piesēja pie koka ar klūgām. Virs vākiem piekāra *valnu*: koka dēli, mazliet platāku un garāku par dores caurumu. To iestiprināja virs dores koka tapā, lai pie vajadzības varētu atbīdīt uz sāniem. Strādājot, atbīdīto valnu atspieda pret stumbru ar žuburainu kociņu. Valna sargāja dravu no vēja, lietus un sniega, no caunēm, lāčiem un dzeņiem.

20.att. Dravas priede
Kuldīgas apr. Rendas pag. 1929. g.

21.att. Ances – Popes apkārtnes zemnieku
1714. g. bišu koku īpašuma zīmes:
a – tēva, b un c – dēlu

Spieta pievilināšanai dobumu ierīvēja ar vasku vai ielika tajā šūnu gabaliņu. Kurš pirmais ievēroja, ka dorē spietošanas laikā apmetusies saime, aizsprauda aiz koka mizas zaļu egles zariņu un ziņoja īpašniekam: "Es tavu priedi appušķoju". Labas ziņas nesēju pienācās pacienāt.⁴²

Sena tradīcija Latvijā bija meža dores atzīmēšana ar īpašuma zīmēm. Biškoku īpašuma zīmes lietoja visas tautas, kas pazina meža dravniecību.⁴³ Šādā veidā darīja zināmu koka piederību konkrētai saimniecībai. XVIII gs. beigās A.Hupels par to rakstījis: "Pēc sen sena paraduma neviens neuzdrošinas tādas dores apzagt"⁴⁴. Īpašuma zīme pārgāja mantojumā kopā ar saimniecību. Ierīkojot savu dravu, katrs no brāļiem atšķirīgā veidā papildināja no tēva mantoto īpašuma zīmi. Paaudžu gaitā tāpēc īpašuma zīmes kļuva arvien sarežģītākas. Latvijā dravas koku īpašuma zīmes ir zināmas jau no XIV gadsimtā. Ar tām bija atzīmēti Ropažu zemnieku biškoki, un tās fiksētas Rīgas pilsētas parādnieku grāmatā.⁴⁵ Šīs zīmes ir samērā komplicētas,

22.att. Dzeinis
Kuldīgas apr. Rendas pag. 1929. g.

Dravas koku dobšana uzskatīta par smagu un bīstamu darbu. Tam bija vajadzīga pieredze. Tautasdziesmās pārsmets, ja darbs nebija pietiekami rūpīgs, piemēram:

Gauži bite noraudāja
Sava veca dravenieka,
Atradusi šauras dures,
Skabargainu dējumiņu.
/Ltdz 12320/

kas liecina par to pārmantošanu jau vismaz 5 – 6 paaudzēs. 64 īpašuma zīmes ar labi saskatāmiem papildinājumiem pie mantošanas ir arī Ances – Popes apkārtnes biškoku īpašnieku sarakstos no 1714.gada; tās XX gs. sākumā publicējis Augusts Bilenšteins.⁴⁶

Īpašuma zīmi iegriezta uz valnas, dores vāka vai iecirta mizā koka stumbra apakšā. Dores vāku rotāja arī ar iegrieztiem rakstiem. Rakstītas dores daudzkārt minētas ar dravniecību saistītās tautasdziesmās, piemēram:

Dūmi kūp siliņā,
Atskrien bite raudādama:
Tur sadega brāliņam
Simts rakstītu ozoliņu.
/Ltdz 1258/

Meža dores to īpašnieki centās sargāt no kaitētājiem un sliktiem laika apstākļiem. Salam tuvojoties, aizdrīvēja spraugas starp dores vākiem un stumbru; vēl apvīstīja salmiem vai sau-su zāli. Starp vākiem un vējdēli lika arī

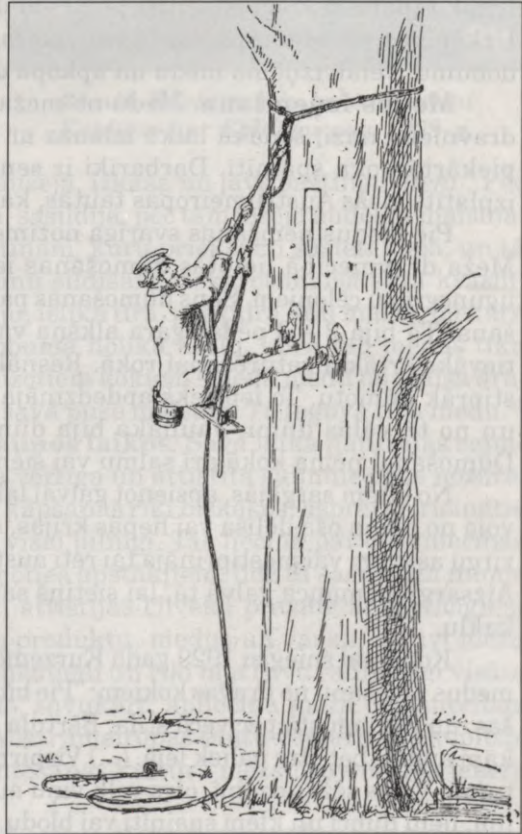
skujas. Iestājoties siltam laikam, parasti martā, kāpa kokā, lai dori atbrīvotu no seguma un iztīrītu.

Meža dravu lielākais postītājs bija lācis. Baltijā senākajā dravniecības rokasgrāmatā īpaši uzsvērti lāču nodarītie postījumi meža dravās. Tie iznīcināja gan medu, gan bišu saimi.⁴⁷ Tāpēc no lāciem dravas kokus sevišķi sargāja. Centās aizkavēt lāču nokļūšanu kokā pie dores. Šim nolūkam kokam cirta nost zarus. Cits paņēmieni bija: kokā iedzīti asi, uz augšu vērsti, dzelzs āķi virs dores un abās pusēs tai. Lācis parasti uzrāpās pa stumbra pretējo pusi un mēģināja piekļūt dobumam no augšas. Āķi neļāva to izdarīt.⁴⁸ Vēl dorei priekšā mēdza kārt smagu bluķi. Kad lācis bluķi grūda nost, krizdams atpakaļ tas deva viņam smagu belzienu.

Kāpšanas paņēmieni dravas kokos. Dravnieku darbā sarežģītākais posms bija nokļūšana kokā vajadzīgajā augstumā virs zemes, lai izcirstu dori, bet vēlāk: apkoptu bites un izņemt medu. Pastāvīgi kāpieni biškokā nevarēja būt, pa tiem pie bitēm piekļūtu lācis. Vienkāršākā kāpšanas ierīce bija *sliķis*: jauna egle ar īsi apcirstiem zariem, ko pieslēja biškokam.⁴⁹ Diemžēl, šāds atbalsts bija nestabils un derēja tikai tad, ja dore nebija augstu. Bezzarainā priedē uztika ar virves palīdzību: kāpjot veidoja no tās cilpas kāju atbalstam. *Cilpām kāpt* bija izplatīts kāpšanas paņēmieni meža kokos. Bet kāpējam ar vienu roku vajadzēja turēties pie koka, tāpēc strādāšana pie bišu dobuma nebija ērta. Jūtami ērtāka kāpšana un arī strādāšana bija, lietojot *dzeini*: ierīci, uz kuras soliņa kokā varēja sēdēt un tāpēc strādāt ar abām rokām. Dzeinis ir komplicēta meža dravošanas ierīce. Savā laikā un apstākļos tā bija visai pilnīgs tehnisks veidojums, kurā jaunākos gadsimtos maz vairs kas bija pilnveidojams. Kā iepriekš uzverts, Latvijā dzeiņa detaļas ir jau 1. g. t. Āraišu ezerpils atradumos. Cauri visam naturālās saimniecības laikmetam šī meža dravnieku ierīce Latvijā pastāvēja bez būtiskām pārmaiņām.

Meža dravniecības pēdējā posmā to sīki attēlojis un aprakstījis Augusts Bilenšteins.⁵⁰ Līdzīga ierīce kāpšanai biškokos lietota ļoti plašā areālā: to pazina visas Austrumeiropas meža joslas tautas, kuras piekopa meža dravniecību.⁵¹

Kā visai īpatnējs rīks, kas izveidojies meža dravniecības specifiskos apstākļos, dzeinis pelnījis, lai to izvērtētu sīkāk. Tam bija divas galvenās sastāvdaļas. Pirmā bija ierīce, ar kuras palīdzību dzeini nostiprināja koka zarā: koka vai dzelzs kāsis, kura osā iesieta īsa virves cilpa. Tajā savukārt nostiprināts koka bloks: *liedzējs*. Otrā un galvenā dzeiņa sastāvdaļa bija gara virve, ar kuru bitenieks tika augšā – *uzdzinās*

23.att. Kāpšana kokā ar dzeini.

kokā. Virvē ar sadalitāju, t.i., trīsžuburu vārnas palīdzību bija iesiets sēžamais dēlītis: ap 80 cm garš un 9 cm plats. Dēlīti bija izurbti caurumi virves izvēršanai un darbarīku ievietošanai. Sākotnēji dzeiņa virve vīta no lūkiem. Par to saglabājušās atmiņas folklorā:

Zinu, zinu, bet nesaku,
Kur nogāja div' bāliņi:
Lūku plēstu, dzeiņu vītu,
Ozoliņa dēdinātu.

/Ldz 12309/

Dzeiņa virvi izvēra cauri kāša osā iesietajai cilpai, kurai liedzējs neļāva sakļauties. Liedzēja gludā virsma nodrošināja virvei labu slidi.

Nostiprinājis dzeiņa kāsi zarā virs dores, uzcēlis ar garu kārti vai uznesis augšā, bitenieks apsēdās uz dzeiņa dēļa, saņēma rokās virves brīvo galu un, kājām pret stumbru balstīdamies, vilka sevi augšā. Ticis vajadzīgajā augstumā, viņš apmeta īpašu cilpu vārnas *knābim*, lai virve neslidētu atpakaļ un rokas būtu brīvas darbam.

Ja kokam nebija kāša aizkabināšanai piemērotu zaru, lietoja dzeini, kam kāsi aizstāja stumbram apņemta, pa posmiem sastiprināta dubultvirves cilpa, kuras vienā liekumā nostiprināja liedzēju. Kokos ar resniem zariem kāpa bez liedzēja, t.i., dzeiņa virvi pārmeta zaram un vilkās augšā. Lai virve vieglāk slidētu, to ierīvēja ar mitru sūnu.

Kāpjot kokā, dravnieks sēžamā dēļa gala caurumos iekāra kaltu, cirvi, medus trauku (parasti koka spainīti), koka vai dzelzs nazi un citus nepieciešamos rīkus. Uzķāpis un sēdēdams paaugstu virs zemes, dravnieks ar dēli iekārtiem rīkiem izcirta dobumu, vēlāk izņēma medu un apkopa dori.

Medus izņemšana. Medu no meža koku dorēm izņēma, izgriežot šūnas ar dravnieka nazi, senākā laikā izlauza ar koka lāpstiņu un salika pie dzeiņa dēļa piekārtā koka spainītī. Darbarīki ir sens meža dravniecības inventārs; tas bija izplatīts visās Austrumeiropas tautās, kas pazina meža dravniecību.⁵²

Pie medus ņemšanas svarīga nozīme bija dūmiem; ar tiem apdullināja bites. Meža dravniecībā lietotās dūmošanas ierīces bija arī viens no biežākiem meža ugunsgrēku cēloņiem. Sens dūmošanas paņēmieni meža dravās bija *dūlēja* dedzināšana. Tā bija 2 – 3 pēdas gara alkšņa vai liepas pagale, kuras viens gals notēsts tievāks ērtākai saturēšanai rokā. Resnākais gals bija iešķelts vairākās daļās, lai stiprāk dūmotu. To iepriekš apdedzināja ugunskurā. Kokā esot, dūlējam uzpūta, un no tā vēlās dūmi. Jaunāka bija dūmošana, dedzinot kādā traukā praulus. Dūmošanai ņēma kokā arī salmu vai sienu grīsti, kas bija ievīstīta linu lupatā.

No bitēm sargājās, apsienot galvai lakatu. Bija arī īpašs sejas aizsargs. To gatavoja no plāna oša dēlīša vai liepas krijas, saliecot apaļu kā cibu. Vienu pusi aizpina zirgu astriem vai piestiprināja tai reti austu audumu, otrai pusei pielika kādu drēbi. Aizsargu uzmauca galvā tā, lai sietiņš sargātu seju, bet drēbe nosegtu pakausi un kaklu.

Kopainai sniegšu 1929.gadā Kurzemē Rendas pagastā pierakstītās atmiņas par medus ņemšanu no dravas kokiem: "Pie bitēm kāpj pavasarī, apskata, kā tās ziemojušas, un 24.augustā pēc vecā stila: Bērtuļa dienā. Uz dravošanu iet divi vīrieši. Viens kāpj augšā, bet otrs paliek lejā. (...) Vispirms aizmet dzeiņa āķi aiz zara dravas augstumā. Viens sēžas dzeinī, otrs velk viņu augšā ar velkamstriķi. Kāpjējs līdzī ņem dūliju, lielu dunci un klēpī spainīti vai bļodu. Galvā uzliek sietiņu. Vispirms dūmo. Tad lauž dravas kluci ārā un sāk skatīt. Kur redz medu, tur griež ārā un liek bļodā. Medu

visu neizņem, atstāj bitēm barībai. Veci ļaudis pirms un pēc šī darba skaitīja visādus vārdus, bet tikai tā, lai citi nedzird. Vispār biteniekiem bijuši dažādi noslēpumi"⁵³.

Tā kā piekļūt pie dravas dobumiem bija grūti, medu ņēma parasti tikai pavasarī un rudenī. Pavasarī izņēma medu, kas bija palicis pāri no ziemas. Rudenī medu ņēma pēc viršu ziedēšanas. No tiem ienāca lielākā medus raža.

Mežu dravās bija labs medus ieņēmums, jo visapkārt bija medus augi. Par medus vidējo ražu no vienas meža dores XIX gs. vidū uzskatīja 20 – 30 mārciņas.⁵⁴

Noslēguma darbs bija medus atdalīšana no šūnām. Ir saglabājušies vairāki senu medus atdalīšanas paņēmieni apraksti. Vienkāršākais veids bija, saliekot izgrieztās šūnas māla bļodā, kuru iebīdīja siltā krāsni. Medus siltumā kļuva šķidrāks, šūnas mīkstākas. Pēc tam no mīkstajām šūnām ar rokām

izspieda medu. Tukšos vaskus katlā izkausēja, izkāsa un ļāva sastingt ritenī. Pēc cita paņēmiena, medus šūnas ielika katlā, sasildīja, pēc tam iesēja audekla maisiņā. Maisiņu iespieda starp divām koka lāpstiņām, kuru priekšgali sasieta kopā, un tā izspieda medu. Aprakstīta arī medus šūnu sildīšana, iekarot maisā siltā krāsni: "Sakurināja siltu riju, aiznesa medu uz riju, ielika tīrā, pašķidrā linu maisā, piekāra pie rijas ārdiem, apakšā rijas krāsns dobumā nolika katlu, kurā tad medus tika tecināts. Divi cilvēki tad ar apaļiem, nomizotiem kokiem spieda medu no maisa ārā, velkot kokus uz leju un turot koku katrs savā pusē maisam. Tā ieguva tīru medu."⁵⁵

Meža dravniecības pārmaiņas jaunos laikos. Sava laika naturālās saimniecības apstākļos meža dravniecība bija vērtīga un attīstīta saimniecības nozare. Meža dravniecības paņēmieni: sarežģītie kāpšanas rīki biškokes, asprātīgi risinātie meža zvēru atgaiņāšanas veidi u.c., bija visai pilnīgi. Tas liecina par dravniecības ilgstošo attīstības ceļu, optimāli piemēroties apstākļiem, līdz tā sasniedza mums zināmo līmeni. No paaudzes uz paaudzi attīstījās cilvēka prasme ar pieticīgiem līdzekļiem, bet mērķtiecīgi veikt svarīgo produktu, medus un vaska, ieguvi meža apstākļos. Turklāt meža dravniecības paņēmieni un rīki bija tuvu radniecīgi visām Austrumeiropas meža joslas tautām. Tas, savukārt, apliecina meža dravniecības seno izcelsmi, kuras sākumi iesniedzas Austrumeiropas tautu vēsturiskās kopības laikmetā. Līdz ar to latviešu meža izmantošanas kultūrā meža dravniecība ieņem īpaši būtisku vietu.

Tradicionālajā saimniecībā ilgu gadsimtu meža dravniecības paņēmieni un rīki pastāvēja bez jūtāmām pārmaiņām. Kā iepriekš jau konstatēts, līdz ar jauno

24.att. Kāpšana bišu kokā ar dzeini
Kuldīgas apr. Kuldīgas pag. 1929. g.

25.att. *Bluķa strops kokā*
Ludzas apr. Zvirgzdenes pag. 1926. g.

laiku saimnieciskām pārmaiņām meža dravniecība pakāpeniski zaudēja nozīmi. Tas izpaužas arī dravniecības paņēmienu maiņā. Šajā norisē nozīmīgākais bija dobo bluķa stropu arvien plašāka lietošana kokos dobo doru vietā. Dažos gadījumos no bluķa izdobti stropi uzcelti kokā jau agrīnas dravniecības apstākļos. No vētras izgāzta dravas koka izcirta stumbra daļu ar dori, to uzvilka un nostiprināja piemērotā kokā un turpināja dravēt kā iepriekš. Vēlāk ņēma iztrupējuša stumbra daļu, vidu iztīrīja, izdoba lielāku, pierīkoja vākus, galus nosedza krijām vai tāsīm un arī uzcēla kokā. Tas bija vieglāk izdarāms nekā dores ciršana augšā kokā. Lai bluķa strops būtu drošs no zagļiem un lāčiem, to iestiprināja kokā pēc iespējas augstāk.

No bluķiem izdobtos stropus sāka novietot arī pie mājām. Pakāpeniski bluķu stropi pie mājām aizstāja meža dravas. Tas bija saistīts ar meža lietošanas ierobežojumiem, kuri, kā jau rakstīts, arvien vairāk skāra zemnieku dravniecību. Bluķu stropi pie zemnieku

mājām pirmo reizi minēti jau 1587. – 1589. gadā poļu karaspēka Rīgas apkaimē nodarīto zaudējumu aprakstos.⁵⁶ Kā liecina senākie lauksaimniecības sacerējumi, XVII gadsimtā bišu turēšana bluķos pie mājām bija jau plaši izplatīta.⁵⁷

Pirmos pārnēsājamus bluķu stropus taisīja līdzīgus agrākām meža dorēm. Tos aptina ar egļu krijām, lai koks nepūtu un izskatītos dabisks. Stropus sākumā lika stāvus: tā, kā bija mežā pierasts, paliekot apakšā akmeni vai koka šķilu, bet virsū uzlika egļu krijas vai bērza tāsīs, ko noslodzīja ar akmeni. Vēlāk stropus dārzā novietoja arī guļus, horizontāli vai vienu galu paceļot augstāk. Bluķa stropi (saukti par *klučiem*, *bluķiem*, *auļiem*, *kūzaviem*, *biškokiem* u.c.) Latvijā līdz XX gs. sākumam biškopībā lietoti plaši. No tiem attīstījās stropu dravniecība.

Pēdējais meža dravu relikts bija kokos uzvilkti izdobti bluķi: *auļi* no stropiem izlidojušo spietu ķeršanai un īslaicīgai turēšanai. Bišu pievilināšanas nolūkos tos izzieda ar medu, ielika tajos tukšas bišu šūnas vai vasku. Lai aulis mazāk atšķirtos no koka stumbra, arī to apvilka ar egles mizu. Kad spiets bija iemeties aulī, dravnieks aizbāza skreju, auli uzmanīgi nolaida no koka, aiznesa mājās un bites ielaida stropā.

Šādi zemnieku biškopība tika no meža izspiesta un pārvietojās uz māju dārzjiem. Līdz ar to samazinājās bišu ganības, jo no mājas stropiem tās nespēja izmantot medus augus tālākos mežos un pļavās. Ar meža dravniecības izzušanu sašaurinājās dravniecības kā saimniecības nozares nozīme. Šajā ziņā zīmīgas ir laikrakstā "Baltijas Vēstnesis" 1888.gadā publicētās rindas: "Ar zemkopības izplatī-

šanos bišu barība sarukusi. Pēdējos 50 gados meži jau daudz sarukuši. Tā ka daudzos apgabalos biškopība neko neienes."

Atsauces

- ¹ F.Linnus. *Eesti vanem mesindus. I. Metsamesindus*. Tartu, 1939., 237.lpp.
- ² U.Niedre. *Dravniecības un biškopības piederumi*. Rīga, 1990., 9.lpp.
- ³ F.Linnus. *Eesti vanem mesindus*, 425.lpp.
- ⁴ *Indriķa hronika. A.Feldhūna tulkojums. Ē.Mugurēviča priekšvārds un komentāri*. Rīga, 1993., 57.lpp.
- ⁵ *Latvijas PSR arheoloģija*, 251.lpp.
- ⁶ H.Hildebrand. *Das rigische Schuldbuch (1286 – 1352)*. St. Petersburg, 1872., 152.lpp.
- ⁷ LUB II, nr. 950.
- ⁸ LUB I, nr. 70, 524, 529 u.c.
- ⁹ A.Švābe. *Vecākās zemnieku tiesības*. Rīga, 1927., 6.lpp.
- ¹⁰ J.G.L.Napiersky. *Die Libri Redituum der Stadt Riga*. Leipzig, 1881., II, nr. 385.
- ¹¹ *Indriķa hronika*, 97., 173., 181.lpp.
- ¹² *Fr.Nyenstädt. Livländische Chronik, herausgegeben von G. Tielemann. Monumenta Livoniae Antiquae. Bd. II, Riga, Leipzig, 1837., 11.lpp.*
- ¹³ J.G.L. Napiersky. *Die Libri Redituum der Stadt Riga*, II, nr. 383; LUB VII, nr. 49 u.c.
- ¹⁴ *Sīkāk sk. J.Linnus. Eesti vanem mesindus*, 164. – 166.lpp.
- ¹⁵ H.Bruining, N. Busch. *Livländische Güterurkunden (turpmāk LGU). Bd.I, Riga, 1908., nr. 71., 109.*
- ¹⁶ J.G.L.Napiersky. *Die Libri Redituum der Stadt Riga*, II, nr. 385.
- ¹⁷ *Turpat*, nr. 374., 375., 379., 381., 385.lpp.
- ¹⁸ LGU I, nr. 368.
- ¹⁹ J.Linnus. *Eesti vanem mesindus*, 197.lpp.
- ²⁰ Bulmerincq A. *Vier Bücher der Landvogtei der Stadt Riga. I, Riga, 1923., 19. – 51.lpp.; 1 mārciņa = 418 grammi.*
- ²¹ 1 puds = 16,38 kg.
- ²² U.Niedre. *Dravniecības un biškopības piederumi*, 15.lpp.
- ²³ A.Bielenstein. *Die Holzbauten und Holzgeräte*, 118.lpp.
- ²⁴ W.Ch.Friebe. *Grundsätze zu einer theoretischen und praktischen Verbesserung der Landwirtschaft in Liefland, IV. Riga, 1808., 175. – 200.lpp.*
- ²⁵ H.Dullo. *Die Kurländische Landwirtschaft. II. Mitau, 1818., 113. – 204.lpp.*
- ²⁶ J.G.Büttner. *Über die Waldbienenzucht. Jahresverhandlungen der Kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst. Bd II. Mitau, 1822., 113. – 117.lpp.*
- ²⁷ A.Bielenstein. *Die Holzbauten und Holzgeräte*, 188.lpp.
- ²⁸ *Turpat*, 187.lpp.
- ²⁹ J.Linnus. *Eesti vanem mesindus*, 57.lpp.
- ³⁰ LVM E, nr. 314.
- ³¹ J.Linnus. *Eesti vanem mesindus*, 241. – 242.lpp.
- ³² *Latvijas PSR arheoloģija*, 166., 251.lpp.

- ³³ LUB I, nr. 78, 80; LGU I, nr. 368., 412. u.c.
³⁴ Z.Ligers. *Latviešu tautas kultūra*. Rīga, 1942., 94. – 96.lpp.
³⁵ A.Hueck. *Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland*. Leipzig, 1845., 93.lpp.
³⁶ LUB I, nr. 80.
³⁷ J.Linnus. *Eesti vanem mesindus*, 160. – 161.lpp.
³⁸ Turpat, 257.lpp.
³⁹ A.Bielenstein. *Die Holzbauten und Holzgeräte*, 190.lpp.
⁴⁰ 1 pēda = 28 cm.
⁴¹ H.Dullo. *Die Kurländische Landwirtschaft*, II, 121.lpp.
⁴² A.Bielenstein. *Die Holzbauten und Holzgeräte*, 190.lpp.
⁴³ J.Linnus. *Eesti vanem mesindus*, 454. – 455.lpp.
⁴⁴ A.Hupel. *Topographische Nachrichten*, II, 479.lpp.
⁴⁵ J.G.L.Napiersky. *Die Libri Redituum*, II, nr. 374. – 385.
⁴⁶ A.Bielenstein. *Die Holzbauten und Holzgeräte*, 206.lpp.
⁴⁷ F.W.Wilmann. *Anleitung zur Bienenzucht für Liev-, Ehst- und Kurland*. Mitau, 1787., 124.lpp.
⁴⁸ A.Hupel. *Topographische Nachrichten*, II, 479.lpp.
⁴⁹ A.Bielenstein. *Die Holzbauten und Holzgeräte*, 198.lpp.
⁵⁰ Turpat, 199. – 204.lpp.
⁵¹ J.Linnus. *Eesti vanem mesindus*, 330. – 356.lpp.
⁵² Turpat, 408.lpp.
⁵³ LVM E, nr. 314.
⁵⁴ A.Bielenstein. *Die Holzbauten und Holzgeräte*, 188.lpp.
⁵⁵ LVM E, nr. 333., Kalsnava.
⁵⁶ A.Bulmerincq. *Vier Bücher der Landvogtei der Stadt Riga*, I, 312. – 319.lpp.
⁵⁷ S.Gubert. *Stratagema oeconomicum, Oder Akker-Student*. Riga, 1645., 21., 219.lpp.; J.Herman von Neidenburg. *Lieffländischer Landman*. Riga, 1662., 98.lpp.

Saīsinājumi:

- LTD – *Latvju tautas dainas*. Red. J. Endzelīns. 1. – 12. Rīga, 1928. – 1932.
LTdz – *Latviešu tautasdziesmas*. 1. – 6. Rīga, 1979. – 1993.
LVM E – *Latvijas Vēstures muzeja Etnogrāfijas nodaļas zinātniskais arhīvs*.
LVVA – *Latvijas Valsts vēstures arhīvs*.

Noslēgums

Meža izmantošana tradicionālā latviešu zemnieku saimniecībā bija plaša un daudzveidīga, un tās vērtība, kopā ņemot, bija milzīga. Līdzās tiešai un daudzpusīgai meža koku izmantošanai saimniecības vajadzībām liela nozīme bija līdumu līšanai, lopu ganišanai mežā, dravniecībai, tāpat medībām, ogu, sēņu un citu augu vākšanai. Pēc būtības un izcelsmes tie bija sākotnējie meža izmantošanas veidi eksistences līdzekļu ieguvei. Tradicionālās saimniecības laikmetā tie bija neatņemamas zemnieku saimnieciskās darbības sastāvdaļas.

Palielinoties iedzīvotāju skaitam un paplašinoties saimniecībai, meža izmantošana kļuva arvien intensīvāka. Tas izraisīja draudus mežam pašam. Īpaši postoša iedarbe šajā ziņā bija līdumu dedzināšanai; ar tās nemitīgu paplašināšanos mežus nomainīja arvien jauni tīrumi un pļavas. Koku ataugšanu kavēja lopu ganāmpulki mežā. Dravnieku cirvim un bieži vien ugunij par upuri kļuva lielie meža koki. Jāuzsver: koka materiāli viduslaikos bija viegli pieejami, to vērtība bija zema, tāpēc mežu nesaudzēja, cērtot būvkokus, lietaskokus un malku.

Stāvoklis mainījās jaunajos laikos, kad strauji pieauga pieprasījums pēc koksnes, bet mežu platība bija jau jūtami samazinājusies. Kokus sāka uzskatīt par vērtību. Laika gaitā koksnes ieguve kļuva par galveno kritēriju attieksmē pret mežu. Izveidojoties konkrētai saimniecības nozarei: mežsaimniecībai, tās interešu pirmajā vietā nostājās koku masas producēšana pēc iespējas lielākos apjomos un labākā kvalitātē. Visāda citāda veida meža izmantošanai atlika papildnozīme, to pakārtoja kokmateriālu iegūšanas interesēm.

Līdz ar to jaunajos laikos meža izmantošanas veidi būtiski pārmainījās. Mežam postošākā līdumu dedzināšana un lopu ganišana izbeidzās. Saudzējot mežu un mainoties īpašuma attiecībām, meža dravniecību nomainīja māju dravas. Saglabājās ogu, sēņu un citu augu vākšana mežā, tāpat medības. Šie, vissākotnējākie meža izmantošanas veidi, attīstītās mežsaimniecības apstākļos kļuva par meža papildizmantošanas nozarēm. Meža papildizmantošana nezaudēja nozīmi arī industriālās saimniecības attīstības apstākļos. Tā tika ierobežota meža interesēs, bet saglabāja ierasto vietu tautas saimniecībā un dzīvē vēl XIX gadsimtā un arī turpmāk.

LUB 1, nr. 78, 80; LGU 1, nr. 388, 419, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

- LTD - Latvian tautas dainas. Red. J. Erdzeļins 1 - 12. Rīga, 1928 - 1932.
- LTDz - Latvian tautasdziesmas, 1 - 6. Rīga, 1979 - 1983.
- LVM R - Latvian Vestures muzeja Etnogrāfijas nodalas zinātniskais arhīvs.
- LVA - Latvian Valsts vēstures arhīvs.

ATSKATS

Pasaules Dabas Fonda (starpautiskajā aprītē pieņemtais saīsinājums: *WWF*) Latvijas programmas ietvaros Latvijas mežu vēsture no līdzšinējās galvenokārt amatieru darbības jomas ar 1997.gadu sākusi pārtapt par profesionālu vēsturnieku veidotu zinātnisku Latvijas mežu izcelsmes un attīstības pētījumu. Šis pētījums ir neatņemama latviešu tautas dzīvesstāsta un dzīvesziņas sastāvdaļa. Vienlaikus Latvijas mežu vēsture ir neiztrūkstoša mūsu nacionālās Latvijas vēstures sastāvdaļa, bet mūsu nacionālā vēsture ir mūsu garīgā mugurkaula pamatsastāvdaļa. Latvijas vēsture, arī Latvijas mežu vēsture, neatkārtojas, taču tagadne un nākotne bargi soda un sodīs tos, kas šīs vēstures mācības neievēro¹. Bez zinātniskas Latvijas mežu vēstures izpētes (meži pašreiz aizņem ap 48 procentus no Latvijas teritorijas) Latvijas vēsture nekļūst saprotama. Latvijas mežu vēsturei turpmāk jāieņem lielāka vieta ne tikai mūsu nacionālajā Latvijas saimniecības vēstures zinātnē, bet arī Latvijas skolu ģeogrāfijas un vides aizsardzības mācību grāmatās un katra Latvijas pilsoņa apziņā un rīcībā.

Latvijas meži nepastāv nemainīgi kopš to ieviešanās Latvijā, jo mežu eksistenci vairākas reizes pārtraukuši ilgstoši nelabvēlīgi ģeoklimatiski periodi. Latvijā nav arī mežu, kas pastāvētu kopš to izveidošanās pēdējos mežu eksistencei izdevīgajos ģeoklimatiskajos laikmetos. Meži un to fauna attīstījušies un attīstās ne tikai klimatisko un augsnes apstākļu, bet pēdējos gadu tūkstošos galvenokārt cilvēku darbības ietekmē. Meži, to flora un fauna, laika gaitā mainījuši savu izplatību un sastāvu, vienmēr pakļaujoties cilvēka darbības varai. Latvijas meži, tāpat kā pārējā Latvijas dzīve, atrodas nepārtrauktā jaunveides un atdzimšanas norisē, tādējādi maksimāli kalpojot kā cilvēku saimniecībai, tā viņu veselībai, apkārtējās vides skaistumam. Latvijas meži pašreiz ir ne vien ļoti būtiska Latvijas tautsaimniecības nozare, bet arī viena no izcilākām rotām Eiropā.

Baltijas reģions kā ģeogrāfiskās telpas daļa raksturojas ar konkrētu iekšēju viendabību dabas apstākļu nosacījumos un galvenokārt ar viendabību kultūras un saimnieciskajos procesos². Tomēr šo Baltijas reģiona, tai skaitā Latvijas, dabas un kultūras viendabību veidoja ne vienīgi vietējais klimats, vietējie cilvēki, bet notikumu aktivitātes, kuru centri arī mežu vēsturē (likumdošana, eksports u.c.) atradās un atrodas ārpus Baltijas. Pēdējā gadu pustūkstoši tie atradās gan rietumos, gan austrumos un izpaudās kā politiskās un garīgās ietekmes; pie tam tie nepazīna un nepazīst politisko robežu. Mēs redzējam, ka Latvijas meži jaunlaikos attīstījās šo ietekmju būtiskā iespaidā, turpretī vietējās dabas ietekmes ieņēma lielāku vietu mežu veidošanā galvenokārt aizvēsturē un viduslaikos. Jaunajos laikos Latvijas mežu likteņus ietekmējušas vairākas saimnieciski politiskas teorijas; starp tām hronoloģiski vienu no pirmajām vietām ieņēma kamerālistika.

Kamerālistiska bija finansiālās, saimniecības un pārvaldes mācība Vācijā, tā dēvētajā merkantilisma periodā XVII gadsimtā. Kamerālisti uzskatīja: valsts labklājību nosaka tīrās naudas ienākumu pārsvars pār tās izdevumiem. Tīros ienākumus ražojot lauksaimniecība un mežsaimniecība. Tāpēc tika pastiprināts uzbrukums mežiem, kas savukārt paplašināja mežu izpostīšanu, bet vienlaikus veidoja mežu likumdošanu. Arī Latvijā Kurzemes mežu likumdošanu kopš XVII gs. ietekmēja Holšteinas un Zviedrijas, bet kopš XVIII gadsimta: Prūsijas mežu likumdošana. Krievijas impērijas mežu likumdošana, kas pat ar simts gadu nokavē-

šanos nespēja pārņemt Eiropas mežu labāko arī šīs nozares likumdošanu, atradās tik primitīvā stāvoklī, ka Krievijas Kurzemes XVII gs. mežu likumdošanu uzskatīja par savu mežu iekārtošanas nākotnes tālu ideālu un uzņēma kā konkrētu nodaļu savos XIX gs. otrās puses un XX gs. likumkrājumos. Rezultātā Latvijas mežu likumdošanas pieredze veicināja Krievijas impērijas mežu likumdošanas attīstību. Latvijas mežu likumdošana pati, uztverot tuvāko Eiropas zemju mežu likumus, bija šā vārda labākajā nozīmē starpnacionāla, bet nereti pati nespēja šajā jomā neko jaunu ieviest. Tāpēc runāt par Latvijas mežu nacionālo likumdošanu pat tad, kad ar 1918.gadu pie Latvijas mežu pārvaldes stūres pirmoreiz sēdās latvieši paši un izstrādāja tā dēvētos 1937.gada mežu likumus, nevar. Atgādināšu: 1937.gada likums, kas ietvēra privātmežu valstisko pārraudzību, patiesībā atkārtoja dažās vācu valstīs jau 1800.gadā pazīstamo kārtību. Pēc šāda atskata jāsecina: mežu likteņu noteikšanā turpmāk arvien lielāka ietekme jāgūst mežu vēstures profesionālai izpētei.

Ja rezumē būtiskākos mūsdienu mežus veidojošos faktoros: mežu likumdošanu, mežu izmantošanu un "izspiešanu" no saimnieciski un ģeogrāfiski izdevīgākajām un auglīgākajām augsnēm, mežmateriālu eksportu pāri Baltijas jūrai, tad jārunā arī par Latvijas mežu saglabāšanās dabas, saimnieciskajiem un garīgajiem faktoriem.

Dažādos laikmetos šie faktori bijuši jūtami atšķirīgi. Diezgan proporcionālā mežmateriālu un meža papildizmantošana attiecībā pret meža faunas pieaugumu nelauksaimnieciskās saimniecības apstākļos aizvēstures senākajos laikmetos konkrētos novados izraisīja mežu un to faunas pieaugumu iepretī cilvēka saimnieciskajai darbībai. Turpretī līdz ar ražojošās saimniecības attīstību, līdz ar koksnes izmantošanas akcentēšanu jau aizvēstures pēdējos laikmetos, sevišķi ar līdumzempības izplatīšanos, vispirms auglīgākajās lapu koku mežu augsnēs, pamazām tika izjaukta iepriekš pastāvējusī nepieciešamā proporcija starp meža floras un faunas attīstību un cilvēka darbību. Mežu un mežu faunas paplašināšanās tika traucēta līdzās iedzīvotāju skaita pieaugumam un viņu nelauksaimnieciskās darbības īpatsvara sarukumam. Meža senās faunas pārmaiņas Latvijā laika gaitā nav norisušas vienīgi atkarā no klimatiskajām maiņām un meža dzīvnieku un putnu iespējām sameklēt barību un rast panesamus dzīvesapstākļus. To līdz ar iedzīvotāju skaita un ražojošās saimniecības izplatību (sākuma laikmetos līdzās nelauksaimnieciskajai ražošanai) noteica cilvēku iedarbības intensitāte uz meža dzīvniekiem un putniem (vispirms medības) un meža faunas apkārtējo vidi (vispirms līdumzempības). Ražojošās saimniecības attīstības atpalcība no iedzīvotāju skaita palielināšanās noveda pie tā, ka cilvēki, lai iegūtu uzturam gaļu un apģērbam ādas, visātrāk iznīcināja taurus, savvaļas zirgus un ļoti samazināja meža cūku skaitu, iekams bija sākts plašāk audzēt mājlopus un ražot drānu apģērbam, agrāko zvērādu vietā. Uzsveršu: mežs naturālās saimniecības apstākļos latviešu tautu nodrošināja ar būvmateriāliem, apkures materiāliem, darbarīkiem, satiksmes līdzekļiem un ar visu nepieciešamo, pat ar rotaļlietām bērniem, ar zālēm.

Kopumā meža materiālu izmantošana vietējās saimniecības, piļu un pilsētu vajadzībām, kā arī iekšējam tirgum, naturālās saimniecības periodā līdz XVI gs. nenoveda pie plašas laupītājmežsaimniecības. Diemžēl vēstures rakstītajos avotos tā atspoguļota vēl līdz XIX gs. beigām tik maz, ka ar pašreiz pieejamām vēsturnieku pētniecības metodēm meža izmantošana iekšējām vajadzībām un meža konkrētais stāvoklis nav pārskatāms. Dažu atsevišķu piemēru vispārināšana ir riskanta; tā var novest pie zinātniskas fantastikas.

Mežu labāko koku izmantošana acīmredzami sāka pārsniegt to dabisko pieaugumu un sasniedza laupītājmežsaimniecības raksturu XVI gadsimtā, pēc Amerikas atklāšanas. Zelta masveidīga ieplūšana Eiropā, strauja līdumsaimniecības izplatīšanās labības ražošanas paplašināšanai, koksnes pārvēršanās par svarīgu iekšējā un jo sevišķi ārējā tirgus precī atmežoja Eiropu³. Protams, vispirms tas izpaudās upēm tuvākajos un labākajos mežos.

Latvijas mežu pašreizējais stāvoklis izveidojies pēdējo gadsimtu laikā dažādu dabas un cilvēka darbības faktoru ietekmē. Starp pirmajiem minama Latvijas mežiem piemērotā ģeohidrogrāfiskā, kā arī siltuma un mitruma situācija, Latvijas ģeogrāfiskais stāvoklis. Šeit atkārtoti uzsverama Baltijas tautu, arī latviešu tautas, mežam labvēlīgā mentalitāte un dziļās ieraduma tradīcijas, kas mežu un atsevišķus kokus uzskatīja par sava veida dzīvās dabas cilvēkiem labvēlīgiem pārstāvjiem. Parasti līdz ar ēku celšanu stādīti vai atstāti lieli koki kā latvju sētas sargi un liecība par koku mīlestību latviešu tautas dzīvesveidā. Svarīgs faktors, kas saglabājis Latvijas mežu, ir latviešu ieraduma tiesībās un latviešu tautas mentalitātē balstītā cieņa pret dabu, pret kokiem, pret visu meža floru un faunu, bez pseidozinātniskas izlases. Kādu to latviešiem nodevis Dievs un atstājuši senči. Nav latviešu sētas (ja atskaita komunistu laikā celtās "kārbas"), kuras tuvumā nebūtu koku, nebija līduma, kurā līdumnieks neatstātu lielāko koku sēklai. Tāpēc nav jāpēta "frizētie" meži, bet meži kā kopums ar visiem dabas dotajiem, mūsu izdomātajiem, plusiem un mīnusiem. Mežu stāvokli Latvijā ietekmējusi ne tikai Eiropas kultūra, bet arī Eiropā notiekošās deforstifizācijas cēloņi, kaut arī ar nokavēšanos. To veicinājusi Baltijas atrašanās pie Baltijas jūras un apstākļi, ka visas piecas lielākās Latvijas upes ietecēja jūrā (Venta, Lielupe, Daugava, Gauja un Salaca), kuru ietekās vai tuvu tām izveidojās jūras ostas. Mežu stāvokli kopumā negatīvi ietekmējuši kopš XIII gs. zināmie septiņi kaimiņvalstu cīņu saasināšanās periodi par kundzību pie Baltijas jūras un to izraisītā politisko virsvāru maiņa. Jaunās varas kundzību Latvijā centās izmantot arī, izvēršot Latvijas mežu izlaupīšanu. Taču to dažādos laikmetos ierobežoja vai veicināja kokmateriālu transporta un kokapstrādes daudzums. Ja viduslaikos izveda uz pilsētām vai eksportēja amatnieciski izstrādātas augstvērtīgāko koku meža preces: mucu dēlišus, bagātās meža faunas medījumus un meža dravniecības ražojumus, tad turpmākajos gadsimtos, izlaupījusi savus mežus, Rietumeiropas civilizācija sāka burtiski "aprit" Latvijas neapstrādātos kokus, vispirms augstvērtīgākos: ozolus, masta kokus, bet vēlāk arī mazvērtīgākos kokus, sākotnēji neapstrādātā veidā. Ieblakām iekarotājvalstu un kungu laupītājmežniecībai ļoti negatīvu ietekmi uz Latvijas mežiem atstājušas ekonomiskās krīzes (klausu un muižu lielsaimniecību krīze), kas noveda pie mēģinājumiem šīs krīzes finansiāli atrisināt uz mežu izlaupīšanas rēķina. Industriālajā laikmetā, vēl vairāk izvēršoties tirgus saimniecībai un kokapstrādei, par spīti mēģinājumiem ierobežot Latvijas mežu izciršanu gan likumdošanas, gan sabiedrisko organizāciju darbības rezultātā, mežu eksports paplašinājās; Latvijas meži tika noplicināti. Sevišķi cieta privātie meži, pie kuriem piederēja Latvijas mežu lielākā daļa. Tāpēc laiku gaitā vairākkārtīgi mainījās ne tikai mežu izvietojums, bet arī meža floras un faunas sastāvs. Cilvēka darbības dēļ mežam tika atstāta neauglīgākā zeme: pauguri un purvi; tika iznīcinātas meža ekoloģiskā vides prasīgākās augu un dzīvnieku sugas.

Šajā pirmajā profesionālo vēsturnieku veiktajā pētījumā, tika iekļauti mežu vēstures tēmai līdz šim visai tuvu stradājošie profesionālie vēsturnieki. Tomēr lielāko

tiesu Latvijas un ārzemju arhīvu ierobežoto studiju un studiju īslaicīguma dēļ, lai arī tika izmantoti autoru iepriekšējos gadu desmitos sakrātie mežu vēstures materiāli, ne visas problēmas atrisinātas vienādi izvērsti. Pirmām kārtām, gan uzsvēršu: darbs kopumā izstrādāts ar tradicionālajām vēsturnieka darba metodēm, iekļaujot, protams, Latvijā izmantotās jaunākās pētniecības metodes: dendro-hronoloģiju, putekšņu analīzi, poleozooloģijas atzinumus u.c. Atgādināšu: Latvijas arhīvos glabājas bagātīgi, neizpētīti, npublicēti Latvijas mežu avoti, sākot no XIII līdz XX gs., tai skaitā unikālas karšu kolekcijas, tomēr liela daļa Latvijas mežu vēstures materiālu glabājas vairāku Latvijas okupētājvalstu arhīvos ārpus Latvijas robežām, kur arī jāveic ilgstoši to pētījumi.

Tomēr Latvijā pētījumu ierobežo meža vēstures avotu trūkums, kurš līdz XVII gs. un dažkārt arī vēlāk nedod iespēju konstatēt mežu platības un izmantošanu skaitliskos izmēros. Vēstures avoti nereti paver iespēju tikai konstatēt vispārējās tendences. Piemēram, konstatējams, ka XV – XVI gadsimtā sāka sarukt mežu platības, ka līdz apmēram XV gs. Rīgai kokmateriālus pieveda gandrīz tikai no Latvijas teritorijas. Tāpat konstatējams, ka līdz XIX gs. meži attīstījās vienīgi pašatjaunojoties. Tas noveda ne tikai pie Latvijas atmežošanas, bet arī mežu floras sašaurināšanās, nabadzīgošanās. Mežu meliorācija un purvu nosusināšana nolūkā palielināt koksnes ražošanu, pastiprināja Latvijas mežu faunas, sevišķi vairāku putnu sugu iznīkšanu. Savukārt meža ganību sašaurināšanās industriālajā laikmetā un mākslīgo ganību iekārtošana veicināja pameža netraucētāku attīstību un ekoloģiskā līdzsvara atjaunošanu mežos, arī atstājot aizaugšanai agrāk iekoptās daudzās mežu pļaviņas. Jāņem vērā: arī modernās govju sugas nebija piemērotas meža ganībām un meža lopbarībai ziemā.

Latvijas mežu vēstures izpētei turpmāk, pirmkārt, jānoris mežu reģionālistiskās izpētes kopatainojumā, vispirms aptverot galvenos Latvijas mežu masīvus, izcilo mežkopju darbību, mežu kartogrāfiju u.c. Otrkārt, līdzās un balstoties uz šajā darbā sniegtajiem nākamās Latvijas mežu vēstures pamatakmeņiem, jāveic plašāki monogrāfiski pētījumi konkrētos laikmetos un ievirzēs: koku sugas, mežmateriālu izstrāde, medniecība, meža materiālu transports, eksports, kokrūpniecība u.c. Treškārt, vismaz pagaidām, lai, tā sakot, "aizlāpītu robus", vienlaikus jāveic iespējamie apkopjošie pētījumi, vispirms dziļāk aptverot laikposmu līdz 1940. gadam: kokceltniecība, kokamatniecība u.c. Jāveic Latvijas meža pētījumi komunistu okupācijas un nacistu okupācijas posmā, kad mežu politika un mežsaimniecība vairākos virzienos XX gs. II pusē radikāli atšķīrās no iepriekšējās attīstības. Mežu vēstures pētījumu mērķis iebļakus šo pētījumu tautas kultūrizglītojošajam raksturam ir arī: palīdzēt mūsdienu Latvijas mežzinātnei un likumdevējiem savākt agrāk nebijušus, dokumentāri pierādītus materiālus, lai saglabātu un veidotu Latvijas mežus un to vienreizējo ainavu atjaunotajā Neatkarīgajā Latvijā.

Jāatzīst, ka mežsaimniecības zinātnei pašreiz, kad atkal atgūta iespēja noteikt par Latvijas politiskajiem likteņiem, jāietekmē dažādas politiskās izvēles un to konsekvences labvēlīgākai meža attīstībai. Mežsaimniecības zinātnei nav akli jāseko katrai politikai, bet jāsavāc informācija par Latvijas mežu pagātni un tagadni, jāapkopo zinātniski pamatota informācija un uz šāda pamatojuma jāizstrādā Latvijas mežu un Latvijas kultūrvides attīstībai labākās alternatīvas. Šīm alternatīvām jābalstās faktā, ka Latvijā vietumis ir saglabājusies Eiropā sen iznīcinātā

mežu ainava, kuru pēdējos gados ik dienas iznīcina mežonīgais neokapitālisms, kas robežojas jau ar vēsturē pazīstamu laupītājmežsaimniecību.

Te jājautā, vai mūsdienu mežsaimniecība, lai likvidētu komunistu pusgadsimtu ilgās okupācijas sekas, pārvērsdama Latviju par vienu no lielākajām kokzāģētavām Eiropā, neturpina laupītājmežsaimniecību uz Latvijas galvenās nacionālās bagātības: meža rēķina?

Vai Latvijas Tauta un Latvijas Valsts spēs aizstāvēt savu mūžseno sargu un uzturētāju: mežu? Manuprāt, spēs, ja strādās arī Latvijas Meža paša labā.

Prof. H. Strods

Atsauces

- ¹ H. Strods. *Tikai patiesību pret sevi un citiem.* – "Skola un ģimene", 1996., 5.nr., 4.lpp.
- ² Jordan T.G., Domash L., Kovertree L. *The human mosaic.* NY, 1994., 1. – 557.lpp.
- ³ H. Strods. *Latvijas lauksaimniecības vēsture.* R, 1992., 54. u.c. lpp.

LATVIJAS MEŽU VĒSTURE LĪDZ 1940. GADAM

Izdevējs:

WWW – Pasaules Dabas Fonds

e-pasts: wwf@com.latnet.lv

Iespiests: a/s "Poligrāfists",

Kr.Valdemāra iela 6, Rīga, LV-1010.

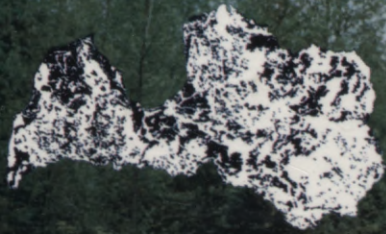
Formāts 70x100/16; 22,75 fiz. iespiedl. Pasūt. nr. 19.

99-5
56

Heinrihs Strods
LATVIJAS MEŽU POLITIKA
UN LIKUMDOŠANA (XI gs. – 1940.g.)

Māris Zunde
MEŽAINUMA UN KOKU SUGU
PĀRMAIŅU DINAMIKA UN TO
GALVENIE IETEKMĒJOŠIE FAK-
TORI LATVIJAS TERITORIJĀ

Ēvalds Mugurēvičs, Arnis Mugurēvičs
MEŽA DZĪVNIEKI LATVIJĀ

Dzidra Liepiņa
KOKTIRDZNIECĪBA LATVIJĀ
NO 1200. LĪDZ 1940.GADAM

Linda Dumpe
MEŽU IZMANTOŠANAS ATTĪSTĪBA
LATVIJĀ